

Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická
Ústav historických věd

Čeľed' a řeľední sluřba ve vřchodních řechách v 17. a 18. stoletř

PhDr. Ladislav Nekvapil

řkolitel: prof. PhDr. Eduard Maur, CSc.

Disertační práce

2019

Prohlášení autora

Tuto práci jsem vypracoval samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využil, jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

Byl jsem seznámen s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., autorský zákon, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Beru na vědomí, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb., o vysokých školách a o změně a doplnění dalších zákonů (zákon o vysokých školách), ve znění pozdějších předpisů, a směrnicí Univerzity Pardubice č. 9/2012, bude práce zveřejněna v Univerzitní knihovně a prostřednictvím Digitální knihovny Univerzity Pardubice.

V Pardubicích dne 26. 8. 2019.

PhDr. Ladislav Nekvapil

Poděkování

Na tomto místě se sluší poděkovat všem, bez nichž by tato práce buď vůbec nevznikla, nebo by onen tvůrčí proces byl ještě o poznání komplikovanější. V první řadě patří můj velký dík za dlouholeté metodické vedení a značnou trpělivost vedoucímu práce, panu profesoru Eduardu Maurovi, od něhož jsem měl možnost za dvanáct let dosavadní spolupráce načerpat celou řadu užitečných postřehů, rad a doporučení, které jsem již mnohokrát využil nejen během mého studia. Za poskytnutí důležitých materiálů ke studovanému tématu děkuji profesoru Petru Vorlovi. Můj dík patří rovněž pracovnícím a pracovníkům institucí, z jejichž fondů jsem čerpal veškeré prameny použité v této práci, jmenovitě uvedu především Státní oblastní archiv v Zámrsku a Státní okresní archiv v Pardubicích.

Nejvíce bych však chtěl poděkovat své rodině, speciálně mojí ženě Šárce, která byla mým velkým pomocníkem a psychickou oporou a která s veškerým pochopením pro věc byla ochotna nést břímě mé časté indispozice v péči o děti, ve výkonu domácích prací a dalších organizačních záležitostí. Děkuji jí i jejím rodičům za prostor, který mi byli schopni zejména v posledním roce před dokončením spisu vytvořit, přičemž si plně uvědomuji, jak náročné to někdy bylo. V neposlední řadě děkuji mému zaměstnavateli, jmenovitě pak řediteli Východočeského muzea v Pardubicích Mgr. Tomáši Libáňkovi, za shovívavý přístup k mé osobě v době dokončování disertační práce a za prostor a čas, který mi byl pro tyto účely z jeho strany poskytnut.

Tuto práci bych chtěl věnovat svým dvěma dcerám, Aničce a Dorotce, kterým jsem se v posledních měsících neměl možnost věnovat tak, jak bych si sám přál a jak by se na řádného otce slušelo.

Anotace

Práce se zabývá institucí čelední služby v období raného novověku. První část spisu je věnována právnímu postavení sloužících v období od pozdního středověku až do kodifikace občanského práva na počátku 19. století. Druhá část již vychází z analýzy archivních pramenů především státní a vrchnostenské provenience, na jejichž základě sleduje stav i vývoj čeledních poměrů na východě Čech v 17. a 18. století. Podstata celého výzkumu pak stojí na analýze poddanských seznamů pro východočeské panství Choltice v letech 1681–1700 a 1765–1784, na jejímž základě se snaží postihnout čelední službu coby součást životního cyklu tehdejšího člověka.

Klíčová slova

čeledí; čelední služba; životní cyklus; raný novověk; pracovní právo; Choltice; poddanské seznamy

Title

Servants and domestic service in East Bohemia during the 17th and 18th centuries

Annotation

This study focuses on an interesting topic of social history, which remains somewhat neglected by Czech historiography – the institution of servants and domestic service during the Early Modern Era. The first part of the study explores the legal status of servants from the late Middle Ages up to the codification of civil law at the beginning of the 19th century. The second part of the study draws on an analysis of archive sources mainly originating from the structures of the state and the nobility; these sources enable the author to trace the evolution of domestic service in East Bohemia during the 17th and 18th centuries. The core of the research is based on an analysis of registers of hereditary subjects at the East Bohemian Choltice estate compiled in 1681–1700 and 1765–1784, which reveal the role played by domestic service in the life cycles of individuals during the era under investigation.

Keywords

servants; domestic service; life cycle; Early Modern Era; labour law; Choltice; registers of subjects

OBSAH

1. ÚVOD.....	1
1.1. Výzkum čelední služby v raném novověku v evropské a české historiografii	5
1.2. Prameny.....	20
1.2.1. Prameny k dějinám pracovního práva	20
1.2.2. Soupis obyvatel podle víry z roku 1651	23
1.2.3. Poddanské seznamy	27
1.2.4. Další prameny církevní a patrimoniální provenience	38
1.3. Metodika, pojmosloví a základní problémy studia čelední služby v raném novověku.....	40
2. Právní postavení sloužících v raném novověku v kontextu vývoje českého pracovního práva.....	45
2.1. Obecné aspekty právního postavení sloužících 16.–18. století.....	49
2.1.1. Pojetí čeledi v normativních pramenech raného novověku	49
2.1.2. Sloužící a služba v českém právním systému. Mezi zvykovým a kodifikovaným právem	53
2.1.3. EXKURZ: Nucená služba jako výsadní právo vrchnosti	55
2.2. Čelední právo ve středoevropském kontextu	61
2.3. Sloužící v městském právním systému a cechovním zřízení	67
2.4. Sloužící v zemském právu a policejních nařízeních absolutistického státu.....	92
2.5. Sloužící ve vrchnostenských řádech a instrukcích.....	132
3. Sloužící ve východních Čechách v 17. a 18. století.....	155
3.1. Hospodářsko-geografická charakteristika oblasti	156
3.2. Čelední služba ve východních Čechách v polovině 17. století	159
3.2.1. Obecná charakteristika čelední služby v polovině 17. století.....	160
3.2.2. Aplikace teorie historických ekotypů na východočeských panstvích v polovině 17. století.....	174

3.3.	Čelední služba v letech 1681–1700 a 1765–1784 na panství Choltice jako součást životního cyklu.....	185
3.3.1.	Stručný vývoj majetkové držby panství Choltice	188
3.3.2.	Správní, hospodářská a demografická charakteristika panství Choltice.....	192
3.3.3.	Sociální stratifikace sloužících a základní parametry čelední služby.....	196
3.3.4.	Délka služby	213
3.3.5.	Geografický horizont čelední služby	221
3.3.6.	Mzdové poměry sloužících.....	225
3.3.7.	Životní podmínky čeledi ve vrchnostenských službách	236
3.3.8.	Alternativy čelední služby	238
3.3.9.	Nevšední volba obyčejné ženy? Život Veroniky Hálové (1673–1703) z Choltic a její rodiny	241
3.3.10.	Normy poddanského práva v konfrontaci s životní praxí – krátké shrnutí před závěrem.....	245
4.	ZÁVĚR	250
5.	SUMMARY	263
6.	SEZNAM TABULEK A GRAFŮ	266
6.1.	Seznam tabulek	266
6.2.	Seznam grafů.....	267
7.	SEZNAM PRAMENŮ, LITERATURY A INTERNETOVÝCH ZDROJŮ	268
8.	SEZNAM ZKRATEK	293
9.	SEZNAM PŘÍLOH.....	294
10.	PŘÍLOHY	295

1. ÚVOD

Cílem předkládané disertační práce je prezentace výzkumu různých – zejména právních a sociálních – aspektů čelední služby ve východních Čechách v 17. a 18. století. Nutno však podotknout, že prvotní ambice, které stály na počátku a které jsme vkládali do tohoto spisu, zcela realizovány nebyly. Množinu oblastí spojených s problematikou čeledi v období raného novověku, kterou jsme si původně vytyčili jako výzkumný cíl, nebylo možné v rámci této kvalifikační práce obsáhnout. Od problematiky právního postavení sloužících, přes rekonstrukci sociálních aspektů života čeledi coby součásti životního cyklu raně novověkého člověka, ekonomické poměry sloužících, delikventní chování a trestněprávní záležitosti, specifické případy čeledi v osobní službě aristokracie (zejména v podobě exotických služebníků), obraz čeledi v dobové moralistní i krásné literatuře, divadle a výtvarném umění a další dílčí oblasti provázané s touto významnou raně novověkou institucí. Všechna zmíněná témata by samozřejmě byla hodna zpracování, dokonce bychom k většině z nich neměli problém v tuzemských poměrech obstarat příslušné historické prameny, nicméně z hlediska značné rozmanitosti látky bychom nebyli schopni v plné kvalitě podat ani jednu z dotčených oblastí. Postupem času jsme tak přistoupili k selekci dílčích témat, a nakonec zvolili dva hlavní okruhy, ve kterých s ohledem na stav dosavadního zpracování českou historiografií i dostupnost adekvátní pramenné základny byla spatřena potenciální vysoká badatelská hodnota a smysluplnost.

Předmětem našeho výzkumu se tak stalo jednak téma právního postavení sloužících v období raného novověku s časovým přesahem do období staršího i mladšího, jednak analýza sociálních a ekonomických aspektů čelední služby coby součásti životního cyklu člověka „předmoderní éry“ na základě pramenů evidenční povahy, včetně reflexe problematiky geografické mobility či mzdových poměrů sloužících v 17. století.

Pokud jde o první ze zmíněných témat, tedy právní postavení sloužících v raném novověku, důvody pro jeho výběr vyvstaly v podstatě dva. Tím prvním byla potřeba zpracování základního přehledu vývoje pracovního práva v Čechách od dob vrcholného středověku po kodifikaci občanského práva na počátku 19. století, se zvláštním zřetelem k poměrům námezdně pracujících osob, který v tuzemské historiografii v této šíři doposud chybí, tím druhým pak revize a prohloubení dosavadního pohledu na právní postavení sloužících, který je nečetnou součástí některých pojednání o dějinách venkovského i

městského stavu ve středověku a raném novověku, případně a zcela ojediněle jako samostatné zpracování. S ohledem na to, že většina těchto děl vznikala v období 50. až 80. let minulého století, jsou některé postuláty týkající se pohledu na práci vykonávanou nejnižšími společenskými vrstvami někdy značně ovlivněny přístupy marxistické historiografie, do jejíž rétoriky ve smyslu nerovného třídního boje ubohého poddaného nebo městského nádeníka vůči vykořisťovatelské vrchnosti bývají nezřídka zahaleny. Jejich často prezentovaná „obecná platnost“ je pak někdy postavena na citaci jediné pramenné zmínky, která se zrovna v duchu moderního marxisticko-leninského výkladu dějin jako doklad onoho marného odporu nuzného nádeníka či čeledína hodila.

V rámci našeho výkladu vývoje právního postavení sloužících se navíc pokusíme poukázat na vysokou míru kontinuity některých právních formulací konstituovaných již v době vrcholného nebo pozdního středověku, případně jako součást prvních kodifikací pracovního práva v 16. století na celozemské úrovni, kdy právě tyto předpisy vytvořily vcelku stabilní základ pro pozdější evoluci pracovního práva, jež přežil i následný politicko-mocenský vývoj vedoucí k ustavení absolutistického habsburského státu, do jehož legislativy však ony „časem prověřené“ normativy nadále pronikaly. S vědomím složitosti srozumitelného výkladu vývoje právních poměrů ve všech liniích zákonodárné, potažmo výkonné moci, tedy v okruhu městského, stavovského (státního) i vrchnostenského práva, jsme zvolili rozdělení právě na tyto tři právní okruhy, v jejichž rámci předložíme chronologicky koncipovaný přehled pracovněprávních norem s jejich bližším rozбором včetně příslušné terminologie týkající se sloužících, byť si plně uvědomujeme přednosti i negativa takového přístupu. V těchto oddělených pojednáních se však pokusíme o průběžnou komparaci některých zásadních ustanovení s předpisy ostatních proveniencí.

Abychom však nezůstali pouze v okruhu českého pracovního práva, nastíníme alespoň ve stručnosti hlavní vývojové tendence na poli tohoto typu zákonodárství v zemích střední Evropy. Kromě toho se formou krátkého exkurzu podíváme na téma nucené služby, kterou se zejména od 17. století snažila pozemková vrchnost zajistit dostatečný přísun pracovních sil do poplužních dvorů, ale i na jiné pozice, například v zámecké službě.

Běžným problémem historika zabývajícího se tématem právních dějin je otázka rozporu mezi teorií a praxí, tedy mezi literou zákona, jejím výkladem a především reálnou aplikací v prostředí, které nás z badatelského hlediska nejvíce zajímá. To je jedna z věcí, kterou se pokusíme alespoň v základní míře reflektovat v druhé „výzkumné“ části této práce, již je rozbor sociálně-ekonomických aspektů čelední služby na území východních Čech na příkladu vybraných časových úseků 17. a 18. století. Základním pramenem, který se pro

takovou analýzu nabízí, je nepochybně ve středoevropském prostoru ojedinělý *soupis obyvatel podle víry z roku 1651*, evidenční dokument státní provenience, který byl pro výzkum dějin rodiny včetně stanovení základních parametrů čelední služby využit již řadou badatelů, nicméně právě s ohledem na dnes již dostatečnou šíři srovnávacího materiálu je vhodné tuto problematiku rozpracovat také pro oblast východních Čech, která minimálně z hlediska geograficko-ekonomické rozmanitosti patří k územím mimořádně zajímavým. Kromě základních sociálně-demografických aspektů čelední služby, jako je podíl sloužících na celkovém počtu obyvatel či svobodných dětí, skladba čeledi podle věku a pohlaví, nebo stratifikace sloužících dle pracovní specializace, se zaměříme rovněž na možnosti aplikace důležité socioekonomické teorie *historických ekotypů* rakouského historika Michaela Mitterauera, která je založena mimo jiné právě na početnosti a charakteru čeledi v hospodářsky odlišně zaměřených prostředích. Platnost konceptu historických ekotypů se pokusíme ověřit na čtyřech vybraných venkovských lokalitách s rozdílným geograficko-ekonomickým profilem, ve kterých lze navzájem očekávat výrazné rozdíly v parametrech nejen čelední služby.

Tím se dostáváme ke skutečnému jádru našeho výzkumu, jímž je z časového hlediska nejnáročnější zpracování série poddanských seznamů pro východočeské panství Choltice v letech 1681–1700 a 1765–1784. Toto thunovské dominium bylo zvoleno z několika důvodů, tím nejzávažnějším je obsah a stav dochovalosti velkostatkového archivu, příznivá velikost panství ve sledované době a v neposlední řadě osobní blízkost autorovi této práce, jednak z hlediska jeho aktuálního bydliště, jednak s ohledem na rodinný původ sahající do této oblasti, ale i dlouholetý badatelský zájem týkající se právě Choltic a okolí.

Zásadní pro náš výzkum je však zmíněný obsah a stav velkostatkového archivního fondu, který krom mimořádně rozsáhlé vrchnostenské spisové agendy a řady zajímavých pramenů hospodářského charakteru, obsahuje především souvislé řady poddanských seznamů (*Mannschaftsbuchů*), které ve výjimečné kvalitě zaznamenávají stav a strukturu choltických domácností. Právě na jejich základě se pokusíme o kvantitativní i kvalitativní rekonstrukci čeledních poměrů v poslední třetině 17. a 18. století. Časové intervaly, ve kterých budeme provádět náš výzkum, byly kromě ideální dostupnosti pramenů voleny s ohledem na neměnnost právního prostředí, s výjimkou počátku 80. let 18. století, kdy došlo ke zrušení nevolnictví a následné revizi čeledních řádů, a také z demografického hlediska relativně klidným rokům, snad jen s výjimkou velkého hladomoru let 1771–1772.

Pokud jsme zmínili kvantitativní a kvalitativní přístup ke studiu čelední služby na základě analýzy poddanských seznamů, sluší se alespoň ve stručnosti naznačit, v čem ten či

onen způsob zpracování dat tkví a co by mělo být výsledkem takového studia. Z hlediska kvantitativního se budeme snažit postihnout elementární ukazatele definující čelední službu jako zásadní raně novověkou instituci postihující zhruba polovinu dětí a mladých lidí nacházejících se nejčastěji ve věku 15–24 let. Jedná se především o celkovou délku služby, tedy nikoliv pouze setrvání sloužícího u jednoho konkrétního zaměstnavatele, nýbrž veškerou dobu strávenou ve službě. Právě délka čelední služby společně s výší mzdy do značné míry ovlivňovaly množství naspořených finančních prostředků důležitých k realizaci samostatné existence, jež byla v této době nejčastěji zahájena vstupem do manželství. Mzdové poměry sloužících jsou pak dalším důležitým tématem, kterému se budeme věnovat a které je možné zkoumat jak z hlediska kvantitativního, tak kvalitativního v případě vybraných jedinců, jejichž osudy budeme moci – nejen ve vztahu k výdělku – alespoň zčásti zrekonstruovat. Podobným způsobem můžeme přistupovat i k tématu geografického horizontu, resp. migrace čeledi, genderových rolí v rámci čelední služby a dalších aspektů s ní spojených. Službu budeme přitom nazírat jako životní zkušenost či fázi, jejíž význam byl nejen ekonomický, ale nepochybně i výchovný a socializační. V jejím průběhu se také často naskýkala možnost volby životního partnera.¹

Disertační práce je samozřejmě v úvodu doplněna kapitolou shrnující dosavadní výzkum čelední služby nejen v rámci české historiografie, ale rovněž v kontextu evropského bádání především na poli dějin rodiny a v souvislosti s některými důležitými teoriemi a historiografickými koncepty, jež dané studium výrazně ovlivnily.

---

¹ GRULICH, Josef. *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století*. České Budějovice, 2008, s. 204.

1.1. Výzkum čelední služby v raném novověku v evropské a české historiografii

Tradice studia čeledi a čelední služby v raném novověku má v evropské historiografii poměrně hluboké kořeny, byť v rámci jednotlivých národních historiografií se směry bádání i načasování impulzů vedoucích k prvním výzkumům poněkud liší. Čelední služba se stala v řadě zemí předmětem zájmu především sociální a kulturní historie (historie rodiny, historická demografie, gender history, výzkum marginálních skupin ad.), ale také právních dějin, přičemž byla otevřena celá řada otázek a problémů, které se na dlouhá léta staly námětem odborných diskuzí.²

Zcela stranou zde ponechme problematiku právního postavení čeledi, která v mimořádné šíři „poznamenala“ zejména jazykově německé prostředí, kde již od poslední třetiny 19. století vznikala celá řada prací věnovaná tomuto tématu. Zahraniční historiografii zaměřenou na pracovněprávní záležitosti v dějinách se blíže zabýváme v samostatné kapitole.

Studium čeledi je úzce spjato především s výzkumem historické rodiny, do něhož velmi výrazně zasáhli v 60. letech minulého století dva britští badatelé. Typologie rodin prezentovaná historickým statistikem Johnem Hajnalem, rozpracovaná dále historikem sociálních dějin Peterem Laslettem³ stanovila na další desetiletí parametry východního a západního utváření historické rodiny, včetně hranice mezi oběma modely. J. Hajnal v této souvislosti rozvinul koncept tzv. *European marriage pattern*, který je charakteristický neobvykle vysokým sňatkovým věkem a odpovídá dnešnímu chápání „západní rodiny“, tedy *Western family*.⁴ Ve vztahu k čelední službě a jejímu nahlížení zavedl P. Laslett pojem *life-cycle servants*, který označuje čeled' západního typu (v rámci *Western family*), tedy skupinu vesměs mladých lidí, pro něž čelední služba znamená přechodovou životní fází mezi dětstvím a sňatkem, přičemž takovýto systém představuje značné specifikum ve srovnání s východoevropskými a mimoevropskými kulturami.⁵ V tomto pojetí je čeled' (zahrnující také učně a zpravidla i tovaryše) integrována do zaměstnavatelovy domácnosti a zcela podléhá jeho disciplinárním pravomocem. Řada badatelů pak zdůrazňuje výchovnou roli čelední

---

² Obsáhlé shrnutí dosavadního studia čelední služby podala nejnověji SARTI, Raffaella. *Historians, Social Scientists, Servants, and Domestic Workers: Fifty Years of Research on Domestic and Care Work*. In *International Review of Social History* 59, 2014, č. 2, s. 279–314.

³ LASLETT, Peter – WALL, Richard (edd.). *Household and Family in Past Time*. Cambridge – London – New York – Melbourne, 1972.

⁴ HAJNAL, John. *European marriage patterns in perspective*. In GLASS, D. V. – EVERSELEY, D. E. C. (edd.). *Population in History. Essays in Historical Demography*. Volume I: General and Great Britain. London, 1965, s. 101–145. Další práce zabývající se modelem sňatečnosti se zaměřením na problematiku čeledi viz TÝŽ. *Two kinds of preindustrial household formation system*. In WALL, Richard et al. (edd.). *Family forms in historic Europe*. Cambridge, 1983, s. 65–104.

⁵ LASLETT, Peter. *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations*. Cambridge, 1977.

služby,⁶ ale také její vzdělávací funkci, a to nejen ve směru od zaměstnavatele ke sloužícím,⁷ ale také od sloužících k pánovým dětem.⁸

Základní charakteristiku čelední služby formuloval v roce 1983 J. Hajnal,⁹ její platnost však zdaleka není univerzální. Hajnalova specifikace reflektuje většinu základních parametrů sloužících v rámci oblasti *European marriage pattern*, přičemž pracuje s tvrzeními, že čeleď byla neženatá (neprovdaná) skupina mladých lidí ve věku mezi 10 a 30 lety, její celkový podíl ve společnosti se obvykle pohyboval v rozmezí 6–10 %, byla integrována do domácností svých zaměstnavatelů, kde pracovala na základě časově omezeného smluvního vztahu. Důležité je tvrzení, že čelední služba neměla trvalý vliv na sociální status sloužících.¹⁰ Pro středoevropský prostor byla Hajnalova charakteristika později korigována na základě výzkumu soupisů obyvatel (*Personenstandslisten*) v oblasti Rakouska,¹¹ ale také byly otevřeny nové otázky nad komplexností a variabilitou rodinných modelů a čelední služby v historické středovýchodní a východní Evropě. V souvislosti se studiem poměrů na území tehdejší Polsko-litevské unie byly zjištěny například výrazně rozdílné formy *life-cycle service* v západních (Polsko) a východních oblastech (Bělorusko a západní Ukrajina).¹² Také českou rodinu raného novověku lze na jedné straně přiřadit k *European marriage pattern* s poměrně vysokým počtem nukleárních rodin (jednoduché rodinné domácnosti), na druhé straně však ukazují novější výzkumy na to, že utváření rodinných struktur v českých poměrech nebylo zcela jednoznačné a je možné v něm nalézt prvky západního i východního modelu (inklinace k východnímu typu z hlediska nízkého sňatkového věku zejména u žen, naopak západnímu typu odpovídá samotná typologie rodin a dědická praxe),¹³ což do značné míry ovlivňovalo i charakter čelední služby.

---

⁶ MITTERAUER, Michael. Gesindedienst und Jugendphase im europäischen Vergleich. In *Geschichte und Gesellschaft* 11, 1985, s. 177–204.

⁷ ARIÈS, Philippe. *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Paris, 1960.

⁸ Např. COOPER, Sheila McIsaac. Servants as Educators in Early-Modern England. In *Paedagogica Historica* 43, 2007, č. 4, s. 547–563.

⁹ HAJNAL, J. *Two kinds*, s. 65–104.

¹⁰ Tamtéž, s. 96–97.

¹¹ MITTERAUER, Michael. *Sozialgeschichte der Familie. Kulturvergleich und Entwicklungsperspektiven*. Wien, 2009, s. 74–75. K výzkumu historické rodiny v oblasti Rakouska byly využity různé druhy pramenů, včetně období tuzemských poddanských seznamů, farních soupisů duší (*Seelenbeschreibungen*). BROWN, Jim. The Stem Family in Lower Austria, 1788–1848: Demographic and Economic Constraints. In FAUVE-CHAMOIX, Antoinette – OCHIAI, Emiko (edd.). *The Stem Family in Eurasian Perspective. Revisiting House Societies, 17th–20th centuries*. Bern, 2009, s. 133–151.

¹² SZOŁTYSEK, Mikołaj. Life-cycle service and family systems in the rural countryside: a lesson from historical East-Central Europe. In *Annales de démographie historique* 117, 2009, č. 1, s. 53–94; TÝŽ. *Rethinking East-Central Europe: family systems and co-residence in the Polish-Lithuanian Commonwealth*. Bern, 2015. Polská literatura k tématu je rozsáhlejší, její shrnutí podává rovněž M. Szoltysek.

¹³ PROCHÁZKA, Vladimír. *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*. Praha, 1963; nejnověji k dědické praxi VELKOVÁ, Alice. *Krutá vrchnost, ubozí poddani? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*. Praha, 2009;

Poslední výraznější revizi Hajnalova a Laslettova pojetí čelední služby provedla francouzská badatelka Antoinette Fauve-Chamoux,¹⁴ za níž stojí kromě bohaté publikační činnosti i významné projekty a několik edičních počinů k této tematice napříč evropským prostorem, zejména sborník *Domestic Service and the Formation of European Identity*.¹⁵ S ohledem na výzkumy čelední služby provedené v řadě evropských zemí od 60. let minulého století je dnes možné korigovat některá zjištění definovaná oběma britskými badateli. Jednou z těchto korekcí je například vyčíslení podílu čeledi na celé sledované populaci, kde se ve velkých evropských městech raného novověku nacházelo 10–12 % sloužících, pod 10 % v malých městech a na venkově. Přesto Richard Wall zjistil pro Anglii v letech 1650–1749 celkové zastoupení sloužících 13,7 %.¹⁶ Vyšší podíl čeledi byl typický rovněž pro české prostředí, s výjimkou protoindustriálních oblastí. Typickým prvkem čelední služby je pak výrazné zastoupení ženských sloužících ve městech. Další charakteristika souvisí s věkem čeledi, který byl, zdá se, mnohem diferencovanější, než se předpokládalo. Obecně se má za to, že sloužících mladších 15 let se vzácně vyskytovalo nad 15 %, nicméně v severských zemích (Dánsko, Island) či německém městském prostředí byl zjištěn velmi vysoký podíl čeledi v kategorii 10–14 let. V Anglii se většina sloužících nacházela ve věkové skupině 15–24 let.¹⁷ Napříč Evropou byl také v 17. a 18. století zaznamenán trend stárnutí čeledi, kdy se postupně navyšoval její průměrný věk o několik let. Přibývalo také těch, kteří zůstávali ve službě bez uzavření sňatku i po třicítce.¹⁸ Fenoménem doby se stala migrace venkovské čeledi do měst, což je zvláště patrné ve vysoce urbanizovaných zemích,¹⁹ zejména v Anglii. Obecně A. Fauve-Chamoux považuje čelední službu za atraktivní zaměstnání mladých lidí z venkova

---

ŠTEFANOVÁ, Dana. *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume von Untertanen in der Gutsherrschaft: die Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen, 1558–1750*. Wien – München – Oldenbourg, 2009.

¹⁴ FAUVE-CHAMOIX, Antoinette. Revisiting Domestic Service as a Pre-marital Labour for Women and Men in Past Europe. In *Romanian Journal of Population Studies* 11, 2017, č. 2, s. 57–92.

¹⁵ Zejména FAUVE-CHAMOIX, Antoinette (ed.). *Domestic Service and the Formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th–21st Centuries*. Bern, 2004. Sborník je výstupem mezinárodního projektu *The socioeconomic role of males and females in domestic service as a factor of European identity*, řešeného v letech 2001–2004 pod vedením belgické profesorky Suzy Pasleau. Obsahuje 29 příspěvků zaměřených na problematiku služby zejména v prostoru západní Evropy, ale i některých mimoevropských oblastech (Japonsko, Indie ad.). Další sborník vydaný jako výstup mezinárodní konference konané v Praze v roce 1996 (více informací dále) viz FAUVE-CHAMOIX, Antoinette – FIALOVÁ, Ludmila (edd.). *Le Phénomène de la domesticité en Europe, XVIe–XXe siècles*. Praha, 1997.

¹⁶ FAUVE-CHAMOIX, A. *Revisiting Domestic Service*, s. 74; WALL, Richard. The household: Demographic and economic change in England, 1650–1970. In WALL, Richard et al. (edd.). *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge, 1983, s. 493–512.

¹⁷ FAUVE-CHAMOIX, A. *Revisiting Domestic Service*, s. 75–78; DÜRR, Renate. *Mägde in der Stadt. Das Beispiel Schwäbisch Hall in der Frühen Neuzeit*. Frankfurt am Main – New York, 1995, s. 159–161.

¹⁸ FAUVE-CHAMOIX, A. *Revisiting Domestic Service*, s. 80; EDER, Franz. *Geschlechterproportion und Arbeitsorganisation im Land Salzburg 17.–19. Jahrhundert*. Wien, 1990, s. 53; MITTERAUER, Michael. Servants and youth. In *Continuity and Change* 5, 1990, č. 1, s. 11–38.

¹⁹ FAUVE-CHAMOIX, A. *Revisiting Domestic Service*, s. 80–81.

s některými rozdíly mezi muži a ženami v době mezi opuštěním domova a prvním sňatkem, pokud k němu došlo.²⁰

Ve Velké Británii byl ovšem zájem o studium čeledi patrný ještě před boomem výzkumu dějin rodiny na počátku 60. let minulého století. Práce Jeana J. Hechta *The Domestic Servant Class in Eighteenth-century England* z roku 1956, vydaná v reprintu v roce 1980,²¹ navazovala na dvě starší studie (1903, 1929) věnující se rovněž anglickým sloužícím v 18. století. Autor zde kromě nečetné literatury k tématu vychází především z dobových tisků, přičemž se věnuje sociálním, kulturním i ekonomickým aspektům čelední služby, ať už jde o hierarchii čeledi, vztahy mezi sloužícím a zaměstnavatelem, ubytování, stravování a ošacení čeledi, mzdy apod.

O čtvrtstoletí později, v roce 1981, vznikla jedna z nejvýznamnějších britských prací hospodářských a sociálních dějin k tématu čelední služby v raně novověké Anglii a vůbec první, která se zabývala speciálně venkovskou čeledí. Její autorka, Ann Kussmaul, ve větší míře doplnila a zrevidovala některé přístupy a koncepty stanovené v 60. letech J. Hajnalem a P. Laslettem, zejména model *European marriage pattern*, kde vysoký sňatkový věk dávala do souvislosti právě s existencí čelední služby, v rámci které ženatí či vdaní sloužící prakticky neměli místo.²² Kussmaul se zabývala venkovskou čeledí v letech 1600–1800, přičemž stanovila, že v tomto období prošlo službou okolo 60 % mladých lidí ve věku 16–24 let, pro něž byl tento osud standardní cestou od dospívání k dospělosti, podobně jako učební poměr pro městské chlapce. Služba přitom pro mladé představovala příležitost k naspoření finančních prostředků před svatbou, zisku nezávislosti a vytvoření pevného místa v komunitě dospělých. Na práci Ann Kussmaul pak pro období industriální Anglie navázala dvěma monografiemi Carolyn Steedmann.²³

Studium historické rodiny a na něj navázané téma čelední služby v raném novověku bylo intenzivně rozvíjeno rovněž ve Francii a německy mluvících zemích. Průkopnické dílo francouzské historiografie přibližující historický vývoj fenoménu dětství, jeho chápání a proměny představuje práce Philippa Arièse *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, která byla poprvé vydána v roce 1960. Převratnou tezi představovalo tvrzení, že dětství až do raného novověku v našem moderním pojetí neexistovalo, že dítě bylo pouze „malým dospělým“ bez vlastního světa. S tím souvisí také emocionální stránka, kdy pouto mezi

---

²⁰ Tamtéž, s. 82.

²¹ HECHT, J. Jean. *The Domestic Servant in Eighteenth-century England*. London – Boston – Henley, 1980.

²² KUSSMAUL, Ann. *Servants in Husbandry in Early Modern England*. Cambridge, 1981.

²³ STEEDMAN, Carolyn. *Labours Lost. Domestic Service and the Making of Modern England*. Cambridge, 2009; TÁŽ. *Master and Servant. Love and Labour in the English Industrial Age*. Cambridge, 2007.

dítětem a rodičem mělo být velmi slabé. Arièsovo chápání dětství našlo své následovníky, ale také odpůrce, kteří se snažili jeho teze vyvrátit. Čelední službu vnímal Ariès především jako edukační proces, podobně jako učení řemeslu, dávaný do souvislosti s dětstvím (mladým věkem), kdy měla čeleď poslouchat svého pána a věrně mu sloužit.²⁴ Ve Francii však zásadní synteticky pojatá práce věnovaná problematice čelední služby přišla až v roce 1981. Kniha Jean-Pierre Guttona *Domestiques et serviteurs dans la France de l'Ancien Régime*²⁵ staví na výzkumu opravdu pestré palety historických pramenů, geograficky je zaměřena na okolí Lyonu a časově je vedena do druhé poloviny 19. století. Pokouší se analyzovat vztahy mezi sloužícími a zaměstnavateli, přičemž se zaměřuje na všechny typy čeledi, od osobních služebníků tehdejší nobility, přes sloužící v domácnostech měšťanů až po venkovskou čeládku.

Tématu čelední služby v evropských dějinách bylo také v roce 2009 věnováno monotematické číslo časopisu *Annales de démographie historique*, nazvané *Domesticité et parcours de vie*,²⁶ obsahující pět hlavních studií zaměřených na danou problematiku napříč evropským prostorem v období raného novověku a 19. století. Jedním z nejnovějších počínů reflektujících čelední službu v kontextu venkovské práce od 16. století do současnosti je sborník *Le Travail et la famille en milieu rural. xvie–xxie siècle* obsahující případové studie z prostoru Francie, Itálie a Španělska, jejímiž autory jsou nejen historici, ale také ekonomové a sociologové.²⁷ Cílem sborníku je „rehabilitovat“ pohled na práci jako samostatnou kategorii a prostředek ke vzdělání a zisku kvalifikace, budování pracovní i rodinné kariéry, zdroj sociální i geografické mobility jednotlivce. Autoři se snaží překonat pojetí práce jako kolektivního zdroje ve službách vykořisťování.

Kromě zmíněného výstupu věnovaného tématu rolnické práce v románských zemích je třeba poznamenat, že výzkum čelední služby ve francouzském a italském prostoru je velmi úzce vázán na studium poměrů sloužících ve velkých městech.²⁸ Z těchto lokalit byla získána

---

²⁴ ARIÈS, Philippe. *Centuries of Childhood. A Social History of Family Life*. New York, 1962, s. 54 nn.

²⁵ GUTTON, Jean-Pierre. *Domestiques et serviteurs dans la France de l'Ancien Régime*. Paris, 1981.

²⁶ *Annales de démographie historique* 117, 2009, č. 1.

²⁷ BOUDJAABA, Fabrice (ed.). *Le Travail et la famille en milieu rural. xvie – xxie siècle*. Rennes, 2014.

²⁸ Výběrem SARTI, Raffaella. The true servant: Self-definition of Male Domestics in an Italian City (Bologna, 17th–19th Centuries). In *The History of the Family* 10, 2005, č. 4, s. 407–433; TÁŽ. Notes on the feminization of domestic service: bologna as a case study (18th–19th centuries). In FAUVE-CHAMOUX, Antoinette – FIALOVÁ, Ludmila (edd.). *Le Phénomène de la domesticité en Europe, XVIe–XXe siècles*. Praha, 1997, s. 125–163; ROMANNO, Dennis. *Housecraft and Statecraft. Domestic service in Renaissance Venice, 1400–1600*. Baltimore, 1996; FAUVE-CHAMOUX, Antoinette. Female surplus and preindustrial work: the French urban experience. In FAUVE-CHAMOUX, Antoinette – SONGER, Sølvi. *Socio-economic consequences of sex-ratios in historical perspective, 1500–1900*. Milano, 1994, s. 31–50.

již celá řada zajímavých výsledků, které je možné vzájemně komparovat a využívat k dalším analýzám.

Výzkum čeledi v kontextu vývoje historické rodiny je spjat také s otázkou míry integrace sloužících do rodiny hospodáře a jejich postavení v jejím rámci. V jazykově německém prostředí se v této souvislosti hovoří o pojetí tzv. *celého domu* (*Das Ganze Haus*),²⁹ uvnitř něhož existovala celá řada vztahů mezi navzájem příbuznými i cizími osobami a kde se prolínaly různé roviny společného bydlení, života a práce. Kromě toho plnil *celý dům* mnoho funkcí, z nichž významná byla například úloha hospodářská či vzdělávací.³⁰

Hlavním ideovým východiskem *celého domu* se od 16. století stala tzv. *Hausväterliteratur*,³¹ která jakožto literární styl typický pro německojazyčnou oblast vycházela z reformačních myšlenek a změn sociálních vztahů v raném novověku. Stala se návodem pro ideální vedení domu, domácnosti i hospodářství a je tudíž velice zajímavé s přihlédnutím k této literatuře porovnávat rozdíly mezi dobovou normou či „dobovým ideálem“ a praxí, kterou je možné postihnout za pomoci studia rozličných typů raně novověkých pramenů. *Hausväterliteratur* ze 17. a 18. století se také stala stěžejním pramenným zdrojem pro rakouského historika Otto Brunnera,³² který se na jejím základě pokusil stanovit principy společného života a hospodaření rodiny ve středoevropském kontextu. Jím vytvořený koncept *celého domu* ovšem předpokládal poněkud idylické soužití všech obyvatel domácnosti pod vedením hospodáře (muže), a proto se později stal takto chápaný model terčem kritiky řady badatelů.³³

---

²⁹ Viz např. DÜLMEN, Richard van. *Kultura a každodenní život*. Díl 1, Dům a jeho lidé, Praha 1999 (v originále *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit*. Erster Band: Das Haus und seine Menschen 16.–18. Jahrhundert. München, 1990); MITTERAUER, Michael. Vorindustrielle Familienformen. Zur Funktionsentlastung des „ganzen Hauses“ im 17. und 18. Jahrhundert. In ENGEL-JANOSI, F. – KLINGENSTEIN, G. – LUTZ, H. (edd.). *Fürst, Bürger, Mensch: Untersuchungen zu politischen und soziokulturellen Wandlungsprozessen im vorrevolutionären Europa*. Wien, 1975, s. 123–185. Nejnověji se pokusil shrnout typologii rolnické rodiny v různých částech Evropy R. Sieder, včetně kritické reflexe konceptu celého domu v příručce CERMAN, Markus et al. (edd.). *Wirtschaft und Gesellschaft. Europa 1000–2000*. Innsbruck – Wien – Bozen, 2011.

³⁰ DÜRR, Renate. *Mägde in der Stadt*, s. 11–20.

³¹ Přehledný rozbor reflexe čeledi v dobové literatuře od 16. století viz DÜRR, R. *Mägde in der Stadt*, s. 54–108; MÜLLER-STAAATS, Dagmar. *Klagen über Dienboten. Eine Untersuchung über Dienboten und ihre Herrschaften*. Frankfurt am Main, 1987, s. 22 nn. K problematice *Hausväterliteratur* dále např. FRÜHSORGE, Gotthardt. Die Begründung der „väterlichen Gesellschaft“ in der europäischen oeconomia christiana. Zur Rolle des Vaters in der „Hausväterliteratur“ des 16. bis 18. Jahrhunderts in Deutschland. In TALLENBACH, H. (ed.). *Das Vaterbild im Abendland*. I: Rom, Frühes Christentum Mittelalter, Neuzeit, Gegenwart. Stuttgart, 1978, s. 110–123; MEYER, Torsten. Cultivating the Landscape. The Perception and Description of Work in Sixteenth- to Eighteenth-Century German „Household Literature“ (*Hausväterliteratur*). In EHMER, J. – LIS, C. (edd.). *The Idea of Work in Europe from Antiquity to Modern Times*. Farnham, 2009, s. 215–244.

³² BRUNNER, Otto. Das „Ganze Haus“ und die alteuropäische „Ökonomik“. In TÝŽ (ed.). *Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte*. 2. vydání. Göttingen, 1968, s. 103–127.

³³ Viz např. OPITZ, Claudia. Neue Wege in der Sozialgeschichte? Ein kritischer Blick auf Otto Brunners Konzept des „Ganzen Hauses“. In *Geschichte und Gesellschaft* 19, 1994, s. 88–98; TROSSBACH, Werner. Das

Silná tradice sociálních, hospodářských a právních dějin v německy mluvících zemích dala v minulosti vzniknout celé řadě regionálních studií a sond s tematikou čelední služby.³⁴ Postupná antropologizace historického bádání zahájila konstituování historické antropologie coby svébytného historiografického směru v 70. a 80. letech minulého století a začala ovlivňovat rovněž studium dějin rodiny. Z hlediska metodiky i okruhu zpracovávaných témat patří k velmi často a pozitivně diskutovaným studiím k dějinám ženských sloužících v německém městském prostředí práce Renate Dürr *Mägde in der Stadt*,³⁵ ve které se autorka nespokojila pouze se sledováním sociálních a demografických aspektů raně novověké městské služby, ale pustila se do rozboru a hodnocení dobové moralistní a naučné literatury, na jejímž základě se pokusila revidovat koncept *celého domu*. Dalším významným počinem německé historiografie, tentokrát přinášejícím detailní pohled na životní strategie venkovského obyvatelstva severoněmecké farnosti Belm v letech 1650–1860, je kniha Jürgena Schlumbohma s názvem *Lebensläufe, Familien, Höfe*,³⁶ kde autor nemalou pozornost věnuje i tématu čelední služby jako součásti životního cyklu tehdejšího obyvatelstva. Obě zmíněné práce, R. Dürr i J. Schlumbohma, jsou důležitými příspěvky zejména z metodologického hlediska, jelikož obě vnášejí do problematiky čelední služby kompromisní pohled na postavení raně novověkých sloužících, jimž na jednu stranu přiznávají dočasnost jejich služebního poměru, na druhou stranu jim ale neodpírají některé znaky nejnižších sociálních skupin, tedy venkovské a městské chudiny.

Strukturu čeledi a její pracovní zařazení výrazně ovlivňoval také hospodářský charakter daného regionu. M. Mitterauer, nejvýznamnější rakouský badatel zabývající se čelední službou v posledních několika desetiletích,³⁷ zavedl v souvislosti se vztahem

---

„ganze Haus“ – Basiskategorie für das Verständnis der ländlichen Gesellschaft deutscher Territorien in der Frühen Neuzeit? In *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 129, 1993, s. 277–314.

³⁴ V roce 1996 vydala Claudia Harrasser bibliografii čítající 3 300 titulů k tématu sloužících a zemědělských pracovníků v německojazyčném okruhu z pohledu historických a sociálních věd. Viz HARRASSER, Claudia. *Von Dienstboten und Landarbeitern. Eine Bibliographie zu (fast) vergessenen Berufen*. Innsbruck – Wien, 1996. Výběrem z regionálních studií např. GÖTTSCHE, Silke. *Beiträge zur Gesindewesen in Schleswig-Holstein zwischen 1740 und 1840*. Neumünster, 1978; MEYER, Therese. *Dienstboten in Oberkärnten*. Klagenfurt, 1993; GREIßMAIR, Johannes. *Knecht und Magd in Südtirol: dargestellt am Beispiel der bäuerlichen Dienstboten im Pustertal*. Innsbruck, 1970.

³⁵ DÜRR, R. *Mägde in der Stadt*.

³⁶ SCHLUMBOHM, Jürgen. *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650–1860*. Göttingen, 1994. Další publikovaná studie vycházející z již prezentovaného výzkumu TÝŽ, *Gesindedienst als Lebensphase und als Klassenphänomen: Mägde und Knechte in einem ländlichen Kirchspiel Nordwestdeutschlands, 1650–1860*. In FAUVE-CHAMOUX, A. – FIALOVÁ, L. (edd.). *Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIe–XXe siècles*. Praha, 1997, s. 23–39.

³⁷ Dosavadní výzkum sociálních dějin rodiny včetně problematiky čelední služby v rámci Evropy shrnul M. Mitterauer v přehledné příručce podávající užitečná srovnání vývoje v různých (nejen) evropských regionech, zároveň nastiňuje možnosti dalšího výzkumu na tomto poli. Viz MITTERAUER, M. *Sozialgeschichte der Familie*. Zde citována i další literatura.

rodinných struktur k ekonomickým a sociálním aspektům čtyři ekotypy³⁸ charakteristické pro různé oblasti s odlišným převažujícím způsobem obživy obyvatel: (1) *hospodářství s dobytčářstvím*, typické vysokým podílem čeledi, především ženské; (2) *hospodářství s převahou obilnářství*, kde se vyskytoval nižší podíl čeledi, ale vyšší podíl námezdních pracovníků; (3) *hospodářství s vinařstvím* charakteristické nízkým podílem čeledi, ale vysokým zastoupením námezdních pracovníků; (4) *protoindustriální typ* (s rozvinutým domácíým řemeslem) se zcela minimálním podílem čeledi. Mitterauerův koncept historických ekotypů je do značné míry použitelný i v rámci českého prostředí, ačkoliv k některým oblastem není možné bez jisté modifikace jednoznačně přiřadit konkrétní typ, jelikož zde docházelo k jejich mísení (typický byl zejména rozvinutý chov dobytka v některých protoindustriálních oblastech).

Zatímco především na západě našla problematika čeledi a čelední služby silný ohlas v souvislosti s výzkumem dějin rodiny, realizovaným od 60. let minulého století v Anglii a Francii, popřípadě v rámci právních dějin v německy mluvících zemích již od konce 19. století, tuzemská historická obec se tématem čeledi zabývala až na výjimky dosud jen velmi povrchně. Pomineme-li řadu drobných materiálových studií, zpřístupňujících či interpretujících zpravidla jeden konkrétní pramen, které se začaly objevovat od přelomu 19. a 20. století na stránkách časopisu *Český lid*³⁹ i v dalších periodikách,⁴⁰ případně reflexi čelední služby jako dílčí téma při zpracování obecně pojatých dějin poddanského lidu⁴¹ nebo výzkumu konkrétní, zpravidla venkovské lokality,⁴² můžeme za nejstarší práce blíže se věnující problematice sloužících považovat studie z oblasti právních dějin.

Zřejmě pod vlivem německé právní vědy byly ve stejné době vydány první studie zaměřené na problematiku dějin pracovního práva. Jejich autory byli výhradně právníci,

---

³⁸ MITTERAUER, Michael. Formen ländlicher Familienwirtschaft. Historische Ökotypen und familiele Arbeitsorganisation im österreichischen Raum. In EHMER, J. – MITTERAUER, M. (edd.). *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*. Wien – Köln – Gratz, 1986, s. 185–323, zde s. 190–240.

³⁹ ŠEBESTOVÁ, Anna. Služba na vsi. In *Český lid* 4, 1895, s. 537; PLOTĚNÝ, Vojtěch. Služba čeládky v Kozlovicích u Frenštátu. In *Český lid* 5, 1896, s. 280–281; PETRÁK, Josef. Skotáci na Vysocku. In *Český lid* 8, 1899, s. 377–381; NOVÁČEK, Vojtěch Jaromír. Český řád litoměřický o služebných děvkách, jejich chodu a platu r. 1651. In *Český lid* 13, 1904, s. 322; PROFELD, Bedřich. Platy žencům, sekáčům a mlatecům v Jaroměři r. 1750. In *Český lid* 20, 1911, s. 454–455; HOLÁŇ, Josef. Naučení pro čeládku selskou r. 1713. In *Český lid* 23, 1914, s. 106–107 ad.

⁴⁰ BŘEZINA, Arnošt (ed.). Čeledínský řád. In *Selský archiv* 1, 1902, č. 4, s. 209–211; BROŽ, Josef. Mzdy čeledi při dvorech města Plzně v 17. století. In *Časopis pro dějiny venkova* 12, 1925, s. 288.

⁴¹ BOŽEK, Jaroslav. Čeští sedláci a jejich vrchnosti od r. 1626 do konce 17. století. Na základě tehdejších řádův a instrukcí. In *Osvěta. Listy pro rozhled v umění, vědě a politice* 36, 1906, č. 10, s. 879–892, č. 11, s. 957–969, č. 12, s. 1071–1080; VACEK, František. Selský stav v Čechách v l. 1419–1620. In *Časopis pro dějiny venkova* 14, 1927, s. 5–16, 81–93, 153–168, 241–256; 15, 1928, s. 1–24, 112–128, 247–286; 16, 1929, s. 1–24, 81–103, 169–194, 249–278; 17, 1930, s. 1–22, 81–109, 145–163 ad.

⁴² HONEJSEK, Václav. *Z dějin nepatrné české vesnice*. Díl 1. Praha, 1894; PEKAŘ, Josef. *Knihy o kosti. Kus české historie*. Díl druhý. 2 vydání. Praha, 1935.

přičemž většina se zabývala obdobím pro ně časově nejbližším, tedy 19. stoletím.⁴³ Pro epochu raně novověkou měl zásadní význam jen příspěvek Rudolfa Krejčího,⁴⁴ jenž se pokusil shrnout vývojové tendence právních aspektů námezdního pracovního poměru od středověku až do počátku 20. století. Jeho pohled na danou problematiku však postrádá potřebnou hloubku, jelikož autor nebyl zcela obeznámen s plnou šíří pramenné základny ke studovanému tématu. Jedinou oblastí, do které z hlediska právních dějin výraznou měrou zasahovali historici již od druhé poloviny 19. století, bylo ediční zpřístupňování pramenů právní povahy, ať už se jednalo o usnesení zemských sněmů, zemská zřízení, městské zákoníky, statuta cechovních organizací či vrchnostenské instrukce a poddanské řády.⁴⁵ K jejich interpretaci ve vztahu k dějinám pracovního práva, potažmo právního postavení námezdních pracovníků však v dané době až na výjimky nedošlo. Dvě díla, která do tohoto tématu z pohledu poddanského práva vrchnostenského výrazně zasáhla, však zmínit musíme. Jednak mimořádně obsáhlou čtyřsvazkovou edici poddanských řádů a hospodářských instrukcí Josefa Kalouska,⁴⁶ která vyšla v letech 1905–1910 v ediční řadě *Archiv český*, a na něho navazující práci Václava Černého⁴⁷ vyzdvihující význam hospodářských instrukcí i selských řádů a korigující některá Kalouskova zjištění. Zejména Černého studie obsahuje velmi cenné údaje k problematice čelední služby nazírané optikou vrchnostenských norem.

K nejobsáhlejšímu souhrnnému zpracování právního postavení sloužících v krátkodobém i dlouhodobém námezdním poměru však došlo až v druhé polovině 50. let 20. století ve studii Valentina Urfuse, jenž se zabýval celou řadou otázek spojených s historickým vývojem normativů upravujících námezdní práci od středověku až po kodifikaci občanského práva, kde zvláštní pozornost věnoval pojetí čelední služby a chápání námezdních pracovníků v nerealizovaných kodifikačních pokusech osvícenských právníků.⁴⁸ Na toto nejvýraznější pojednání o právním postavení čeledí a nádeníků později reagovalo jen

---

⁴³ PODLIPSKÝ, Prokop. *Zákonná ustanovení o čeledi platící v království Českém: stručný a populární výklad řádu čeledního pro hlavní město Prahu, vydaného vyhláškou c. k. místodržitelství ze dne 21. srpna 1857 a řádu čeledního pro království České, vydaného zák. ze dne 7. dubna 1866: k praktickému použití pro služebné pány i pro čeledíny v Praze i na venkově v záležitostech týkajících se poměrů mezi pány a čeledíny*. Praha, 1892; KRČMÁŘ, Jan. *O smlouvě námezdní dle práva rakouského se zřetelem ku právu římskému*. I., část úvodní. Praha, 1902; ČADEK, Josef. *Čelední řád. Systematický výklad českého a moravského čeledního řádu opatřený příklady nálezů ve sporech čeledních*. Písek, 1901.

⁴⁴ KREJČÍ, Rudolf. Snahy o reformu řádu čeledního v království Českém. In *Sborník věd právních a státních* 13, 1913, s. 390–415.

⁴⁵ Bližší přehled jednotlivých edičních počínů učiníme v kapitole věnované právnímu postavení sloužících v raném novověku.

⁴⁶ KALOUSEK, Josef (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské* (Archiv český 22–25). Praha, 1905–1910.

⁴⁷ ČERNÝ, Václav. *Hospodářské instrukce. Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. – XIX. století*. Praha, 1930.

⁴⁸ URFUS, Valentin. Právní postavení námezdních pracovníků u nás v 16. až 18. století. In *Právněhistorické studie* 2, 1956, s. 198–249.

nemnoho dílčích příspěvků, které představují spíše znovuobjevení Urfusovy studie, než aby přinášely něco nového.⁴⁹ Přesto však platí, že tematika pracovního práva zůstává doménou právních historiků, k jejímu komplexnímu zpracování se doposud žádný „kulturní“ ani sociální historik neodvážil. Problematiku právního postavení sloužících včetně detailního rozboru dostupné literatury však provedeme v samostatné kapitole (*Právní postavení sloužících v raném novověku v kontextu vývoje českého pracovního práva*).

Téma čelední služby včetně reflexe dobových právních norem a jejich vývoje, alespoň v základním přehledu, nicméně vždy v kontextu evoluce raně novověkého poddanského práva, přináší i většina dílčích syntéz věnovaných dějinám poddanského lidu v 16. a 17. století, které ve větší míře vznikaly od druhé poloviny 40. do 60. let minulého století.⁵⁰ Z hlediska interpretace vývoje poddanského práva si autoři těchto prací ve větší míře všímali především motivů, které bylo možné spojovat s postupným znevolňováním poddanského obyvatelstva, zvláště pak norem týkajících se omezování pohybu poddaných apod. Pokud jde o zachycení čelední služby, věnovali se opět nejvíce momentům, kterými bylo možné podložit tvrzení o zvyšujícím se sociálním útisku poddanského obyvatelstva v epoše „feudalismu“, tedy panské službě, která v 17. století nabývala ze strany pozemkových vrchností nuceného charakteru a již se poddaný neměl možnost vyhnout. Zdůrazňovány zde byly zejména špatné životní, pracovní i mzdové poměry v poplužních dvorech.

S tím také úzce souvisí obecné vnímání sociálního postavení čeledí, potažmo námezdních pracovníků obecně v těchto dílech. Ať už jde o městské prostředí vrcholného a pozdního středověku⁵¹ či předbělohorský český venkov, chápali tuzemští historici od 40. let 20. století čeled' a nádeníky jako jednu z nejnižších sociálních kategorií, často spojovanou přímo s městskou nebo venkovskou chudinou, jejíž naděje na společenský vzestup v podstatě neexistovala.⁵² Takové pojetí však převzali i někteří současní („porevoluční“) badatelé,

---

⁴⁹ KOTOUS, Jan. Ke kořenům pracovního práva. In *Aplikované právo* 2, 2004, s. 43–57; TÝŽ. „Čelední d'ábel“. Rukověť námezdně pracujících z XVI. století. In *Právněhistorické studie* 40, 2009, s. 411–424.

⁵⁰ Zejm. KROFTA, Kamil. *Dějiny selského stavu*. 2. vydání. Praha, 1949; MÍKA, Alois. *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*. Praha, 1960; PETRÁŇ, Josef. *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*. Praha, 1964. Problematiku reflektovaly i některé drobnější studie, viz např. VÁLKA, Josef. K otázce práva v postavení poddaných. In *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická* 11, 1962, č. C9, s. 51–66.

⁵¹ Zejm. GRAUS, František. *Chudina městská v době předhusitské*. Praha, 1949, s. 33–41, 101.

⁵² GRAUS, František. *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské*. Praha, 1957; MÍKA, Alois. *Nástin vývoje zemědělské výroby v českých zemích v epoše feudalismu*. Praha, 1960, s. 209; TÝŽ. *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*, s. 147–148; PETRÁŇ, J. *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*, s. 86; CHALUPA, Aleš. Venkovské obyvatelstvo v Čechách v tereziánských katastrofách (1700–1750). In *Sborník Národního muzea v Praze. Řada A – Historie* 23, 1969, č. 4–5, s. 197–378, zde s. 277 nn.

zřejmě bez potřeby reflexe výsledků zahraničního studia vycházejícího především z výzkumu historické rodiny.⁵³

Již od 50., ale zejména od 60. let 20. století, v souvislosti s probuzením zájmu historiků o výzkum období „druhého nevolnictví“, začaly být, kromě již zmíněných syntéz, vydávány dílčí studie věnované především sociálním a mzdovým poměrům sloužících.⁵⁴ Práci s tematikou čeledi však až do konce 80. let nevzniklo mnoho,⁵⁵ byť se této problematiky řada autorů dotkla právě v souvislosti s líčením poddanských poměrů po třicetileté válce.⁵⁶

Poměrně zásadní obrat v české historiografii nastal po roce 1989 v souvislosti s novými impulzy k výzkumu dějin rodiny. V tomto ohledu velmi důležitou roli sehrál mezinárodní projekt s názvem *Soziale Strukturen in Böhmen – Ein regionaler Vergleich und Gesellschaft in Gutsherrschaften 16.–19. Jahrhundert*, vedený rakouskými historiky M. Mitterauerem a M. Cermanem, do kterého se zapojili jak zkušení historici, tak i několik nadějných mladých badatelů, kteří se společně na základě výzkumu široké pramenné základny nejrůznější provenience pokusili zodpovědět zásadní otázky sociálního vývoje venkovského prostoru. Včetně přípravné fáze byl projekt realizován v letech 1992–1999 a k jeho výstupům patří rovněž zhodnocení sociálních parametrů čelední služby v Čechách na základě *soupisu obyvatel podle víry z roku 1651*, jehož autorem je Eduard Maur.⁵⁷

Právě E. Maur se od 90. let stal jednoznačně nejvýraznějším tuzemským badatelem na poli výzkumu čeledi a čelední služby, jenž se kromě kvantitativně založeného studia na základě soupisu podle víry 1651⁵⁸ zabýval ve svých pracích také otázkami terminologickými

---

⁵³ TINKOVÁ, Daniela. Člověk na okraji společnosti. In BŮŽEK, Václav – KRÁL, Pavel (edd.). *Člověk českého raného novověku*. Praha, 2007, s. 190–215, zde s. 195.

⁵⁴ Např. BURDOVÁ, Pavla. Poměry námezdně pracujících v zemědělství na Mnichovohradištsku po třicetileté válce. In *Sborník archivních prací* 4, 1954, č. 2, s. 99–119; JAROŠ, Miroslav. K otázce námezdní práce v českém hornictví v XVI. století. In *Český lid* 41, 1954, č. 2, s. 71–76; KRÍVKA, Josef. Čeleď v poddanském hospodářství po třicetileté válce a její podíl na celkovém počtu vesnického obyvatelstva. In *Historická demografie* 2, 1968, s. 2–8; KRÍVKA, Josef. Mzdové poměry poddanské čeledě po třicetileté válce. In *Český lid* 57, 1970, č. 2, s. 100–105; HONC, Jaroslav. Roční spotřeba žita a chleba v čeledních dávkách, deputátech, výměncích a ve špitálních dávkách v letech 1452–1845. In *Problémy cen, mezd a materiálních podmínek života od 16. do poloviny 19. století* (Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 1). Praha, 1971, s. 177–210.

⁵⁵ Nejvýraznější počín viz SLÁDEK, Miloš. Čeleď na třeboňských panstvích v polovině 17. století. In *Historická demografie* 11, 1987, s. 51–96. Na rozdíly mezi českou a slovenskou tradiční rodinou mj. i na základě struktury čeledi upozornila ŠVECOVÁ, Soňa. Dva typy tradičnej roľníckej rodiny v Československu. In *Český lid* 76, 1989, č. 4, s. 210–222.

⁵⁶ Zejm. MAUR, Eduard. *Český komorní velkostatek v 17. století: příspěvek k otázce „druhého nevolnictví“ v českých zemích*, Praha 1976; TÝŽ. Geneze a specifické rysy českého pozdně feudálního velkostatku. In *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica*, 1976, č. 1, s. 229–258.

⁵⁷ MAUR, Eduard. Das Gesinde in Böhmen nach dem Soupis poddaných podle víry aus dem Jahre 1651. In *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert*. Wien, 2002, s. 111–125.

⁵⁸ MAUR, Eduard. Čeleď a tovaryši v Čechách v soupisu podle víry z roku 1651. In *Historická demografie* 23, 1999, s. 85–134.

a metodickými, ale rovněž zpřístupnil a shrnul českému čtenáři výsledky zahraničních výzkumů.⁵⁹ Účastnil se také důležité konference na téma fenoménu „domácí služby“ v evropském srovnání od 16. do 20. století, pořádané v roce 1996 Komisí pro historickou demografii při Sociologickém ústavu AV ČR, Českou demografickou společností, Ústavem českých dějin FF Univerzity Karlovy a Francouzským střediskem pro studium společenských věd v Praze v Archivu hlavního města Prahy. Z tohoto „kulatého stolu“ byl následně v roce 1997 vydán sborník *Le Phénomène de la domesticité en Europe, XVIe–XXe siècles*, kde kromě dalších historiků prezentujících dosavadní výzkum čelední služby v Norsku, Maďarsku, Německu, Itálii a dalších lokalitách, publikoval E. Maur stať shrnující znaky české raně novověké čelední služby, ve které také nastínil některé faktory vedoucí ke specifickému vývoji tohoto fenoménu v českých zemích ve srovnání se západní Evropou.⁶⁰

E. Maur však svůj zájem o čeleď projevil i v poměrně vzdáleném a v českém prostředí stále opomíjeném tématu vztahu šlechtice a jeho služebnictva. Sledovat osudy konkrétní osoby nacházející se v osobní službě aristokrata či jeho rodiny není věc jednoduchá, v tuzemských poměrech limitovaná zejména pramennou základnou.⁶¹ E. Maura však zaujala edice vzpomínek českého lokaje a muzikanta Hansla Komendy (1716–1776),⁶² služebníka u rytíře Dohalského na nadějkovském panství a pozdějšího lokaje u svobodného pána Droste na vestfálském panství Senden, jehož osudy přiblížil českému čtenáři ve dvou studiích.⁶³ Tématu osobních služebníků se však věnoval i v dalších pracích.⁶⁴

---

⁵⁹ MAUR, Eduard. *Čeleď a tovaryši v Čechách v soupisu podle víry z roku 1651*; LENDEROVÁ, Milena a kol. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha, 2009, zejm. s. 361 nn.

⁶⁰ MAUR, Eduard. Das Gesinde in Böhmen in der Frühen Neuzeit. In FAUVE-CHAMOUX, Antoinette – FIALOVÁ, Ludmila (edd.). *Le Phénomène de la domesticité en Europe, XVIe–XXe siècles*. Praha, 1997, s. 75–94.

⁶¹ K těmto pramenům můžeme přičlenit i paměti Ferdinanda Rakovského, pážete hraběte Františka Antonína Šporcka, které ovšem reflektují život aristokrata pohledem jeho služebníka. Viz RAKOVSKÝ, Ferdinand. *Krátké vypravování o životě Jeho Excelence Františka Antonína hraběte ze Sporcků*. Mentberger, Václav (ed.). Kuks, 1938. Zároveň ve stejném roce vyšla i výrazně kvalitnější německá edice, viz RACKOWSKY, Ferdinand. *Kurze Erzählung aus der Lebensbeschreibung Ihro Excellenz Herrn Herrn Franz Antoni Grafen von Sporck / verfasst von seinem Pagen Ferdinand Rackowsky zu Kukus am 1. Septembris 1778*. Beck, Ernst (ed.). Kuks, 1938.

⁶² FRESE, Werner. Erinnerungen eines böhmischen Lakaien in Westfalen. In *Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde* 30–31, 1985–1986, s. 183–224.

⁶³ MAUR, Eduard. Na návštěvě v rodné zemi. Ze vzpomínek Hanse Komendy (1716–1776), českého lokaje a muzikanta ve Vestfálsku. In SKŘIVAN, Aleš – PELIKÁN, Jan (edd.). *Pocita docentu Vladimíru Nálevkovi k šedesátým narozeninám* (Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 2, 1998). Praha, 2001, s. 57–66; TÝŽ. Ve službě u rytíře Dohalského. Ze vzpomínek jihočeského lokaje Hansla Komendy (1716–1776). In PÁNEK, Jaroslav (ed.). *Vlast a rodný kraj v díle historika. Sborník prací žáků a přátel věnovaný profesoru Josefu Petráňovi*. Praha, 2004, s. 607–620.

⁶⁴ MAUR, Eduard. Šlechtic a jeho sluha v barokní Praze. Několik poznámek na okraj opomíjené problematiky. In JÍŠOVÁ, Kateřina (ed.). *V komnatách paláců – v ulicích měst. Sborník příspěvků věnovaných Václavu Ledvinkovi k šedesátým narozeninám*. Praha, 2007, s. 259–271; TÝŽ. Angelo Soliman – černý otrok, komorník, svobodný zednář a muzejní exponát. In *Theatrum historiae* 9, 2011, s. 285–300.

Počátkem 90. let 20. století však zájem o problematiku čeledi projeví i další badatelé. Mezi nimi je třeba jmenovat především Jana Horského, jenž se prostřednictvím analýzy jednotlivých poddanských seznamů pro panství Třeboň pokusil postihnout charakter čelední služby na tomto jihočeském panství v raném novověku.⁶⁵ Autor se také dílčím způsobem tématem zabýval například společně s Markétou Seligovou v kontextu interpretací různých teorií vývoje (západo)evropské rodiny.⁶⁶

Někteří historici se pak problematiky čeledi dotkli v rámci obecněji zaměřeného kvantitativního výzkumu zpravidla demografických aspektů vývoje raně novověké společnosti na základě různých typů pramenů, ať už se jedná o soupis obyvatel podle víry z roku 1651,⁶⁷ registra daně z hlavy z konce 17. století⁶⁸ či poddanské seznamy v kombinaci se jmenovanými nebo jinými materiály evidenční povahy.⁶⁹

K nejdůležitějším pracím, které se dotýkají studia čelední služby, patří monografie komplexně se věnující životnímu cyklu raně novověkého člověka. Takových studií v české historiografii není mnoho, všechny se navíc tématu čeledi dotýkají jen omezeným způsobem. Například Josef Grulich se zabýval životními cykly venkovských poddaných v oblasti jižních Čech v průběhu 16.–18. století, přičemž čelední službu jako životní fázi přiblížil v tomto období na základě čtyř pramenů, a sice poddanských soupisů pro město Prachatice (1585) a panství Třeboň (1586), soupisu obyvatel podle víry 1651 pro panství Chýnov a přiznání daně z hlavy pro stejné dominium (1692), což mu sice umožnilo stanovit základní demografické parametry týkající se sloužících, nicméně přímé sledování kontinuity či průběhu čelední služby na základě těchto materiálů podat nemohl.⁷⁰ Poněkud odlišný způsob reflexe čeledi ve své práci zvolila Alice Velková v rámci výzkumu životních cyklů na panství Štáhlavy v 18. a 19. století. Zde autorka vycházela ze studia poddanských seznamů pouze z počátku 19. století,

---

⁶⁵ HORSKÝ, Jan. Příspěvek ke studiu venkovské poddanské čeledi v 16.–18. století (panství Třeboň – sonda). In *Archivní časopis* 43, 1993, č. 3, s. 145–166.

⁶⁶ HORSKÝ, Jan – SEDLÁČKOVÁ, Iva – SELIGOVÁ, Markéta. Ein einheitliches „altes demographisches Regime“ oder die Bindung eines demographischen Verhaltens zu „Ökotypen“? Betrachtungen über den Erklärungswert des Einwohnerverzeichnisses vom Jahre 1651 für das Studium verschiedener Typen der historischen Familienbildung. In *Historická demografie* 20, 1996, s. 57–91; HORSKÝ, Jan – SELIGOVÁ, Markéta. *Rodina našich předků*. Praha, 1997.

⁶⁷ PODDANÁ, Jana. Soupis poddaných podle víry z roku 1651 – město Pardubice. In *Východočeský sborník historický* 4, 1994, s. 91–102.

⁶⁸ HOFMANN, Gustav. Populace Čech na sklonku 17. století. In *Sborník archivních prací* 41, 1991, č. 2, s. 417–446.

⁶⁹ GRULICH, Josef – ZEITLHOFER, Hermann. Struktura jihočeských venkovských a městských domácností v 16. a 17. století. Příspěvek k dějinám sociální každodennosti poddaných v období raného novověku. In *Historická demografie* 23, 1999, s. 31–82; HOLUBOVÁ, Michaela. Venkovské poddanské obyvatelstvo podle věku a rodinného stavu v 2. polovině 17. století a v polovině 19. století. Analýza poddanských soupisů pro panství Dobruška. In *Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity. Profesoru Lumíru Dokoupilovi k sedmdesátinám* 12, 2005, s. 33–36; HORSKÝ, J. – SELIGOVÁ, M. *Rodina našich předků*.

⁷⁰ GRULICH, J. *Populační vývoj a životní cyklus*, s. 203–211.

jelikož prameny pro starší období jí neumožňovaly čelední službu adekvátním způsobem sledovat. Vzhledem ke stavu pramenné základny mohla zkoumat jen základní otázky v případě kohorty osob narozených v letech 1791–1800.⁷¹ Nejlepšího výsledku studia čelední služby na základě seriálových evidenčních pramenů dosáhla Markéta Pražáková Seligová, která s využitím poddanských soupisů coby primárního pramene zpracovala demografický vývoj panství Horní Police metodou rekonstrukce rodin pro počátek 18. století a zároveň se pokusila přiblížit průběh životních cyklů tamní populace. Vcelku detailně se věnovala i problematice čelední služby, ačkoliv jí zpracovávané poddanské seznamy nedosahovaly takové kvality, aby bylo možné tento fenomén plně postihnout.⁷²

Poněkud odlišně pojatou, avšak čelední služby se hojně dotýkající práci představuje mikrohistoricky motivovaná biografie jedné venkovské ženy a jejích rodinných příslušníků odehrávající se na jihočeském panství Třeboň v druhé polovině 17. a zejména první polovině 18. století, v níž autor (Jaroslav Čechura) rovněž vychází z různých pramenů vrchnostenské provenience se zvláštním zřetelem k poddanským seznamům. Oproti předchozím monografiím se však nejedná o dílo demografické, jelikož v něm autor na základě (nejen) evidenčních pramenů nesleduje míru daných jevů, ale zabývá se osudy konkrétních jedinců.⁷³

Nejnovějšími pracemi, které se věnují tématu čeledi v moravském prostředí druhé poloviny 18. století na základě studia ucelené řady poddanských a sirotčích soupisů z panství Slavkov u Brna, jsou studie Věry Slovákové. V jedné z nich se autorka zabývala různými aspekty čelední služby chápané jako součást životního cyklu mladých lidí v městském a venkovském prostoru. Svou analýzu vystavěla na studiu souvislé řady zmíněných pramenů z dlouhého období let 1754–1802, kdy se mohla zabývat takovými faktory, jako je délka čelední služby, struktura a počty zaměstnavatelů či geografická mobilita čeledi.⁷⁴ Druhý příspěvek autorka zaměřila na osudy mladých dívek ze vsi Křenovice na slavkovském panství, kde se zabývala rozdíly v životních osudech dcer žijících hospodářů na jedné straně a osířelých dívek na straně druhé.⁷⁵ Příspěvky V. Slovákové představují v české historiografii

---

⁷¹ VELKOVÁ, Alice. *Krutá vrchnost, ubozí poddani? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*. Praha, 2009, s. 362–371. Blíže viz TÁŽ. Složení domácností a problematika čelední služby na panství Štáhlavy počátkem 19. století. In *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi*. Praha, 2003, s. 140–161.

⁷² PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, Markéta. *Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba? K demografickým, hospodářským, sociálním a rodinným aspektům života venkovských poddaných na panství Horní Police*. Praha, 2015, s. 289–322.

⁷³ ČECHURA, Jaroslav. *Neklidný život obyčejné ženy. Johana Peřková (1703–1745)*. Praha, 2015.

⁷⁴ SLOVÁKOVÁ, Věra. Služba v městském a venkovském prostředí na Moravě ve druhé polovině 18. století. In *Časopis Matice moravské* 137, 2018, č. 2, s. 273–293.

⁷⁵ TÁŽ. Životní poměry dívek a mladých žen ve vsi Křenovice v 18. století. In *Historická demografie* 42, 2018, č. 2, s. 211–237.

dosud nejkompexněji pojatý pohled na problematiku čelední služby v 18. století s velmi dobrou oporou v dosavadním zahraničním i tuzemském výzkumu.

Zcela ojediněle se pak v českých poměrech setkáme se zpracováním tématu čeledi a čelední služby v raném novověku v rámci jiných oblastí, než které jsme zmínili. Výjimkou je například útlá brožura věnovaná vzniku, popisu a interpretaci obrazů s námětem zámecké čeledi ve službách rodiny Lažanských z první třetiny 18. století, které jsou součástí unikátní obrazové sbírky západočeského zámku Manětín.⁷⁶ Zajímavým příspěvkem k dějinám sociálních hnutí je také studie Jiřího Dufky o rebelii malohanáckých čeledinů proti sociálnímu útlaku na počátku 18. století.⁷⁷ Kromě reflexe čeledi v období raného novověku se někteří autoři, či spíše autorky věnovaly také služebnictvu v 19. století, a to jak v městském, tak venkovském prostoru.⁷⁸

Je zřejmé, že tuzemský výzkum čelední služby v raném novověku má oproti tomu zahraničnímu za uplynulá desetiletí co dohánět. Byť se dnes v české historiografii objevují práce, které se pokouší postihnout kontinuální změny v průběhu čelední služby, což v minulosti běžné nebylo, k maximálnímu využití bohatých archivních fondů domácích paměťových institucí v tomto směru zdaleka nedošlo. Rovněž na pestrost řešených otázek, především z oblasti kulturní historie, je prozatím české prostředí poněkud skoupé, přestože se západoevropská historiografie již řadu let zabývá i zcela specifickými tématy spojenými s problematikou čeledi, jako je například dobová reflexe sloužících v krásné literatuře, divadle či výtvarném umění.⁷⁹

---

⁷⁶ BUKAČOVÁ, Irena. *HOMO FABER AULICUS. Služebníci a dvořané. Unikátní barokní obrazová sbírka zámku Manětín*. Mariánská Týnice, 2018.

⁷⁷ DUFKA, Jiří. Vzpouza čeledi na Malé Hané počátkem 18. století. In *Celostátní studentská vědecká konference – Historie 2003*. Pardubice, 2004, s. 119–148.

⁷⁸ FIALOVÁ, Ludmila. Domácí služebnictvo v českých zemích na přelomu 19. a 20. století ve světle statistik. In *Historická demografie* 26, 2002, s. 147–166; TÁŽ. Domestic Staff in the Czech Lands at the Turn of the 19th and 20th centuries in the Light of Statistical Figures. In FAUVE-CHAMOUX, Antoinette (ed.). *Domestic Service and the Formation of European Identity*, s. 141–159. MACHKOVÁ PRAJZOVÁ, Nad'a. Služba v domácnosti – specifický druh námezdní práce v 19. století. In *Historická demografie* 34, 2010, č. 1, s. 73–80; SKLENÁŘOVÁ, Sylva. Chlapci a dívky. Pohled do života čeledi na přelomu 19. a 20. století. In *Střední Morava: kulturněhistorická revue* 14, 2002, s. 127–130; VELKOVÁ, A. *Složení domácností a problematika čelední služby*.

⁷⁹ Tato témata jsou i předmětem kvalifikačních prací, výběrem např. KREKEL, Karin. *Dienstbotenporträts. Studien zur Porträtwürdigkeit der Dienstboten vom 18. Jahrhundert bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts*. Inaugural-Dissertation. München, 2006; KOPPENSTEINER, Susanne. *Charakteristik von Dienstboten im französischen Roman des 19. Jahrhunderts – eine exemplarische Analyse*. Diplomarbeit. Wien, 1989.

1.2. Prameny

Předkládaná práce staví na využití a případné kombinaci několika typů archivních pramenů různých původců. Vzhledem ke dvěma nosným tématům, kterým se zde věnujeme, a sice vývoji právního postavení sloužících od pozdního středověku do období kodifikace občanského práva na počátku 19. století a fenoménu raně novověké čelední služby, konkrétně jeho sociálním, ekonomickým a demografickým aspektům, bylo nutné analyzovat značný objem zdánlivě nesouvisících historických pramenů. Od právních norem upravujících v nejzákladnější formě například fungování městských cechovních organizací či postavení venkovských poddaných, přes usnesení stavovských orgánů a právní předpisy absolutistického státu, jsme se dostali až k evidenčním pramenům státní a patrimoniální provenience, které tvoří základ lokální demografické analýzy, jejíž zpracování bylo z hlediska časového jednoznačně nejnáročnější. I vypovídací hodnotu těchto pramenů je navíc často nutné korigovat či zkvalitňovat využitím dalších zdrojů, zejména v podobě církevních matrik, hospodářských dokumentů vrchnostenských archivů apod. Ty nejexponovanější typy dokumentů si představíme podrobněji na následujících řádcích.

1.2.1. *Prameny k dějinám pracovního práva*

První ze dvou hlavních témat, kterým se věnuje tato práce, je právní postavení sloužících v raném novověku, tedy problematika, která doposud nebyla zpracována komplexním způsobem za využití všech, nebo alespoň většiny klíčových pramenů a jejich podrobné analýzy, a to bez nutnosti nahlížet ji optikou tendenčních přístupů československé historiografie 50. až 80. let minulého století. Jistě nejvýznamnější prací k danému tématu je rozsáhlá studie právního historika Valentina Urfuse, vydaná v časopise *Právněhistorické studie* v roce 1956,⁸⁰ jejímž problémem je však na jedné straně značná výběrovost historických pramenů, na jejichž základě je autor schopen prezentovat daný jev jako obecně platný fakt, na straně druhé pak právě interpretace výsledků jeho výzkumu v duchu marxistické historiografie, kdy stejně jako prezentace historických skutečností je důležité zdůrazňovat úlohu třídního boje poddaných a tovaryšů vůči vykořisťující vrchnosti či

---

⁸⁰ URFUS, V. *Právní postavení*.

cechovní organizaci. Podobně využili normativní prameny i další autoři publikující před rokem 1989, kteří se, většinou okrajově, dotkli zejména tématu poddanského práva.⁸¹

V rámci české porevoluční historie se již dějinám pracovního práva v raném novověku nikdo výrazněji nevěnoval, pomineme-li příspěvky, které v podstatě opakuji závěry V. Urfuse. Právní historici se soustředili především na nové edice a revize interpretací velkých právních děl našich dějin, ať už se jedná o okruh práva zemského,⁸² tak městského.⁸³

Tyto nové edice se pro naše studium staly klíčové, společně s počiny předválečnými či ještě z 19. století, které dodnes z větší části nebyly překonány. V případě zemského práva jsme chronologicky vzato vycházeli z edic snešení zemských sněmů z 15. století, publikovaných v rámci ediční řady *Archiv český*,⁸⁴ dále z edičních zpracování zemských zřízení, konkrétně *Vladislavského zřízení zemského* v redakcích z let 1500,⁸⁵ 1549 a 1564,⁸⁶ a pro dobu předbělohorskou rovněž z rozsáhlého edičního počinu tehdejšího Archivu země České, zpracovávajícího materiály ze sněmovních jednání, vydaného pod názvem *Sněmy české*.⁸⁷ Dále jsme pracovali s edicí *Obnoveného zřízení zemského* z roku 1627⁸⁸ a nakonec s kodifikací občanského práva v podobě *Všeobecného občanského zákoníku* z roku 1811,⁸⁹ potažmo s jeho novelizací z roku 1925, se kterou jsme srovnávali vývoj terminologie v oblasti pracovního práva. Rovněž základní prameny městského práva se stávaly předmětem edičních zpracování již od 19. století. Pro potřeby této práce jsme využili jednak edici *Práv městských Brikcího* z Licka,⁹⁰ jednak – a v první řadě – již citovanou nejnovější edici *Koldínova*

---

⁸¹ Výběrem zejm. GRAUS, F. *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské*; KROFTA, K. *Dějiny selského stavu*; MÍKA, A. *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*; PETRÁŇ, J. *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*.

⁸² Výběrem zásadní ediční počiny viz KREUZ, Petr – MARTINOVSKÝ, Ivan (edd.). *Vladislavské zřízení zemské a navazující prameny (Svatováclavská smlouva a Zřízení o ručnicích)*. Edice. Praha, 2007; JANIŠOVÁ, Jana – JANIŠ, Dalibor. *Komentář k moravským zemským zřízením z let 1516–1604*. Svazek I–II. Praha, 2017.

⁸³ MALÝ, Karel et al. (edd.). *Práva městská Království českého*. Edice s komentářem. Praha, 2013.

⁸⁴ PALACKÝ, František (ed.). *Archiv český*. Díl čtvrtý. Praha, 1846; TÝŽ. *Archiv český*. Díl pátý. Praha, 1862.

⁸⁵ KREUZ, P. – MARTINOVSKÝ, I. (edd.). *Vladislavské zřízení zemské*.

⁸⁶ JIREČEK, Josef – JIREČEK, Hermenegild (edd.). *Zřízení zemská Království českého XVI. věku*. Praha, 1882; TITÍŽ (edd.). *Jura et constitutiones Regni Bohemiae saeculi XVI*. (Codex juris Bohemici IV/1). Praha, 1882; GLÜCKLICH, Julius. *Nová redakce zemského zřízení Království českého z posledních let před českým povstáním*. Brno, 1936.

⁸⁷ *Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu*. I–XV. Praha, 1877–1917 (1945).

⁸⁸ JIREČEK, Hermenegild (ed.). *Obnovené Právo a Zřízení Zemské dědičného království Českého 1627*. Praha, 1888.

⁸⁹ *Obecný občanský zákoník rakouský*. Vídeň, 1872 [vytištěn v tiskárně Mechitaristické]. Publikováno na DVD příloze k práci SCHELLE, Karel – TAUCHEN, Jaromír. *Občanské zákoníky: kompletní sbírka občanských zákoníků, důvodových zpráv a dobových komentářů*. Ostrava, 2012.

⁹⁰ JIREČEK, Josef – JIREČEK, Hermenegild (edd.). *M. Brikcího z Licka Práva městská. Dle textu z r. 1536*. Praha, 1880.

zákoníku s vědeckým komentářem.⁹¹ Pro dokreslení úpravy pracovního práva v rámci cechovních organizací jsme pracovali rovněž s některými edicemi cechovních statut.⁹²

Poněkud stranou pak stojí speciální raně novověké předpisy dotýkající se pracovního práva, které byly určeny jak venkovským, tak městským sloužícím a nádeníkům, včetně sloužících v osobní či hospodářské službě vrchnosti. Jednalo se o tzv. *čelední řády*, kde zcela zásadní roli pro další právní vývoj měly hned první známé předpisy formulované a schválené zemskými sněmy z let 1547 a 1549.⁹³ Tyto ani další čelední řády, vydané v duchu absolutistických právních norem až ve druhé polovině 18. století, se zatím moderního edičního zpracování opatřeného kritickým komentářem nedočkaly. Jde především o tereziánský řád pro Čechy z roku 1765⁹⁴ a následně dva josefínské řády (zvlášť vydané pro město a pro venkov) z roku 1782, zpřístupněné edičně pouze v rámci dobového přehledu nařízení a zákonů Josefa II.⁹⁵ Tyto důležité prameny pro poznání vývoje čeledního práva v Čechách se staly předmětem detailní analýzy v části věnované reflexi čelední služby v zemském právu.

Poslední kategorií pramenů k právním dějinám, kterým jsme věnovali pozornost v rámci této práce, jsou normy pozemkových vrchností. Ta totiž držela v rukou zákonodárnou moc nad svými poddanými na bazální úrovni jednotlivých panství. Pro naše potřeby jsme vycházeli primárně z edic raně novověkých vrchnostenských řádů a instrukcí vydaných Josefem Kalouskem v ediční řadě *Archiv český*.⁹⁶

Znění některých dalších dílčích předpisů 18. století jsme čerpali z dobových přehledů a soupisů, především z tzv. „Korpatschekovy sbírky“,⁹⁷ i některých dalších.⁹⁸

---

⁹¹ MALÝ, K. et al. (edd.). *Práva městská Království českého*.

⁹² Zejména TOMEK, Václav Vladivoj (ed.). *Artikule cechů Pražských z 15. století* (Archiv český 14). Praha, 1895; ADÁMEK, Karel Václav. *Cechovní zřízení na Hlinecku v XVII. a XVIII. věku*. Praha, 1899.

⁹³ Edičně zpřístupněny in *Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu*. II, 1546–1557. Praha, 1880, č. 170 a 212. Originální tisky uloženy v Národním archivu, fond Česká dvorská kancelář.

⁹⁴ NA v Praze, Sběrka patentů, inv. č. 1690, Nový čelední řád pro Království české, 25. ledna 1765.

⁹⁵ *Gesindordnung für das Landgesind in Böhmen, Mähren und Schlesien vom 30. September 1782*. In *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze*. Erster Band, 1780–1784. Wien, 1785, s. 85–99, Nr. VI.; *Ordnung für das Stadtgesind in Böhmen, Mähren und Schlesien vom 1. Dezember 1782*. In *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze*. Erster Band, 1780–1784. Wien, 1785, s. 210–224, Nr. XXV.

⁹⁶ KALOUSEK, Josef (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské* (Archiv český 22–25). Praha, 1905–1910.

⁹⁷ [KROPATSCHEK, Joseph (ed.)]. *Sammlung aller k. k. Verordnungen u. Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780, die unter die Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz bestehen [...]*. Bd. 4, 5, 7: 1760–1776. Wien, 1786.

⁹⁸ Např. *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze*. Erster Band, 1780–1784. Wien, 1785.

1.2.2. *Soupis obyvatel podle víry z roku 1651*

Jedním z důležitých pramenů, ze kterých vycházíme v případě analýzy struktury čeledi a čelední služby ve východních Čechách, je *soupis obyvatel podle víry z roku 1651* (častěji, ovšem ne zcela správně, jako *soupis poddaných podle víry*), významná písemná památka českého raného novověku. Je to v podstatě první pramen, na jehož základě lze provádět výzkum rodinných struktur předstatistického období, jelikož plošně eviduje většinu obyvatelstva zpravidla zpovědního věku⁹⁹ na daném území v rámci Čech (panství, statek, královské město apod.). Soupis vznikl na popud královských místodržících v závěrečné etapě první fáze pobělohorské rekatolizace¹⁰⁰ ve snaze o zachycení komplexní náboženské struktury a posouzení úspěšnosti dosavadního rekatolizačního postupu. Samotný vznik soupisu byl iniciován patentem místodržících ze 4. února 1651, který nařizoval všem vrchnostem vyhotovit na svých panstvích dle předepsané formy soupis všeho obyvatelstva na základě jeho příslušnosti ke katolické víře. Soupisy měly být do šesti týdnů odeslány na krajská hejtmanství, odkud směřovaly dále do pražské místodržitelství kanceláře. Kromě všech poddaných měly být soupisem evidovány vrchnosti, patrimoniální úředníci, měšťané královských a poddanských měst, svobodníci. Povinnost se naopak nevztahovala na duchovenstvo a vojsko.

Původní šestitýdenní lhůta pro vypracování a odeslání soupisů se ukázala jako velmi krátká, proto byla prodloužena až do léta téhož roku. Již 3. června 1651 ovšem místodržitelství vydalo další patent, na jehož základě již neměly být soupisy vyhotovovány v původní podrobné podobě, nýbrž stačilo vytvořit sumární výkaz všech nekatolíků na daném panství. Nastalé zmatky však způsobily, že někde soupis nebyl vyhotoven vůbec, popřípadě zůstal nedešlaný ve vrchnostenské kanceláři.

Z některých území se proto soupisy dochovaly pouze zlomkovitě, z některých žádné. Rovněž jejich kvalita je mnohdy značně rozdílná. Poměrně kompaktně je tímto pramenem pokryta většina území na Loketsku, Berounsku, Rakovnicku, Čáslavsku, Hradecku, Bydžovsku a Chrudimsku. Naopak ze Slánského, Prácheňského, Litoměřického kraje a také z Kladska a Chebska se soupisy v centrálním archivním fondu nedochovaly.

---

⁹⁹ Zpovědního věku v pojetí římskokatolické církve dosáhlo dítě zpravidla ve věku 10–12 let poté, co již bylo po rozumové stránce schopné absolvovat první zpověď a svatě přijímání. Není však výjimkou, že na některých panstvích či statcích většiny krajů, z nichž máme soupis k dispozici, najdeme děti evidované již od narození, popř. od věku výrazně nižšího, než byl věk zpovědní (nejčastěji 4–8 let).

¹⁰⁰ Za formální ukončení první fáze rekatolizace lze považovat rok 1671 (počátek pravidelné každoroční evidence věřících a „heretiků“ formou velikonočních zpovědních seznamů římskokatolické církve). Jako druhou fázi pobělohorské rekatolizace pak chápeme období spjaté s vládou císaře Karla VI. (1711–1740) a z části s vládou jeho dcery Marie Terezie (1740–1780).

Na úrovni panství a statků je pramen členěn podle obcí, často sdružených do rychet. Nepříliš odlišně vypadá struktura soupisu v případě královských měst, která jsou rozdělena zpravidla na městské čtvrti a předměstí, poté následují vesnice k majetku města náležející, pokud takové existují. V rámci obcí jsou pak evidovány jednotlivé domácnosti, někdy sociálně stratifikované na rolnické (sedláci, chalupníci, domkáři), řemeslnické a podružské. Každá domácnost je reprezentovaná hospodářem či jiným přednostou, jehož jméno je v seznamu od ostatních jmen graficky odsazeno. V soupisu však nalezneme také osazenstvo vrchnostenských podniků (dvorů, pivovarů, hutí apod.) či vrchnostenských sídel, jehož personální složení má od domácností poněkud odlišnou strukturou. Pramen převážně eviduje osoby v domácnosti aktuálně přítomné, tzn. včetně čeledi a případných učňů či tovaryšů. Existují však případy, kdy je soupis sestaven na zcela opačném principu, tedy že zaznamenává osoby do domácnosti příslušné, bez ohledu na jejich aktuální výskyt. Takový způsob evidence je nicméně ojedinělý a vychází s největší pravděpodobností z praxe tzv. *poddanských soupisů*, o kterých se coby zásadním pramenu pro studium sociálních poměrů raného novověku taktéž blíže zmíníme. V našem případě se tento netradiční způsob záznamu týká podkrkonošského panství Jilemnice, se kterým v rámci analýzy čelední služby v polovině 17. století pracujeme na následujících stránkách.

V soupisech je každá osoba kromě jména¹⁰¹ identifikovaná rovněž údajem o věku, povolání nebo roli v rámci domácnosti, případně příbuzenským vztahem k přednostovi domácnosti, dále informací o poddanské závislosti či původu (poddaný, cizopanský, svobodný, měšťan, šlechtic) a především údajem o náboženské příslušnosti. Ten může být de facto trojího typu: daný člověk je označen buď jako katolík, nebo nekatolík s upřesněním, zda u konkrétního jedinice existuje či neexistuje naděje na obrácení ke katolické víře.

Součástí soupisu za jednotlivá panství, statky a města jsou důležité informace o stavu farní správy z hlediska majetkového i personálního, případně reflexe dosavadního průběhu rekatolizačních snah v dané lokalitě.

K hlavním přednostem soupisu patří fakt, že se jedná o první pokus o komplexní postižení tehdejšího obyvatelstva, jeho rodinné, sociální a náboženské příslušnosti, což s sebou přináší i široké možnosti jeho využití zejména formou statistického zpracování.¹⁰²

---

¹⁰¹ Z důvodu neustálenosti příjmení v době vzniku soupisu je u některých osob uváděno pouze křestní jméno.

¹⁰² Výběrem např. HOLUBOVÁ, Michaela. Obyvatelstvo dobrovické farnosti v soupisu poddaných podle víry z roku 1651. In *Historická demografie* 26, 2002, s. 37–61; HÁZA, Zdeněk. Soupis lidu podle víry na zboží Krnovské knížecí komory z roku 1651. In *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity* 47, 2000 [vyd. 2001], s. 159–195; LENDEROVÁ, Milena. Město Hradec Králové ve světle Soupisu obyvatelstva Čech podle víry z roku 1651. In *Východočeský sborník historický* 2, 1992, s. 131–140; MAUR, E. *Das Gesinde in Böhmen; Týž. Čeled' a tovaryši; Týž. Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století*. In *Československý*

Nespornou výhodou soupisu podle víry je možnost jeho kombinace s dalšími prameny především církevní a státní proveniencí. Ve spojení s *berní rulou* (1654) lze sledovat socioprofesionální struktury rozšířené o majetkové aspekty,¹⁰³ při komparaci se *status animarum* (1651), který představuje obdobu soupisu po linii církevní správy, je pro některé lokality možné zjišťovat odchylky v evidenci obyvatelstva z pozice církevních a světských orgánů a také doplňovat bílá místa, která se objevují jak v „seznamu duší“, tak v soupisu podle víry. V kombinaci s církevními matrikami z téhož období je pak možné zkoumat například kmotrovské vazby či sňatkovou politiku z hlediska sociálně-náboženského.¹⁰⁴

Jako u většiny historických pramenů, také zpracování *soupisu obyvatel podle víry* s sebou nese jistá úskalí, která mohou komplikovat jeho využití. Základním problémem soupisu je skutečnost, že zachycuje stav pouze v jednom časovém bodě a z důvodu neexistence analogického pramene pro mladší (neřkuli starší) období není možné sledovat změny evidovaných jevů, které se udály po jeho vzniku. Jednou z dalších nevýhod je již zmíněná nekompletnost pro celé území Čech, stejně jako nestejná kvalita a tím pádem i vypovídací hodnota tohoto pramene pro různé oblasti.

S vypovídací hodnotou souvisí také otázka zkrácení údajů uváděných soupisem, které mohlo být jak záměrné, tak nezáměrné. Jako záměrné zkrácení údajů lze chápat zcela zjevné upravování a „vylepšování“ informací ze strany zhotovitelů soupisu,¹⁰⁵ kteří se kvůli vysokému počtu nekatolíků na svých statcích nechtěli dostávat do problémů se státní a církevní mocí. Jaký byl skutečný stav, dnes jen těžko zjistíme. Typickým jevem na největších panstvích (v Chrudimském kraji se jednalo zejména o Pardubice, Litomyšl a Lanškroun) byl naprosto minimální podíl evidovaných nekatolíků, což patrně do značné míry způsobila centralistická správa dominia, která periferní oblasti rozlehlého území neměla pod takovou kontrolou (existence velkých rychet apod.), jako vrchnostenské úřednictvo v

---

časopis historický 19, 1971, s. 839–869; ŠTEFANOVÁ, Dana – HORSKÝ, Jan. Rekatolizace a rodinné, sociální a kulturní životní světy. Panství Frýdlant – sonda do soupisu podle víry z roku 1651. In *Rekatolizace v českých zemích. Sborník příspěvků z konference v Jičíně konané 10. září 1993*. Jičín, 1995, s. 131–144; GRULICH, J. – ZEITLHOFER, H. *Struktura jihočeských venkovských a městských domácností v 16. a 17. století*; HORSKÝ, J. – SELIGOVÁ, M. *Rodina našich předků a další*.

¹⁰³ Např. ČÁŇOVÁ, Eliška. Obyvatelstvo panství Manětín v polovině 17. století. Srovnávací sonda ze soupisu poddaných podle víry a berní ruly. In PAZDEROVÁ, Alena (ed.). *Našim jubilantkám. Sborník příspěvků k počtům životního jubilea Věry Beránkové, prom. hist., PhDr. Dagmar Culkové a PhDr. Marie Liškové*. Praha, 2000, s. 61–73.

¹⁰⁴ Výběrem viz MELKESOVÁ, Miroslava. ADHIBERI SOLENT, QUI COMPATRES VOCANTUR. Kmotrovství ve venkovském prostředí raného novověku na základě výzkumu chýnovské farnosti. In *Historická demografie* 27, 2003, s. 63–122; NEKVAPIL, Ladislav. Kmotrovské vazby ve farnosti Hlinsko v letech 1645–1650 z hlediska sociálně-náboženského (sonda). In *Historická demografie* 35, 2011, č. 1, s. 33–44.

¹⁰⁵ Vyhovitelé soupisu byli na jednotlivých panstvích vrchnostenský úředníci (zřejmě v součinnosti s jednotlivými rychtáři), na malých statcích a svobodných dvorech často soupis sestavovala sama vrchnost. V královských městech se této roli ujímala městská kancelář.

případě správy menších statků. Typickým fenoménem tohoto období se také stávaly formální konverze ke katolictví („na oko“), což na jednu stranu vylepšovalo statistické ukazatele ve prospěch jediné povolené církve, ovšem nemělo to nic společného se skutečným vnitřním přesvědčením oněch „konvertitů“. Co se týče nezáměrného zkreslování dat, je nutné se zmínit především o věkových údajích evidovaných osob, které jsou často velice nepřesné. To je způsobeno jednak tím, že sami lidé většinou neměli jasnou představu o svém věku, ale zřejmě také věkové údaje nehrály podstatnou roli vzhledem k účelu vzniku samotného pramene; proto ve většině případů docházelo k jejich zaokrouhlování k určitým hodnotám (k desítkám a pětikám, méně často také k číslu 6).

Dalším problémem, na který při zpracování *soupisu obyvatel podle víry 1651* narazíme, je neevidence, popř. sporadická evidence některých složek obyvatelstva (vojsko, duchovenstvo, šlechta či neusedlí), zejména pak, jak již bylo naznačeno, dětí předzповědního věku (v Chrudimském kraji byly děti uváděny zpravidla od 10 až 12 let věku).¹⁰⁶

Na základě uvedeného je tedy patrné, že ačkoliv se soupis obyvatel podle víry jeví jako znamenitý pramen evidující celou řadu údajů, je nutné při práci s ním velice kriticky přistupovat ke zkoumaným skutečnostem a pokud je to možné, informace v něm obsažené komparovat s jinými zdroji.¹⁰⁷ Pro náboženské a sociální dějiny Čech 17. století se však jedná o pramen zásadního významu.¹⁰⁸

Pro potřeby této práce jsme vycházeli z edice *soupisu obyvatel podle víry z roku 1651* pro Chrudimský (3 svazky) a Hradecký, resp. Hradecko-Bydžovský kraj (4 svazky),¹⁰⁹ přičemž jsme k analýze čeledních poměrů zvolili samosprávné jednotky různého charakteru z hlediska způsobu evidence osob (jak jsme poznamenali výše), ale i geografické a hospodářské rozmanitosti.

---

¹⁰⁶ Například A. Filáček při rozboru soupisu pro panství Litomyšl dával absenci dětí předzповědního věku (tedy do 11–14 let) nesprávně do souvislosti s ekonomickými zájmy vrchnosti, která měla stavět až děti starší, které by využila pro službu v panských dvorech. FILÁČEK, Adolf. Soupis obyvatelstva na Litomyšlsku z r. 1651 jako historický pramen. In *Časopis pro dějiny venkova* 13, 1926, s. 152–159, zde s. 155.

¹⁰⁷ Celkové zhodnocení edice podal MAUR, Eduard. Soupis poddaných podle víry z roku 1651, 22 sv., Praha, Státní ústřední archiv v Praze 1993–2003. In *Folia Historica Bohemica* 21, 2005, s. 333–335.

¹⁰⁸ Text vychází z kapitoly věnované tomuto typu pramene publikované v rámci výukového materiálu Ústavu historických věd FF Univerzity Pardubice, viz NEKVAPIL, Ladislav – NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, Šárka. *Prameny pro výzkum sociálních a náboženských dějin českého venkova v raném novověku*. Část 1: Prameny pro výzkum sociálních dějin. Pardubice, 2013, s. 19–27. Dostupné online z URL: <<https://app.box.com/s/d5jsm4al26ruu2yvt8ez>>, [cit. 2. 3. 2019].

¹⁰⁹ MATUŠÍKOVÁ, Lenka – PAZDEROVÁ, Alena (edd.). *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Chrudimsko*. 3 sv. Praha, 2001; MATUŠÍKOVÁ, Lenka – KUKÁNOVÁ, Zlata – ZAHRADNÍKOVÁ, Magda (edd.). *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Hradecko-Bydžovsko*. 4 sv. Praha, 2000.

1.2.3. Poddanské seznamy

Poddanské seznamy či *soupisy* představují další z pramenů typických pro české prostředí (např. vedle zmiňovaného *soupisu obyvatel podle víry 1651*), ve kterém běžně zdomácněly po třicetileté válce v souvislosti s utužováním poddanských poměrů v zemi. Jejich vývoj však sahá až do první půle 16. století, kdy byla na velkých panstvích s rozvinutou patrimoniální správou za účelem nutné evidence osiřelých dětí poddaných a jejich majetku, který se dočasně dostal pod správu vrchnosti (do jejich dospělosti), zavedena tzv. *sirotčí registra*, popř. *registra přístavní* neboli *knihy stavění sirotků* (v německých oblastech *Waisenstellungs-Register*). Registra byla sestavována každoročně zpravidla ve stejném termínu (nejčastěji na přelomu roku), ve kterém se sirotci měli dostavit do vrchnostenské kanceláře („stavění sirotků“), kde se rozhodlo o jejich osudu v nadcházejícím roce. Nejčastěji se zjišťovalo, zda a kam budou dáni do služby, případně bylo zaznamenáno, kdo a z jakého důvodu se stavění neúčastnil. Tyto údaje byly zapsány do zmíněných seznamů, přičemž každý rok docházelo k jejich opisování (jméno dotyčného a věk) a doplňování aktuálními informacemi. Tím byl položen základ ke vzniku vcelku přesné evidence nejmladší generace poddanského obyvatelstva včetně údajů věkových. Zprvu byly změny vzniklé v každém následujícím roce dopisovány do původního soupisu, což do značné míry zhoršovalo přehlednost dokumentu, až později – během první půle 17. století – se ustálila praxe každoročního vytváření seznamů nových.¹¹⁰

Postupem času, z důvodu snahy o podchycení stále většího okruhu poddaných, bylo přistoupeno k rozšíření spektra evidovaných osob. Nejprve se jednalo kromě sirotků o všechny poddanské děti, zhruba po třicetileté válce již byli zcela běžně evidováni všichni dědiční poddaní, především na větších dominiích. De facto v této podobě se vedení poddanských seznamů udrželo na některých panstvích zhruba do poloviny 19. století.¹¹¹

Struktura sirotčích a poddanských seznamů byla zčásti nastíněna již výše, proto se nyní zaměříme na poddanské seznamy z období po třicetileté válce, které se v archivních fondech vyskytují v největší míře a možnosti jejich využití pro badatele jsou zřejmě nejširší.

---

¹¹⁰ Přepřacovaný a doplněný text vychází z kapitoly *Sirotčí a poddanské seznamy (Mannschaftsbücher)* výukového textu NEKVAPIL, L. – NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, Š. *Prameny pro výzkum sociálních a náboženských dějin českého venkova v raném novověku*. s. 57–62.

¹¹¹ Jednotlivé vývojové fáze vedoucí od sirotčích register k poddanským seznamům přibližuje KŘIVKA, Josef. Význam poddanských seznamů pro demografické bádání. In *Historická demografie* 4, 1970, s. 50–58. K soupisům sirotků a poddaných v konkrétních lokalitách např. AL SAHEB, Jan – MARŠÁLEK, Petr. *Soupis sirotků hukvaldského panství z roku 1663*. In *Sborník Státního okresního archivu ve Frýdku-Místku* 8, 2007, s. 45–68; SMÍŠKOVÁ, Helena. *Přehled soupisů poddaných ve fondech pobočky Státního oblastního archivu v Děčíně*. In *Historická demografie* 19, 1995, s. 7–22.

Co se vnitřního členění pramene týče, zpravidla je rozdělen na příslušné – do rychet sdružené – obce, přičemž na začátek soupisu bývá zařazeno centrum panství.

V rámci těchto obcí jsou uváděny jednotlivé rodiny, často sociálně stratifikované v kategoriích sedláci, chalupníci, domkáři, podruzi a sirotci (příp. vdovy a sirotci). Každý člen dané rodiny je identifikován jménem a věkem, u přednosta domácnosti, jehož jméno bývá v seznamu graficky předsazeno, je uváděno povolání (zaměstnání), někdy rovněž označení domu, u rolníků případně velikost obhospodařované půdy. Tyto víceméně standardní údaje jsou doplněny různým druhem poznámek, jejichž obsáhlost do značné míry určuje informační hodnotu celého pramene. Na jejich základě je zpravidla možné určit, kde se daný člověk vyskytuje (zejména je-li doma nebo kde a u koho slouží), jaké je jeho povolání či jaké výše dosahuje jeho roční mzda.

Poddanské seznamy představují jeden z nejvýznamnějších pramenů patrimoniální provenience ke studiu sociálních dějin venkova v raném novověku. K jejich masivnějšímu vytěžení však ze strany badatelů doposud nedošlo. Jejich hodnota tkví především v širokém spektru možného využití, se zvláštním zřetelem na studium historické rodiny,¹¹² zejména v oblastech, pro které se v archivních fondech dochovaly v souvislých ročních řadách bez výraznějších mezer.¹¹³

Na základě poddanských soupisů lze provádět historicko-demograficky orientovaný výzkum zaměřený například na zjišťování reprodukčního chování a věkové struktury populace, migraci, sociální stratifikaci společnosti, případně studium proměn historické rodiny.¹¹⁴ K tomuto účelu se nabízí jejich kombinace v první řadě s farními matrikami, s jejichž pomocí je možné korigovat případné nedostatky typické pro poddanské seznamy, například evidenci osob na dané panství příslušných, bez ohledu na jejich skutečnou přítomnost (častá evidence tzv. „mrtvých duší“). Z opačného úhlu pohledu je pak možné

---

¹¹² HORSKÝ, Jan – MAUR, Eduard. Die Familie, Familienstrukturen und Typologie der Familien in der Böhmisches Historiographie. In *Historická demografie* 17, 1993, s. 7–35, zde s. 9–10.

¹¹³ Např. DUDÁČEK, Karel et al. On using the 1661–1839 lists of subjects of the Třeboň dominion to study the age structure of the population. In *Historická demografie* 13, 1989, s. 59–124; HOLUBOVÁ, M. *Venkovské poddanské obyvatelstvo*; HORSKÁ, Pavla. Rodinná strategie ve vesnici Záblatí na třeboňském panství (1661–1820). In *Historická demografie* 17, 1993, s. 131–152; SELIGOVÁ, Markéta. Geografická mobilita poddaného obyvatelstva v první polovině 18. století ve světle poddanských seznamů. In *Historická demografie* 28, 2004, s. 55–109.

¹¹⁴ To nejnověji ukázala PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, M. *Život poddaných v 18. století*. K možnostem využití pramenu pro historicko-demografický výzkum viz MAUR, Eduard. *Základy historické demografie*. Praha, 1983, s. 64–67.

poddanskými seznamy rovněž doplňovat chybějící údaje v matrikách, zejména při sestavování rekonstrukce rodin.¹¹⁵

Značný potenciál poddanských seznamů tkví v možnosti studia – v domácích poměrech – dosud nepříliš reflektovaných dějin čeledi a čelední služby, pro které je tento pramen více než příhodný. V řadě případů – v závislosti na existenci a informační hodnotě poznámek v soupisech standardně vedených – totiž umožňuje kromě sledování počtu aktuálně sloužících v jednotlivých letech stanovit také běžnou délku služebního poměru a jeho charakter, geografický horizont čelední služby či mzdové poměry sloužících. Nevýhodou tohoto pramene ve vztahu k čeledi je nemožnost zjištění podílu sloužících na celkovém počtu přítomných obyvatel, ale pouze podíl na počtu dědičných (tedy místně příslušných) poddaných.¹¹⁶ Přesto hodnotí J. Křivka poddanské soupisy jako nejdůležitější pramen pro zjišťování sociálního původu a věkové struktury čeledi.¹¹⁷ Ne vždy jsou však věkové údaje sirotčích či poddanských seznamů hodnoceny kladně,¹¹⁸ k jejich správnosti je nutné přistupovat velmi obezřetně.

V této práci jsme vycházeli z analýzy poddanských seznamů pro východočeské panství Choltice, a to ve dvou dvacetiletých obdobích v 17. a 18. století. V prvním případě jsme se zabývali léty 1681–1700, která lze z demografického hlediska hodnotit jako dobu poměrně „klidnou“ s výjimkou doznívajícího moru z roku 1680 a výraznější neúrody v první půli 90. let,¹¹⁹ která se na Cholticku projevila zvýšenou úmrtností.¹²⁰ V 18. století jsme se zaměřili na období let 1765–1784, které bylo poznamenáno zejména silným hladomorem v letech 1771–1772. Důvodů k výběru těchto časových rozmezí jsme měli hned několik, tím nejpádňejším byla samozřejmě dochovalost pramenů. Obě tato období jsou totiž pramenně pokryta nejkompaktněji, v rámci prvního jsme se museli obejít bez jednoho ročníku poddanského soupisu (1691), ve druhém období pak v archivním fondu chybí soupisy z let

---

¹¹⁵ Zhodnocení poddanských soupisů jako důležitého pramene viz Tamtéž, s. 33–37; KŘIVKA, J. *Význam poddanských seznamů pro demografické bádání*, s. 51–53.

¹¹⁶ KŘIVKA, J. *Čeď v poddanském hospodářství*, s. 3–4; HORSKÝ, J. *Příspěvek ke studiu venkovské poddanské čeledi*, s. 149.

¹¹⁷ KŘIVKA, J. *Čeď v poddanském hospodářství*, s. 4.

¹¹⁸ GRULICH, Josef. *Migrační strategie. Město, předměstí a vesnice na panství České Budějovice ve druhé polovině 18. století*. České Budějovice, 2018, s. 161.

¹¹⁹ V letech 1694–1696 „řádl“ v Evropě, především ve Francii, silný hladomor, který se českým zemím kromě zvýšené neúrody do značné míry vyhnul. MAUR, Eduard. Úvahy o moru roku 1680 v Kutné Hoře a okolí. In MAUR, Eduard et al. *Historik bez hranic. Z díla profesore Eduarda Maura*. Pardubice, 2017, s. 61–74, zde s. 62.

¹²⁰ Na Cholticku se neúroda negativně dotkla populačního vývoje především v letech 1694–95. Viz HRADECKÝ, Lukáš. *Demografický vývoj farnosti Svinčany v letech 1684–1783*. Bakalářská práce Ústavu historických věd FF Univerzity Pardubice. Pardubice, 2016, s. 66.

1767, 1770 a 1772, byť je zcela nepochybné, že sepsány byly. Ani to však není výrazná překážka ve studiu čelední služby, potažmo životního cyklu dětské a dospívající složky společnosti. Obě období se však co do kvality vedení soupisů liší, proto se jim budeme na následujících řádcích věnovat samostatně.

Co se týče společných prvků poddanských soupisů vedených v 17. a 18. století, je to především jejich struktura, která se proměnila jen minimálně. V seznamech ze 17. století nacházíme sepsání sirotků v úvodu každého svazku, což vychází z historického vývoje tohoto typu pramene, který, jak jsme již výše vysvětlili, původně sloužil právě k evidenci poddanských sirotků v podobě tzv. sirotčích register (nadpis titulního listu poddanského seznamu z roku 1681 zněl „*Řízení sirotkův a osedlých hospodářův při panství Choltickém ode dne 1. January Ano: 1681*“). Až za touto částí pak začínal soupis „živých hospodářů“ a jejich rodin dle jednotlivých rychet a do nich příslušejících obcí. Již v roce 1685 byla věnována primární pozornost žijícím hospodářům a jejich rodinám, soupis sirotků, resp. rodin po zemřelém hospodáři, býval od této doby uváděn na konci dané rychty. Problém představuje pouze fakt, že s ohledem na evidenci osiřelých dětí, nemanželských potomků a vdov za celé rychty bez bližšího určení místní příslušnosti k obci nelze, alespoň pro první roky sledovaného období, analyzovat studované skutečnosti za jednotlivé obce, nýbrž pouze za rychty.

Základní struktura samotných zápisů i evidovaných informací zůstala v obou vymezených obdobích v podstatě shodná. Dle sociální hierarchie byly v soupisech za obce evidovány rodiny osedlých i neosedlých hospodářů (od sedláků po podruhy) tak, že jméno přednosta domácnosti bylo předsazeno ostatním rodinným příslušníkům. Kromě jména a příjmení byl zaznamenán věk dotyčného, u hospodářů zpravidla i sociální postavení či povolání, případná funkce v rámci obecní samosprávy a rovněž řemeslná specializace, pokud se přednosta domácnosti živil i jinak, než zemědělskou výrobou (běžné u bezzemků či podruhů). Zprvu nebyly v soupisech sociální kategorie výslovně uváděny, už v první polovině 80. let 17. století však došlo k rozdělení seznamu dle sociálních i jinak definovaných skupin na sousedy (pouze městys Choltice), sedláky, chalupníky, nájemníky, podruhy, sloužící při zámku (pro Choltice) a zběhlé poddané (*zběhlíci*). Uvádění těchto skupin se postupem času i s ohledem na danou lokalitu mírně lišilo. Kromě zmíněných údajů byly zapisovány více či méně obsáhlé poznámky, zachycující u jednotlivých evidovaných osob aktuální místo pobytu či parametry čelední služby.

Pokud bychom měli charakterizovat léta 1681–1700 z hlediska vedení poddanských seznamů na panství Choltice,¹²¹ jedná se o dobu, kdy vzniká ustálená systematická evidence poddanského obyvatelstva na tomto dominiu, přičemž je třeba zmínit, že zcela první soupis poddanských hospodářů se zde objevil již roku 1631,¹²² šlo však prozatím o záležitost solitérní. První dochované poddanské seznamy, stojící na počátku řádné každoroční evidence obyvatelstva, pocházejí až z roku 1672. Jak jsme již poznamenali, právě první zvolené období je dobou stability, která se projevila nejen v absenci výraznějších demografických krizí, ale i neměnným legislativním prostředím v oblasti pracovněprávní. Jedná se o období stabilizace po poslední silné morové epidemii a sociálních nepokojích z roku 1680, dobu, ve které již byly z větší části obnoveny válečné poustky a doplněny populační ztráty způsobené třecetiletou válkou. Proto i zkreslení zjištěných údajů dotýkajících se čelední služby předpokládáme pouze minimální.

Pokud jde o samotné poddanské soupisy z této doby, jejich informační hodnota je mimořádná. Nejenže se z nich dozvídáme základní údaje definované v úvodu, ale zejména v případě sloužících sirotků, nad nimiž společně s jejich financemi bděla do dosažení dospělosti vrchnost, byly v soupisech uváděny výše sjednaných ročních mezd u poddanských hospodářů. To skýtá značný potenciál především k poznání finanční stránky zajištění mladých lidí pro jejich budoucí samostatnou existenci. Kromě toho soupisy z této doby vcelku solidně informují také o lokalitě, kde se čeleď nacházela ve službě, stejně jako o jménu jejího zaměstnavatele.

Ze zcela formálního hlediska se v roce 1685 změnila struktura vedení poddanských soupisů. Na prvním místě byli evidováni nikoliv sirotci, jako tomu bylo doposud, nýbrž živí hospodáři s rodinami. Sepsání sirotků za celou rychtu se nově nacházelo na konci dané rychty. V případě městečka Choltice byla v seznamu vyčleněna zvláštní kategorie „*Vrchnosti přislaužící*“, kam se zvlášť zapisovaly osoby sloužící při zámku a ve vrchnostenských podnicích. Kromě toho byla posílena „*formulářová struktura*“ dokumentu, kdy k jasně definovaným sloupcům přibýly kolonky evidující v předchozím roce nově narozené a zemřelé, stejně jako údaj, zda se dotyčný nachází na panství, nebo zběhl.

Poddanské soupisy z druhého ze sledovaných období, tedy z let 1765–1784,¹²³ se odlišují oproti předchozím jmenovaným v několika aspektech. Jednak spadají do doby zřejmě nejtvrději legislativní úpravy po vydání tereziánského čeledního řádu pro Čechy z roku 1765,

---

¹²¹ SOA Zámorsk, fond Velkostatek Choltice, inv. č. 477–495, kn. č. 471–489, soupisy poddaných 1681–1700.

¹²² SOA Zámorsk, fond Velkostatek Choltice, inv. č. 465, kn. č. 459, Soupis osedlých sedláků a chalupníků, 1631.

¹²³ SOA Zámorsk, fond Velkostatek Choltice, inv. č. 535–551, kn. č. 529–545, soupisy poddaných 1765–1784.

ale zároveň zčásti přecházejí do období po roce 1781, tedy po zrušení nevolnictví, se kterým bylo spojeno také zrušení povinné čelední služby. V tomto kontextu tak můžeme sledovat důsledky oné legislativní změny v závěru studovaného období. Dalším rozdílem je pak množství informací obsažených v poznámkách, které jsou oproti předchozímu století výrazně stručnější. Neevidují už například mzdu sloužících, zato se v 80. letech objevuje domovní číslo, na kterém dotyčný vykonával v dané obci čelední službu. Tato informace v soupisech přibyla zřejmě v souvislosti s tereziánskou reformou z roku 1770 zavádějící právě povinné číslování domů. Takový údaj může pomoci s jednoznačnou identifikací zaměstnavatele, zvláště pokud v uvedené obci figurovalo více hospodářů totožného příjmení (často byla uváděna služba u zaměstnavatele označeného pouze příjmením).

Velice důležitou a zároveň zajímavou otázkou je způsob a zejména termín sepisování poddanských soupisů. Co se týče způsobu jeho vzniku, můžeme s velkou pravděpodobností předpokládat, že písař, který měl vyhotovit dokument na následující rok, opsal základní údaje včetně věku povýšeného o jeden rok a struktury rodin dle aktuálního seznamu a v rámci stavění poddaných byly zapsány už jen informace do poznámek, resp. kolonky označené jako „*kde zůstávají*“, které byly platné pro následující období. Takovou praxi potvrzuje i Markéta Pražáková Seligová pro panství Horní Police, příkladně Věra Slováková pro panství Slavkov u Brna.¹²⁴ V některých soupisech je patrné, že do existující struktury byly vpisovány nově narozené děti, pro jejichž jména nebylo na stránce mezi jednotlivými domácnostmi vynecháno potřebné místo. Podobně v případě rodin, kde v průběhu předchozího roku zemřel hospodář, byla její evidence provedena na obvyklém místě ve struktuře živých hospodářů, ovšem s vyznačením křížku (symbolem pro úmrtí dotyčného) a poznámkou, že rodina je od daného roku vedena mezi sirotky. Někdy byla s tímto komentářem celá domácnost v seznamu přeškrtnuta, resp. mřežována, přičemž byla vždy zařazena na konec evidence sirotků pro daný rok. Na druhou stranu jsme se setkali i s případy, kdy bez zjevných příčin zmizela ze seznamu celá rodina, aniž by u ní v dokumentu z předchozího roku byla zapsána jakákoliv změna. Důvodem mohl být fakt, že úředníci již v průběhu platného roku, tedy mimo stavění sirotků, do soupisů poznámky až na výjimky nedoplňovali (zápisy, kde je například evidována změna místa služby, jsou naprosto ojedinělé), přesto však s odchodem rodiny při sestavování dokumentu obeznámeni byli. Taková rodina s největší pravděpodobností opustila panství, ať už legálním, či nelegálním způsobem. Úmrtí členů domácností byla totiž v soupisech

---

¹²⁴ PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, M. *Život poddaných v 18. století*, s. 42–46; SLOVÁKOVÁ, V. *Služba v městském a venkovském prostředí na Moravě*, s. 279.

evidována velmi pečlivě, a to i v případě nově narozených dětí, jejichž věk seznamy uvádí s přesností na měsíce, někdy i týdny.

Na základě kusých zmínek v různých pramenech si můžeme udělat jistou představu o podobě každoročního stavění poddaných na Cholticích. Tato důležitá součást vytváření evidence poddanského obyvatelstva včetně sirotků a zajišťování pracovních sil pro vrchnostenské podniky nebyla dosud obecně z funkčního hlediska dostatečně popsána. V úvahu přitom připadají v zásadě jen dva scénáře. Většina historiků, s odkazy na pramenné doklady i dobovou naučnou literaturu (např. Kryštof Fischer), se kloní k variantě stavění realizovaného v sídle vrchnosti,¹²⁵ potažmo ve vrchnostenské kanceláři (na radnici v případě města), kam se v daném termínu měli poddaní za povinnost dostavit, aby doložili svou přítomnost na panství a nahlásili, kde a u koho budou v následujícím roce ve službě, případně byli do služby umístěni vrchností. Druhá varianta počítá s cestou vrchnostenských úředníků po panství do jednotlivých rychet, kde se uskutečnila kontrola, jakási vizitace poddaných „in situ“ za pomoci rychtářů. Jejich nepostradatelná role se však předpokládá v obou naznačených případech, jelikož rychtáři představovali důležitý mezičlánek nejen v komunikaci mezi poddanými a vrchnostenskou správou, byli nepochybně také zodpovědní za to, že se všichni poddaní před vrchnost postaví.¹²⁶

Druhá z vyřčených variant, kterou například pro jihočeské panství Třeboň popisuje J. Čechura jako běžnou praxi na přelomu 17. a 18. století,¹²⁷ se z několika důvodů, alespoň v případě Choltic, nejeví jako příliš pravděpodobná. V první řadě by byla pro vrchnostenské úředníky časově i fyzicky velice náročná (zvláště s přihlédnutím k ročnímu období, kdy měla probíhat), byť by její realizace mohla teoreticky přinést přesnější výsledky. Nenasvědčuje jí však ani fakt, že evidence příslušníků některých rodin nebyla vždy zcela přesná, a to zejména v případě malých a novorozených dětí, o jejichž existenci neměla správa panství často poněti několik let. Jako příklad je možné uvést rodinu Jana Rosypala, která měla v 80. letech 17. století v nájmu odlehlý mlýn v osadě Medenice a u jejíhož zápisu po dva roky (1695–1696) bez jakéhokoliv vysvětlení zcela absentuje pět dětí, které se v roce 1697 opět objevují. Rodina

---

¹²⁵ Tamtéž, s. 33; ČERNÝ, V. *Hospodářské instrukce*, s. 94; URFUS, V. *Právní postavení námezdních pracovníků*, s. 208–210; KALOUSEK, Josef (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské* (AČ 24, 1698–1780). Praha, 1908, s. 26–28, č. 349, zde s. 27; KŘIVKA, J. *Význam poddanských seznamů pro demografické bádání*, s. 50; PEKAŘ, J. *Kniha o kosti*, s. 110.

¹²⁶ „...při novém létě, když se sirotci staví a rychtářům se dosti přísně nařizuje a poroučí, aby jeden každý pod správu sobě svěřené sirotky před vrchnost postaviti hleděl...“ Viz *Řád poddanský města Poličky 1719* in KALOUSEK, J. (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské* (AČ 24, 1698–1780), s. 124.

¹²⁷ J. Čechura uvádí, že úředníci třeboňského panství v počtu jednoho až dvou mužů měli během několika dní v listopadu nebo prosinci každého roku vizitovat celkem 70 vesnic dominia, kdy v jednom dni zkontrolovali a zapsali až 1 000 poddaných. Případné nedostatky a mezery v evidenci přitom měly být napravovány ex post. Viz ČECHURA, J. *Neklidný život obyčejné ženy*, s. 56.

se přitom ve zmíněném období zcela jistě nacházela na stejném místě. Obdobně byly někdy do seznamů dopisovány děti starší než jeden rok, o kterých vrchnostenští úředníci při sestavování soupisu pro předchozí období neměli tušení. V těchto případech tak byli zcela nepochybně odkázáni na ústní informace od poddaných a rychtářů, nikoliv na vlastní zjištění učiněné v místě bydliště stavěných osob.

Potom tu máme také některé pramenné zmínky a odkazy podporující první z variant, tedy stavění sirotků a dětí živých hospodářů v sídle vrchnosti, v našem případě tedy na choltickém zámku. Od přelomu 17. a 18. století povolovala vrchnost odchod poddaných za prací nebo na řemeslo (vandr) za podmínky ručení několika osob (zpravidla dvou) hotovými penězi. Ty musely slíbit, že se propouštěný bude každý rok hlásit, případně se dostaví k „vánočnímu řízení“, jinak ručitelé zaplatí pokutu ve výši nejčastěji 20–50 tolarů. To nám praví např. poznámka uvedená v poddanském seznamu z roku 1714 u Melichara Hiršta, syna choltického mlynáře: „*Řemesla mlynářského jest na vandru propuštěn, kterého zase při vánočním řízení postaví, Martin Komárek a Martin Havlíček z Choltic pod 20 toлары pokuty ručili.*“¹²⁸

Podobně hovoří i zachycení praxe stavění sirotků (poddaných), resp. jednotlivé indicie vedoucí k jejímu objasnění, nalezené v různých pramenech (nejen sirotčích registrech) archivního fondu sousedního pardubického velkostatku pro 17. století, které utřídil pardubický archivář František Svatoň v rámci nepublikovaného rukopisu o sociálním postavení venkovské čeledi v 16. a 17. století.¹²⁹ Byť se v případě Pardubic jednalo o panství komorní, nesrovnatelné velikosti s Cholticemi, lze předpokládat, že s ohledem na geografickou spřízněnost fungovalo stavění na obou dominiích na podobné bázi. Řada pramenných odkazů potvrzuje termín stavění sirotků na konci každého roku, přičemž se výjimečně připouštěla možnost stavění i v průběhu roku, zejména v případech uzdravených poddaných, kteří byli opět schopni sloužit, nalezených či navrátilších se zběhlých osob, případně navrátilců z vojenské služby.¹³⁰ Na pardubickém panství probíhalo stavění na zámku v „sirotčí“ kanceláři (snad před samotným hejtmanem), kam se osobně (zřejmě za doprovodu případných zaměstnavatelů či rychtářů) měli sirotci a sloužící dostavit. To dokládá např. zápis z roku 1643 týkající se patnáctiletého čeledína prozatím nesmluveného u Jana Sedláka v Ředvicích, kterého měl tento hospodář „*do tří dnů na zámek dostaviti, aby se očitě spatřil*“. Jiná poznámka u osoby bývalého „*pacholka při artilerii*“ Jana Michalička uvádí, že se

¹²⁸ SOA Zámorsk, fond Velkostatek Choltice, kn. č. 490, soupis poddaných 1714, nefol.

¹²⁹ SVATOŇ, František. *Sociální postavení vesnické čeledi na Pardubicku v XVI. a XVII. století*. Rukopis, 31 stran. Pardubice, 1959. Uloženo v SOkA Pardubice, Sběrka rukopisů, fasc. 9, č. 268.

¹³⁰ Tamtéž, s. 18 (VS Pardubice, sign. G 62, fol. 490).

dotyčný postavil na sirotčí kanceláři 22. ledna 1677 a ukázal „*list chování svého*“. Ještě ten den mu bylo vydáno potvrzení, aby mohl být na příští rok zjednan do služby.¹³¹ Podobných zmínek bychom našli celou řadu.¹³²

Otázkou také zůstává, zda vrchnost obsazovala místa sloužících pouze ve vlastních podnicích, v rámci zajištění chodu režijního hospodaření panství, nebo uplatňovala svůj vliv i v umístování poddaných do služby k poddanským zaměstnavatelům. Podle Josefa Pekaře probíhalo stavění sirotků u příležitosti výročních soudů a bylo v podstatě jakýmsi „veřejným trhem“ pracovní síly za účasti zástupců vrchnosti i „*selské obce*“. Sirotky a ostatní mládež z poddanských rodin, standardně sociálně níže postavených, které vrchnost neupotřebila v daném/následujícím roce coby čeled' pro své podniky a na jejichž výběr měla přednostní právo, si „rozebrali“ v první řadě vrchnostenští úředníci a dále poddaní sedláci pro vlastní potřebu, ti nadaní pak byli posíláni do učení řemeslu, případně na studia.¹³³

Této problematice se budeme věnovat i v následujících kapitolách, nicméně je zřejmé, že pokud vyvstala akutní potřeba na obsazení míst v rámci vlastních podniků, povolávala vrchnost děti i ze selských rodin, které standardně do služby nechodily.¹³⁴ V případě, že vrchnost dokázala pokrýt své potřeby sirotky a dětmi bezzemků, s největší pravděpodobností nezasahovala poddaným, resp. poddanským dětem do výběru zaměstnavatele. Důležitou roli zřejmě hrála také konkrétní míra robotního zatížení poddanského obyvatelstva, jelikož robotní práce představovala pro vrchnost levnější alternativu k placené námezdní práci, byť nucená služba ve vrchnostenských podnicích byla, jak se zdá, často odměňována pouze naturálně.¹³⁵

Poměrně přesnou představu máme o tom, kdy se stavění poddanských dětí konalo, resp. kdy byly sestavovány poddanské seznamy. Jak jsme již uvedli, nachází se v nich zmínky o „*vánočním řízení*“, což byla doba, kdy zřejmě poddaní fyzicky navštěvovali vrchnostenskou kancelář, kde byl stav týkající se jejich pobytu v příštím roce zapisován do předvyplněných seznamů. Finální elaborát pak dotvářel písař na samém konci roku, přičemž datum jeho platnosti bylo uvedeno na titulním listu většiny ročníků, jak jsme poznamenali výše v případě

¹³¹ Tamtéž, s. 18 (VS Pardubice, sign. G 62, fol. 756).

¹³² Viz zejména sirotčí registra pardubického panství uložená v SOA Zámorsk, VS Pardubice, sign. G 62, G 63, kn. č. 328, 329, kniha sirotčí 1642–1730 a 1642–1739.

¹³³ J. Pekař naznačil praxi stavění sirotků na kosteckém panství následovně: „... *sirotkové měli se každoročně o výročních soudech „stavěti“ na kancelář vrchnostenskou, aby – jak ze starších instrukcí patrno – bylo rozhodnuto o jejich opatření. Úřad spolu s obcí selskou měl jim vyjednat službu – a to buď v panském dvoře nebo u sedláka – nebo měl je dáti na řemeslo.*“ PEKAŘ, J. *Knihy o kosti*, s. 110; MAUR, Eduard. *Poddaní točnického panství v druhé polovině 17. století*. In MAUR, Eduard et al. *Historik bez hranic. Z díla profesora Eduarda Maura*. Pardubice, 2017, s. 111–170, s. 166.

¹³⁴ To byl případ neúrody v letech 1694–96, která se na Cholticku podepsala v řadě rodin zvýšenou úmrtností a tím pádem i nedostatkem pracovních sil, které vrchnost nahrazovala dětmi i ze sociálně výše postavených rodin.

¹³⁵ Konkrétní případ stížnosti poddaných a jejího řešení stran nucené panské služby v druhé polovině 17. století viz ČECHURA, Jaroslav. *Černínové versus Kysibělští*. Praha, 2003, s. 32–33, 130, 135.

soupisu z roku 1681. Dataci seznamů známe i díky poměrně přesnému záznamu věku evidovaných novorozeňat, výjimečně jsou uváděny i děti několik dní staré, takže není problém za pomoci matriční evidence ověřit skutečné datum vzniku těchto materiálů. To je užitečné především pro druhou polovinu 18. století, kdy údaje o platnosti, resp. vzniku soupisů z jejich titulní strany opět mizí. Obecně lze říci, že od druhé poloviny 17. století se ustálila praxe vyhotovování či finalizace poddanských seznamů na počátku daného roku, pro který byl dokument v platnosti. S výjimkou roku 1696, kdy soupis platil již od 28. prosince roku předchozího, jsou všechny ostatní ve sledovaném období let 1681–1700 datovány 1. lednem. V 18. století pak zřejmě došlo ještě k posunu o několik dní, lze však tvrdit, že se stavění poddaných včetně vytvoření finálního seznamu realizovalo nejpozději do konce první lednové dekády, nejpravděpodobněji tedy do svátku Tří králů.¹³⁶ Soupisy tak byly skutečně vytvářeny na daný rok, kdy bylo již jasné rozdělení poddaných do služby, zároveň byl dokument postaven na demografických údajích roku předchozího (věk, narození, úmrtí, sňatek a migrace). M. Pražáková Seligová uvádí, že v případě Horní Police, kde byla praxe vedení soupisů patrně velmi podobná, unikaly evidenci nově narozené děti, které ještě v daném roce zemřely.¹³⁷ Na Cholticích však byly často zapisovány v seznamu pro další rok i děti, které v době jeho vytváření již nežily, což nám značí údaj o věku s přesností na měsíce (díly roku) a symbol křížku. Lze však předpokládat, že tato evidence nebyla zcela důsledná a komparace s matrikami je zde tedy na místě.

To platí i v případě hodnocení věkových údajů v poddanských seznamech, kdy pravděpodobnost jejich zkreslení roste úměrně se stářím evidovaných osob. Byť tento typ pramene vznikl z větší části systémem opisování a tedy postupného přičítání jednoho roku k věkovým údajům z předchozího soupisu, tudíž by se dal předpokládat jejich vcelku nezkreslený obraz, narážíme na řadu případů, kdy věk přičítán v následujícím roce buď vůbec nebyl, nebo naopak bylo přičteno roků hned několik.¹³⁸ Proto je vždy vhodné pracovat nikoliv s aktuálním věkem dotyčného uváděným soupisem, nýbrž věkem přepočteným ke skutečnému (dle matriční evidence) nebo pravděpodobnému (dle jiné evidence vč. poddanských seznamů) roku narození. Nutno podotknout, že s ohledem na pečlivé zaznamenávání nově narozených dětí v poddanských soupisech se přepočet k roku narození z tohoto dokumentu jeví jako velmi spolehlivý. Počátek matriční evidence na Cholticku, tedy pro farnost Svinčany, pod kterou

---

¹³⁶ Ke stejnému závěru dochází rovněž PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, M. *Život poddaných v 18. století*, s. 44.

¹³⁷ Tamtéž, s. 45.

¹³⁸ Podrobnou analýzou spolehlivosti věkových údajů se pro panství Horní Police zabývala M. Pražáková Seligová, viz Tamtéž, s. 46–48.

v podstatě celé dominium až do konce 18. století spadalo, datujeme rokem 1683,¹³⁹ a proto není možné z matrik ověřit datum narození u osob, které vstupovaly do evidence v prvních dvou až třech letech námi sledovaného období. Avšak pro potřeby této práce, kde evidujeme osoby absolvující čelední službu se zvláštním zřetelem k těm, u nichž jsme schopni zrekonstruovat její kompletní průběh, nepředstavuje absence matriční evidence na počátku studovaného období výraznější problém.

Na závěr se ještě zmiňme o specifických případech osob vedených nejčastěji v kategorii zběhlých nebo sirotků, o kterých vrchnostenská správa řadu let neměla žádné informace (nejčastěji vojáci a zběhlí poddaní) a jejichž věk v důsledku zmíněného přičítání dosahoval vysokých hodnot i přes 70 let. Výjimkou tak nejsou pětasedmdesátiletí vojáci, „zběhlíci“ či čeled' sloužící na jiném panství v obdobném věku. Tyto osoby pak vrchnostenská správa jednou za několik desetiletí ze seznamu hromadně vyškrtávala.¹⁴⁰

S přihlédnutím k výše uvedeným faktům lze obecně poddanské soupisy pro panství Choltice hodnotit jako mimořádně pečlivě vedené dokumenty s obsáhlými poznámkami zachycujícími aktuální místo pobytu jednotlivých členů domácnosti a parametry čelední služby do takové míry, že je možné identifikovat lokalitu služby, zaměstnavatele a často i výši roční mzdy a pracovní pozici (v 17. století). Jejich informační potenciál je možné v budoucnu vytěžít i při studiu osudů vdov a sirotků, stejně jako zmrhaných žen a nemanželských dětí, jejichž životní cestu pramen velice dobře dokumentuje. Soupisy byly v 17. století až na výjimky vedeny v češtině, v 18. století se objevuje kombinace češtiny a němčiny, která postupně v soupisech převládla.

Ke zpracování poddanských seznamů jsme využili počítačový software Microsoft Excel (verze 2007), ve kterém je možné vytvářet rozsáhlé databáze osob a následně pomocí různých filtrů a vzorců definovat konkrétní kvantitativní i kvalitativní výstupy. Výhoda tohoto řešení tkví v univerzálnosti použití získaných dat pro různé účely a jen minimální omezení oproti některým speciálním statistickým programům.¹⁴¹

---

¹³⁹ SOA Zámorsk, Sběrka matrik Východočeského kraje, sign. 1849, FÚ Svinčany, matrika NOZ 1683–1718.

¹⁴⁰ O jednorázovém vypuštění „mrtvých duší“ ze seznamů jednou za několik let píše MAUR, E. *Základy historické demografie*, s. 66. Tuto praxi v evidenci poddaných pro jihočeská panství potvrzuje také ČECHURA, J. *Neklidný život obyčejné ženy*, s. 66.

¹⁴¹ Pokud není uvedeno jinak, jsou veškeré výstupy v podobě tabulek a grafů prezentované v této práci vlastním zpracováním autora na základě studia původních archivních pramenů.

1.2.4. Další prameny církevní a patrimoniální provenience

Kromě výše zmíněných primárních pramenů normativních a evidenčních je nutné vycházet i z řady dalších dobových dokumentů, které slouží buď k verifikaci výsledků zjištěných na základě pramenů primárních, nebo ke studiu dílčích problémů spojených s hlavním tématem této práce. Jedná se přitom zejména o prameny z okruhu církevní a vrchnostenské agendy.

Z dokumentů církevní provenience jsou pro nás stěžejní matriky, o kterých jsme se zmínili již v souvislosti s jejich potřebou ke korekci údajů obsažených v poddanských seznamech. Nejstarší matriční evidence na Cholticku pochází z roku 1683, přičemž pokrývá všechny námi sledované obce. Hranice tehdejší farnosti Svinčany se v podstatě kryly s hranicemi choltického panství. Matriční evidence je souvislá a poměrně kvalitní, časově pokrývá celé námi studované období.¹⁴² K rozdělení farního obvodu, potažmo k vydělení části obcí, došlo až v roce 1786 vznikem farnosti v Cholticích, jejíž sídlo se nacházelo při choltické zámecké kapli.

Výrazně širší skupinu pramenů tvoří dokumenty patrimoniální provenience. Větší část představuje opět skupina pramenů evidenčních, především ty zachycující poddanský majetek či poddanské povinnosti vůči vrchnosti. Hovoříme zejména o pozemkových knihách,¹⁴³ důležitých pro stanovení ceny tehdejších usedlostí v souvislosti se studiem mzdových poměrů sloužících a jejich vyhlídek na pořízení vlastní nemovitosti v době osamostatňování, a dále o urbářích,¹⁴⁴ na jejichž základě je možné hodnotit a ověřovat majetkové poměry a sociální postavení konkrétních hospodářů na panství. To je důležité zejména v souvislosti se zjišťováním sociálního statusu zaměstnavatelů, kteří byli do značné míry závislí na najímání čelední pracovní síly. Tyto analýzy byly předmětem prvního z námi sledovaných období, tedy let 1681–1700, kdy soupisy poddaných uváděly výši mezd čeledi i lepší specifikaci poddanských zaměstnavatelů vedoucí k jejich jistější identifikaci.

Mzdové podmínky čeledi pak dokreslují i další vrchnostenské prameny, především výkazy mezd vrchnostenských zaměstnanců, které mj. detailně seznamují s personálním obsazením panských podniků, zvláště pak poplužních dvorů.¹⁴⁵

---

¹⁴² SOA Zámorsk, Sbírka matrik Východočeského kraje, inv. č. 9324, sign. 1849, FÚ Svinčany, matrika NOZ 1683–1718; Tamtéž, inv. č. 9326, sign. 1851, FÚ Svinčany, matrika NOZ 1742–1772; Tamtéž, inv. č. 9327, sign. 1855, FÚ Svinčany, matrika NOZ 1772–1784.

¹⁴³ SOA Zámorsk, fond VS Choltice, inv. č. 694, kn. č. 688, Pozemková kniha panství Choltice, 1672–1731.

¹⁴⁴ Vycházíme zde z údajů majetkového přiznání panství Choltice z roku 1683 (v archivním fondu vedeno jako „urbář panství Choltice“), viz NA v Praze, fond Stará manipulace, sign. R 109/45, kart. č. 2006.

¹⁴⁵ Např. SOA Zámorsk, VS Choltice, inv. č. 1506, kn. č. 1312, Mzdová tabele (Lohnregister), 1695.

Nedocentelným zdrojem informací k dějinám panství Choltice v době raného novověku, a to jak k jeho vývoji sociálnímu, tak hospodářskému, je obsáhlá rukopisná *Kronika městečka Choltic*, sepsaná zhruba v letech 1936–1965 tehdejším choltickým kronikářem a regionálním badatelem Karlem Kabeláčem, jenž s dovolením tehdejšího majitele panství Dr. Leopolda Thuna prošel velkou část zámeckého archivu s obsáhlým fondem choltického velkostatku, který zpracoval na více než pěti stech stranách zmíněné kroniky. Ačkoliv autor veškeré použité prameny řádně uvádí, jejich citace odkazuje na staré signatury vedené v zámecké (vrchnostenské) registratuře, proto jejich identifikace s dnešním číslováním v rámci fondu Velkostatek Choltice (SOA v Zámrsku) není zcela možná. S ohledem na stav archiválií při jejich dislokaci do „rukou“ státní správy lze předpokládat, že některé z nich jsou dnes již nezvěstné.¹⁴⁶

Mimořádným pramenem je také unikátní kartografická památka čítající celkem 12 kolorovaných dvojlistů s nákresy 24 obcí, osad a samot choltického panství, které jsou patrně dílem zemského geodeta Leopolda Piehela, s nímž vrchnost v červnu 1735 uzavřela kontrakt na nové vyměření dominia, jehož součástí bylo i zpracování map. Ty jsou doloženy i v účetní dokumentaci, která položkově vyčísluje celou zakázku ve značné hodnotě 1 377 zlatých a 7 krejcarů. Mapy přitom měly stát 50 zl. a jejich datace je kladena do roku 1738.¹⁴⁷ Plány zobrazují rozmístění jednotlivých budov včetně vrchnostenských staveb (dvory, ovčiny apod.), ovšem bez bližších textových popisů nebo číslování. Jediným textem tak zůstává německý název obce. Kromě intravilánu zachycují nákresy i extravilán obcí s komunikacemi a podobou tehdejší krajiny (pole, rybníky, lesy, sady, aleje apod.). K této práci připojujeme plán městečka Choltic a vsi Svinčany jako center obou námi sledovaných rychet (viz Příloha 6 a 7).

V rámci učiněného přehledu jsme zmínili nejdůležitější či nejzajímavější prameny, které v této studii využíváme. Kompletní přehled všech použitých zdrojů se nachází v samotném závěru práce, jejich citace pak v poznámkovém aparátu příslušných kapitol.

---

¹⁴⁶ KABELÁČ, Karel. *Kronika městečka Choltic*. Choltice, 1965, 550 číslovaných stran. Dostupné online z URL: <<http://choltice.nase-kronika.cz/book/001-Kronika-mestyse-Choltice>>, [cit. 6. 12. 2018]. Kronika zachycuje dějiny Choltic od nejstarších dob po 19. století. Je rodinným vlastnictvím potomků K. Kabeláče. Při citování konkrétní stránky kroniky proto budeme uvádět i odkaz na původní signaturu zámeckého archivu, pokud je dostupná.

¹⁴⁷ Více viz Tamtéž, s. 166–167 (ZA Decretenbuch č. 392, ZA h. a. XII–9). Mapy jsou dnes uloženy ve sbírce Východočeského muzea v Pardubicích.

1.3. Metodika, pojmosloví a základní problémy studia čelední služby v raném novověku

Z hlediska metodického využíváme v této práci hned několika přístupů. K historickému zpracování právního postavení sloužících od dob pozdního středověku do počátku 19. století přistupujeme v duchu komparativní analýzy právních pramenů, se zvláštním zřetelem k normativům pracovního práva. Sociální a hospodářské aspekty čelední služby pak nahlížíme především pomocí metod statistických, potažmo kvantitativních, které nám v kombinaci s dostatečně reprezentativním vzorkem dat umožní postihnout míru a četnost definovaných jevů. Metodika zpracování primárních pramenů nám však nabízí možnost využít při studiu také přístupů historické antropologie v souvislosti s kvalitativním výběrem případů, které výsledky dané kvantitativní analýzy zajímavě doplňují.

Základním předpokladem studia čeledi a čelední služby v raném novověku je sjednocení a striktní vymezení pojmů, se kterými pracujeme. Nutná je nejen přesná formulace termínů *čeled'* či *sloužící*, ale rovněž důsledné vymezení osob takto označovaných vůči dalším pracovníkům v rámci jedné domácnosti – zejména učňům a tovaryšům, jejichž postavení do značné míry odpovídalo pracovnímu zařazení a statusu čeledi.

Při pokusu o definici pojmu *čeled'* budeme vycházet z právního výkladu, který ovšem tuto skupinu obyvatel v českém prostředí poměrně pregnantně popisuje až v 18. století. Problematice pracovněprávních dějin v souvislosti s čeledí a čelední službou se podrobně věnujeme na dalších stranách práce, proto se zde zaměříme čistě jen na definiční rovinu celé věci. Tereziánský čelední řád pro Čechy z roku 1765 hned v první hlavě stanoví, co je chápáno pod termínem *čeled'*.¹⁴⁸ Ve zkratce lze říci, že se jedná o lidi mužského i ženského pohlaví, kteří stojí „*pod stálou mzdou a na chlebu*“ u zaměstnavatelů jakéhokoliv sociálního postavení, od šlechticů a vrchnostenských úředníků, přes měšťany a řemeslníky až k poddanským zaměstnavatelům. Pojem zahrnuje i samotné vrchnostenské úředníky (*domovní officírové*, později *domáci a hospodářští officianti*) a rovněž nádeníky. Přeloženo do současného jazyka, rozumí se čeledí dle dobové legislativy všechny osoby v zaměstnaneckém poměru, které měly nárok na pravidelnou mzdu (bez ohledu na to, zda peněžní či naturální,

---

¹⁴⁸ Národní archiv v Praze, Sbíрка patentů, inv. č. 1690, Nový čelední řád pro Království české, 25. ledna 1765, hlava první, *O čeládce, neb sloužících čeledínech, a jací tak lidé pod tím jménem se vyzumívají.*

případně kombinovanou) a stravu po dobu zaměstnání. Toto pojetí je ovšem mimořádně široké.¹⁴⁹

Přidržíme-li se specifikace čeledních poměrů dle V. Urfuse,¹⁵⁰ musíme výše uvedenou právní definici v nejširším slova smyslu přece jen trochu korigovat. Urfus totiž chápe čeleď jako námezdní pracovní sílu v dlouhodobém pracovním poměru, stejně jako učně a tovaryše, jejichž postavení bylo za určitých okolností shodné s postavením čeledi (měli však jiný typ smlouvy i odlišné pracovní předpisy). Naproti tomu nádeníci reprezentují skupinu námezdních pracovníků v krátkodobém pracovním poměru, jejichž mzda nemusela být časová, jako u čeledi zaměstnáváné většinou na rok, nýbrž dle množství vykonané práce (tedy mzda úkolová). Tím dochází k vcelku jasnému oddělení nádeníků od čeledi, která se liší i v dalších zásadních ohledech, a to zejména v míře integrace do domácnosti svého zaměstnavatele a také v míře disciplinární pravomoci hospodáře nad ní. Zatímco u nádeníků nelze o začlenění do rodiny pána příliš hovořit, podobně jako o jeho disciplinační pravomoci, u čeledi je situace poněkud odlišná. Důležitým měřítkem je nepochybně i rodinný stav, jelikož je známé, že předpokladem integrace sloužícího do domácnosti pána je absence manželského svazku. Tím narážíme na problém jednak u ženatých tovaryšů, jednak u domovních a hospodářských oficiantů, tedy zaměstnanců ve vrchnostenské správě, kteří ve většině případů žili v manželství a sami vytvářeli domácnosti zaměstnávající zpravidla poddanskou čeleď. Také právní úprava jejich postavení, jak ukážeme dále, byla řešena samostatně a až do 18. století zůstávala do značné míry v okruhu zvykového práva. Bylo to dáno jistě tím, že sami nezřídka pocházeli ze šlechtického či měšťanského prostředí, kde řada norem po dlouhou dobu fungovala právě na zvykovém principu.

Integrace ženatých tovaryšů do domácnosti mistra, jakkoliv to nebyl hojný jev, představovala v raném novověku výrazný problém, postavení takových osob se dá spíše přirovnat k podruhům vytvářejícím jakési poddomácnosti. Svobodné učně a tovaryše je naopak možné, pokud jde o pracovní zařazení a postavení pod disciplinární pravomoc zaměstnavatele, přiřadit k čeledi, a v rámci této práce je tak pojímáme.¹⁵¹ Nicméně s ohledem na pracovněprávní odlišnosti, kvalifikaci a účel jejich působení u zaměstnavatele

---

¹⁴⁹ Jen minimum právních úprav raného novověku obsahovalo přesné vymezení pojmu *čeleď*. MORGENSTERN, Hugo. *Gesindewesen und Gesinderecht in Österreich*. Wien, 1902, s. 17.

¹⁵⁰ URFUS, V. *Právní postavení námezdních pracovníků*, s. 198–249.

¹⁵¹ Většina prací o čeledi dnes pojímá učně a tovaryše jako součást zaměstnavatelovy domácnosti společně s ostatními sloužícími, jejich specifikum tkví v pracovní kvalifikaci a příslušnosti k cechovní organizaci. Viz heslo „čeleď“, in BROUČEK, Stanislav – JERÁBEK, Richard et al. (edd.). *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. 2. svazek. Věcná část A–N. Praha, 2007, s. 98–99.

budeme tuto skupinu v ukazatelích vyčleňovat a hodnotit zvlášť, právě proto, abychom zcela neseřetili ona specifika jejich „služby“ ve srovnání s nekvalifikovanou čeledí.

Shrneme-li výše uvedené skutečnosti, můžeme definovat pojem *čeled'* v širším a užším slova smyslu tak, jak s ním pracujeme v rámci této studie. *Čeled'* v širším slova smyslu označujeme všechny zpravidla svobodné (neženaté/nevdané) osoby¹⁵² obojího pohlaví nacházející se v dlouhodobém námezdním pracovním poměru, tedy nekvalifikovanou čeled' venkovskou, městskou a vrchnostenskou, dále kvalifikované učně a tovaryše a také vrchnostenské oficianty. Pro takto pojatou skupinu pracovníků se nabízí jako lepší označení *sloužící*, které lze chápat výrazně širěji. V dobovém pojetí byli vrchnostenští sloužící v pozici úředníků (oficiantů) nazýváni jako *služebníci* (něm. *Bedienten*), zatímco zpravidla poddanští zaměstnanci dvorů a panských podniků jako *čeled'* (něm. *Gesinde*).¹⁵³ Takové rozdělení prakticky koresponduje i s tehdejší pracovní legislativou.

Čeled' v užším pojetí rozumíme většinou nekvalifikované pracovníky (kromě specializované čeledi vrchnostenské či zámecké) mužského i ženského pohlaví rozličného sociálního postavení, kteří uzavírají čelední smlouvu či vstupují do služby u poddanských, měšťanských i vrchnostenských zaměstnavatelů zpravidla na rok, za jasně stanovenou mzdu, která může být v peněžní i naturální formě, a také stravu a ubytování poskytnuté zaměstnavatelem. Poddanská a městská čeled' pak po dobu služby nese sociální status svého zaměstnavatele, který nad nimi uplatňuje disciplinární pravomoc z pozice hlavy rodiny (*pater familias*), do níž je čeled' integrována po boku jeho vlastních dětí.¹⁵⁴ Tuto situaci dobře vystihuje naučení pro selskou čeled' z roku 1713, zachycené v dokumentech po jednom sedlákovi z Kostelce nad Vltavou, které začíná slovy: „*Cti, miluj a poslouvej svého hospodáře a hospodyně, jako dítě rodičů svých; neb oni se o tebe, jako rodičové o děti své*

---

¹⁵² Přestože naprostá většina čeledi byla z hlediska rodinného stavu svobodná, najdeme i čeled' ženatou či vdanou. Týká se to však pouze vrchnostenské služby, v případě poddanského prostředí vstupovala nemajetná čeled' po sňatku výhradně do podruží. Na Cholticku však v 18. století nacházíme několik čeledinů, kteří se po realizaci sňatku nadále nacházeli v dvorské službě (např. Václav Bureš vykonával po uzavření manželství v roce 1782 funkci skotáka v lušském dvoře). Rovněž J. Grulich tvrdí, že lidé v raném novověku nevstupovali během čeledního poměru do manželství, ani si službou nezajišťovali možnost dlouhodobějšího uplatnění v rodině hospodáře. Viz GRULICH, J. *Populační vývoj a životní cyklus*, s. 204. K podobnému závěru dochází i J. Schlumbohm pro německý Belm, kde se ženatá či vdaná čeled' prakticky nevyskytovala, stejně jako do služby nevstupovaly osoby ovdovělé. Viz SCHLUMBOHM, J. *Lebensläufe, Familien, Höfe*, s. 222.

¹⁵³ Viz např. mzdová tabela vrchnostenských zaměstnanců panství Choltice z konce 17. století. SOA Zámorsk, fond VS Choltice, inv. č. 1506, kn. č. 1312, Mzdová tabela (Lohnregister), 1695, nefol.

¹⁵⁴ Podle dobových představ a norem druhé poloviny 18. století jsou za členy jedné domácnosti považováni všichni, kteří si sami nevaří, nýbrž se společně stravují a žijí pod vedením hlavy rodiny, resp. přednosty domácnosti. Viz MITTERAUER, Michael. *Familie und Arbeitsteilung. Historisch vergleichende Studien*. Wien – Köln – Weimar, 1992, s. 161. Problematikou složení předmoderní rodiny a osob do jejího okruhu náležejících se podrobně zabývali HORSKÝ, J. – SELIGOVÁ, M. *Rodina našich předků*, s. 17–25.

starají [...] Domáci děti cti a miluj jakožto děti svého pána.“¹⁵⁵ Hospodář za čeleď přebírá zodpovědnost, přičemž má právo jí zastupovat u soudu.¹⁵⁶

Čelední služba je tedy v kontextu uvedeného formou pracovněprávního smluvního vztahu na dobu určitou, po kterou má zaměstnanec od zaměstnavatele nárok na spravedlivou mzdu, stravu a ubytování. Její parametry jsou upraveny dobovými právními předpisy městského, zemského či vrchnostenského práva a dalšími speciálními normami. Čelední služba neovlivňuje trvale sociální status zaměstnance. Jedná se o životní fázi zpravidla mladých svobodných lidí před jejich vstupem do manželství,¹⁵⁷ jejímž prostřednictvím dochází k upevnění sociálních a pracovních návyků a rovněž k částečnému naspoření finančních prostředků potřebných k získání nezávislosti na vlastních rodičích. Jedná se o významný prostředek mobility raně novověkého člověka.

Pokusme se v základních rysech charakterizovat čelední službu v Čechách v kontextu evropského prostoru. Stejně jako ne zcela jednoznačné přiřazení českých zemí k západoevropskému typu utváření rodiny (ačkoliv je v celkovém ohledu zcela legitimní) vykazuje určitá specifika i čelední služba, jejíž formu pro území Čech nastínil E. Maur prostřednictvím tří faktorů.¹⁵⁸ Prvním faktorem, který ovlivňoval formování čelední služby, je (1) zřetelná přináležitost českých zemí k západoevropskému typu rodiny dle typologie J. Hajnala; (2) existence husté sítě měst a městeček západního typu, vznikající v průběhu 13. a 14. století, přičemž tato městská sídla disponovala poměrně širokou autonomií, rozvinutou cechovní výrobou a zastávala funkci lokálního či regionálního hospodářského centra; (3) existence východo-středoevropského Gutsherrschaft v českých zemích, který byl typický zejména rozvinutým režijním hospodařením šlechty a pevnou osobní závislostí poddaného k vrchnosti, což jsou faktory oproti západním zemím poněkud odlišné. Podobně se na základě výzkumu M. Szoltyseka jeví situace v Polsko-litevské unii na konci 18. století, kde rovněž není možné bez modifikací užít Hajnalův a Laslettův historický model rodiny z důvodu rozdílné formy *life-cycle service* v západních (Polsko) a východních oblastech (Bělorusko a západní Ukrajina).¹⁵⁹

---

¹⁵⁵ HOLÁŇ, J. *Naučení pro čeládku selskou*, s. 106–107.

¹⁵⁶ LENDEROVÁ, M. et al. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 368.

¹⁵⁷ V tomto smyslu chápe čelední službu i J. Schlumbohm, jenž ji vymezuje jako životní fázi mezi dětstvím a sňatkem, věkově tedy mezi 14. rokem života a vstupem do manželství, který je závislý na výši sňatkového věku (v daném místě a čase obvyklém). SCHLUMBOHM, J. *Lebensläufe, Familien, Höfe*, s. 222.

¹⁵⁸ MAUR, E. *Das Gesinde in Böhmen in der Frühen Neuzeit*.

¹⁵⁹ SZOLTYSEK, M. *Life-cycle service and family systems*.

Základní charakteristiku čelední služby formulovanou v roce 1983 J. Hajnalem¹⁶⁰ však zdaleka není možné považovat za univerzální, jelikož se týká především čeledi venkovské, kdy možnosti aplikace některých tvrzení v městském prostředí jsou velmi obtížné:¹⁶¹ (1) Minimální podíl čeledi byl 6 %, zpravidla přesahoval 10 % obyvatelstva; (2) většina čeledi byla neženatá (neprovdaná) a mladá (obvykle mezi 10 a 30 lety); (3) značný podíl mladých lidí bez rozdílu pohlaví byl v některé své životní fázi ve službě; (4) čeleď se zpravidla nepodílela na domácích pracích, ale vykonávala službu v hospodářství či řemesle; (5) čeleď žila jako integrovaný člen domácnosti svých mistrů (hospodářů); (6) většina sloužících měla uzavřenou smlouvu na omezenou dobu; (7) neexistuje doklad o sociální podřízenosti čeledi svým mistrům (hospodářům); jejich sociální postavení mohlo být před i po službě na stejné úrovni jako sociální status zaměstnavatelů.¹⁶²

Typická byla pro raně novověký evropský prostor také vysoká míra mobility mladých lidí nacházejících se v čelední službě (pro české země zřejmě velmi omezeně), což mělo nepochybně význam pro jejich celkové životní poměry.¹⁶³ Výrazný geografický pohyb čeledi byl charakteristický zejména pro Anglii, kde však oproti střední Evropě můžeme mluvit o extrémní mobilitě obyvatel obecně; ta byla umožněna odlišnou stratifikací obyvatelstva, strukturou hospodářství a vysokou mírou urbanizace (průměrně 2/3 narozených na vesnici bydlely v dospělosti na jiném místě).¹⁶⁴ A. Kussmaul dodává, že anglická čeleď se sice stěhovala často, ale nikoliv na velké vzdálenosti.¹⁶⁵

V rámci této práce se tedy pokoušíme potvrdit obecné předpoklady příslušnosti Čech k západoevropskému způsobu utváření rodiny z hlediska existence a parametrů čelední služby, zároveň poukážeme i na specifika, která do značné míry souvisela se svěbytným právním a zčásti i hospodářským vývojem českého prostoru.

---

¹⁶⁰ HAJNAL, J. *Two kinds*, s. 65–104.

¹⁶¹ Týká se zejména bodů (4) a (7). Nelze předpokládat, že městská čeleď se neúčastnila domácích prací, naopak zejména v měšťanském prostředí byly tyto práce zcela převažující náplní služby. Diskutabilní je rovněž tvrzení týkající se vztahu sociálního postavení mezi čeledí a hospodářem; v městském prostředí vykonávaly službu především venkovské dívky z nižších sociálních vrstev.

¹⁶² HAJNAL, J. *Two kinds*, s. 96–97.

¹⁶³ MITTERAUER, M. *Sozialgeschichte der Familie*, s. 74–75.

¹⁶⁴ WALL, Richard. The Social and Economic Significance of Servant Migration. In FAUVE-CHAMOUX, A. (ed.). *Domestic Service and the Formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work*. Bern, 2004, s. 19–42, zde s. 24.

¹⁶⁵ KUSSMAUL, A. *Servants in Husbandry in Early Modern England*, s. 66–67.

2. Právní postavení sloužících v raném novověku v kontextu vývoje českého pracovního práva

Právní postavení sloužících či námezdně pracujících obecně a jeho vývoj v dějinách patří v rámci české historiografie k tématům, kterým doposud nebyla věnována dostatečná pozornost. Přitom se jedná o problematiku, která se dotýká značné části historické populace již od dob vrcholného středověku a která zároveň úzce souvisí s řadou dalších otázek; mezi ně lze řadit například podobu vzájemného soužití různých společenských vrstev,¹⁶⁶ otázku terminologického a definičního vymezení některých zásadních pojmů běžně užívaných evropskou historiografií¹⁶⁷ nebo kontinuální implementaci konkrétních prvků raných feudálních pracovněprávních ustanovení do novějších normativních předpisů.

Hlubší zájem o téma právního postavení pracujících v období raného novověku se začíná v česky a německy mluvících zemích objevovat na konci 19. a s počátkem 20. století, kdy se autoři, často obdaření právním vzděláním, obracejí ke komparativnímu studiu právních norem, namísto doposud zpracovávaných obsáhlých chronologických soupisů a edic normativních pramenů. Jejich pozornost je přesto věnována době jim z časového hlediska nejbližší, tedy 19. a 20. století. Nicméně i tak se jedná o průkopnická díla, která pracují s velkými objemy často i marginálních pramenů a která tak v řadě případů dodnes představují důležité zdroje poznání právních poměrů sloužících a dalších námezdně pracujících skupin obyvatel od 16. století.¹⁶⁸ Touto problematikou se také zabývali někteří další autoři v období 50. a 60. let v Československu, jejichž závěry však, jak ukážeme dále, do určité míry podléhaly dobovým konotacím.

Dosavadní studie věnované různým aspektům námezdní práce v raném novověku pojmají danou problematiku většinou příliš přímočaře či stručně, jelikož nevycházejí z širší komparativní analýzy dobových – zejména normativních – pramenů, která je v tomto případě

---

¹⁶⁶ V této souvislosti zejména vymezení práv a povinností zaměstnanců a zaměstnavatelů, kteří se mohli rekrutovat z různých společenských vrstev (např. služba poddaného u měšťana či šlechtice, ale rovněž služba šlechtice u šlechtice jiného atd.).

¹⁶⁷ Např. obsah samotného pojmu *čeled'*, vymezení pojmů *rodina* a *domácnost*, otázka míry ztotožnění *učňů* a *tovaryšů* s čeledí a jejich postavení v rámci řemeslnické domácnosti apod.

¹⁶⁸ Pro české právní poměry zejména studie zabývající se vývojem jednotlivých edic čeledních řádů viz KREJČÍ, R. *Snahy o reformu řádu čeledního v království Českém*; k situaci v českých zemích v 19. století viz PODLIPSKÝ, P. *Zákonná ustanovení o čeledi platící v království Českém*; případně pojednání věnující se konkrétní problematice daného typu pracovní smlouvy v kontextu vývoje dalších druhů smluv v právním prostředí přelomu 19. a 20. století, s odkazy na tereziánské zákonodárství viz KRČMÁŘ, J. *O smlouvě námezdní dle práva rakouského*.

nezbytná.¹⁶⁹ Často jsou rovněž, i vzhledem k době svého vzniku, poznamenány přístupy marxistické historiografie v pojetí výrobních vztahů, přičemž nezřídka chápou námezdně pracující (vč. učňů a tovaryšů v městském prostředí) jako nutně vykořisťovanou složku společnosti ze strany zaměstnavatelů.¹⁷⁰ S tím ve starší domácí historiografii souvisí i časté vnímání čeledi coby (součásti) nejnižší společenské třídy,¹⁷¹ reprezentované městskou či venkovskou chudinou, což je z dnešního pohledu přístup značně zjednodušující.¹⁷²

Ačkoliv se zde snažíme podat základní přehled vývoje právního postavení sloužících v období raného novověku, je nutné kořeny pracovněprávních vztahů hledat již v období 13. a zejména pak 14. a 15. století,¹⁷³ a to zejména v artikulích nově se formujících cechů, které

---

¹⁶⁹ Nejstarší a zároveň nejobsáhlejší práci k právnímu postavení čeledi v rámci habsburské monarchie od doby středověku až do roku 1810, která je navíc postavena na dobré znalosti normativních pramenů, představuje bezpochyby spis MORGENSTERN, H. *Gesindewesen und Gesinderecht in Österreich*. Zřejmě nejpřínosnější studií k danému tématu je pro české poměry URFUS, V. *Právní postavení*. Na jedné straně jde o pramenně nesmírně cennou analýzu pracovněprávních předpisů raného novověku, na druhou stranu zde autor na řadě míst inklinuje ke zjednodušeným závěrům vyvozeným na základě třeba jediného pramenného odkazu; rovněž příliš nereflktuje necechovní městskou čeleď a učně, nevšímá si ani řady právních nařízení absolutistického státu 18. století, týkajících se zejména nezletilých dětí (především sirotků a dětí vojáků) ve vztahu k čelední službě apod. Novějším zpracováním pracovněprávní problematiky raného novověku, které je spíše znovuoobjevením Urfusovy studie, z níž vychází, a nepřispívá tudíž k výraznému prohloubení poznatků, viz KOTOUS, J. *Ke kořenům pracovního práva*. Pracovněprávní problematika středověku a raného novověku se stala okrajovým tématem dalších prací věnujících se dějinám měst i venkova, z autorů stojí za zmínku zejména Zikmund Winter, František Graus, Josef Janáček, Jiří Kejř (městské prostředí), Josef Kalousek, Václav Černý, Alois Míka, Josef Petráň, Arnošt Klíma, Kamil Krofta, Jaroslav Čechura (venkovské prostředí) ad. Citace konkrétních prací viz příslušné kapitoly.

¹⁷⁰ František Graus líčí stávky a sociální nepokoje v předhusitských městech jako „boje „chudin“ (mezi nimi i tovaryšů) s vydríduchy.“ Viz GRAUS, F. *Chudina městská v době předhusitské*, s. 54. „Početná je chudina, jejíž postavení se podobá skomírání. Postavení tzv. střední vrstvy drobných řemeslníků se neustále zhoršuje. Jako příznak se před ní objevuje hrozba úplné pauperisace. Situace je bezvýchodná. Zbývala jediná cesta – revolucí otřást základy existujícího hospodářského a sociálního uspořádání společnosti.“ Viz Tamtéž, s. 131. Dále zejména JANÁČEK, Josef. *Řemeslná výroba v českých městech v 16. století*. Praha, 1961, s. 230 (tovaryš jako element třídního boje proti vykořisťovatelům); TÝŽ. *Přehled vývoje řemeslné výroby v českých zemích za feudalismu*. Praha, 1963, s. 87–90, 241–242 (vztah mistra ke členům řemeslnické dílny), s. 244 (tovaryšská otázka), s. 247 (tovaryšské cechy jako brzda třídního boje mezi tovaryši a mistry) ad. Značný vliv marxistické historiografie je patrný rovněž ve zmíněné studii V. Urfuse.

¹⁷¹ Blíže viz MAUR, E. *Čeled' a tovaryši v Čechách*, s. 86–87.

¹⁷² Jiří Kejř zcela odmítá pro městské prostředí pokus části marxistické historiografie o začlenění středověkého měšťanstva mezi třídy, brání se užívání tohoto pojmu a navrhuje kategorie „vrstva“ či „skupina“, viz KEJŘ, Jiří. *Vznik městského zřízení v českých zemích*. Praha, 1998, s. 284. Se zařazením čeledi k městské chudině přišel jako první GRAUS, F. *Chudina městská v době předhusitské*, s. 33–35, jehož přístup se stal inspirací pro další autory. Např. Valentin Urfus rovněž chápe námezdní pracovníky ve městech jako městskou chudinu neustále ohrožující v rámci „třídního“ boje městský patriciát, viz URFUS, V. *Právní postavení*, s. 226. Stejně tak František Hoffmann v prvním vydání *Českého města ve středověku* (vyd. 1992) řadí k chudině velmi široké spektrum městského obyvatelstva vč. tovaryšů, čeledi, nádeníků, zbídačených řemeslníků ad. V druhém vydání knihy (2009) je autor v definování městské chudiny mnohem opatrnější, viz HOFFMANN, František. *České město ve středověku*. Praha, 1992, s. 220–221; TÝŽ. *Středověké město v Čechách a na Moravě*. Praha, 2009, s. 328 nn. Práce reprezentující pojetí čeledi (venkovské) coby nejnižší sociální vrstvy, jejíž šance na vzestup z této kategorie takřka neexistovala, viz GRAUS, F. *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské*; MÍKA, A. *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*; PETRÁŇ, J. *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*.

¹⁷³ Za prvotní písemnou pracovněprávní úpravu jsou považována *Břetislavova (Hnězdenská) dekreta* z roku 1039, dalším významným dokumentem s již obsáhlou recepcí římského práva je *Ius regale montanorum* (1300), vzniklý v souvislosti s rozmachem hornictví na přelomu 13. a 14. století. Viz KOTOUS, J. *Ke kořenům*

představují jedny z mála dochovaných písemných pramenů obsahujících mimo jiné ustanovení o právech a povinnostech městských námezdních pracovníků, tedy speciálně těch cechovních, tzn. učňů a tovaryšů. V tomto období se totiž stále pohybujeme v okruhu feudálního obyčejového (zvykového) práva, jehož písemná kodifikace přichází nejdříve s první třetinou 16. století. Přesto ve zmíněných cechovních artikulech nalezneme několik důležitých pracovněprávních prvků, které byly později zakomponovány do městského i obecného (šlechtického, zemského) práva.¹⁷⁴ V tomto ohledu je nespornou výhodou pro badatele zabývajících se českými právními dějinami skutečnost, že většina základních dokumentů z okruhu městského i šlechtického práva byla v minulosti edičně zpracována (snad jen s výjimkou cechovních artikulů),¹⁷⁵ což i vzhledem k moderním digitalizačním projektům zpřístupňujícím zmíněné publikace v online podobě¹⁷⁶ značně ulehčuje orientaci v dané problematice i samotný přístup k těmto typům pramenů.

Smyslem této kapitoly není vypracování komplexního a detailního přehledu právního postavení námezdně pracujících v raném novověku na základě všech dostupných pramenů normativního charakteru; tuto problematiku by ostatně vzhledem k její obsáhlosti bylo možné pojednat v rámci samostatné monografie. Cílem je prohloubení a revize některých poznatků publikovaných v minulosti H. Morgensternem a V. Urfusem,¹⁷⁷ zejména pak bližší seznámení s prvotními kroky k právnímu vymezení sloužících v rámci kodifikací zvykového práva z 16. století na zemské i městské úrovni, a to na základě komparativního studia vybraných dobových normativních dokumentů. Zde je totiž třeba hledat skutečný základ právního i terminologického vymezení sloužících, na kterém stavěli autoři právních norem a

---

pracovního práva, s. 43–44. Ke zmíněným dokumentům blíže viz ADAMOVIČ, Karolína – SOUKUP, Ladislav. *Prameny k dějinám práva v českých zemích*. 2. upravené vydání. Plzeň, 2010, s. 19–20, 29–34.

¹⁷⁴ „Základním systémem feudálního práva bylo jeho dělení na právo šlechtické – obecné či zemské – a práva zvláštní, která byla zemskému právu podřízena a nesměla mu odporovat. [...] Mezi nejdůležitější práva zvláštní pak patřilo právo městské, církevní, dále pak horní, viničné apod.“ Viz MALÝ, Karel a kol. *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*. Praha, 1997, s. 79.

¹⁷⁵ Výběrem pro městské prostředí např. JIREČEK, J. – JIREČEK, H. (edd.). *M. Brikcího z Licka Práva městská*; JIREČEK, Josef (ed.). *Mag. Pauli Christiani a Koldín Jus municipale Regni Bohemiae* (Codex juris Bohemici IV/3). Praha, 1876; Koldínova *Práva městská* nejnověji viz MALÝ, K. et al. (edd.). *Práva městská Království českého*; TOMEK, V. V. (ed.). *Artikule cechů Pražských z 15. století*. K zemskému právu viz např. JIREČEK, J. – JIREČEK, H. (edd.). *Zřízení zemská Království českého XVI. věku*; shodně pak jako TITÍŽ (edd.). *Jura et constitutiones Regni Bohemiae saeculi XVI.*; *Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu*. Díl I–XV. Praha, 1877–1917 (1945); JIREČEK, H. (ed.). *Obnovené Právo a Zřízení Zemské ad. Základní přehled edičních počínů k dějinám práva* viz MALÝ, K. a kol. *Dějiny českého a československého práva*, s. 14–15.

¹⁷⁶ K nejvýznamnějším online webovým databázím, které shromažďují materiály mj. k právním dějinám českých zemí období středověku a raného novověku (např. ediční řady *Archiv český* či *Codex juris Bohemici*) patří digitální úložiště provozované Centrem mediévistických studií v Praze, viz *Czech medieval sources online* [online], URL: < <http://cms.flu.cas.cz/cz/badatele/sources-on-line.html> >, [cit. 11. 9. 2014]. Dalším projektem, který zpřístupňuje například edici *Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu* je Digitální repozitář Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky, viz *Digitální knihovna „České sněmy“* [online], URL: < <http://www.psp.cz/eknih/snemy/index.htm> >, [cit. 11. 9. 2014].

¹⁷⁷ Citováno výše.

kodifikačních pokusů po zbytek raného novověku; pro městské prostředí lze v případě *Koldínova zákoníku* (1579), který představoval dovršení vývoje městského práva v Čechách, hovořit dokonce o nastavení neměnného stavu až do vydání *Všeobecného občanského zákoníku* (1811),¹⁷⁸ snad jen s výjimkou některých speciálních předpisů, jako byly například nové josefínské právní normy vzniklé v souvislosti se zrušením nevolnictví v roce 1781, které se dotkly rovněž čeledi městské.¹⁷⁹

Vzhledem k odlišnému historickému vývoji městského, zemského a vrchnostenského práva, ale také rozdílným ekonomickým principům výroby ve městech a na venkově, je vhodné sledovat právní postavení sloužících včetně všech jeho specifik v odděleném výkladu pro jednotlivé právní okruhy, byť zde často budeme narážet na některé společné prvky, které se jednotlivými právními systémy prolínají a které jsou do značné míry dány nadřazeností zemského práva jako práva obecného.

---

¹⁷⁸ MALÝ, Karel. Vývoj městského práva v Čechách (namísto úvodu). In MALÝ, Karel et al. (edd.). *Práva městská Království českého. Edice s komentářem*. Praha, 2013, s. 11, 18–19.

¹⁷⁹ Vydání čeledního řádu pro městskou čeleď 21. prosince 1782 (*Stadtgesindeordnung in Böhmen, Mähren und Schlesien*). Blíže viz KREJČÍ, R. *Snahy o reformu řádu čeledního v království Českém*, s. 398, 401–402.

2.1. Obecné aspekty právního postavení sloužících 16.–18. století

2.1.1. Pojetí čeledi v normativních pramenech raného novověku

Právní úprava postavení sloužících nebo chceme-li čeledi v období 16. až 18. století představovala majoritní část tehdejšího pracovního práva. To se přitom intenzivněji vyvíjelo od vrcholného středověku, pro středoevropský prostor je jakýmsi základem další evoluce většiny právních systémů, včetně pracovního práva, především německé *Saské zrcadlo* (*Sachsenspiegel*) z první třetiny 13. století.¹⁸⁰ Tehdejší specifikace práv a povinností námezdně pracujících osob a jejich zaměstnavatelů byla velice strohá a kusá, nicméně již v této době byl položen základ právního vztahu mezi zaměstnavatelem a sloužícím, kdy pán po dobu vyplácení mzdy odpovídal za svého sluhu dle podmínek smlouvy, jejímž uzavřením se zakládal podřízený vztah čeledi vůči zaměstnavateli. Sloužící přitom ručil za veškeré škody způsobené pánovi, včetně předčasného ukončení pracovního poměru a případného zběhnutí. Na druhou stranu měl zaměstnavatel povinnost řádně vyplácet sloužícímu mzdu.¹⁸¹

K prvním významnějším kodifikacím „čeledního práva“, jak je běžně označováno právo sloužících v německé historiografii (*Gesinde*), docházelo až v průběhu 16. století, s čímž úzce souvisí i vytvoření přesnějšího členění námezdně pracujících osob na *čeled'*, tedy osoby v dlouhodobém námezdním poměru, podléhající disciplinární pravomoci zaměstnavatele a integrované do jeho domácnosti, a *nádeníky*, zaměstnávané na krátkodobou práci či jednorázové úkoly, kteří nepodléhali disciplinární pravomoci pána.¹⁸² Zatímco první skupina je typická pro venkovské zemědělské hospodářství a také městské domácnosti, případně jako nekvalifikovaná pracovní síla v cechovním řemeslnickém prostředí, druhá kategorie je spojena především s většími městy a také sezónními zemědělskými pracemi, velmi často právě v okolí těchto měst.¹⁸³ V českém právním systému je zřetelné oddělení obou zmíněných typů námezdních pracovníků od poloviny 16. století, přesněji řečeno v čeledním řádu z roku 1547, který na zemské úrovni definoval práva a povinnosti zaměstnanců i zaměstnavatelů, navíc stanovoval mzdové tarify na území jednotlivých krajů

---

¹⁸⁰ Kromě velkého vlivu zvykového práva byl základem trestního práva polských měst mj. právě německý *Sachsenspiegel*. Viz KUKLO, Cezary – KAMECKA, Małgorzata. Polští sloužící v právní praxi: pravidla a jejich porušování (konec 15. – počátek 19. století). In *Historická demografie* 27, 2003, s. 123–132, zde s. 123.

¹⁸¹ LENDEROVÁ, M. a kol. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 368.

¹⁸² URFUS, V. *Právní postavení*, s. 202–204.

¹⁸³ Města potřebovala poddané (včetně zběhlých) jako nekvalifikované pracovní síly k sezónním pracím, na vinicích, stavbách, v hornictví, hutnictví, i k příležitostným službám, přičemž o jejich původ se příliš nezajímala. PETRÁŇ, J. *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*, s. 198.

především pro nádeníky.¹⁸⁴ Co se týče terminologie, hovořil zmíněný čelední řád o „*čeledi všelijaké přístavní a nádenní*“, dále o usnesení „*strany čeledi i jiných všech oukolníkův aneb nádenníků obojího pohlaví, jakéžkoli povahy [...]*“, z čehož významová rozdílnost pojmů jasně vyplývá. Toto pojetí, jak uvedeme dále v části věnované zemskému právu, od 60. let 16. století převzalo i zemské zřízení, v rámci něhož, integrováno také do *Obnoveného zřízení zemského* z roku 1627, zůstalo v téměř intaktní podobě až do poloviny 19. století. Tím však stratifikace sloužících v českém právním systému odbyta nebyla. Již první vydání *Vladislavského zřízení zemského* z roku 1500 se v samostatných ustanoveních dotýkalo tzv. *služebníků*, jejichž status se od postavení ostatní *čeledi* lišil. Jednalo se totiž o sloužící v úřednické nebo osobní službě vrchnosti, často stavovského původu, jejichž právní postavení bylo až do 18. století z velké části ponecháno v okruhu zvykového práva („*páni jich se k nim zachovaje, jakož jest od starodávna bývalo*“).¹⁸⁵ V *Obnoveném zřízení zemském* se v této souvislosti píše o *úřednících, služebnících a lidech poddaných*,¹⁸⁶ v pramenech 18. století už nalezneme jako analogii k termínům *úředník* a *služebník* pojmy *hospodářský* a *domovní oficiant*.¹⁸⁷

Výslovné vymezení obsahu pojmů *čeled'* a *oficiant* se však v českém právu objevuje až po polovině 18. století, a to v tereziánském čeledním řádu pro Čechy (1765), který obsahově vychází z obdobných norem pro Slezsko (1752) a pro Moravu (1753). Zde jsou za *čeled'* či *čeládku* považovány ty osoby, které u nejrůznějších typů zaměstnavatelů „*pod stálou mzdou a na chlebu stojí*“ (hlava I.). Tato značně široká definice má, i podle citované normy, pojmout rovněž *nádeníky* a *oficianty*. Oficiantům je pak věnována samostatná část čeledního řádu (hlava VIII.), která vymezení této skupiny sloužících více zpřesňuje, čímž se podrobněji zabýváme na jiném místě této práce (*Sloužící v zemském právu a policejních nařízeních absolutistického státu*).

Tím jsme v podstatě otevřeli terminologickou otázku vymezení sloužících v českém právním systému raného novověku.¹⁸⁸ Přes veškerou pestrost, se kterou se v pramenech setkáváme, lze situaci v českém právu hodnotit jako vcelku jasnou a přehlednou. K označení městských a venkovských sloužících v dlouhodobém pracovním poměru se od 16. století

¹⁸⁴ Artikulové o čeledi léta 1547. In *Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu*. Díl II, 1546–1557. Praha, 1880, č. 170.

¹⁸⁵ Viz *Vladislavské zřízení zemské*, redakce z let 1549 a 1564, in JIREČEK, J. – JIREČEK, H. (edd.). *Zřízení zemská Království českého XVI. věku*, s. 380, 676.

¹⁸⁶ JIREČEK, H. (ed.). *Obnovené Právo a Zřízení Zemské*, s. 470, článek Q. 28.

¹⁸⁷ Národní archiv v Praze, Sběrka patentů, inv. č. 1690, Nový čelední řád pro Království české, 25. ledna 1765. Zde hlava VIII.

¹⁸⁸ Terminologickým vymezením námezdně pracujících osob v tuzemském právu se zabýval např. URFUS, V. *Právní postavení*, s. 203.

v zemském (analogicky i vrchnostenském) právu setkáváme s pojmy *čeled'* nebo *čeládka*, někdy s adjektivem *přístavní* či *služebná*, u námezdních pracovníků v krátkodobém poměru s termíny *nádeník* nebo *oukolník*. Vymezení *služebníků* potažmo *oficiantů* jsme přiblížili výše. V městském právu se pro nekvalifikované sloužící užívalo běžně pojmů *pacholek* a *děvečka*, nebo souhrnně *čeled'*, v případě kvalifikovaných cechovních pracovních sil se jednalo o *učně* (*učedlníky*, *robence*) a *tovaryše* (*knechty*). Někdy se obě kategorie označovaly i zmíněným pojmem *pacholek*, ačkoliv většinou nebylo možné určit, zda se jedná o *učně* či *tovaryše*. V německém právu se v raném novověku můžeme setkat v podstatě se dvěma základními termíny pro pojmenování čeledi. Jedná se o pojmy (*das*) *Gesinde* a *Dienstbote*, které byly ve starším období významově v podstatě shodné, k jejich postupnému oddalování docházelo až od 19. století, kdy *Dienstbote* začal označovat pouze sloužící v domácnostech (především městských), zatímco pojem *Gesinde* reprezentoval široké spektrum sloužících vykonávajících různé činnosti.¹⁸⁹ Existují však i čelední normy, které obsahují přesné vymezení pojmu *čeled'*, jelikož vyjmenovávají konkrétní profese konané sloužícími; takovým normativem je například čelední řád pro Dolní Rakousy z roku 1688 (§ 2) nebo řád pro slezskou Vratislav z roku 1640, který zmiňuje všechna zaměstnání, která děvečky zastávaly.¹⁹⁰ Nutno podotknout, že výrazně složitější než identifikace jednotlivých kategorií osob sloužících v rámci pramenů právní povahy bývá rozklíčování významu pracovních pozic či pracovního zařazení čeledi v pramenech evidenčních,¹⁹¹ což ovšem není předmětem tohoto přehledu.

Velice důležitou otázkou, na kterou nám mohou raně novověké právní prameny dát uspokojivou odpověď, je integrace sloužících do rodiny zaměstnavatele. Problém, který je po desetiletí diskutován i s ohledem na historiografický koncept *celého domu* v pojetí rakouského historika sociálních dějin Otto Brunnera,¹⁹² vidí soukromoprávní, pracovněprávní i formující se občanskoprávní normy 16. až 18. století vcelku jasně. V rámci českého pracovního práva sice nacházíme jen nepřímé „důkazy“ hovořící pro tvrzení, že čeled' se stávala po dobu služby neoddělitelnou součástí pánovy rodiny, právo německé však tento princip přímo potvrzuje, přičemž není třeba pochybovat o tom, že tyto základní předpoklady čelední služby popsané v německém prostředí platily i v tuzemských poměrech.¹⁹³

---

¹⁸⁹ KÄHLER, Wilhelm. *Gesindewesen und Gesinderecht in Deutschland*. Jena, 1896, s. 1.

¹⁹⁰ MORGENSTERN, H., *Gesindewesen und Gesinderecht in Österreich*, s. 17–18.

¹⁹¹ K terminologii sloužících v českých raně novověkých pramenech pro výzkum sociálních dějin zejména MAUR, E. *Čeled' a tovaryši v Čechách*.

¹⁹² BRUNNER, O. *Das „ganze Haus“ in der alteuropäischen „Ökonomik“*, s. 103–127.

¹⁹³ Problematiku *Hauväterliteratur*, dobových moralistických spisů a traktátů týkajících se organizace domu a postavení čeledi v něm pro německé prostředí vcelku vyčerpávajícím způsobem přiblížila DÜRR, R. *Mägde in der Stadt*, s. 54–108.

V této souvislosti zde zmíníme naučnou knihu spadající do žánru moralistní literatury, představitele německé *Hausväterliteratur*,¹⁹⁴ vydanou poprvé nejspíš v roce 1564 v Lipsku, jejímž autorem je drážďanský kazatel Peter Glaser, spis s příznačným názvem *Gesind Teufel*,¹⁹⁵ který v roce 1586 v českém překladu vydal Daniel Adam z Veleslavína. Autor ve čtvrté kapitole knihy stran integrace sloužících do rodiny pána uvádí následující: „*V čtvrtém přikázání svým Pán Bůh přikazuje: cti otce svého i matku svou, ať se prodlouží dnové tvoji na zemi, kterouž Hospodin Bůh tvůj dá tobě. Jménem pak otce a matky miní se netoliko přirození tělesní rodičové, ale i všeliká světská vrchnost, i páni a hospodářové své čeládky se rozumějí a obsahují.*“¹⁹⁶

Právní příslušnost čeledi k rodině zaměstnavatele pak potvrzuje rovněž o dvě staletí mladší kodifikace bavorského občanského práva, *Codex Maximilianeus Bavaricus Civilis* z roku 1756, který ve čtvrté kapitole první části (§ 1) uvádí: „*Die Familie ist eine Versammlung, deren unter einem Gemeinschaftlichen Haus=Vater beysammen lebender Personen, [...] und begreift mithin nicht nur Eheleut, Kinder und Eltern, sondern auch Dienstboten [...] in sich.*“¹⁹⁷

Koneckonců formulaci osvětlující vztah čeledi k hospodáři, resp. přednostovi domácnosti, obsahovala i většina kodifikačních pokusů občanského práva tereziánské éry, a to v duchu stoletími ověřené praxe, kdy jedním z nejdůležitějších znaků čeledního poměru byl kromě uzavřeného smluvního svazku také vstup sloužícího do domácnosti zaměstnavatele (Horten, Martini).¹⁹⁸

Čeď tedy v raném novověku optikou dobových právních norem nepochybně náležela do okruhu pánovy rodiny vedle jeho dětí, se kterými sice byla po dobu služby na shodné úrovni sociální (hospodář za sloužící jednal a zastupoval je u soudu), mohla, ale nemusela být na stejné úrovni po stránce emoční, avšak rozhodně nebyla z hlediska právního, jelikož nedisponovala vůči hlavě rodiny, resp. zaměstnavateli dědickým právem.

---

¹⁹⁴ Základní příručka k tématu *Hausväterliteratur*, která mj. shrnuje roli tohoto literárního žánru v dobovém nazírání tzv. „učení o domu“ a praktickém vzdělávání hospodářů viz HOFFMANN, Julius. *Die „Hausväterliteratur“ und die „Predigten über den christlichen Hausstand“*. *Lehre vom Hause und Bildung für das häusliche Leben im 16., 17. und 18. Jahrhundert*. Weinheim, 1959.

¹⁹⁵ GLASER, Peter. *Gesind Teufel. Darin acht stueck gehandelt werden von des Gesindes vntrew welche im nachfolgenden blat verzeichnet*. Leipzig, 1564.

¹⁹⁶ [z VELES LAVÍNA, Daniel Adam / GLASER, Peter]. *Čelednj Wůdce, čili upřímná a spasitedlná rada všem we službě stogjcm aneb do služby se chystagjcm*. WOTÝPKA, Josef (ed.). 3. vydání. Praha, 1843, s. 32 (Řeč čtvrtá: Kterak náruživost i k tomu čeládku nastrojuje, by pak vždy k službě přistoupti musila, aby času svého nedosluhovala). Blíže k překladu viz KOTOUS, J. „Čelední d'ábel“, s. 411–424.

¹⁹⁷ Citováno dle SCHRÖDER, Rainer. *Gesinderecht im 18. Jahrhundert*. In FRÜHSORGE, Gotthardt et al. (ed.). *Gesinde im 18. Jahrhundert*. Hamburg, 1995, s. 13–40, zde s. 16.

¹⁹⁸ URFUS, V. *Právní postavení*, s. 244–246.

V rámci právního postavení čeledi v raném novověku se zajímavou otázkou zabývala Renate Dürr, které sledovala genderové aspekty vlivu právních norem na mužskou a ženskou část populace. Autorka tvrdí, že ačkoliv byly právní normy koncipovány pro obě pohlaví bez rozdílu, reálně z různých důvodů silněji dopadaly na ženy. Dokládá to například zmíněnou německou *Hausväterliteratur*, ve které je mnohem větší pozornost věnována povinnostem děveček, na něž jsou také výrazně více než na pacholky směřovány různé urážlivé letáky, obviňující je z hanebného chování. Rovněž okruh jejich prací je mnohem širší než u mužských sloužících, jejichž činnosti nejsou nikde blíže specifikovány.¹⁹⁹

2.1.2. Sloužící a služba v českém právním systému. Mezi zvykovým a kodifikovaným právem

České „čelední právo“ období raného novověku je pojato ve čtyřech typech právních pramenů z hlediska provenienčního. Jedná se o právo městské, zemsko-stavovské, státní policejní předpisy a právo vrchnostenské. Všechny zmíněné typy zákonodárství prodělaly od 16. do konce 18., resp. počátku 19. století ve vztahu k právní úpravě sloužících výrazný vývoj a ušly dlouhou cestu vedoucí od zvykového práva, přes kodifikace zemských stavů a policejní předpisy absolutistického státu, až k uzákonění civilních, či chceme-li občanských práv na všeobecné státní úrovni.

Městské právo zůstávalo do druhé poloviny 16. století v rovině obyčejů, jeho kodifikace prostřednictvím *Koldínova zákoníku* z roku 1579 však vytvořila velice stabilní a neměnné právní prostředí, které přežilo až do uzákonění občanských práv v roce 1811.²⁰⁰ *Koldínův zákoník* však z hlediska pracovního práva českých měst tvořil jen jistý obecný základ dotýkající se především nekvalifikovaných pracovníků, osudy těch specializovaných, které představovali zejména učni a tovaryši, pak upravovaly speciální předpisy cechovních organizací, tzv. *cechovní statuta*.

Zemsko-stavovské právo, kodifikované již v roce 1500 na základě *Vladislavského zemského zřízení* obsahovalo ve své první redakci úpravu námezdní práce jen velmi okrajově a většina ustanovení stran čeledi zůstávala buď v rovině zvykového práva, nebo v nálezech

---

¹⁹⁹ DÜRR, Renate. „Der Dienstbothe ist kein Tagelöhner...“. Zum Gesinderecht (16. bis 19. Jahrhundert). In GERHARD, Ute (ed.). *Frauen in der Geschichte des Rechts: Von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*. München, 1997, s. 118–139. Autorka s tímto přístupem pracuje i v monografii věnované ženským sloužícím v německém městě Schwäbisch Hall, viz DÜRR, R. *Mägde in der Stadt*.

²⁰⁰ Myšlenkové zdroje Koldínových městských práv, která čerpala z práva římského, zemského, kanonického, horního i ze staršího práva pražského, podrobně rozebírá ŠTĚPÁN, Jaromír. *Studie o kompilační povaze Koldínových Práv městských* (Práce ze semináře českých právních dějin na Právnické fakultě Karlovy university v Praze, 26). Praha, 1940.

zemských soudů a usneseníh zemských sněmů. Ke vcelku komplexní implementaci práva sloužících došlo až vydáním poslední redakce zemského zřízení v roce 1564. Do ní se totiž promítl jeden velmi důležitý dokument stojící na pomezí zemsko-stavovského a policejního předpisu, a sice čelední řád z roku 1547 vydaný na základě dohody zemských stavů s přihlédnutím ke specifickým potřebám jednotlivých krajů (zejména ve vztahu ke mzdovým taxám). Tato norma byla totiž včleněna jako jeden ze článků do posledního vydání *Vladislavského zřízení zemského*, odkud byla přenesena i do *Obnoveného zřízení zemského* z roku 1627, platného coby ústavní zákon jedné ze zemí habsburského soustátí formovaného na nových základech v podstatě až do poloviny 19. století.

V rámci tohoto státního útvaru pak vydával panovník pro jednotlivé země policejní předpisy, které se mj. týkaly rovněž čeledi a čelední služby. Zcela zásadní byl především tereziánský čelední řád pro Čechy z roku 1765, navazující, jak jsme již uvedli, na analogické normy pro Slezsko (1752) a Moravu (1753), který svou komplexností a restriktivním charakterem definoval čelední právo v duchu vrcholného nevolnictví, když dával v podstatě neomezenou moc nad sloužícím do rukou vrchností, především v případě venkovské čeledi. Další čelední řády byly vydány již za jiné situace, a sice rok po zrušení nevolnictví Josefem II., přičemž zcela poprvé zvlášť upravovaly poměry v městském a venkovském prostředí. Tyto dokumenty z roku 1782 byly sice produktem osvícenských reforem, na druhou stranu způsobovaly jistou disproporci v právním postavení městské a venkovské čeledi, kdy pro vesnické sloužící se oproti době tereziánské, až na lepší specifikaci některých ustanovení, nic výrazně neměnilo. Oba jmenované čelední řády ovšem zůstávaly v platnosti až do 50. let 19. století, tedy do vzniku živnostenské legislativy.

Absolutistický stát však musel po stránce právní reagovat na zcela novou skupinu námezdních pracovníků, která se začala v českých zemích formovat od přelomu 17. a 18. století, a sice manufakturní dělnictvo. Ještě v první polovině 18. století upravovaly práci v manufakturách předpisy a zásady nádenické práce. První speciální normy pro manufaktury vznikaly od poloviny 18. století, přičemž právní poměry manufakturních dělníků byly odlišné od čeledních i cechovních úprav.²⁰¹

Vznikem manufakturní práce v podstatě skončilo období všeobecné právní úpravy námezdních poměrů v duchu čeledních předpisů, jelikož bylo nutné konfigurovat tři

---

²⁰¹ URFUS, V. *Právní postavení*, s. 248. K problematice manufakturní výroby v Čechách viz KLÍMA, Arnošt. *Manufakturní období v Čechách*. Praha, 1955. Autor vydal na dané téma celou řadu studií v zahraničních vědeckých periodikách, tyto práce jsou méně zatíženy marxistickými konotacemi, viz zejm. TÝŽ. *Industrial Development in Bohemia 1648–1781*. In *Past and Present* 11, 1957, č. 1, s. 87–99; TÝŽ. *The Role of Rural Domestic Industry in Bohemia in the Eighteenth Century*. In *The American Journal of International Law* 57, 1963, č. 3, s. 566–587.

samostatné právní okruhy námezdní práce, a sice (1) (původní) čelední námezdní poměry, které zahrnovaly především pracovníky v zemědělské výrobě a osobní službě (úprava prostřednictvím čeledních řádů), (2) řemeslnicko-živnostenské námezdní poměry upravené cechovními předpisy, a samostatně upravené (3) průmyslové námezdní poměry.²⁰²

Na závěr si dovolueme krátké shrnutí zásadních rysů a aspektů právních poměrů sloužících ve sledované epoše. Rudolf Krejčí ve své práci z roku 1913 věnované reformě českých čeledních řádů uvádí „*hlavní zásady úpravy čeledního poměru v českém právu*“ od středověku do vydání *Obnoveného zřízení zemského* (1627) následovně: (1) služební poměr mezi čeledí a hospodářem se upravuje čelední smlouvou, jejíž podstatný obsah se řídí místní zvyklostí a povahou věci; (2) čeledín nesmí být přijat do služby bez „fedrovního listu“ nebo „propouštěcího listu“; (3) hospodář má čeledínovi vydat fedrovní list a zachování; (4) čeled' je povinna zachovat pracovní dobu (dosloužit); (5) zběhlá čeled' je potrestána, nikdo ji nesmí přechovávat.²⁰³ Tento značně zjednodušený pohled na celou záležitost vychází nepochybně z povrchní znalosti dobových pramenů k dané problematice, jelikož problém je značně složitější a mnohvrstevnatější, než autor naznačil. Jistě by se slušelo připojit i další rysy čelední služby, které vyplývají z rozboru právních pramenů různé provenience, přičemž jedním z těch nejvýraznějších, který byl od 16. století součástí vrchnostenské legislativy a v rámci tereziánských policejních nařízení po polovině 18. století přímo uzákoněn, byl institut povinné (či nucené) čelední služby.

2.1.3. EXKURZ: Nucená služba jako výsadní právo vrchnosti

Povinná, neboli nucená služba (*Zwangdienst, Gesindezwangdienst*), jak ji označuje německá historiografie, se dotýkala v podstatě výhradně venkovského prostoru²⁰⁴ a vycházela z tradičního práva pozemkových vrchností na neomezené nakládání se svými poddanými. Její potřeba se projevovala již od 16. století a byla spojena s rozvojem panského režijního hospodaření, které bylo závislé na přísunu značného množství levné pracovní síly pro zabezpečení fungování vrchnostenských podniků, především poplužních dvorů.²⁰⁵ Původně se dotýkala zřejmě výhradně sirotků, kteří byli na základě každoročního „stavění“ posíláni do

²⁰² URFUS, V. *Právní postavení*, s. 249.

²⁰³ KREJČÍ, R. *Snahy o reformu řádu čeledního v království Českém*, s. 395–396.

²⁰⁴ MORGENSTERN, H. *Gesindewesen und Gesinderecht in Österreich*, s. 42–43.

²⁰⁵ VANĚČEK, Václav. Selské poddanství ve starém českém právu. Nástin právního vývoje stol. 12.–16. In *Český lid* 35, 1948, č. 7/8, s. 149–152, zde s. 152; PETRÁŇ, J. *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*, s. 85.

služby, později – se zvyšující se aktivitou vrchnostenských podniků – byla rozšířena na všechny poddanské děti. Jeden z prvních náznaků „všeobecné“ povinné panské čelední služby nacházíme již v pernštejnské hospodářské instrukci vydané okolo roku 1525 pro panství Potštejn a Litice. Zde se v článku 23 píše, že „selští synové kteříž by na panství byli a při otcích svých živnosti nehleděli, ty na zámek za holomky aneb k jiné práci, k čemuž by jse který trefiti mohl, obracej, a služba nechť jse jim též platí, jako jiným.“²⁰⁶ Již Vladislavské zemské zřízení (v pozdějších redakcích) nepřímo přiznávalo vrchnostem téměř neomezené právo užívat děti svých poddaných k vlastním službám.²⁰⁷

Ačkoliv existují doklady o nucené službě již z éry předbělohorské, jak jsme naznačili výše, začíná se tato praxe v českých, rakouských i německých zemích více uplatňovat zřejmě až po třicetileté válce.²⁰⁸ Jako příklad absence obecné nucené služby můžeme uvést zjištění Josefa Pekaře pro panství Kost v 17. století: „Na Kostecku také není zpráv o nucené službě všech poddanských dorostlých dětí ve dvorech panských po určitou dobu nebo o výplatě z ní. Mám za to, že tu ke službě vybírání byli po starém obyčeji sirotci. A to ovšem za normální mzdu jako jinde.“²⁰⁹ Velmi zajímavými dokumenty jsou v tomto kontextu instrukce a řady pro dolnorakouská a moravská liechtensteinská panství z první půle 17. století. V policejním řádu Gundakera z Liechtensteina z roku 1601 (revidovaný a doplněný asi v roce 1637) pro panství Wilfersdorf v Dolních Rakousech se ani v rámci článků týkajících se právního postavení sirotků nesetkáváme se zmínkou o panské službě, nýbrž pouze s možností služby práceschopných osiřelých dětí, které nemohou být přijaty svými příbuznými, u cizích sedláků. Délka takové služby měla být jeden rok, přičemž po následném stavění doslouživších sirotků před vrchnost, kde jim měla být také ze strany zaměstnavatele vyplacena vysloužená mzda, mohl být čelední poměr prodloužen na další rok, případně měl být sirotek umístěn do služby k jinému hospodáři.²¹⁰ Tyto zásady pak byly rozpracovány do samostatného *sirotčího řádu*

---

²⁰⁶ KALOUSEK, J. (ed.). *Řady selské a instrukce hospodářské* (AČ 22, 1350–1626), s. 60, č. 46; ČERNÝ, V. *Hospodářské instrukce*, s. 96.

²⁰⁷ KROFTA, K. *Dějiny selského stavu*, s. 107.

²⁰⁸ KÄHLER, W. *Gesindewesen und Gesinderecht in Deutschland*, s. 3–4. Instrukce pro česká komorní panství z roku 1604 hovořila pouze o sirotčí službě, zatímco její nová redakce z roku 1652 již obsahovala formulaci o povinných čeledních letech „přistavní čeládky“, která se rekrutuje z poddaných i sirotků. Blíže MAUR, E. *Český komorní velkostatek v 17. století*, s. 122. V druhé polovině 17. století už i česká komora považovala tuto praxi za zcela samozřejmou. KROFTA, K. *Dějiny selského stavu*, s. 201–203.

²⁰⁹ PEKAŘ, J. *Knihy o kosti*, s. 111.

²¹⁰ Polizeordnung Hartmanns II. von Liechtenstein für die Untertanen der Herrschaft Wilersdorf in der Fassung seines Sohnes Gundaker aus dem Jahre 1601 mit Änderungen und Ergänzungen bis etwa 1637; článek 46. Wie es der waisen halben gehalten soll werden. In WINKELBAUER, T. *Gundaker von Liechtenstein als Grundherr in Niederösterreich und Mähren*, s. 123–164, č. 2, zde s. 150.

(*Waisenordnung*) pro stejné panství okolo roku 1615. Ten obsahoval celkem 25 ustanovení včetně článku popisujícího průběh sirotčích stavuňků.²¹¹

Vraťme se však k nucené službě po třicetileté válce a její – ne vždy pozitivní – reflexi dobovými prameny. Tu představuje kupříkladu i stížnost poddaných černínského panství Kysíbl císaři z roku 1669, která se v jednom z článků poukazuje na sociální útisk ze strany vrchnosti dotýkala právě nucené služby. Poddaným se nelíbilo, že jejich děti musí chodit do dvorských služeb, ačkoliv jsou zapotřebí doma, a kvůli tomu pak celé hospodářství zahálí.²¹² Stížnost obsahovala i poznámku o nemožnosti uzavírat volně sňatek před vysloužením povinných let ve vrchnostenských podnicích, ovšem s výjimkou peněžní výplaty ve výši 8 zlatých vrchnosti a 1 zlatý 30 krejcarů úředníkovi za povolení.²¹³ Tato částka v dané době odpovídala zhruba roční mzdě dospělého čeledína (na východě Čech). Z této doby (1657) také pochází odpověď královské komory na stížnost poddaných pardubického panství proti neúměrnému umístování selských dětí do panských služeb, načež komora odpověděla, že „*ačkoliv takovou jich žádost dokonce neslušnou z ohledu toho, že by oni poddaní tím prostředkem sobě nějakou svobodu osobovati a z poslušnosti a služebnosti poddaných se vytahovati chtěli; ano i jiných panství poddaní lidé tou cestou postupovati mohli, poznáváme.*“ V pokračování textu je pak nařízeno k dvorským službám užívat především dospělé sirotky, pokud by se jich nedostávalo, pak mají být do panské služby dávány dospělé děti hospodářů, kteří mají více než jednoho potomka, a to na jeden až tři roky dle potřeby a uvážení.²¹⁴ Tato praxe v podstatě odpovídá zvyklostem popisovaným v německém prostředí po třicetileté válce, kde byly k vrchnostenské službě nuceny děti usedlých i neusedlých poddaných, a to nejčastěji v délce trvání tří let. Rodičům pak mělo být ponecháno jedno dítě jakéhokoliv pohlaví k obstarávání vlastního hospodářství.²¹⁵

H. Morgenstern rozlišuje nucenou práci (službu) do dvou kategorií: (1) robotní službu poddaných sedláků a (2) nucenou práci jiných poddaných, zejména selských dětí, které se pracovní neuplatnily v hospodářství otce.²¹⁶ Námezdní poměr upevňoval poddanství vůči vlastní vrchnosti, jelikož jí poskytoval větší a neomezenější možnost využít pracovní síly

---

²¹¹ Waisenordnung der Herrschaft Wilfersdorf (um 1615, in der vorliegenden Fassung um 1636). In Tamtéž, s. 377–382, č. 49.

²¹² Rovněž na panství Točnick nebrala vrchnost ohledy na potřeby rodičů dětí umístovaných do panské služby, kterým svévolně prodlužovala čelední léta. Viz MAUR, E. *Poddaní točnického panství v druhé polovině 17. století*, s. 166.

²¹³ ČECHURA, J. *Černínové versus Kysibelští*, s. 130.

²¹⁴ KALOUSEK, Josef (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské* (Archiv český 23: 1627–1698). Praha, 1906, s. 344, č. 259.

²¹⁵ KÄHLER, W. *Gesindewesen und Gesinderecht in Deutschland*, s. 3–4.

²¹⁶ MORGENSTERN, H. *Gesindewesen und Gesinderecht in Österreich*, s. 42.

v porovnání s robotní povinností.²¹⁷ Typickým příkladem uzavírání čeledních smluv ve vrchnostenských službách byly tzv. *sirotčí stavuňky*, doložené již v 16. století. Každoročně konané (zpravidla v prosinci) přidělování sirotků a později i dalších dětí „živých“ hospodářů do panské služby bylo doprovázeno pořizováním evidence poddanských dětí, následně tato povinnost přešla na všechny poddané. Věk stavěných dětí přitom nebyl přesně dán, nejčastěji se však jednalo o děti starší deseti let.²¹⁸ V. Urfus v této souvislosti srovnává právní postavení čeledína s placeným robotníkem své vrchnosti,²¹⁹ přičemž tvrdí: „*Pro vrchnost je námezdní pracovník zásadně jen placeným nevolníkem. Námezdní poměr je tedy prostředkem, jak rozšířit, třeba jen dočasně, počet poddaných.*“²²⁰ Z opačného hlediska a zcela na okraj hodnotí vztah robotní povinnosti a služby v podobě námezdní práce J. Čechura: „*Robota se s rozvojem hospodářství po třicetileté válce a při snaze vrchnosti o snížení peněžních výdajů za námezdní práci rozšířila měrou vskutku dosud nebývalou.*“ Autor přitom poznamenává, že možnost nucené práce, za kterou by vrchnost nemusela platit hotovými penězi, existovala i v podobě tzv. nucené námezdní práce (tedy nucené služby), jejíž odměňování bylo realizováno v naturální podobě produkty vrchnostenských dvorů (sýry, máslo apod.).²²¹ Snahu pobělohorského velkostatku nahradit námezdní prací neplacenou robotou zmiňuje rovněž E. Maur, který zásadní zlom tohoto vývoje klade do období 70. a 80. let 17. století, kdy začaly být robotní povinnosti ze strany vrchností vymáhány v maximální míře.²²² Zajímavou otázkou pak také zůstává reálný rozdíl mezi nucenou námezdní prací a honorovanou robotou, které od sebe nelze zcela jasně odlišit, a které byly typické především pro nižší sociální vrstvy.²²³

Povinná služba sirotků i jiných poddaných u vrchnosti neměla být prodlužována déle než zmíněné tři roky.²²⁴ Přesto si např. v Dolních Rakousech sedláci opakovaně stěžovali, že jejich děti musí vrchnosti sloužit pět nebo šest let, někde byla nařízena dokonce sedmiletá nucená služba. Takové zprávy máme rovněž z některých českých panství.²²⁵ Přese všechno měli sloužící nárok na plat a deputát (jídlo, ošacení, ubytování), byť existuje mnoho zpráv, že se jednalo o těžko vymahatelné záležitosti.²²⁶ Právě výrazně nižší mzda než v případě služby

²¹⁷ URFUS, V. *Právní postavení*, s. 208.

²¹⁸ KROFTA, K. *Dějiny selského stavu*, s. 203.

²¹⁹ URFUS, V. *Právní postavení*, s. 208–210.

²²⁰ Tamtéž, s. 200.

²²¹ ČECHURA, J. *Černínové versus Kysibelští*, s. 32–33, 135.

²²² MAUR, E. *Český komorní velkostatek v 17. století*, s. 53–54.

²²³ Tamtéž, s. 110.

²²⁴ Na konci 17. století nařídila česká komora pod vlivem populačních ztrát zkrátit povinnou službu sirotků ze tří na dva roky. Mělo tím být zabráněno i zvyšujícímu se trendu zbíhání čeledi. Tamtéž, s. 122.

²²⁵ Tamtéž.

²²⁶ MORGENSTERN, H. *Gesindewesen und Gesinderecht in Österreich*, s. 58–59; KLÍMA, A. *Manufakturní období v Čechách*, s. 40. Čeď byla sjednávána zpravidla na rok, ale většina čeledinů pracovala ve

dobrovolné byla typickým znakem nucené čelední služby.²²⁷ Poddaní se na některých panstvích měli možnost z povinné služby vykoupit často dosti vysokými poplatky.²²⁸

Typickým znakem povinné služby byl také vyšší průměrný věk sloužících vybíraných do dvorů a dalších vrchnostenských podniků. Důležitým hlediskem byla fyzická zdatnost jedinců, kterou práce ve dvorech vyžadovala.²²⁹ Věk většiny dvorské čeledi se pohyboval mezi 20 a 24 lety.²³⁰ Zastoupení dvorských sloužících dle pohlaví záviselo na způsobu hospodaření daného velkostatku. Práce s dvorským potahem předpokládala více zaměstnaných mužů, tam, kde byla dvorská pole obdělávána poddanskými potahy, převažovalo spíše ženské osazenstvo.²³¹

Jasně zakotvení povinné služby v českém právním systému bylo definitivně stvrzeno čeledním řádem Marie Terezie z roku 1765, podle kterého měla pozemková vrchnost možnost odvolat poddaného ze služby z důvodu vlastní potřeby, přičemž rodiče nově nemohli rozhodovat o tom, zda své dítě v rámci hospodářství potřebují či nikoliv. To příslušelo vrchnostenským úředníkům prostřednictvím každoročního stavění sirotků a čeledi. Povinnost poddaných dávat své děti do panských služeb skončila k 1. listopadu 1781, kdy bylo zrušeno nevolnictví. Tento stav byl následně potvrzen josefínským *řádem pro venkovskou čeládku* z roku 1782.²³² Povinná čelední léta v délce maximálně tři let tak zůstala v platnosti jen pro poddanské sirotky.

V české historiografii nebyl v minulosti názor na (povinnou) službu u vrchnosti vždy jednotný. Většina autorů popisuje panskou službu v kontextu jejího negativního vnímání tehdejšími poddanými, kteří považovali službu ve dvorech za jednu z nejhorších forem vrchnostenského útlaku a silný projev osobní nesvobody. Zdůrazňována v této souvislosti bývá namáhavá a špatně placená práce, nekvalitní strava i nocleh.²³³ Například A. Míka při hodnocení pozitiv a negativ zejména ve srovnání s nádenickou prací tvrdil, že „výhody povyšovaly vrchnostenskou čeleď nad ostatní námezdně pracující.“ Vycházel přitom

---

vrchnostenských službách řadu let. Viz MÍKA, A. *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*, s. 150. Dle nařízení z roku 1615 nesměla být na komorních panstvích čeleď nucena k práci na dobu delší než tři roky. Viz KROFTA, K. *Dějiny selského stavu*, s. 106 nn.

²²⁷ KÄHLER, W. *Gesindewesen und Gesinderecht in Deutschland*, s. 3.

²²⁸ KLÍMA, A. *Manufakturní období v Čechách*, s. 41; KROFTA, K. *Dějiny selského stavu*, s. 203; PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, M. *Život poddaných v 18. století*, s. 277–278; MAUR, E. *Český komorní velkostatek v 17. století*, s. 123.

²²⁹ MAUR, E. *Český komorní velkostatek v 17. století*, s. 123.

²³⁰ PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, M. *Život poddaných v 18. století*, s. 280; SLÁDEK, M. *Čeleď na třeboňských panstvích v polovině 17. století*, s. 56, 69.

²³¹ MAUR, E. *Český komorní velkostatek v 17. století*, s. 124.

²³² KROFTA, K. *Dějiny selského stavu*, s. 202, 366.

²³³ LENDEROVÁ, M. a kol. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 385.

z předpokladu jistoty celoročního zaměstnání a plného zaopatření ve formě mzdy, ale především naturální odměny a ubytování, což nádeníkům nepříslušelo.²³⁴

Poddaní ve snaze ochránit vlastní děti před službou u vrchnosti využívali různé strategie, ať už šlo o zapírání či ukryvání dětí, zdůvodňování jejich potřeby pro vlastní hospodářství i předstírání jejich nemoci. Někdy je rodiče posílali do služby na cizí panství bez povolení vrchnosti (například k příbuzným), často mladí lidé zbíhali sami od sebe, buď přímo z panské služby, nebo aby se vstupu do ní případně vyhnuli.²³⁵

Absolvováním nucené vrchnostenské služby neboli tzv. *povinných let* bylo často podmíněno udělení vrchnostenského souhlasu k sňatku poddaného. Některé skupiny osob však mohly být povinné služby zproštěny, například děti cechovních řemeslníků, jako tomu bylo například na Hornopolicku v severních Čechách.²³⁶

---

²³⁴ MÍKA, A. *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*, s. 155.

²³⁵ PETRÁŇ, J. *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*, s. 291.

²³⁶ Heslo *čeled'*, in BROUČEK, S. – JEŘÁBEK, R. et al. (edd.). *Lidová kultura*. 2. svazek. Věcná část A–N, s. 98–99; PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, M. *Život poddaných v 18. století*, s. 278.

2.2. Čelední právo ve středoevropském kontextu

Vývoj českého a moravského čeledního práva, které od středověku tvoří nedílnou součást práva pracovního, je na rozdíl od většiny zemí ve středoevropském prostoru možné hodnotit jako vcelku jasný a přímočarý. V řadě případů jsme schopni doložit kontinuitu jednotlivých ustanovení českého čeledního práva od 14. či 15. století v podstatě až do doby kodifikace občanského práva na počátku 19. století. Důvodem tohoto stavu je především relativně brzká kodifikace čeledních norem v rámci práva městského i zemského, potažmo partikulárních právních úprav na úrovni jednotlivých pozemkových vrchností. Důležitými faktory oné přehlednosti a přímočarosti jsou zejména relativní územní celistvost Čech a Moravy bez historicky výraznějších mocenských vlivů cizích států, politická síla zemských orgánů až do roku 1620, tedy v době, kdy dochází ke kodifikaci všech důležitých norem pracovního práva (ve vztahu k čeledi), a v neposlední řadě propracovanost a životaschopnost těchto právních norem nebo jejich částí, které vydržely v platnosti často mnoho desetiletí.²³⁷ Přesto jsou možnosti komparace právního vývoje v jednotlivých historických zemích (tedy i mezi Čechami a Moravou) značně omezené, což je dáno specifickým vývojem jejich zemského i městského práva.

Tato situace je mnohem markantnější v německých zemích, kde teritoriální roztržitost území a odlišný charakter právních poměrů neumožňují zcela definovat společné rysy či vývojové tendence čeledního práva,²³⁸ byť tradice studia sociálních a zejména právních poměrů sloužících na rozdíl od tuzemské historické a právní vědy sahá v Německu až do poslední třetiny 19. století, od kdy je intenzivně rozvíjena v podstatě až do současnosti.²³⁹ Jak poznamenává R. Schröder, v každém německém teritoriu se od raného novověku najdou stovky, ne-li tisíce norem upravujících práva sloužících, ať už jde o

---

²³⁷ Nutno podotknout, že tento stav byl podpořen i mírou přežívajícího zvykového práva, které v případě úpravy čeledních poměrů tvořilo v Čechách důležitou součást právního prostředí ještě v 18. století.

²³⁸ DÜRR, R. „*Der Dienstbothe ist kein Tagelöhner...*“; SCHRÖDER, R. *Gesinderecht im 18. Jahrhundert*.

²³⁹ Výběrem KOLLMANN, Paul. *Geschichte und Statistik des Gesindewesens in Deutschland*. In *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* 10, 1868, s. 237–301; WUTTKE, Robert. *Gesindeordnungen und Gesindezwangsdienst in Sachsen bis zum Jahre 1835*. Leipzig, 1893; KÄHLER, W. *Gesindewesen und Gesinderecht in Deutschland*; KÖNNECKE, Otto. *Rechtsgeschichte des Gesindes in West- und Süddeutschland*. Marburg, 1912; STEINWEDEL, Alfred. *Beiträge zur Geschichte des hannoverschen Gesinderechts*. Göttingen, 1915; STOLZ, Otto. *Rechtsgeschichte des Bauernstandes und der Landwirtschaft in Tirol und Vorarlberg*. Bozen, 1949; GREIßMAIR, J. *Knecht und Magd in Südtirol*, s. 12–27; SCHRÖDER, Rainer. *Das Gesinde war immer frech und unverschämt. Gesinde und Gesinderecht vornehmlich im 18. Jahrhundert*. Frankfurt a. M., 1992; WEBER, Matthias. *Die schlesischen Polizei- und Landesordnungen der Frühen Neuzeit*. Köln – Weimar – Wien, 1996; DÜRR, R. „*Der Dienstbothe ist kein Tagelöhner...*“.

„zákony“, policejní a čelední řády atd., které ztěžují interpretaci jednotného čeledního práva.²⁴⁰

Po stránce chronologické lze tuzemský vývoj s německým srovnávat pouze v omezené míře už jen z důvodu nepoměru v množství a druhu norem, které jsou pro německé oblasti běžné, ale v Čechách chybí (např. silný odkaz na protestantskou literaturu a z ní vycházející žánr tzv. *Hausväterliteratur*, která v 16.–18. století sloužila jako důležitý normativní pramen), ale rovněž z hlediska časově neodpovídajícího průběhu kodifikace různých typů práva oproti Čechám. Jako příklad uveďme kodifikaci civilního práva, která v Bavorsku proběhla na základě *Codex Maximilianeus Bavaricus Civilis* již v roce 1756, nebo v Prusku vydáním *Všeobecného zemského práva (Das Allgemeine Landrecht)* z roku 1794 představujícího přechod od stavovského k občanskému právu. Na druhou stranu osvícenská reformy spojené v rakouské monarchii především se zrušením nevolnictví v roce 1781 a na to navázanými změnami čeledního práva v roce následujícím (zejména zrušení povinné služby u vrchností) proběhly v Prusku až téměř o dvacet let později na základě čeledního řádu z 8. listopadu 1810.²⁴¹

Rovněž z hlediska obsahového vycházelo čelední právo německé z odlišného vývoje než české. Od 16. století je v německých zemích patrný trend spojování privátních a trestněprávních aspektů se správně-právními a policejními předpisy, které výrazně rozšiřovaly pozdně středověká nařízení týkající se čeledního práva. Už jen jeho definice současnými kategoriemi je značně složitá, jelikož dnes bychom částí jednotlivých norem hledali v okruhu práv soukromého, trestního i veřejného.²⁴² V obecné rovině lze konstatovat, že české a německé čelední právo bylo vystavěno na odlišných principech, kdy to, co direktivně nařizovala ustanovení českých řádů, to buď představovalo samozřejmou a historicky danou součást předpisů německých, nebo v těchto naopak obsaženo vůbec nebylo. Příkladem budiž povinný slib věrnosti pozemkové vrchnosti, který musel dle württemberského zemského zřízení z roku 1536 učinit každý čeledín nejpozději do osmi dní od nástupu do služby. Takovéto ustanovení v rámci českého zemského práva nikdy uzákoněno nebylo. Na druhou stranu český čelední řád z roku 1765 stanovoval povinnost sloužícího při nástupu do služby odevzdat zaměstnavateli veškeré své ošacení a osobní věci (*truhlici*) jako preventivní opatření před případným zběhnutím,²⁴³ v německém prostředí naopak představoval tento akt tradiční

²⁴⁰ SCHRÖDER, R. *Gesinderecht im 18. Jahrhundert*, s. 28–33.

²⁴¹ KÄHLER, W. *Gesindewesen und Gesinderecht in Deutschland*, s. 7.

²⁴² DÜRR, R. „*Der Dienstbothe ist kein Tagelöhner...*“, s. 117–118.

²⁴³ Viz § 15 hlavy VI. čeledního řádu pro Čechy z roku 1765; dále DÜRR, R. „*Der Dienstbothe ist kein Tagelöhner...*“, s. 126.

symbolické stvrzení nástupu čeledína do služby u nového hospodáře (uložení truhlice a oblečení v domě pána).²⁴⁴ Stejně tak bychom mohli zmínit roli dohazovačů a zprostředkovatelů práce, jejichž existence byla v německých zemích samozřejmou součástí procesu najímání námezdních pracovníků v městském prostředí, zatímco v Čechách byly tyto osoby v 18. století stavěny mimo zákon.²⁴⁵

Účel vydávání čeledních předpisů v českých a německých zemích se rovněž lišil. Zatímco v Čechách šlo především o posílení práv vrchností nad sloužícími, jejichž možnosti obrany proti disciplinačním pravomocem zaměstnavatele se postupem doby zmenšovaly, přičemž vyvrcholením tohoto trendu byl již zmiňovaný čelední řád z roku 1765, v německém prostředí nebyla situace natolik přímočará, byť obdobný trend tu je jasně patrný také. Od 16. století zde důležitou úlohu hrály mzdové předpisy či řády (*Taxordnungen*), které byly v průběhu staletí vydávány ve velkém počtu, často opakovány a zpřísnovány. Na jednu stranu musely reagovat na růst cen a nedostatek pracovních sil postupným zvyšováním mezd především v průběhu 18. století, na druhou stranu se snažily kontrolovat a omezovat podmínky v čeledních smlouvách, které měly minimalizovat riziko zbíhání poddaných z důvodu lepší mzdové nabídky.²⁴⁶ České čelední předpisy naproti tomu na stanovování maximálních mezd rezignovaly poměrně záhy, již v polovině 16. století. Na celozemské úrovni prvními²⁴⁷ a v podstatě posledními normami, kde se mzdové taxy objevují, jsou čelední řády z let 1547 a 1549, přičemž ani ony nebyly schopné určit jednotnou hranici příjmů některých kategorií námezdně pracujících osob. V důsledku nedodržování mzdových nařízení proto bylo od této reglementace upuštěno zcela, přičemž novější předpisy už prakticky obsahují pouze formulaci o „mzdách v místě obvyklých“, v jejímž duchu nemělo docházet k přeláčení čeledi.

Další projev vrchnostenských zásahů do poddanských práv, který je v českém čeledním právu (zemském, státním) až do druhé poloviny 18. století pouze nepřímo doložen, zatímco v německých normách zakotven (a rovněž v právně-historických pracích hojně zmiňován a diskutován), je již zmiňovaná nucená služba (*Zwangdienst* nebo *Gesindezwangdienst*), která je do značné míry důsledkem společensko-hospodářských změn

---

²⁴⁴ DÜRR, R. „*Der Dienstbothe ist kein Tagelöhner...*“, s. 117, 128.

²⁴⁵ Viz § 16 hlavy II. čeledního řádu pro Čechy z roku 1765.

²⁴⁶ DÜRR, R. „*Der Dienstbothe ist kein Tagelöhner...*“, s. 121; SCHRÖDER, R. *Gesinde recht im 18. Jahrhundert*, s. 33–35.

²⁴⁷ Mzdové tarify stanovující maximální mzdy pro námezdní pracovníky známe v evropském prostoru již z poloviny 14. století, zejména v souvislosti s morovými epidemiemi, které vlivem zvýšené úmrtnosti způsobily nedostatek pracovních sil, které byly v důsledku toho značně přeláčené. V Čechách nejstarší datovatelné mzdové nařízení pochází z 80. let 14. století z Chebu. Více viz MAUR, Eduard. Morová epidemie roku 1380 v Čechách. In *Historická demografie* 10, 1986, s. 37–71, zde s. 47.

vrcholících po třicetileté válce. Byť její právní úprava v obou prostorech vypadala rozdílně, reálný obsah i dosah tohoto pojmu byl prakticky shodný. Týkala se dětí usedlých i neusedlých poddaných, které měly být dávány do služby své vrchnosti na dva až tři roky. Jednalo se de facto o vynucené právo vrchnosti najímat čelední práci i proti vůli najímaných, navíc za nižší odměnu, než se vyplácela sloužícím „svobodným“ (lépe svobodně najímaným). Dle německého práva mělo rodičům zůstat jedno dítě k obstarání vlastního hospodářství.²⁴⁸ Potenciální sloužící měl přitom povinnost nabízet svou práci přednostně právě vrchnosti.²⁴⁹

Na jisté koncepční a ideové rozdíly v českém a německém čeledním právu najdeme v obou systémech celou řadu v podstatě shodných předpisů, které jsou rozpracovány s různou mírou detailnosti. Přesto se zdá, že ustanovení německých čeledních norem nebyla tolik striktní jako ta upravující námezdní práci v českých zemích, jelikož poskytovala sloužícím širší možnosti, resp. nebyla tak přísně formulována jako v případě tuzemských řádů. Stejně vyznívaly základní povinnosti sloužících (nutnost dosloužit smluvenou dobu, požadavek na poslušnost, věrnost, pracovitost čeledi atd.), ale i práva (nárok na mzdu, stravu a ošacení), podmínky nástupu (v německých zemích možné čtyři termíny, v Čechách pouze jeden) a ukončení čeledního poměru (výpovědní lhůta, závdavek ad.), délka služby, která byla shodně stanovena na jeden rok, ale také tresty za případné provinění (tělesné tresty častější než pokuty).²⁵⁰

Co se týče obsahového vývoje norem čeledního práva, méně už časového, vypadala podobně situace rovněž v Polsku, kde však došlo k jednotné právní úpravě venkovské námezdní práce na státní úrovni až v první třetině 19. století (1817 a 1823).²⁵¹ Tyto normy navíc stály na úrovni kodifikací českého čeledního práva z doby tereziánské (policejní čelední řády). I zde ovšem najdeme řadu paralel s prvky českého i německého zákonodárství. Specializované předpisy upravující námezdní práci začaly v Polsku vznikat až počátkem 18. století, do té doby existovalo jen minimum norem. Například v Gdaňsku bylo vydáno v průběhu 18. století několik výnosů, které je možné považovat za první skutečnou pracovní legislativu týkající se čeledních poměrů. Nejstarší a zároveň nejdůležitější z nich z roku 1705 například nařizoval, že sloužící mají nosit méně okázalé oděvy, zaváděl povinnost obracet se v případě najímání do služby na specializované agentury (podobně jako v Německu), které byly oficiálními zprostředkovateli práce uznanými městskými úřady, ale také obsahoval

---

²⁴⁸ KÄHLER, W. *Gesindewesen und Gesinderecht in Deutschland*, s. 3.

²⁴⁹ DÜRR, R. „*Der Dienstbothe ist kein Tagelöhner...*“, s. 131–133.

²⁵⁰ Tamtéž, s. 121–125.

²⁵¹ Blíže k právnímu postavení sloužících v Polsku viz KUKLO, C. – KAMECKA, M. *Polští sloužící v právní praxi*.

reglementaci mezd čeledí, kdy stanovené mzdové taxy bylo zakázáno překračovat. Nařízení dále reflektovalo trestně-právní aspekty zahrnující mimo jiné povolení tělesných trestů, které ovšem neměly způsobovat vážná zranění, natož pak trvalé následky. Po dokončení služby měl čeledín, stejně jako v Čechách, obdržet vysvědčení obsahující objektivní vyjádření o kvalitě jeho práce.²⁵²

Čelední právo rakouské se nacházelo nejbliže tomu českému, což logicky vychází ze společného fungování českých zemí v jednom státním útvaru s rakouskými dědičnými zeměmi, resp. od roku 1526 pod vládou jednoho panovníka. H. Morgenstern vymezil v rámci rakouského čeledního práva čtyři zřetelné epochy, které v podstatě kopírují český právní vývoj v této oblasti. Jde o (1) období vrcholného a pozdního středověku (13.–14. století), charakteristické stabilizací sociální struktury společnosti, kdy se v právních pramenech začalo uvažovat s kategorií „čeledí“ v užším slova smyslu, tedy jako se svobodnými osobami, které se najímaly do smluvní služby pro venkovské a domácí práce na určitý delší čas, a to tím způsobem, že vstoupily do domácnosti zaměstnavatele (*Hausverband*). Již v tomto období se formovala pevná pravidla pro zaměstnávání osob sloužících, včetně ustanovení stran najímání a ukončování čeledního poměru (už tehdy bylo možné zrušit pracovní poměr ze šesti důvodů na straně zaměstnance i zaměstnavatele), práv a povinností sloužícího i pána apod., byť k jednotné kodifikaci zatím nedošlo.²⁵³

Další epocha (2) byla vymezena počátkem raného novověku (15. století) a obdobím vlády Marie Terezie, přičemž ji lze charakterizovat jako dobu státních policejních regulací. Obecným základem čeledního práva se v tomto ohledu stal říšský policejní řád pro Augsбург z roku 1530, na který navazovala řada policejních norem rakouských. Nejstarší rakouskou právní úpravou čeledních záležitostí byl policejní řád Ferdinanda I. z 1. dubna 1527 pro Vnitřní Rakousy, Görz a Gradisku, po něm následovaly další z let 1542 a 1552. Jmenovat ale můžeme i další, např. pro Tyrolsko z roku 1573 či pro Salzburg z roku 1629. Kromě zemského zákonodárství, kde výsadní postavení zaujímaly Čechy se svým *Vladislavským zřízením zemským* z roku 1500, vycházely i speciální mandáty a čelední řády, opět však pouze pro určené historické země. Nejvíce jich bylo vydáno ve Vnitřních a Dolních Rakousích (1550, 1565 mandáty, 1568 generální patent), vrchol čeledního zákonodárství představoval *Dienstbotenordnung* Leopolda I. z roku 1688. Stejně jako v Čechách je i v rakouských zemích toto období typické vydáváním celé řady poddanských a čeledních řádů a statut na úrovni

---

²⁵² Tamtéž, s. 125–129, 131.

²⁵³ MORGENSTERN, H. *Gesindewesen und Gesinderecht in Österreich*, s. 5–8.

jednotlivých panství, potažmo vrchností, což tvoří nejnižší úroveň zákonodárné moci v oblasti poddanského práva.²⁵⁴

Následující období (3) představovalo vládu Josefa II. a Františka I. do konce 18. století, charakteristickou zásadními osvícenskými reformami na poli poddanského práva (zejm. zrušení nevolnictví), poslední epochou pak byla éra 19. století (4) typická kodifikací občanského práva a rozkladem robotního velkostatku. Rakouské právo těchto dvou období již bylo natolik svázáno s právem českým, že není třeba uvádět konkrétní vývojové paralely. Zákonnou úpravu čeledních poměrů těchto epoch (tedy do vydání *Všeobecného občanského zákoníku*) zevrubně představíme v rámci následujících dílčích kapitol.

Jak jsme naznačili výše, vývojové nuance i rozdíly zásadnějšího rázu v právních systémech jednotlivých zemí nelze ignorovat. Co však bylo charakteristické pro čelední legislativu napříč evropským prostorem bez rozdílu? Jak píše R. Schröder, jednalo se o tu část předprůmyslového pracovního práva, ve které mohlo být smluvní plnění legálně vynucováno tělesným násilím a za pomoci policie. Hlavním účelem čeledních řádů bylo zákonné ovlivnění pracovního trhu ve snaze po uspokojení všeobecné poptávky po levné pracovní síle, byť jejich dosah a efektivitu lze z dnešního pohledu jen velmi obtížně hodnotit.²⁵⁵

---

²⁵⁴ Tamtéž, s. 5, 12–16.

²⁵⁵ SCHRÖDER, R. *Gesinderecht im 18. Jahrhundert*, s. 15, 37.

2.3. Sloužící v městském právním systému a cechovním zřízení

Městské prostředí vykazuje oproti venkovskému prostoru co do postavení námezdně pracujících již od středověku značné rozdíly, které jsou dány především specifickým hospodářským vývojem měst a jinými ekonomickými potřebami jeho obyvatelstva oproti venkovu, což plně koresponduje i s odlišným právním systémem či sociální stratifikací.

Představme si alespoň v základních obrysech charakter vývoje městského práva, což nám umožní lépe pochopit postavení námezdně pracujících v rámci normativních pramenů městské provenience. Městské právo v Čechách, stejně jako v jiných zemích střední a jihovýchodní Evropy, zdomácnělo v důsledku německé kolonizace probíhající ve 13. století.²⁵⁶ O podobě městského práva období předkolonizačního mnoho informací nemáme, ačkoliv je zřejmé, že jeho počátky lze hledat již v 10. století v západní Evropě u tzv. práva kupeckého (např. Brémy), které mělo zabezpečit jistou ochranu kupcům zapojeným do dálkového obchodu.²⁵⁷ Obecně lze vznik městského práva spojit s potřebou vytvořit jakousi svébytnou právní soustavu fungující ve prospěch měšťanstva coby výrobce a kupce, „ *kterému nevyhovují, ba přímo ho omezují formálnosti zemského práva, neboť potřebuje pružný a průhledný postup ve svých veškerých záležitostech*“.²⁵⁸ S tím souvisí i hlavní rys městského soudnictví, tedy racionalizace procesního práva, jelikož „ *městský kupec a výrobce potřebují právo oprostěné od těžkopádných formalit*“.²⁵⁹ Co se týče obvodu působnosti městského práva, lze konstatovat, že jeho platnost byla vymezena vždy minimálně v okruhu „ *městských hradeb*“, potažmo na území vlastního města, přičemž mohla být rozšířena například na městské vsi, pokud existovaly.²⁶⁰

²⁵⁶ Velmi obecně lze uvést, že Čechy a Morava v období od 13. století spadaly do vlivu tzv. práva magdeburského, označeného podle vrchní stolice práva saského (základním pramenem práva zde bylo tzv. Saské zrcadlo z r. 1220; k tomuto právu se přiklonily zejména severní oblasti Čech a Moravy, Slezsko a Lužice), a práva švábského (dle tzv. Švábského zrcadla; do jeho vlivu spadala větší část vnitrozemí Čech a Moravy). Švábské právo mělo zřejmě zásadní význam na formování suverénního městského práva českého (právo oblasti staroměstské). Viz MALÝ, K. a kol. *Dějiny českého a československého práva*, s. 89–90.

²⁵⁷ MALÝ, K. *Vývoj městského práva*, s. 12–13; KEJŘ, J. *Vznik městského zřízení*, s. 139–141.

²⁵⁸ KEJŘ, J. *Vznik městského zřízení*, s. 139.

²⁵⁹ Tamtéž, s. 149–150, 257. Rovněž kvůli potřebě racionálního důkazního řízení se města zbavují ordálů (iracionálních důkazů) a podrobují všechny osoby v jeho obvodu městskému soudu bez ohledu na stavovské zařazení. Zmíněný posun znamená dřívější příklon měst k psanému právu, do něhož výrazně pronikají římskoprávní vlivy.

²⁶⁰ Tamtéž, s. 164–165. V tomto případě užíváme pojmy „ *městský prostor*“ nebo „ *městské území*“. Zajímavý vzhled do problematiky právního postavení šosovních či chceme-li městských vsí a jejich obyvatel přináší Jan Lhoták: „ *Přes podřízenost městskému právu však neměli obyvatelé městských vsí plnocenné postavení měšťanů, šlo hlavně o aplikaci práva obvyklého ve městě a na městském soudu, nikoli o stavovské zařazení. Při hledání jejich specifického právního postavení se lze stále ztotožnit s tvrzením, že se výrazněji neodlišovali od předměstských sousedů a tzv. obyvatel, tj. těch, kteří ve městě žili, ale nevlastnili žádný dům. V poměru k zeměpánovi ovšem poddanými byli, komorními poddanými panovníka. Panovníká privilegia se také obracela na plnoprávné měšťany, vesničtí rolníci participovali maximálně na daňových úlevách, protože s městem „trpěli“.*“

Právě změny, které úzce souvisí se vznikem skupiny námezdně pracujících osob, jejichž příležitostné práce bylo zapotřebí zejména v hornictví a v městské cechovní výrobě, oddělily řemeslnou výrobu ve městech od zemědělské výroby na vesnici.²⁶¹ Na venkově ovšem začíná růst vliv námezdní práce až od počátku 16. století, což je období, které naopak do městského prostředí přináší jistý úpadek cechovního systému, v jehož důsledku se výrazným způsobem mění poptávka po kvalifikovaných námezdních pracovnících v podobě učňů a tovaryšů. Těm je tak značně ztížen vstup do cechovního systému a tím pádem i omezena možnost dosáhnout mistrovství.²⁶²

Nicméně doba 13. až 15. století znamená výrazný rozvoj městského cechovníctví s poptávkou po kvalifikované i méně kvalifikované pracovní síle, jejíž práva a povinnosti bylo zapotřebí nějakým způsobem upravit. K tomu mimo jiné sloužila již zmíněná cechovní statuta (nebo cechovní artikule), jejichž schválení – stejně jako samotné zakládání cechů – spadalo do kompetence městské rady v případě měst královských, v poddanských městech pak pod pravomoc příslušné vrchnosti. Jen ve výjimečných případech potvrzoval cechovní statuta sám panovník; k tomu docházelo zvláště tehdy, když se cechu udělovaly některé zvláštní výsady, nebo bylo usilováno o slavnostní charakter celého zakládacího aktu.²⁶³ Každý cech působící v rámci daného města disponoval vlastními statuty, která většinou vycházela z již schválených artikulů jiných cechů. Po formální stránce lze tedy základní obsah statut cechů z 15. století označit za shodný, liší se především formulace jednotlivých článků.²⁶⁴ V obecné rovině je možné podle Josefa Janáčka sledovat v cechovních statutech následující ustanovení (na základě rozboru cechovních artikulů z let 1437–1490): zdůraznění zbožnosti

---

Dále se autor zabývá i možnou aplikací městského práva ve venkovském prostoru: „*Rozhodnutí podrobit venkov městskému rychtáři nemusela nutně vydávat jen vrchnost příslušného města, vyjít mohlo i zvenčí. Pozemkové vrchnosti na venkově mohly přímo stanovit, aby se jejich vesnice řídily městským právem. Tato ustanovení pochopitelně nijak neměnila stavovské zařazení venkovských obyvatel, i nadále zůstávali řadovými poddanými své vrchnosti. Listinná formulace „řídít se městským právem (nebo obyčejem)“ v sobě však ukrývala širokou paletu možných závislostí a mohla být i jiným označením pro emfyteuzi.*“ Viz LHOTÁK, Jan. Šosovní, nebo poddanské vesnice? K interpretaci pozemkového příslušenství zeměpanských měst ve středověku. In *Český časopis historický* 111, 2013, č. 3, s. 517–562, zde s. 544, 549–550.

²⁶¹ URFUS, V. *Právní postavení*, s. 199. Zásadní středověkou právní úpravu v hornictví představoval již citovaný *Horní zákoník Václava II.*, neboli *Ius regale montanorum* z roku 1300/5, vydaný mimo jiné v souvislosti s objevem velkých ložisek stříbrné rudy v okolí Kutné Hory. Tento obsáhlý dokument vycházející ze starších jihlavských horních zákonů, který je hodnocen jako mimořádně zdařilé dílo, do značné míry upravuje i problematiku pracovního práva. Na dlouhou dobu (v českých zemích až do vydání rakouského horního zákoníku roku 1854) se stal základním právním předpisem upravujícím těžbu a zpracování drahých kovů, přičemž nemalý ohlas nalezl i v dalších evropských zemích. Viz ADAMOVÁ, K. – SOUKUP, L. *Prameny k dějinám práva*, s. 29–34; MALÝ, K. a kol. *Dějiny českého a československého práva*, s. 92–93; Heslo *Horní právo*. In *Ottův slovník naučný*. Jedenáctý díl. Praha, 1897, s. 615–631. Edice latinského a českého textu dokumentu viz JIREČEK, Hermenegild (ed.). *Codex juris Bohemici I*. Praha, 1867, s. 265–435.

²⁶² WINTER, Zikmund. *Český průmysl a obchod v 16. věku*. Praha, 1913, s. 310–311, 416; JANÁČEK, J. *Přehled vývoje*, s. 241–244.

²⁶³ JANÁČEK, J. *Přehled vývoje řemeslné výroby*, s. 156–157.

²⁶⁴ Tamtéž, s. 157.

řemeslníků bez ohledu na náboženské prostředí města (katolické, utrakvistické), ustanovení o řemeslníkově práci a jeho poměru ke spotřebiteli (kvalita výrobku a poctivost výrobce), organizační ustanovení (záležitosti cechmistrů, život v cechovním společenství, společenské povinnosti cechovních příslušníků), pravidla propůjčování živnostenského práva (výuka učňů a tovaryšů, přijímací poplatky, podmínky mistrovského kusu apod.) a konečně ustanovení o tovaryších (veškeré záležitosti týkající se poměru pracovních sil k mistrovi, včetně mzdy tovaryšů a jejich pracovních povinností).²⁶⁵

Kromě formálního obsahu zmíněných ustanovení cechovních statut, která měla za úkol upravovat fungování městských řemeslnických sdružení, je třeba si všimnout i jiné roviny cechovních předpisů, která je spojena se způsobem formulace jednotlivých článků a s použitím konkrétní terminologie, jež nám dokáže v mnohém ozřejmit skutečné postavení kvalifikovaných i nekvalifikovaných pracovníků působících v rámci řemeslnické dílny. Pro potřeby této drobné analýzy jsme využili několik cechovních statut pražských cechů z 15. století (konkrétně 1446–1488), která jsou součástí již citované edice Václava Vladivoje Tomka.²⁶⁶

V prvé řadě je třeba se vyrovnat s některými nejasnostmi terminologického rázu, se kterými se ve zmíněných pramenech setkáváme a které do značné míry souvisí s pojetím učňů a tovaryšů coby sloužících ve smyslu čeledí.²⁶⁷ Obecně bývá čeleď charakterizována jako nekvalifikovaná, příp. málo kvalifikovaná námezdní pracovní síla.²⁶⁸ V městském cechovním prostředí se naopak setkáváme především s kvalifikovanými pracovníky, jejichž práce u mistra směřuje v případě učňů k úspěšnému vyučení a absolvování tovaryšských zkoušek, u tovaryšů pak ke složení mistrovských zkoušek. Pochopitelně i zde nacházíme nekvalifikované pracovníky, kteří byli zvláště v některých řemeslných oborech (např. soukenictví, pivovarnictví ad.) či v rámci případného zemědělského hospodaření měšťanů zcela běžní.²⁶⁹ Cechovní statuta se však soustředí především na učně a tovaryše, které velice často označují termíny obvyklými – a zejména v pozdějším období běžně užívanými – pro nekvalifikované

---

²⁶⁵ Tamtéž, s. 157–159.

²⁶⁶ TOMEK, V. V. (ed.). *Artikule cechů Pražských z 15. století*, s. 437–492. Konkrétně jsme vycházeli z následujících dokumentů: Artikule cechu kovářského, 6. srpna 1446 (č. 13); Artikule řemesla kloboučnického, 2. dubna 1446 (č. 14); Artikule provazníků, 16. července 1446 (č. 15); Zřízení cechu sladovníků v Praze, 11. května 1456 (č. 28); Artikule cechu hrnčářského, 18. října 1488 (č. 40). Kritériem výběru zmíněných statut byla jejich dobrá obsahová zpracovanost, hodnocená na základě přítomnosti všech obecných ustanovení definovaných výše J. Janáčkem.

²⁶⁷ K problematice zařazení učňů a tovaryšů ke skupině čeledi blíže MAUR, E. *Čeleď a tovaryši v Čechách*, s. 91 nn.

²⁶⁸ Tamtéž.

²⁶⁹ JANÁČEK, J. *Řemeslná výroba v českých městech v 16. století*, s. 58.

pracovní síly, zvláště na venkově. Jedná se předně o termín *pacholek*,²⁷⁰ který byl alternativním pojmenováním pro *tovaryše*, někdy bez bližšího rozlišení spolu s *učni*.²⁷¹ Učeň pak byl kromě *učedníka* či *učedlníka* nazýván jako *robenec*,²⁷² což je výraz původně vycházející ze slova *robě*, zde ve významu „odrostlé dítě“.²⁷³ Vedle těchto termínů se v cechovních artikulech vyskytuje i zmíněná *čeled'*, s největší pravděpodobností ve smyslu nekvalifikované pracovní síly.²⁷⁴ Zajímavé je ovšem časté spojení výše uvedených označení pro učně a tovaryše s adjektivem „služebný“ či „služební“,²⁷⁵ což dobře odráží postavení těchto pracovníků v rámci řemeslnické dílny, resp. domácnosti mistra. Z tohoto hlediska zajímavou a v kontextu analogických dokumentů ojedinělou formulaci obsahují například statuta soukenického cechu v Novém městě nad Metují z roku 1513, která stanovovala, „aby všecy své čeledi domácí aneb řemeslné, jakožto knapy, mykařky, přeslice [sic!], učedníky, měli moc řídit i spravovati i opatrovati tak, jakož se řád a obyčej v řemesle jich netoliko v městech královských, ale i panských zachovává“.²⁷⁶ Jednak se z ní dozvídáme poměrně přesné typové složení kvalifikovaných i nekvalifikovaných pracovních sil v rámci daného cechu, resp. mistrova domu, jednak vidíme jasné rozlišení mezi sloužícími v domácnosti a v řemeslné dílně s tím, že k těmto osobám jsou řazeni i učni a tovaryši (*knapi*).

Podle všeho byl v době pozdního středověku i raného novověku učební a tovaryšský poměr chápán ve smyslu služby,²⁷⁷ souvisel tedy zřejmě se shodným charakterem postavení kvalifikovaných i nekvalifikovaných pracovníků v rámci domácnosti zaměstnavatele, který vůči všem těmto osobám mohl uplatňovat shodnou míru své disciplinární pravomoci, pouze tovaryši byli navíc postaveni pod disciplinární pravomoc cechů.²⁷⁸ Na jednu stranu toto označení jistě souviselo obecně s charakterem uzavřené smlouvy mezi mistrem a dotyčným pracovníkem (zpravidla dlouhodobý pracovní poměr), na druhou stranu nepochybně

²⁷⁰ V některých právních pramenech 16. století je podobné označení *pocholík* či *pachole* (*děvečka*) užíváno pro nezletilého potomka.

²⁷¹ „*tovariš neb pacholek*“; TOMEK, V. V. (ed.). *Artikule cechů Pražských*, s. 451, 452.

²⁷² „...*přijímá robence k učení*...“; Tamtéž, s. 458.

²⁷³ Blíže viz význam slova *parobek* viz *Naše řeč* 7, 1923, č. 5, s. 156–157. Označení *robenec* ve významu „odrostlé dítě“ má zřejmě souvislost s věkovou hranicí 12 let, od níž byl mladý člověk považován za schopného samostatné obživy. Viz MAUR, E. *Čeled' a tovaryši v Čechách*, s. 106–107.

²⁷⁴ „...*aby jeden mistr druhému pacholkuov ani čeledi neodluzoval*...“; TOMEK, V. V. (ed.). *Artikule cechů Pražských*, s. 454. E. Maur uvádí, že „*tovaryši byli ve středověku běžně označováni termíny obvyklými pro označení mužské čeledi (čeledín, pacholek, knecht)*“. Dále poznamenává, že tato praxe byla obvyklá až dlouho do novověku, zejména v německých oblastech v rámci českých zemí. Viz MAUR, E. *Čeled' a tovaryši v Čechách*, s. 92–93.

²⁷⁵ „*pacholci služební*“, „*tovaryš služebný*“; TOMEK, V. V. (ed.). *Artikule cechů Pražských*, s. 455, 468.

²⁷⁶ HLADKÝ, Ladislav. Soukenický cech v Novém Městě nad Metují (1513–1859). In *Orlické hory a Podorlicko* 8, 1996, s. 86–93, zde s. 87.

²⁷⁷ „...*aby žádný mistr nepřijímal učedníka, ..., který by chtěl sloužiti*“; TOMEK, V. V. (ed.). *Artikule cechů Pražských*, s. 453.

²⁷⁸ URFUS, V. *Právní postavení*, s. 216.

vycházelo z pracovní náplně učňů a tovaryšů, která se rozhodně neomezovala pouze na výkon kvalifikované práce plně související s chodem řemeslnické dílny zaměstnavatele.²⁷⁹ To bylo pochopitelně v rozporu s podstatou učebního a tovaryšského poměru, proto nezřídka docházelo k odporu tovaryšů, kteří odmítali vykonávat nekvalifikovanou či jim nepříslušející práci.²⁸⁰ Postavení tovaryšů ve smyslu domácí čeledi (*Hausgesinde*) podporuje v podstatě i formulace z druhého odstavce generálního řemeslnického patentu z roku 1731, kde se ve věci výpovědní lhůty tovaryšské smlouvy hovoří o „vypovězení služby tovaryše“.²⁸¹

Na základě výše uvedeného tedy můžeme konstatovat, že učni a tovaryši byli z hlediska začlenění do domácnosti zaměstnavatele postaveni na roveň čeledi (ve smyslu nekvalifikované pracovní síly), otázkou je, zda můžeme rozlišit mezi mírou integrace učňů a tovaryšů.²⁸² Jak uvádí Zikmund Winter pro dobu pozdního středověku, byl „*tovaryš přijat nejen do díla, ale i do rodiny mistrovy, byl vřaděn v domácnostní hospodářský organismus jakožto jeho dočasný člen. V tom bylo jeho právní postavení podobno učedníkovu poměru, jen o to bylo lepším, že po smluveném čase tovaryš mohl voliti si jiného mistra a jinou domácnost.*“²⁸³ Nebylo zcela běžné, ale ani neobvyklé, že tovaryš, který věkem přesáhl hranici 20 let, žil v manželském svazku.²⁸⁴ Zde je možné v otázce formy integrace do domácnosti mistra uvažovat spíše o podobnosti se skupinou podruhů, než s učni a čeledí, jelikož takového ženatého tovaryše „*rodina mistrova v sebe obyčejně nepojímala*“.²⁸⁵ Eduard Maur se naproti tomu kloní k názoru, že podobně jako čelední služba představoval tovaryšský

---

²⁷⁹ Podmínkou uzavření tovaryšské smlouvy byla řemeslná kvalifikace tovaryše a zároveň závazek mistra nevyžadovat od tovaryše jinou, než kvalifikovanou práci. Viz MAUR, E. *Čeled' a tovaryši v Čechách*, s. 92. V. Urfus při charakterizování dlouhodobého námezdního poměru ve městech rozlišuje jenom mezi čeledí a cechovními tovaryši, přičemž tvrdí, že tovaryši byli analogickým případem k čeledi jen s rozdílem členství v cechu, které jim dávalo možnost kolektivního vystupování proti zaměstnavateli (sdružení tovaryšů v tzv. tovaryšských pořádcích, jejichž vliv však nelze přeceňovat). Viz URFUS, V. *Právní postavení*, s. 214–217.

²⁸⁰ Viz např. Srovnání mezi mistry a tovaryši řemesla soukenického na Novém městě, 11. října 1466. In TOMEK, V. V. (ed.). *Artikule cechů Pražských z 15. století*, s. 479. „*Také že tovaryšie od mistruov nemaji přinucováni býti k dělání barvy, leč by kto chtěl z své dobré vuole [...]*“.

²⁸¹ *Generální řemeslnický patent*, odst. II.: „... a chtěl by [tovaryš; pozn. aut.] jak vejš dotčeno, po předcházejícím rozvážlivém služby vypovědění, a učiněné pořádnosti, dáleji vandrovati...“.

Dle V. Urfuse je tovaryšská smlouva v městské cechovní-řemeslné výrobě pouze specifikovaným případem čelední smlouvy, přičemž jak čeled', tak tovaryši byli ve městech v podstatě jedinými představiteli dlouhodobého námezdního poměru typického osobní závislosti s disciplinární pravomocí zaměstnavatele. Viz URFUS, V. *Právní postavení*, s. 204, 214. Záležitost je podrobněji rozebrána v předchozích odstavcích.

²⁸² „... po připití dovedli vandrovního příchozího k mistru, jemuž příchozí musil vinšovati štěstí a se poctivě poručiti. Pak se smluvili o čas služby a mzdu. Tovaryš byl přijat tím do rodiny. Toť nejsrdečnější stránka tehdejšího řemesla [...].“.

Viz WINTER, Zikmund. *Zlatá doba měst českých*. 2. vydání. Praha, 1991, s. 221–222. Integrace učňů do domácnosti zaměstnavatele se jeví výraznější než v případě tovaryšů. MAUR, E. *Čeled' a tovaryši v Čechách*, s. 92.

²⁸³ WINTER, Zikmund. *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a XV. století*. Praha, 1906, s. 731.

²⁸⁴ Počty ženatých tovaryšů, tzv. „kárníků“, rostou zejména od 16. století, nicméně se s nimi setkáváme běžně i v období předchozím, sice v nevelkém počtu, nicméně v rámci většiny řemesel. Viz WINTER, Z. *Zlatá doba měst českých*, s. 223; TÝŽ. *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách*, s. 732–733.

²⁸⁵ WINTER, Z. *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách*, s. 732.

poměr přípravnou fází na samostatnou existenci mladého jedince, a proto manželský sňatek v této skupině obyvatel býval výjimečnou záležitostí.²⁸⁶

Vraťme se však k samotnému obsahu cechovních statut, která do značné míry určovala práva a povinnosti cechovních námezdních pracovníků. Jedním z primárních požadavků na uchazeče o místo tovaryše bylo prokázání původu na základě tzv. zachovacího listu. Jednalo se o doklad, kterým měl budoucí tovaryš doložit svůj manželský původ „z křesťanských rodičů“ a místo svého narození (resp. absolvování křtu). Tento dokument, doložený již pro první polovinu 15. století,²⁸⁷ byl zpravidla vystavován purkmistrem a městskou radou (příp. zaměstnavatelem) sloužícímu vystupujícímu ze služby jako svědectví o jeho zachovalosti, tedy bezúhonnosti, kterým se měl dotýčný prokazovat při nástupu k jinému zaměstnavateli.²⁸⁸ Požadavek „zachování“ či „zachovacího listu“ v otázkách pracovněprávních přecházel do mladších normativních pramenů městského i zemského práva, přičemž se týkal obecně všech sloužících; u poddaných se setkáváme spíše s tzv. fedrovním listem, který zároveň dotýčnému osvědčoval, že není osobou zběhlou.

Cechy rovněž ve svých statutech upravovaly délku „služebního“ poměru, finanční či naturální náklady učňů a tovaryšů na vstup do cechu a někdy také maximální počet pracovníků u jednoho mistra. Například pražský kloboučnický cech ve svých artikulech z roku 1446 stanovoval, že každý mistr má mít pouze jednoho tovaryše a jednoho učně, přičemž z hlediska výše vstupního poplatku zvýhodňoval ty zájemce, kteří budou ochotni vstoupit do učení na více než dva roky; takoví byli osvobozeni od vstupního poplatku, ostatní měli platit mistrovi jednu kopu grošů (českých). Podobně měl v tomto bodě koncipována svá statuta i cech hrncířů (1448), který od učňů přijímaných na jeden rok požadoval pro mistra rovněž kopu grošů českých a navíc jednu libru vosku do cechu. V otázce mezd pak figuroval požadavek cechu na mistry, aby v žádném případě nepřepláceli své učně a tovaryše, jak se objevuje opět ve statutech pražských hrncířů (1448). V případě zběhnutí tovaryše nebo čeledi od jednoho mistra, neměl žádný jiný mistr „zběha“ přijímat, často pod hrozbou pokuty. Stejně tak neměl jeden mistr jinému tovaryše a učně záměrně odluzovat.

Důležitou součástí cechovních statut byl také článek zdůrazňující poctivost, bezúhonnost, dobré chování a poslušnost tovaryšů a učňů vůči svým zaměstnavatelům. Cech pražských sladovníků navíc ve svých statutech (1456) požadoval po cechovních pracovnících, aby se vyvarovali potulky, her a jiných „neřádů“, v opačném případě stanovoval pokutu při

²⁸⁶ MAUR, E. *Čeled' a tovaryši v Čechách*, s. 106.

²⁸⁷ WINTER, Z. *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách*, s. 688–689.

²⁸⁸ REMEŠ, Václav. *Slovník pro historiky a návštěvníky archivů*. Praha, 2005, s. 302–303.

prvním prohřešku ve výši jedné libry vosku, při druhém tři libry a při třetím ukončení pracovního poměru a vykázání z cechu.

Nakonec se zmiňme o závěrečném bodu cechovních statut pražských provazníků z roku 1446, který dokonce tovaryšům určoval možnost čerpání volného času. V týdnu, kdy nebyl žádný církevní svátek, měli tovaryši užívat volna ke svým vlastním potřebám každé pondělní odpoledne. Pokud však chtěli čerpat volno i v případě, že na daný týden připadal jeden či dva svátky, měla jim být stržena mzda za celé pondělí i za tyto svátky, „*neb podle Boha a počestnosti jest každému lépe dělati a pracovati, nežli se na které marnosti vésti.*“²⁸⁹

Ačkoliv nepatří cechovní statuta k jedinému typu pramenu, ve kterém je možné se na přelomu středověku a raného novověku v rámci městského prostoru setkat s pracovněprávní problematikou,²⁹⁰ až do kodifikace městského práva v podobě *Koldínova zákoníku* (1579), potažmo do kodifikace zemského práva *Vladislavským zřízením zemským* (1500), nedošlo k písemné úpravě právního postavení sloužících ve městech, které z větší části nadále zůstávalo v okruhu obyčejového práva. Důležitým mezníkem v cestě ke kodifikaci městského práva, i s ohledem na právní postavení sloužících, byla nepochybně iniciativa Mistra Brikiého Kouřimského z Licka (asi 1488–1543),²⁹¹ který vytvořil nedokonalý soubor městských práv, inspirovaný brněnským, staropražským a kutnohorským právem,²⁹² dokončený v roce 1534 a vydaný tiskem o dva roky později v Litomyšli pod názvem *Knihy práv městských*.²⁹³ Jeho *Práva městská* vycházela jednak z brněnské latinsky psané právní *Knihy písaře Jana* (okolo 1353), která zachycovala praxi brněnského městského soudu a sloužila tak spíše jako právní pomůcka, jednak z českého překladu brněnsko-jihlavské sbírky nálezů (původní překlad kutnohorského městského písaře Víta Tasovského z Lipoltic z roku 1468). Našli bychom zde i další vlivy např. jihlavského městského práva či recepci práva římského. Brikiého *Práva*

---

²⁸⁹ TOMEK, V. V. (ed.). *Artikule cechů Pražských z 15. století*, s. 455.

²⁹⁰ Podstatné jsou v této souvislosti dokumenty tvořící právní základ rozhodnutí městských soudů: 1) soupisy městského práva (právní knihy), 2) nálezy městských soudů v podobě výroků (sentencí), 3) statuta jednotlivých měst. Viz MALÝ, K. *Vývoj městského práva*, s. 20–21.

²⁹¹ Briki z Licka byl předním právníkem, politikem a českým spisovatelem. Po studiích na pražské univerzitě dosáhl roku 1508 hodnosti bakaláře, v roce 1513 se stal mistrem svobodných umění. Od roku 1518 působil jako člen spojené městské rady obou měst pražských a jako její zástupce se účastnil jednání zemského sněmu. V roce 1529 byl Ferdinandem I. povýšen do šlechtického stavu, získal erb a predikát „z Licska“. Na počátku 30. let se stal písařem komorního soudu a roku 1536 vydal v Litomyšli tiskem *Práva městská*. Blíže viz heslo *Briki z Licka*. In *Ottův slovník naučný*. Čtvrtý díl. Praha, 1891, s. 680–681.

²⁹² MALÝ, K. *Vývoj městského práva*, s. 20–21.

²⁹³ JÁNOŠÍKOVÁ, Petra – KNOLL, Vilém. Ke kodifikaci městského práva v Čechách. In *Vývoj právních kodifikací. Sborník z mezinárodní konference* (Acta Universitatis Masarykianae Brunensis Iuridica. Řada teoretická. Sv. 279). Brno, 2004, s. 243–262.

městská se však nikdy platnou kodifikací městského práva nestala a zůstala tak pouze právní knihou, užívanou však hojně zejména městskými soudy.²⁹⁴

Právní úprava vztahu zaměstnavatele a sloužících se v *Právech městských* (1536) nachází hned na několika místech.²⁹⁵ Již v první kapitole „*O žalobníku a obžalovaném vuobec*“ je v patnáctém článku uvedeno, že v městském právu má být zachován princip, na jehož základě má hospodář vyhrazeno dobrovolné právo zastupovat u soudu ve všech přích svou manželku, děti i čeled', přičemž je v této souvislosti nazýván „otcem čeledním“.²⁹⁶ Jedná se o významný doklad o postavení sloužících v rámci domácnosti zaměstnavatele (*familia*), kde role hospodáře je chápána ve smyslu *pater familias*, jenž má stejnou odpovědnost za své děti i čeled'.²⁹⁷

Tato odpovědnost se však neomezovala pouze na osobu sloužícího jako takového, nýbrž v případě zavinění smrti či těžkého ublížení na zdraví, jež by sloužící utrpěl v průběhu své služby, která byla mimochodem ve vztahu k zaměstnavateli označována rovněž za „nájem“, byl zaměstnavatel odpovědný za tuto událost otci služebníka, jenž měl právo hospodáře žalovat „*z nájmu a z svěřeni*“.²⁹⁸ Zároveň však sedmý artikl dvanácté kapitoly dovoluje zaměstnavateli („nájemci“) služebníka lehce tělesně trestat (zřejmě adekvátně k charakteru zaviněné škody či přestupku), což je vzhledem k vágnosti formulace obtížně prokazatelný právní fakt. Povšimněme si však v této souvislosti i jiné věci, se kterou jsme se setkali již v případě analýzy obsahu cechovních statut, a sice s terminologickou ustáleností v označení všech námezdně pracujících bez rozdílu v jejich kvalifikaci pojmem *služebník*.

---

²⁹⁴ Tamtéž, s. 245 nn.

²⁹⁵ V rozboru textu *Práv městských* budeme vycházet z edice JIREČEK, J. – JIREČEK, H. (edd.). *M. Brikcího z Licka Práva městská*.

²⁹⁶ *Práva městská* (1536), kapitola první (*O žalobníku a obžalovaném vuobec*), artikl XV. (*Odpoviedati, chce-li hospodář, muož za ženu a čeled'*): „*V městském právé má býti zachováno: že hospodář, otec čelední s čeledí, za ženu, za děti, neb za služebníky a za děvky, náchlebníky své, ve všech přech, chce-li, muože v saudu žalovati i odpoviedati.*“

²⁹⁷ V tomto případě lze hovořit o jednom z momentů aplikace římského práva na postavení námezdně pracujících. Viz KOTOUS, J. *Ke kořenům*, s. 45. Rovněž V. Urfus uvádí, že „*vnějším projevem osobního svazku u všech čeledních námezdních poměrů je příslušnost námezdního pracovníka k pánově domácnosti*“.²⁹⁸ URFUS, V. *Právní postavení*, s. 217.

²⁹⁸ *Práva městská* (1536), kapitola dvanáctá (*O puojčkách a nájmiech vuobec*), artikl VII. (*Nájemník neb podruh, kúpil-li by duom, proto činži zaplat'*): „*[...] Najme-li kdo služebníka na učení a pro nic jiného, a on puojme jej s sebau na cestu: bude-li jat od nepřátel neb zhyne-li, žaloba jest z nájmu a z svěřeni. Jest-li že by švec služebníka pro malú vinu kopytem v hlavu tak velmi udeřil, až by jemu oko vyzplzo: otec jeho z nájmu a z svěřeni žalovati muož; nebo ač mistruom lehké trestání jest puojčeno, však tento švec ten obyčej jest přestúpil [...]*“.²⁹⁹ Z citovaného článku je jasné patrná nepříliš dobrá propracovanost celého právního díla, které do článku týkajícího se nájmu a koupě nemovitostí řadí záležitosti trestněprávní. O bití i usmrcení učňů píše např. Z. Winter: „*Mistr měl k učňovi otcovské právo, směl ho trestati bitím, nejvýš do dvaceti ran. Nebylo pochybno, že množství a snad i většína mistrů vychovávala chlapce k řemeslu velmi otcovsky. Ale o hladu a nerozumném bití je zpráv také dosti; netloukl jen mistr, mistrová, syn, bil i tovaryš. Rodiče učedníkovi přicházeli na soudy městské, viníce mistra z ran smrtelných, chlapci udělených. Nedivno, že učedníci od hrubých mistrů utíkali.*“³⁰⁰ Viz WINTER, Z. *Zlatá doba měst českých*, s. 224–225.

Zásadní právní úpravu pro sloužícího představovala šestnáctá kapitola *Práv městských*, která řešila záležitosti dluhů a dlužníků. Patnáctý článek této kapitoly totiž stanovoval zaměstnavateli povinnost platit mzdu za vykonanou službu ihned po jejím skončení.²⁹⁹ Ustanovení se přitom výslovně týkalo zaměstnanců v krátkodobém (*dělník najatý*) i dlouhodobém (*služebník*) námezdním poměru. V případě, že hospodář zemřel, přednostně měly být z jeho pozůstalosti splaceny dluhy za mzdy sloužícím. Pokud byla mzda sloužícímu přiznána soudně, měla být vyplacena ještě v den rozhodnutí soudu. Mohla však nastat i situace, že dědici statku si chtěli ponechat sloužící až do konce původně sjednané délky pracovního poměru, v tomto případě měla být mzda sloužícím vyplacena v plné výši ihned po skončení služby. Zajímavé je, že pokud v tomto ohledu vznikla pochybnost o dosud odsloužené době, stačilo, aby sloužící přísahou potvrdil jím uváděnou dobu služby a podle toho mu měla být vyplacena mzda. Neméně zajímavé bylo rovněž ustanovení v případě, kdy během pracovního poměru sloužící zemřel. Mzdu, která odpovídala odsloužené době zemřelého, neměl dostat nikdo z pozůstalých rodinných příslušníků, nýbrž nový uchazeč o toto místo. Opatření mělo zřejmě motivovat potenciální sloužící k uzavření pracovní smlouvy, a tím zároveň po ekonomické stránce ochránit zaměstnavatele, který náhle přišel o pracovní sílu.

Sloužící dále neměli právo prodávat věci či zboží bez vědomí svého pána, rovněž v případě prodeje uskutečněného jiné osobě, než bylo pánem přikázáno, neměl být obchod platný.³⁰⁰

V kapitole dvacáté páté, týkající se záležitostí krádeže a loupeže, bylo rovněž dbáno na ochranu práv sloužících. Pokud zaměstnavatel nově obvinil z krádeže ve svém domě

---

²⁹⁹ *Práva městská* (1536), kapitola šestnáctá (*O dluziech a dlužnicích vuobec*), artikul XV. (*Dluh za službu za čas minulý má placen býti*): „*O dluhu mzdy neb služby. V tomto právě hlaupý takto mají naučení býti: Že služebník a dělník najatý, kterýž muož nájem dokázati, a jest čeledín vezdejší některého pána a náchlebník, muož zásluhu, řečenú mzdu, obdržeti, když již čas služební pomine.*

Item. Poněvadž die Pán Buoh ve čtenie: ‚Práce nájemníka tvého neostávej u tebe až do jitra‘, umře-li hospodář domu, z zboží pozůstalého služebníkuom a děvkám, před jinými dluhy, mzda, kteréž jsau zaslaužili až do smrti páně, má dána býti. Pak jest-li že by vladaři statku odumřeného, též služebníky a děvky neb čeled domovní, až do času jim k službě určeného chtěli držeti, mají slaužiti, a na konci času mzdu svú úplně vzíti. Pak-li by jim dali odpustění, a vybrali jsau více mzdy, než by se jim mělo dostati až do dne smrti, toho nemají navrátiti.

Item. Bude-li čeled najatá na týden neb na měsíce, a jest v pochybení, jak dlauho slaužie čeled: jak dlauhý čas svau přísahau potvrdí, tak mnoho vezme. Pakli jest na milosti slaužila, na tom dosti měj, což jie bude dáno.

Item. Umře-li čeled, nedoslauže času, čehož jest až do dne smrti zaslaužil, tak mnoho tomu, ktož miesto něho žádá, má dáno býti vedlé práva.

Item. Služba, řečená mzda, kteráž jest obdržána saudem, téhož dne má býti zaplacena za slunce, aneb základ, od rychtáře v tom daný, hned nazajtrie s osvědčením svědkuov prodán muož býti.“

³⁰⁰ *Práva městská* (1536), kapitola dvacátá první (*O prodajích a kupování vuobec*), artikul IV (*Prodá-li žena neb služebník bez vědomie pána, nemá státi trh*) a X (*Prodá-li služebník jinému, než pán kázal, trh nemá státi*).

sloužícího, který u něj dosloužil a odešel již před rokem, takový sloužící měl možnost se očistit pouze přísahou.³⁰¹

Další ustanovení se týkalo smíru („pokoje“) mezi dvěma spornými stranami, který byl nařízen soudem. V tom případě neměl smír platit pouze pro samotné subjekty sporu, ale rovněž pro jejich sloužící.³⁰²

Poměrně důležité vzhledem k právnímu postavení městských sloužících byly ty pasáže *Práv městských*, které upravovaly problematiku testamentární praxe a svědectví. Sloužící byli víceméně nepřímě vyloučeni z možnosti pořizovat poslední vůli („kšaftování“), ač jim toto právo jmenovitě upřeno nebylo. Kšaftovat ovšem nemohli cizí, nedospělí, duševně nemocní, prchliví, marnotratní, hluší a němí lidé.³⁰³ V tomto případě se opět jedná o vcelku vágní formulaci právního ustanovení, podle kterého byla skupina sloužících (včetně učňů a tovaryšů) de facto vyloučena z kšaftování tím, že její příslušníci většinou nepocházeli z daného města (tedy byli „cizí“), případně nebyli dospělí; na druhou stranu však existovali jedinci, kteří tato kritéria splňovali. Ačkoliv tedy sloužící nemohli ve většině případů majetek sami odkazovat, bylo jim naopak umožněno ho dědit.³⁰⁴

Co se týče podávání svědectví, nebylo vhodné, aby se svědkem stávaly osoby v závislém postavení. Do jejich okruhu samozřejmě spadali sloužící, ovšem i jejich svědectví mohlo být v určitých případech akceptováno. Dalším důvodem, který byl v rámci artikulu týkajícího se lidí vyloučených z možnosti svědčit uveden v případě sloužících, byla jejich „lehká povaha“. Z podobných důvodů byla pozice svědka zapovězena všem ženám.³⁰⁵

Poslední kapitola Brikcího *Práv městských*, jejíž název je mimochodem značně zavádějící,³⁰⁶ věnuje krom jiného v některých svých člancích pozornost řemeslníkům a otázce jejich přijímání do cechu. Těžko soudit, zda se jednalo o snahu vytvořit obecná pravidla, která měl uchazeč o mistrovství splnit nezávisle na ustanoveních artikulů jednotlivých cechů

³⁰¹ *Práva městská* (1536), kapitola dvacátá pátá (*O krádeži a laupeiži vuobec*), artikul XII (*Služebník, před rokem odešlý, viněný z krádeže nynějšího, muož se očistiti*).

³⁰² *Práva městská* (1536), kapitola čtyřicátá sedmá (*O pokoji stranám od soudce uloženým*), artikul III (*Pokoj když se ukládá, ten netoliko pán, ale i čeled' držeti má*): „Když se komu pokoj přikazuje, netoliko s svým hněvníkem, ale také i s čeledí, kteráž jeho chleba užívá, má pokoj zachovati; ...“

³⁰³ *Práva městská* (1536), kapitola šedesátá šestá (*O kšaftích vuobec, a kterak se činiti mají*), artikul II (*Kšaftu činiti nemohau cizí, let nedošlí, nesmyslní, prchliví, marnotratní, hluší, němí*): „Kdož jinému právu jsau poddáni nemají práva kšaftu činiti, než pokudž jim rodičové dopustí [...] Také let nedospělí kšaftu činiti nemohau, nebo jich rozsúzení není rozumné [...]“

³⁰⁴ Tamtéž: „Muož také na nejposlednějším místě ku pomoci i služebníka dědicem učiniti.“

³⁰⁵ *Práva městská* (1536), kapitola šedesátá osmá (*O svědcích a jich povahách vuobec*), artikul I (*Svědomie tato z práva nemohau přijata býti. Najprv ženské.*): „[...] Item. Nevidí se hodní býti svědkové, jimžto muož se přikázati, aby byli svědkové. Avšak svědectvie služebníka v ty časy má býti váženo, když jiného duvodu k vyhledání pravdy není [...] Povaha, jako služebník, jenž jest lehké povahy, pro to že jest vlastní, odvržen bývá od svědectvie. Pohlaví, jakožto žena, kterážto pro to, že lehké myslí jest a neustavičná, nemuož svědkem býti [...]“

³⁰⁶ *Práva městská* (1536), kapitola sedmdesátá druhá (*Židu platí-li křesťan, na jistině-li čili na lichvě má sraženo býti.*)

(zejména výše vstupních poplatků), nicméně vzhledem k tomu, že Brikcího práva nezískala statut zákona, byla tato problematika nadále ponechána v okruhu rozhodovacích pravomocí cechovních organizací. Nalezneme zde ale opět požadavek na zájemce o členství v cechu, kteří měli povinnost předložit zachovací list.³⁰⁷

Práva městská Mistra Brikcího Kouřimského z Licka sice představovala důležitý mezník v cestě českého městského práva ke kodifikaci, nicméně se stále jednalo o dílo, které – jak jsme poznamenali – vycházelo ze středověké právní tradice, kterou výrazným způsobem recipovalo. V době vzniku *Práv městských* již více než tři desítky let existovala první kodifikace českého zemského práva v podobě *Vladislavského zemského zřízení* (1500), nicméně inspiraci tímto právním počinem bychom v Brikcího sbírce hledali stěží. Po čtyřiceti letech další soustavné práce na přípravě kodifikace městského práva bylo roku 1579 vydáno dílo českého právníka Pavla Kristiána z Koldína (1530–1589),³⁰⁸ jehož název zněl *Práva městská království Českého*. Koldínův zákoník získal podporu císaře Rudolfa II. a 12. ledna 1580 ho apelační soud prohlásil za závazný pro městskou právní praxi. Přesto však jeho územní platnost nebyla úplná, alespoň z počátku. Příčinou byl rozpor mezi dvěma systémy městského práva: staroměstským, ze kterého vycházel Koldínův zákoník, a litoměřickým, které se stále odvolávalo na magdeburskou právní tradici. Litoměřice získaly výjimku až do roku 1610, teprve tehdy došlo k zavedení jednoty městského práva na území celých Čech všeobecným přijetím *Práv městských království Českého*.³⁰⁹ Koldínův zákoník široce recipoval římské právo, přičemž respektoval přirozenoprávní principy (*ius naturale*), inspiroval se i právem zemským, zejména redakcí zemského zřízení z roku 1564, které se budeme věnovat v následující kapitole.³¹⁰ Vycházel, jak již bylo uvedeno, z pražských knih, čerpal i z brněnsko-jihlavského práva. V letech 1697 a 1709 se platnost Koldínova zákoníku rozšířila na Moravu, jeho aplikace ve Slezsku započala rokem 1717. Faktické ukončení jeho platnosti přišlo až s vydáním *Všeobecného občanského zákoníku* v roce 1811.³¹¹

³⁰⁷ Tamtéž, *O řemeslnících a přijetí do cechu: „Opět všeliký cizozemec [...] listy od města neb kdež jest obýval přines, kterak se jest tam zachoval.“*

³⁰⁸ Mistr Pavel Kristián z Koldína byl českým právníkem, který po krátkém působení na univerzitě vykonával funkci novoměstského písaře, od roku 1565 byl kancléřem Starého Města pražského. Později získal řadu významných postů v městské správě. Viz MALÝ, K. a kol. *Dějiny českého a československého práva*, s. 91; heslo z *Koldína Krystyan*. In *Ottův slovník naučný*. Čtrnáctý díl. Praha, 1899, s. 540.

³⁰⁹ JÁNOŠÍKOVÁ, P. – KNOLL, V. *Ke kodifikaci*, s. 249 nn; MALÝ, K. *Vývoj městského práva*, s. 20–23, 28.

³¹⁰ Sněmovní usnesení, resp. stanovisko šlechtických stavů z roku 1567 poukazuje na potřebu srovnat městská práva s nedávno vydaným zákoníkem zemského práva (redakce 1564). Koldínův zákoník však vyznívá značně apoliticky. Viz MALÝ, K. *Vývoj městského práva*, s. 29.

³¹¹ MALÝ, K. a kol. *Dějiny českého a československého práva*, s. 91–92; JÁNOŠÍKOVÁ, P. – KNOLL, V. *Ke kodifikaci*, s. 249 nn; ADAMOVIČ, K. – SOUKUP, L. *Prameny k dějinám práva*, s. 97–100.

Z obsahového hlediska došlo ve vztahu k právnímu postavení sloužících oproti *Právům městským Brikcího z Licka* k některým podstatným změnám, jimž se budeme věnovat na následujících řádcích. Využijeme přitom komentář k novému vydání *Práv městských Království českého 1579*, který se vyjadřuje zvláště k jednotlivým oblastem práva ve zmíněném dokumentu (trestní právo, správní právo, majetkové právo, rodinné a manželské právo).³¹²

V oblasti trestního práva je nově v Koldínově zákoníku uplatňována v rámci přípravného řízení sociální diverzifikace, kdy žalobce mohl požadovat, aby obviněný, který není usedlým obyvatelem města, byl buď vzat do vazby, nebo se zaručil finanční hotovostí, že se dostaví k soudnímu jednání.³¹³ Zároveň zákoník výslovně uvádí kategorie osob, které mají být v případě, že nereagovali na první soudní obsílku (standardně dvě obsílky), vzaty do vazby. Jednalo se jmenovitě o podruhy, vandrovní čeled', služebnictvo, ležáky (lenochy a povaleče), nádeníky a další osoby „*k právu neosedlé*“. Tato povinnost však neplatila u osob urozených, kterým po dvou obsílkách hrozila povinnost ručit svým majetkem.³¹⁴

Změna nastala i v možnosti zastupování (žalování či odpovídání na žalobu) manželky, dětí nebo čeledi ze strany hospodáře, kdy na rozdíl od práva civilního, kde tato praxe zůstala nadále zachována, byl ve věci dotýkající se cti, hrdla nebo vlastnictví u soudu povinen žalovat či odporovat žalobě každý svým jménem.³¹⁵

Rovněž články týkající se trestního práva hmotného, konkrétně násilí směřujícího proti soukromým zájmům příslušníků městské komunity, obsahovaly ustanovení upravující postavení sloužících v městském právu. Jedním z nich byla do jisté míry ochrana služebnictva stanovením hrdelního trestu pro ty násilníky, kteří by vtrhli do cizího zavřeného obydlí či domu, kde by napadli jeho majitele či služebníka, a to bez ohledu na to, zda by výsledkem útoku byla smrt či zranění napadeného.³¹⁶ Právní úprava dalších typů trestního jednání byla téměř doslovně převzata ze zemského zřízení 1549.³¹⁷

Jeden z těchto převzatých článků se zabývá odpovědností pána za služebníky, kteří by spáchali výtržnost či pych. V takovém případě se měl poškozený písemně nebo formou poselství dotázat pána onoho sloužícího, zda se škoda udála z jeho poručení nebo z vůle samotného služebníka a na základě odpovědi mělo být zahájeno jednání buď proti pánovi,

---

³¹² MALÝ, K. et al. (edd.). *Práva městská Království českého*.

³¹³ Čl. A. XLV, odst. VIII; MALÝ, K. et al. (edd.). *Práva městská Království českého*, s. 635.

³¹⁴ Čl. A. XLVI; Tamtéž.

³¹⁵ Čl. A. LVIII; A. LVIII, odst. II; Tamtéž, s. 636.

³¹⁶ Čl. N. XI; Tamtéž, s. 657.

³¹⁷ Čl. N. XVIII až N. XXVI; Tamtéž, s. 658.

nebo proti služebníkov. ³¹⁸ V rámci dalšího článku, který upravoval ochranu hranic pozemků, byla stanovena pokuta či trest pro čeledína, který by bez rozkazu či vůle pána porušoval mezní nebo hraniční znaky. Takový delikvent měl jako pokutu zaplatit 10 kop grošů českých, v případě, že částku nebyl schopen uhradit, měl být uvězněn, nebo mu měla být uložena práce ve prospěch poškozeného. ³¹⁹

Vcelku zajímavé ustanovení Koldínova zákoníku dotýkající se námezdně pracujících je obsaženo v části věnované otázce poškozování cti, což byla v raném novověku nesmírně důležitá a citlivá oblast. V článku Q. XXXV jsou de facto legalizovány nárek (bédování) a hanění poddaných a služebníků od jejich pánů, stejně jako manželek od manželů, dětí od otců apod. Takové nadávky nejsou ke škodě a nemají být urážkou cti a poctivosti těch, na které jsou mířeny, pokud se dotyční nacházejí v moci či službě toho, který je těmito nadávkami častuje. ³²⁰

Důležitá problematika týkající se samotného vzniku čeledního poměru je řešena v rámci oddílu „*O škodách a o jiném k tomu podobném od jedněch druhým z oumysla, chtěním aneb nechtěním ubližování*“. Zde se stanoví, že veškerá čeled, která se zavázala k budoucí službě u konkrétního pána či hospodáře, je povinna ve sjednaný den a čas do této služby nastoupit. Zdůrazněn je tu opět požadavek na věrnost a pilnost, které mají sloužící při výkonu své služby zachovávat. Pokud by ovšem čeledín slíbil službu jednomu hospodáři, ale nakonec nastoupil k hospodáři jinému, přičemž by tomu původnímu z této příčiny vznikla škoda, má být takový čeledín trestán vězením, pokud by nebyl ochoten nastoupit k tomu pánovi, kterému prvně slíbil svou službu. ³²¹

Poměrně obsáhle je služební poměr v *Koldínově zákoníku* reflektován v rámci okruhu majetkového práva v části *O pronájmu a nájmu*, kde je, na rozdíl od Brikcího *Práv městských*,

---

³¹⁸ Čl. N. XXVI: „*A stala-li by se komu jaká vejtržnost aneb pych od čeledi cí aneb služebníka, tehdy ten, komuž se ublížení stalo, pána jich skrze ceduli aneb poselství dotázati se má, s jeho-li vůlí aneb poručení to se stalo. Přiznal-li by se, že s jeho, tehdy ku pánu to hledino bud'. Pakli by odepřel, tehdy k čeledi jeho bude moci pořádem práva se přikročiti.*“

³¹⁹ Čl. Q. II, odst. II.

³²⁰ Čl. Q. XXXV: „*Nárek aneb hanění od pána na služebníka aneb poddaného jeho, od otce na dítě, od manžela na manželku, od hospodáře na čeledína, od mistra na učedníka učiněný k žádné škodě není a býti nemá k urážce cti anebo poctivosti těch, kteréž by se z prchlivosti stal, a toho času a tehdáž, pokudž by v moci, v správě aneb v službě jich byli.*“

³²¹ Čl. S. X, odst. I, II: „*Čeled služebná obojího pohlaví, totižto pacholci, dívky, kuchařky a summou všelijaká vandrovni čeládka, komuž by se službou budoucí zavázali, když by již čas a den služby jich přišel, k hospodářům, ku pánům aneb ku paním svým najíti se a k službám svým přistupovati povinni budou. A u kohožkoli sloužiti budou, věrnost a pilnost při službách svých zachovati mají.*“

„*Pakli by kterýkoli čeledín takový, připověda službu jednomu, v tom potom druhému se službou zavázal, a příčinou tou lidi vadil, ten každý takový čeledín vězením ztrestán bude, a nechtěl-li by u toho, komuž prvé službou se zavázal a prvé také mu připověděl, sloužiti může od něho v vazbě do času služby připověděné držán býti ...*“

služba přesně definována jako nájem osoby za mzdu peněžní či jinou formu úhrady.³²² V dalších odstavcích je pak služba detailněji rozvedena coby jeden z případů nájmu,³²³ sloužící a jiní námezdně pracující jsou zde se svou službou a prací z hlediska nájmu stavěni na roveň neživým věcem.³²⁴ Otázky nájmu ve vztahu ke službě – byť již ne tolik podstatné – jsou součástí i následujících odstavců článku K. I, konkrétně I–V.

V podstatě ve stejném duchu jako u Bricího je v Koldínových *Právech* řešena problematika trestů, tedy výkonu disciplinární pravomoci zaměstnavatele nebo vychovatele nad mládeží, obecně „*správčův nad mládeží*“, což je pojem objevující se zcela nově. K těmto správčům jsou řazeni řemeslničtí mistři, učitelé a ostatní hospodáři. Ačkoliv má být v případě uplatňování trestů na učních, sloužících a jiné mládeži zachována mírnost, přičemž jsou výslovně zakázány tresty tyranské, neřeší zákoník žádným způsobem důsledky těch trestů, které by trestanému způsobily vážné zranění či smrt.³²⁵ Oproti tomu zemské právo umožňovalo „přátelům“ poddaného, který by byl neoprávněně trestán vězením nebo dokonce připraven o život, žalovat jeho pána k zemskému soudu, přičemž takové osobě hrozil trest žaláře (*VZZ* 1500, čl. 501).

Mírná změna nastala v Koldínově zákoníku ve vztahu ke svědectví čeledi a žen. Zůstalo sice pravidlo, že žádná osoba ženského pohlaví stejně jako čeleď nesměla svědčit v případě pořizování poslední vůle (kšaftování),³²⁶ ve všech ostatních případech však tyto osoby mohly být přijímány za svědky.³²⁷

---

³²² Čl. K. I, odst. I: „[...] *Neb locatio et conductio slove pronájem a nájem osoby aneb některé jiné věci za mzdu na penězích hotových aneb zase na některé jiné věci aneb mzdě (o kterouž by se snešení stalo) k jistému užítku propůjčené k užívání.*“

³²³ Čl. K. I, odst. II: „*A pod titulem tímto práva netoliko sami hospodářové a podruzi se zavírají, ale také všickni ti, ješto by své děti, své přátely k řemeslníkům a k jiným obchodníkům (aby jim svými službami a pracemi posluhovali, očekávajíce za ty své služby a práce jisté mzdy a záplaty) dávali, u nich je jednali, pod tímto práva titulem počteni budou.*“

³²⁴ Čl. K. III, odst. III: „*Nebo najímáme a jako přijímáme k sobě věc, práci, službu, dílo a jakéžkoli jiné posloužení za naši jistou mzdu, za peníze a záplatu budoucí.*“

³²⁵ Čl. K. IV: „*Opět, přijal-li by který řemeslník k sobě učedníka aneb jakéhožkoli služebníka a pro nějaký vejstpek někdy chtěl by ho potrestati, tehdy při trestání takovém má mírnost zachovati, až by učedníka k ochromení přivedl, anebo snad ovšem o zdraví připravil. Nebo ač mistrům, učitelům i všeckněm jiným hospodářům mírná, náležitá i slušná trestání od práva se propůjčují, však přísná, ukrutná a tyranská ovšem se zapovídají. Castigationes enim leves conceduntur docentibus, jakž o tom také M.VI[I]. obšírněji vyměřeno jest.*“ Kapitola *O pokutách a rozličných trestáních na přestupníky řádu a práva*, čl. M. VII: „*Příčinou: jako při trestání, kteráž se od preceptorův, učitelův, řemeslníkův a jiných k nim podobných správčův nad mládeží dle opravy, učení a pro dobré též mládeže, aby se k dobrému vedla, vykonávají. Na taková trestání pomsty přísné se nevztahují, však taková trestání mírná býti mají, aby se k ublížení zdraví mládeže nevztahovala. Castigatio enim lenis conceditur docentibus. Dopouští se učitelům mírné trestání, ale ne tyranské katování, jakož o tom K. IV. položeno jest.*“

³²⁶ Nadále zůstávalo v platnosti pravidlo, že čeleď nesměla ani pořizovat poslední vůli. Viz č. E. VI.

³²⁷ Čl. E. VII, odst. I: „*Svědkové kšaftovní tiito býti nemohou: žádná osoba pohlaví ženského; ani syn zůstalý v moci otce svého; ani ten, kterýž by v moci toho byl, jenž kšaft dělal, a obyčejně při kšaftích domácí čeledi svědectví se zamítá; ani pacholik let nedošlý [...]*“

Poslední důležitou oblastí nových městských práv, kterou je třeba reflektovat z pohledu sloužících, bylo právo rodinné a manželské. Primárně se nedotýkalo úpravy služebního poměru v pravém slova smyslu, nicméně zasahovalo do výchovy dětí a zejména sirotků, kteří ve většině případů bývali umístováni právě do služby. K tomu konečně nabádal i článek D. XX Koldínova zákoníku, kde bylo uvedeno, že sirotci mají být co nejdříve (v nejnižším možném věku) dávání „*k učení svobodnému anebo k řemeslům poctivým, též k službám doma aneb ven z země a k dobrým lidem.*“ Důvody byly především výchovného rázu, touto praxí měla být do značné míry nahrazena plnohodnotná funkce rodiny. Sirotci se tak od útlého věku měli učit poctivé a šlechetné obživě, stejně jako bohabojnosti. V závěru článku se pak nachází přání, aby Bůh dal sirotkům s ohledem na jejich nelehký osud možnost dojít dospělosti a odvděčit se církvi, vlasti a přátelům.³²⁸

Třebaže byla *Práva městská Království českého* propracovaným a v českých poměrech dalších více než 200 let platným právním dokumentem, který se mimo jiné zabýval i postavením sloužících, nedotýkal se například samotného postupu při vzniku námezdní smlouvy, problematiky zbíhání čeledi, neřešil ani sociální diverzifikaci služebníků a jejich práva z ní plynoucí. Tyto otázky zůstávaly v okruhu obecného zemského práva v případě, že sloužící pocházel z poddanských či šlechtických vrstev, nebo v okruhu cechovních statut v případě cechovních učňů, tovaryšů a dalších sloužících.

Nalezneme však i zcela specifické případy související s činnostmi, které potřebovaly poněkud odlišnou právní úpravu, než bylo řemeslo, obchod či klasická zemědělská výroba. V českých poměrech šlo především o hornictví nebo obory zabývající se pěstováním speciálních plodin, například vinařství. Rovněž normativní zakotvení těchto odvětví doznalo značné změny v průběhu 16. století, kdy zejména horní právo přestalo být výsadní doménou panovníka, ale dostalo se i do rukou šlechtických držitelů pozemků, na kterých se nacházely zdroje drahého kovu, tak jako v případě rodu Šliků z Pasounu a Holíče a jejich ostrovského panství po roce 1516.³²⁹ Příkladem, který reprezentuje druhou zmíněnou kategorii, tedy pěstování speciálních plodin, budiž v Praze vydaný viničný řád z roku 1516, který stanovoval, jak se v okolí Prahy mají zakládat vinice a jakým způsobem má být o ně pečováno. Jeho

---

Čl. E. VII, odst. II: „*Však v jiných přech ve všech, krom toliko vysvědčování kšaftův, ženy, panny, služebníci a služebnice, lidé dobře zachovalí, za svědky přijímání bývají.*“

³²⁸ Čl. D. XX: „*[...] A protož s pilností sami předkem s sebou to uvážíce, k čemu by sirotci od přirození byli náchylni, s radou přátel sirotkův a s dotazem práva, aby sirotky časně buď k učení svobodnému anebo k řemeslům poctivým, též k službám doma aneb ven z země a k dobrým lidem dávali. Tak aby hned z mladosti své zvykli Pána Boha se báti, poctivě a šlechetně živi býti a lidem dobrým sloužiti. A když by Pán Bůh ráčil jim dáti let rozumných dojíti, aby předkem církvi, potom vlasti a naposledy přátelům svým se odsluhovati a všechněm jiným lidem se hoditi a ku poctivosti býti mohli.*“

³²⁹ Viz heslo *Horní právo*. In *Ottův slovník naučný*. Jedenáctý díl. Praha, 1897, s. 615–631.

vydavatelem byl tehdejší pražský purkmistr Martin Holec z Květnice a obsahoval mimo jiné i ustanovení stran čeledi najímané na vinice.³³⁰ Podrobnějšímu rozboru se s ohledem na povahu dokumentu budeme věnovat v části zaměřené na právní postavení sloužících ve vrchnostenských řádech a instrukcích. Podstatné však je, že jak v hornictví, tak ve vinařství a dalších specifických odvětvích od 16. století jasně dominuje práce námezdního charakteru.³³¹

Vraťme se však k problematice cechovních námezdních pracovníků. S ohledem na dynamický vývoj hospodářských poměrů českých měst docházelo i ke změnám ve vztahu k existenci a fungování cechovní organizace. Cechovní výroba v 16. století byla již v minulosti reflektována dostatečně, především v pracích Zikmunda Wintera či Josefa Janáčka, jak jsme koneckonců rozvedli již v úvodu této části. Zaměřme se tedy pouze na záležitosti tovaryšů a učňů tak, jak jsou jejich práva a povinnosti pojaty v cechovních řádech 16. a 17. století. Ty obsahově v podstatě navazují na předchozí období, jemuž jsme se věnovali výše, s tím rozdílem, že od 16. století začíná být problematika uzavírání námezdních smluv v podobě učednických a tovaryšských pracovních poměrů v cechovních statutech mnohem více reflektovaná.³³²

Pokud jde o učně, jejich závislost na cechovní organizaci existovala již v 15. století, zcela běžnou se stala ve století následujícím. Spodní věková hranice nástupu mladého chlapce do učení nebyla nikde stanovena, nejčastěji se však pohybovala okolo dvanácti let, podobně jako v německých zemích. Doba učení bývala různě dlouhá, zpravidla od dvou do šesti let, ve více než jedné pětině případů se setkáme dokonce jen s ročním učebním poměrem. Za vstup do učení se platilo do poloviny 16. století zpravidla jednu libru vosku, později dvě libry. Po zápisu do cechu se učeň stával „*členem domácí čeledi*“, byl integrován do domácnosti mistra, který přebíral otcovská práva, z nichž nejčastěji zmiňované je právo tělesného trestání. Užívání tělesných trestů ze strany mistra dovolovalo staré městské právo.³³³ Na druhou stranu měl mistr povinnost učně živit, někdy také poskytovat ošacení. I přes naprostou převahu zpráv o neutěšených poměrech učňů lze v městských knihách nalézt i řadu zápisů dokládajících pozitivní vztah mezi mistry a učni, kdy umírající mistři nezřídka kdy odkazovali svým učňům

---

³³⁰ Zřízení při horách vinnických okolo Prahy za permistrzví pana Martina Holce, 10. února 1516. In NOVÁČEK, Vojtěch Jaromír (ed.). *Výpisy z knih vinnických z let 1358–1576* (Archiv český 18). Praha, 1900, s. 380–383.

³³¹ KOTOUS, J. *Ke kořenům pracovního práva*, s. 49. K problematice námezdní práce v hornictví na počátku novověku blíže zejm. JAROŠ, M. *K otázce námezdní práce v českém hornictví*, s. 71–76.

³³² Tamtéž, s. 46.

³³³ Viz např. již citované články K. IV a M. VII Koldínova zákoníku. Podle cechovních zřízení platných na Hlinecku měl být nezbedný učeň trestán jednou metlou, tovaryš dvěma metlami. ADÁMEK, K. V. *Cechovní zřízení na Hlinecku*, s. 6.

nejrůznější věci, od šatů po potřeby řemeslné.³³⁴ Po vyučení se chlapec dostal mezi tovaryše, přijetí do jejich řad bylo spojeno s náležitou ceremonií.³³⁵

Vstup do učení, resp. do cechu s sebou nesl od 15. století povinnost zájemce dokládat svůj manželský původ zachovacím listem (listem o počestnosti rodičů), který od počátku, kdy byl pouze stručným potvrzením, postupně nabýval složitější podoby.³³⁶ V případě tovaryšů často chybí doklady o vymáhání tohoto listu, v době pobělohorské však bývalo vyžadováno jiné vysvědčení uchazeče, a sice o katolickém vyznání. Nekatolíci, kteří tímto osvědčením nedisponovali, mohli v rámci cechu pracovat pouze čtvrt roku, do té doby museli buď konvertovat ke katolictví, nebo odejít.³³⁷

Přístup k řemeslu byl ryze mužskou záležitostí, dívky a obecně ženy neměly být řemeslu učeny, byť některé ojedinělé případy doloženy máme (tkalci, punčocháři). Výjimku tvořily mistrovské vdovy, kterým bylo umožněno vést řemeslo po svém zemřelém manželovi v rámci cechu.³³⁸ Omezování ženské práce v některých ceších se dotýkalo i pracovníc, které nebyly, a dle stanov ani nemohly být, jejich členkami. Zvláště tvrdé byly například artikule hlineckého tkalcovského cechu z roku 1694, které výslovně zakazovaly zaměstnávat knapky a vůbec osoby ženské tam, kde pracovali tovaryši. Účelem tohoto opatření byla nejspíš eliminace mravnostních deliktů, v tomto prostředí jinak poměrně častých.³³⁹

Další restrikcí, která byla obsažena ve zmíněném řádu a která v době 17. a 18. století představovala poměrně běžnou praxi, byla striktní úprava možnosti provozování řemesla na venkově, kde mohl například tkalcovský mistr pracovat pouze na jednom stavu bez možnosti zaměstnávat učně a tovaryše. S takovými nařízeními, která obecně omezovala výkon venkovského řemesla, se setkáváme i v jiných ceších, například v hrncířském (Hlinsko, 1652), novoševcovském (Hlinsko, 1751) či kolářském (Svratka, 1751). Vesnický mistr mohl učit svého syna řemeslu, ten však byl propuštěn jen s povolením vrchnosti (hejtmana panství), navíc měl povinnost se půl roku doučovat ve městě (např. novoševcovský cech v Hlinsku, 1751). Také poplatky placené cechu nebyly pro venkovského uchazeče o vyučení úplně

³³⁴ WINTER, Z. *Český průmysl a obchod v 16. věku*, s. 310–325.

³³⁵ Tamtéž, s. 334–337.

³³⁶ V případě cizopanských uchazečů býval někde výslovně vyžadován i výhostní list. ADÁMEK, K. V. *Cechovní zřízení na Hlinecku*, s. 2.

³³⁷ WINTER, Z. *Český průmysl a obchod v 16. věku*, s. 200–201, 346–347. Požadavek na římskokatolické vyznání se objevuje v cechovních řádech nejčastěji od druhé poloviny 17. století do první poloviny století následujícího. ADÁMEK, K. V. *Cechovní zřízení na Hlinecku*, s. 2.

³³⁸ LENDEROVÁ, M. a kol. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 307. Z. Winter se zmiňuje o Kateřině Vokáčové, pražské punčochářské mistryni, která zcela regulérně a s povolením od císaře vykonávala řemeslo v rámci cechu, do kterého byla přijata v roce 1614. WINTER, Zikmund. *Řemeslnictvo a živnost 16. věku v Čechách (1526–1620)*. Praha, 1909, s. 633. Ženy jako součást řemeslnické cechovní organizace dokládá i WUNDER, Heide. „*Er ist die Sonn', sie ist der Mond.*“ *Frauen in der Frühen Neuzeit*. München, 1992, s. 125.

³³⁹ ADÁMEK, K. V. *Cechovní zřízení na Hlinecku*, s. 3–4.

nízké.³⁴⁰ Existovaly však také oblasti, kde v 17. století vznikaly samostatné venkovské cechy podporované vrchností. Takovým případem je například protoindustriální Broumovsko, kde od roku 1615 fungoval velmi početný tkalcovský cech sdružující nakonec několik stovek venkovských tkalců. Tato organizace, s přestávkou fungující s jistotou do roku 1758, tvořila alespoň z počátku protiváhu soukenictví, které bylo naopak doménou města Broumova. V průběhu času si mistři tkalcovského cechu na broumovském panství vymohli na vrchnosti řadu výsad, které umožňovaly rozvoj cechovní organizace. Mohli například najímat neomezený počet námezdních pracovníků.³⁴¹

S tovaryšským poměrem je úzce spojena i povinnost vandru, který ještě do poloviny 16. století nebyl nezbytně nutný k dosažení mistrovství, často o něm nebyla ani zmínka v cechovních statutech. Stejně tak nebylo určeno, kam mají tovaryši chodit. Do konce 16. století se však vandr stal ve většině cechů přímo nařizovanou součástí cesty k mistrovskému titulu. V případě šesti let strávených ve stavu tovaryšském činila délka vandru alespoň tři roky.³⁴² Výjimku tvořili mistrovští synkové, kteří po otci dědili živnost i členství v cechu a kteří byli zpravidla zproštěni povinnosti vandru i mistrovských kusů.³⁴³ V některých ceších nabývali podobná práva rovněž ženichové mistrovských vdov nebo dcer v případě, že mistr neměl mužského potomka, který by mohl dědit řemeslo. Tyto ženy jakožto držitelky živnostenského oprávnění převáděly po manželovi, resp. otci, polovinu mistrovského práva na nového manžela-tovaryše, který byl zpravidla povinen podniknout či odevzdat pouze polovinu toho, co bylo požadováno po jiném tovaryši. Pro chudé tovaryše představoval sňatek s vdovou po mistrovi nebo jeho dcerou nejjednodušší cestu k členství v cechu, potažmo k mistrovství.³⁴⁴

Stejně jako v 15. století i v obdobích následujících byl tovaryš součástí mistrova domu. Specifické postavení zaujímalí ženatí tovaryši, o které mistři příliš nestáli, zejména s nimi odmítali sdílet domácnost.³⁴⁵ V 16. století jsme svědky vyššího počtu ženatých tovaryšů, kteří při nástupu do „služby“ byli povinni listem doložit své řádné sezdání

---

³⁴⁰ Tamtéž, s. 13–14; dotčené řády jsou publikovány na s. 31–61.

³⁴¹ K venkovskému cechu tkalců na panství broumovském podrobněji ČECHURA, Jaroslav. Broumovsko 1615–1754: Nový rozměr evropské protoindustriie. In BOHÁČOVÁ, Veronika – KUCROVÁ, Veronika (edd.). *Sedláci si dělají, co chtějí. Sborník vybraných prací profesora Jaroslava Čechury*. Praha, 2012, s. 308–345, zde zejm. s. 319–333.

³⁴² ADÁMEK, K. V. *Cechovní zřízení na Hlinceku*, s. 7.

³⁴³ WINTER, Z. *Český průmysl a obchod v 16. věku*, s. 196, 249 nn., 340–341.

³⁴⁴ Tamtéž, s. 247–248; ADÁMEK, K. V. *Cechovní zřízení na Hlinceku*, s. 11–12.

³⁴⁵ Hodnotící zpráva českého místopředsedství ze srpna 1699 týkající se stavu obchodu a řemeslné výroby v zemi přímo uváděla jako jeden z problémů cechovní organizace zakazování manželských sňatků tovaryšům. Pokud totiž tovaryš byl ženatý, nesměli ho mistři přijímat, a to bez ohledu na jeho skutečné schopnosti. Jedinou výjimku představovala situace, kdy byl tovaryš ochoten přijmout za ženu dceru mistra, což byla zároveň často i jediná možnost, jak dosáhnout mistrovství. KLÍMA, A. *Manufakturní období v Čechách*, s. 121.

s manželkou a vysvědčit chování u předchozího mistra, pokud u nějakého pracovali.³⁴⁶ Tovaryši svobodní naopak mívali u mistra zajištěno ubytování a stravu, byť není doloženo, že by společně jedli u jednoho stolu s dalšími členy mistrovy domácnosti. Pokrmy byly poskytovány zpravidla čtyři denně, někdy tři, přičemž oběd býval masitý. Ubytování bylo velmi skromné, většinou přímo na dílně, kde i několik tovaryšů sdílelo jednu postel. Kromě řemeslné práce byl tovaryš ze strany mistra nucen vykonávat i různé vedlejší práce jako uklízení, vynášení odpadků ad.³⁴⁷ Někdy je v cechovních či tovaryšských řádech obsažena formulace upravující vztah tovaryšů a učňů, mezi nimiž měla panovat „*svornost a láska bratrská*“. Pokud se tovaryši s učni v řádu snášeli, mohli se bavit i tancem. Co se však zakazovalo, byly karetní hry, potulka, oplzlé řeči či nestřídmost, někdy také zpěv světských písní, zvláště v přítomnosti dětí.³⁴⁸

Rozhodl-li se tovaryš či učeň pro skončení pracovního, resp. učebního poměru u stávajícího mistra, mohl tak učinit podáním výpovědi, která trvala zpravidla týden. Bylo zvykem vypovědět službu v neděli, přičemž se do další neděle pracovalo a následně byl dotyčný propuštěn. V době svátků, před posvícením a výročními trhy byla v některých ceších výpovědní lhůta prodloužena až na tři týdny. Obecně se jednalo o dobu, kdy podávání výpovědí nebylo příliš žádoucí. Pokud nebyla ze strany tovaryše nebo učně výpovědní lhůta dodržena a tento vystoupil dříve, mohl být vůči němu uplatňován trest vězení v délce trvání tří nebo šesti dní dle období, kdy k vystoupení došlo. Mistr také mohl propustit tovaryše či učně pro potřeby jiného mistra s vědomím cechmistrů.³⁴⁹ Pokud se tovaryš nebo učeň u mistra nebo kdekoliv jinde zadlužil, nesměl být jinde přijat do práce, dokud nesplatil svůj dluh, nebo se jinak nevyrovnal.³⁵⁰

Tovaryšská komunita patřila v raném novověku k sociálně aktivním složkám tehdejší společnosti, která se snažila hájit společné zájmy, a to zejména vůči svým zaměstnavatelům i vlastním cechům. Do roku 1620 proběhla řada tovaryšských povstání a stávek vedených především z důvodu sociálního útlaku reprezentovaného např. výší mzdy, nedostatečnou či nekvalitní stravou, bitím ze strany mistra, krutým trestáním nedbalosti apod. Důvodem bylo i

---

³⁴⁶ Tovaryš, který se chtěl osadit a dělat řemeslo, musel předložit výhostní (fedrovní) list od svého pána majiteli toho panství, na kterém se nacházelo zvolené budoucí působiště. Poté musel cechmistrům předložit zachovací list (list manželského početí), neboť mistrem se dle řádu hlineckého cechu hrnčířského z roku 1652 nesměl stát žádný cizoložník, zloděj, lhář, kostkář a ten, kdo by měl ženu nezachovalou a nečestnou, panchart apod. Podmínka zachovalosti a předložení výhostu je formulována ve většině cechovních artikulí ze 17. a 18. století z oblasti Hlinecka. Viz ADÁMEK, K. V. *Cechovní zřízení na Hlinecku*, s. 8.

³⁴⁷ WINTER, Z. *Český průmysl a obchod v 16. věku*, s. 395–398; ADÁMEK, K. V. *Cechovní zřízení na Hlinecku*, s. 7.

³⁴⁸ ADÁMEK, K. V. *Cechovní zřízení na Hlinecku*, s. 6.

³⁴⁹ Tamtéž, s. 4–5.

³⁵⁰ Tamtéž, s. 16.

omezování tovaryšů v jejich organizaci, zejména po finanční stránce, či znesnadnění přístupu k mistrovství. Čím více rostlo v průběhu 16. století sociální napětí mezi mistry a tovaryši, tím blíže k sobě měli tovaryši stejného řemesla, neboť je z důvodu snižující se naděje na snadné dosažení mistrovství spojoval podobný osud.³⁵¹

Tovaryši se sdružovali v rámci tovaryšských organizací či pořádků, které, přestože měly spojovat a hájit jejich zájmy, byly výrazně závislé na mistrovských ceších.³⁵² Proto, ačkoliv v německých zemích docházelo k potlačování těchto pořádků již v 16. století, v Čechách byly nadále zakládány i ze strany mistrů ve snaze o zavedení lepšího řádu v organizaci tovaryšů. Pokud v daném místě tovaryšský pořádek existoval, každý přivandrovalý tovaryš měl povinnost do něho vstoupit. V jeho čele stáli dva až čtyři tzv. starší tovaryši. Schůze tovaryšského cechu se nejčastěji konaly jednou za týden nebo dva, nabývaly přitom podobného rázu jako shromáždění cechovních mistrů.³⁵³ Kdo schůzi zanedbal, musel platit do pokladny. Účasti byli zproštěni jenom mistrovští synkové, jejichž povinnost platit příspěvky tím ovšem nezanikala. Účelem schůzek bylo i narovnávání sporů mezi tovaryši a konání tovaryšského soudu, který řešil v podstatě jen přečiny proti řádu a přijímal žaloby tovaryšů na tovaryše jiné. Záležitosti trestního práva mu pochopitelně nepříslušely, podobně jako soudu cechmistrovskému. Tresty pro tovaryše byly ukládány formou peněžních pokut. Tovaryšské pořádky však měly i důležitou roli sociální,³⁵⁴ a to především v případě nemoci či úmrtí některého z jejich členů. Pokud některý z tovaryšů onemocněl, ostatní kolegové mu byli povinni sloužit a hlídat ho, stejně tak měl nemocný právo na zaopatření z cechovní pokladnice, dokud se neuzdravil. V době nemoci mu totiž byla zpravidla pozastavena mzda. Pokud tovaryš zemřel, platil se pohřeb rovněž z pokladnice, kam se následně dluh splatil z jeho pozůstalosti. Tyto křesťanské povinnosti, které v dřívějších dobách plnili mistři a obce, přebírala od 16. století právě tovaryšská organizace.³⁵⁵

---

³⁵¹ WINTER, Z. *Český průmysl a obchod v 16. věku*, s. 405–406, 429.

³⁵² Tovaryši v rámci tovaryšských pořádků sice měli možnost kolektivního vystoupení proti zaměstnavateli, nicméně jejich vliv nelze přeceňovat z důvodu značného omezování ze strany cechů. Viz URFUS, V. *Právní postavení*, s. 216–217.

³⁵³ Na Hlinecku byly tovaryšské schůze v 17. století konány jednou za čtyři neděle. Zajímavá zvyklost byla zakotvena v tovaryšském řádu hlineckých pekařů a perníkářů z roku 1694, podle níž měl každý tovaryš v určenou hodinu do cechovní hospody přinést paní matce a panu otci štědrovečerní dary, „*aby pan otec, vidouc lásku od tovaryšův, tím přívětivěji k nim se chovati mohl*“. ADÁMEK, K. V. *Cechovní zřízení na Hlinecku*, s. 7, 68.

³⁵⁴ S ohledem na důležité sociální funkce cechovních a tovaryšských organizací vyniká jejich charitativní uplatnění, které se odráželo v péči o přestárlé či zchudlé členy nebo v účasti na klíčových okamžicích životních cyklů ostatních příslušníků pořádku. BŮŽEK, Václav a kol. *Společnost českých zemí v raném novověku. Struktury, identity, konflikty*. Praha, 2010, s. 371 nn.

³⁵⁵ WINTER, Z. *Český průmysl a obchod v 16. věku*, s. 139–140, 377–389.

Po třicetileté válce se úpadek cechů, započatý již v 16. století, nezastavil, právě naopak. Na jednu stranu docházelo k uzavírání cechů určitým počtem mistrů, na druhou stranu přibývaly živnosti s koncesemi udělovanými úřady mimo cech. Zhoršovalo se postavení námezdních pracovníků, které se projevovalo i omezeným přístupem tovaryšů k cechu. Proto se rapidně zvýšil počet „fušerů“, venkovských řemeslníků a židů, kteří vykonávali řemeslo mimo cechovní organizaci. Z vnějších příčin se jednalo o obecnou a pozvolnou hospodářskou expanzi mimo standardní lokality dříve uzavřeného městského okruhu, docházelo k rozvolňování hranic. Absolutistickým vládám se také příliš nezamlouvala autonomie měst, s čímž souviselo i privilegované postavení městských řemesel. V Anglii byly zrušeny živnostenské monopoly v roce 1623, ve Francii se objevil návrh na eliminaci cechů již v roce 1614. Ty byly sice nadále ponechány, ale výrazně ovlivňovány politikou státu.³⁵⁶

V německých zemích se již od poloviny 17. století zabývaly sněmy i někteří teoretici otázkou zásadní reformy cechovní organizace,³⁵⁷ k čemuž fakticky došlo až v roce 1731, podobně jako v Čechách, kde se nicméně již v závěru 17. století jednalo dokonce o úplném zrušení cechů.³⁵⁸ To se ukázalo na tehdejší poměry přece jen jako myšlenka příliš radikální, tudíž, stejně jako v německých oblastech, docházelo v této sféře pouze k dílčím právním úpravám.³⁵⁹ V průběhu první třetiny 18. století však bylo zcela zřejmé, že bez rázných změn se hospodářské poměry českým měst stejně neobejdou. V roce 1715 byly zrušeny předpisy omezující počet živnostníků v určitém místě a další cechovní ustanovení znemožňující volný rozvoj průmyslu.³⁶⁰ Cechovní organizace již v této době vyhovovala pouze „*místním zájmům průměrných jedinců, omezovala, resp. vylučovala konkurenci a konservovala starý*

---

³⁵⁶ Tamtéž, s. 434–435. „*Proti středověkému drobnému, cechovnímu průmyslu řemeslnému a převládající bezprostřední směně statků, což možno charakterisovati jako hospodářství užšího životního okruhu, uplatňuje se znenáhla systém nákladnického a manufakturního podnikání ve velkém. Tím byly zasaženy kořeny středověkého města. S tím procesem jede ruku v ruce politický absolutismus, který postupně zbavuje města jejich autonomie. Tak ‚středověké město‘ jako privilegovaná jednotka hospodářská, politická, právní i vojenská spěje k svému rozkladu a zániku, zatím co na tomtéž místě začíná klíčit město moderní.*“ KLEPL, Jan. Královská města česká počátkem 18. stol. Reformy hospodářské a správní. In *Český časopis historický* 38, 1932, s. 260–284, 489–521, zde s. 262.

³⁵⁷ Např. teorie o reformě cechovního zřízení německého učenice Johanna Joachima Bechera (1635–1682), jenž tvrdil, že se cechy proměnily ve skryté monopoly, nebo názory rakouského merkantilisty Wilhelma von Schrödera (1640–1688), který přirovnával cechy k moru. Více viz KOTOUS, J. *Ke kořenům pracovního práva*, s. 47.

³⁵⁸ Značnou kritiku cechů, které bránily dalšímu rozvoji řemeslné výroby (odmítání zahraničních odborníků, nemožnost tovaryšů dosáhnout na mistrovství, zákazy ženění tovaryšů, omezování počtu mistrů i tovaryšů, absence řemeslného dorostu atd.), obsahovala zpráva českého místodržitelství z 11. srpna 1699, na jejímž základě vyvstala otázka úplného rozpuštění cechovní organizace. K tomuto tématu podrobněji KLÍMA, A. *Manufakturní období v Čechách*, s. 118–122.

³⁵⁹ WINTER, Z. *Český průmysl a obchod v 16. věku*, s. 435.

³⁶⁰ FLÉGL, Oldřich. K přeměně cechovního zřízení u nás v 18. stol. Příspěvek k dějinám průmyslové výroby. In *Obzor národohospodářský* 19, 1914, s. 183–188, zde s. 184.

partikularismus výrobní techniky i technologie“.³⁶¹ Navíc bylo třeba v duchu absolutistických disciplinačních tendencí a policejních nařízení nastavit i v rámci cechovní organizace normy jednání a chování jejích členů včetně stanovení případných trestů. V letech 1731–1732 tak byly panovníkem vydány nové patenty omezující autonomii cechů, čímž došlo k výraznému posílení pravomoci státu nad správou cechovního zřízení.³⁶² Tento proces byl zahájen v podstatě již za vlády Josefa I., jenž zakázal městským radám a vrchnostem potvrzovat cechům jejich artikule.³⁶³

Zásadní bylo především vydání generálního řemeslnického patentu (*Handwerksgenerale und Fundamentalpatent*)³⁶⁴ Karlem VI. v roce 1731 a generálních cechovních artikulů (*Generalzunftartikeln für die Zünfte der k. böhmischen Erbsländer*)³⁶⁵ o osm let později, jejichž cílem byla jasná unifikace statut všech typů cechů, zavedení jednotných disciplinačních norem státu nad jejich členy, ale například také sociální ochrana tovaryšů, jimž byla společně s uční věnována v obou dokumentech značná pozornost. Důležité bylo v podstatě poprvé v normativním státním nařízení obecně formulované přijetí tovaryšského vandru, který měl platit plošně pro všechny. Vyhnout se mu přitom neměli ani ti tovaryši, kteří si za ženu brali mistrova dceru či vdovu po něm, čímž se v mnoha případech jednoduše dostávali k mistrovství bez ohledu na skutečné schopnosti. To se týkalo i zhotovování mistrovského kusu, dříve povinné součásti mistrovské zkoušky, který v mnoha českých od takto zajištěných tovaryšů nebyl vůbec požadován (podobným případem byli i mistrovští synkové).³⁶⁶ Tovaryšům bylo také zakázáno nedovolené shromažďování a povstávání, jasně byla stanovena pravidla pro vstupování do cechu včetně předkládání „listu řádného narození“ a listů výučních, v podstatě dle shodných pravidel jako bylo od 16. století běžné v případě čelední služby. S tím souvisela i povinnost mistrů vydat propouštěcí list, bylo-li učení ukončeno (přičemž toto nemělo být ze strany mistrů odpíráno, jak se často stávalo),³⁶⁷ stejně jako fedrovní list pro vandrující tovaryše, jehož vzor se dokonce stal

³⁶¹ ADAMOVIČ, K. – SOUKUP, L. *Prameny k dějinám práva*, s. 164.

³⁶² WINTER, Z. *Český průmysl a obchod v 16. věku*, s. 435.

³⁶³ Viz patent Josefa I. z 1. října 1708 pro Moravu; WEINGARTEN, Johann Jacob (ed.). *Codex Ferdinando-Leopoldino-Josephino-Carolinus*. Praha, 1720, s. 665, Nr. 644.

³⁶⁴ V originálním znění např. viz WECKEBRAD, Franz X. (ed.). *Vollständige Sammlung aller seit dem Jahre 1729 bis gegenwärtig ergangenen Generalien und Verordnungen für sämmentliche Innungen und Zünfte. In systematisch-chronolog. Ordnung*. Brünn, 1793, s. 3–18, Nr. 1. Zde citováno dle české verze, viz *Generální řemeslnický patent*. Vídeň, 16. listopadu 1731 [online]. Dostupný z URL: < <http://eod.vkol.cz/ii630311/>>, [cit. 27. 6. 2018].

³⁶⁵ WECKEBRAD, F. X. (ed.). *Vollständige Sammlung*, s. 18–52, Nr. 2. Zde dokument chybně datován rokem 1729. Blíže k této problematice podrobně KLÍMA, A. *Manufakturní období v Čechách*, s. 198 nn.

³⁶⁶ *Generální řemeslnický patent*, odst. III a XIII, čl. 7; mistrovskému kusu je pak speciálně věnován odst. XII.

³⁶⁷ *Generální řemeslnický patent*, odst. IX.

součástí patentu.³⁶⁸ Ten stanovil i výpovědní lhůtu, která měla být nejméně osm dní před plánovaným odchodem tovaryše od mistra. V zemském právu ani čeledních řádech nebyla výpovědní lhůta pro selskou a městskou necechovní čeleď blíže specifikována až do druhé poloviny 18. století, i poté však byla možnost výpovědi značně omezena pouze na konkrétní důvody (viz např. čelední řád pro Čechy 1765).

Velmi podstatnou změnu přinášel odstavec čtvrtý, který stanovil, že až na výjimečné případy osob žijících se nečestným povoláním, mají být všichni bez rozdílu připuštěni k řemeslu, navíc vstupu do učení nemá bránit ani vrchnost v případě poddanského obyvatelstva.³⁶⁹ Realita však v tomto ohledu vypadala poněkud odlišně, jelikož vrchnost stále více uplatňovala poddané ve vlastních hospodářských podnicích, a to nejen sirotky, ale i děti žijících hospodářů. Zajímavým ustanovením je pak povolení vrchnostenské služby tovaryšům mimo řemeslo, která nemá být překážkou v dalším dosahování jejich cílů, zejména pak v zisku mistrovství.³⁷⁰

Dále je cechovní patent v řadě odstavců protkнут různými nařízeními a pohrůzkami trestů, které, jak jsme již zmínili, vycházejí z obecného trendu policejních předpisů absolutistického státu. Přes jisté výše uvedené změny, které přinesly generální řemeslnický (cechovní) patent a generální cechovní artikule na přelomu první a druhé třetiny 18. století, lze souhlasit s tezí, že právní postavení tovaryšů zůstávalo v průběhu 17. a 18. století v podstatě statické.³⁷¹ Jiná situace panovala v případě zájemců o učňovství, jimž se, alespoň co do ustanovení normativních předpisů, měl výrazně zjednodušit přístup k řemeslu. Stojíme však v době vzniku nových forem řemeslné a protoindustriální výroby, které v podstatě znamenaly začátek konce tradiční cechovní organizace. Přesto generální řemeslnický patent spolu s generálními cechovními artikuly vytvořily právní systém platný až do vydání živnostenského řádu v roce 1859,³⁷² i když snahy o rozšíření svobody obchodu a výroby v rakouských zemích byly průběžně naplňovány dílčími tereziánskými a josefínskými reformami, které cechovní soustavu postupně nahrazovaly soustavou koncesní.³⁷³

---

³⁶⁸ Tovaryš musel mít písemné potvrzení od svého předchozího zaměstnavatele již od 17. století. URFUS, V. *Právní postavení*, s. 226.

³⁶⁹ *Generální řemeslnický patent*, odst. IV a IX; případné tresty, spadající pod pravomoc příslušných vrchností, řešil odst. V.

³⁷⁰ *Generální řemeslnický patent*, odst. IX.

³⁷¹ URFUS, V. *Právní postavení*, s. 217.

³⁷² KOTOUS, J. *Ke kořenům pracovního práva*, s. 47.

³⁷³ V roce 1776 byl vydán cirkulář, podle kterého neměly magistráty a vrchnosti v okruhu své působnosti ztěžovat komerčním řemeslníkům, továrníkům a manufakturistům nabývání měšťanského a mistrovského práva, navíc již tehdy bylo prohlášeno 84 druhů živností za zaměstnání zcela volná. V roce 1787 Josef II. v Čechách zcela zakázal zakládání nových cechů. FLÉGL, O. *K přeměně cechovního zřízení u nás v 18. stol.*, s. 184.

V případě pracovníků působících ve městech, ale postavených mimo cechovní organizaci, tedy většinu nekvalifikované městské čeledi zabývající se pracemi v domácnostech měšťanů, případně pomocnými činnostmi v řemeslné i zemědělské výrobě, došlo k první samostatné úpravě čeledních poměrů až na konci 18. století v souvislosti se zrušením nevolnictví a nutností specifikace nových pravidel především pro venkovské prostředí. V druhé polovině roku 1782 tak byly vydány dva samostatné čelední řády, jeden pro venkovskou čeleď (*Gesindordnung für das Landgesind in Böhmen, Mähren und Schlesien*)³⁷⁴ a druhý pro sloužící ve městech (*Ordnung für das Stadtgesind in Böhmen, Mähren und Schlesien*).³⁷⁵ Oba tyto řády byly v následujících letech vydány také pro další rakouské země včetně hlavního města Vídně (1787). Oproti právním úpravám tereziánským pronikl do zákonodárství Josefa II. duch osvícenství a tehdy populárního učení o přirozeném právu, prosazujícím svobodu a rovnost státních „občanů“.³⁷⁶

Josefínský řád pro městskou čeleď, obsahující celkem 44 paragrafů, upravoval poměry sloužících příznivěji než ty na venkově, jelikož plně uznával smluvní svobodu čeledi.³⁷⁷ „Služební smlouva“ se stávala platnou, jakmile pán prohlásil, že služebníka přijímá a ten zase souhlasil s přijetím služby (§ 1), přičemž vzájemná dohoda měla být stvrzena písemně (§ 5). Součástí zahájení služebního poměru byla ujednání zaměstnavatele a sloužícího stran druhu služby, mzdy (§ 15) i všech ostatních oboustranných závazků. Mezi ně mohla patřit i výpovědní lhůta, která měla v jiném než smluveném případě činit 14 dní při službě měsíční a šest týdnů, byla-li služba placena čtvrt-, polo- nebo celoročně (§ 19). Řád však vyjmenovává hned sedm případů, kdy mohlo dojít k předčasnému ukončení čelední služby (§ 20, odst. 1–7). Standardní součástí řádu byla také ustanovení o poslušnosti a uctivosti, kterou má čeleď chovat ke svému pánovi, ten se má na druhou stranu snažit, aby si obojí získal svým lidumilným a křesťanským chováním. Co se dalších povinností čeledi ve věci dodržování smlouvy týče, shodují se de facto s předpisy řádu pro venkovskou čeleď. Poprvé čelední řád obsahoval některá ustanovení o chování sloužících v domácnosti, například stran zacházení s ohněm (světlem), kouření apod. (§ 11). Stejně jako v případě předchozích právních předpisů, určoval i tento povinnosti pána ohledně vydání vysvědčení o věrnosti, mravnosti,

---

³⁷⁴ *Gesindordnung für das Landgesind in Böhmen, Mähren und Schlesien vom 30. September 1782. In Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze. Erster Band, 1780–1784. Wien, 1785, s. 85–99, Nr. VI.*

³⁷⁵ *Ordnung für das Stadtgesind in Böhmen, Mähren und Schlesien vom 1. Dezember 1782. In Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze. Erster Band, 1780–1784. Wien, 1785, s. 210–224, Nr. XXV.*

³⁷⁶ MORGENSTERN, H. *Gesindewesen und Gesinderecht in Österreich*, s. 64–65.

³⁷⁷ V tom H. Morgenstern spatřuje zásadní rozdíl oproti zákonodárství Marie Terezie. Princip smluvní svobody pro sloužící se projevil rovněž v otázkách mzdy, času služby či výpovědní lhůty. Tamtéž, s. 65.

skromnosti a pilnosti služebníka při ukončení jeho služebního poměru (§ 33), rovněž pak i včasného placení mzdy (§ 29 zaváděl povinnost vedení výplatních knížek, tzv. *Lohnbüchel* v případě výplaty v delších než čtvrtletních intervalech), vydávání náležité stravy, pití a všech jinak ujednaných věcí (§ 28).³⁷⁸ Důležitá byla ustanovení týkající se řešení sporů a hádek mezi čeledí a pánem, s čímž souviselo také určení soudní pravomoci nad osobami páchajícími přestupky či trestné činy spojené s čelední službou (§§ 35–44). Spory měly řešit městské magistráty v případě, že čelední pán pocházel z měšťanského stavu, pokud byl členem stavu vyššího, rozhodovat měli městští či krajští hejtmani, a to bezplatně a nejpozději do tří dnů (§ 36). Případy krádeží, zpronevěr či vztažení ruky na osobu pána měly spadat pod pravomoc politických orgánů s uplatněním trestních předpisů hrdelního práva (§ 39). Ani jeden ze zmíněných řádů, pro městskou i venkovskou čeleď, nestanovoval, jak se má hospodář zachovat v případě, že čeleď není pro nemoc schopna vykonávat službu. Zde je uvedena pouze možnost propuštění sloužícího (§ 20, odst. 3), ale nikoliv nutnost zajištění zdravotní péče zaměstnavatele pro nemocného zaměstnance.³⁷⁹ Ačkoliv byly josefínské čelední řády uvažovány pouze jako provizorní, zůstávaly v Čechách v platnosti i po roce 1848. Podrobnější úprava čeledních poměrů nebyla pojata ani do *Všeobecného občanského zákoníku* (1811) z důvodu značných regionálních odlišností v jednotlivých zemích a krajích habsburského soustátí, které si žádaly individuální právní přístup.³⁸⁰

---

³⁷⁸ KREJČÍ, R. *Snahy o reformu řádu čeledního v království Českém*, s. 401–402.

³⁷⁹ Tamtéž, s. 402.

³⁸⁰ Tamtéž.

2.4. Sloužící v zemském právu a policejních nařízeních absolutistického státu

Existence námezdní pracovní síly v podobě čeledínů, pacholků či děveček na panstvích v českých zemích je bezpečně doložena již v předhusitském období.³⁸¹ Jejich zvýšená potřeba od první poloviny 13. století souvisela především s rozvojem řemeslné výroby v nově vznikajících městech.³⁸² První psaná právní úprava čeledních poměrů v Čechách však pochází až z poloviny 15. století, kdy se postupně začínají objevovat zákonné normy řešící poddanské záležitosti, a sice ve formě sněmovních usnesení (snešení).³⁸³

Jedno z prvních, které se zabývalo osobami sloužícími, vycházelo z jednání zemského sněmu z listopadu 1453. Dotýkalo se například problematiky nakládání s povaleči (přesněji těch, kteří neslouží, pána nemají a povalují se v krčmách), kteří měli být po zajištění předání k výsledku nejbližšímu popravčímu a v případě shledání nižší míry provinění propuštěni za předpokladu vyhledání pána, u něhož by nejpozději do dvou týdnů vstoupili do služby. Pokud by tak neučinili, mělo s nimi být napříště nakládáno jako se zahaleči a krajskými škůdci. Usnesení dále nařizovalo, aby „*pacholci dělní neboli služební*“ pány měli, sloužili a dělali. V tomto článku se poprvé začíná objevovat jasné terminologické rozlišení mezi čeledí („*pacholci služební*“), tedy zaměstnanci v dlouhodobém, zpravidla ročním pracovním poměru, a nádeníky („*pacholci dělní*“) najímanými za denní či úkolovou mzdu. Také odluzování čeledi jinému hospodáři a její přechovávání bylo dle citovaného nařízení přísně zakázáno (tento článek obsahově odpovídal již usnesení z roku 1437).³⁸⁴

Čeledi věnoval pozornost i Svatováclavský sněm v roce 1479, který zřejmě jako první uložil zaměstnavateli (pánovi) povinnost vydat při ukončení smlouveného pracovního poměru čeledínovi, pacholkovi nebo děvečce list potvrzující počestné dosloužení a vyhoštění. Pokud by někdo přijal sloužícího bez patřičných dokladů a navíc ho odmítal vydat jeho původnímu pánovi, u něhož čeledín nedosloužil, měl být trestán bez ohledu na stav, ze kterého pocházel, pokutou ve výši 50 kop grošů [českých] do královské pokladny. Čeledín také neměl být proti své vůli nucen k práci u stejného pána i v dalším období, pokud „*svého roku dobyl*“.³⁸⁵

³⁸¹ Podle Valentina Urfuse rostl vliv námezdní práce na venkově výrazněji až od počátku 16. století, což autor zřejmě odvozoval z četnosti právních pramenů upravujících venkovskou námezdní práci, nicméně existence venkovské čeledi byla nepochybně běžná již v období vrcholného a pozdního středověku. URFUS, V. *Právní postavení*, s. 199. Ke genezi sociálního uspořádání středověké společnosti s důrazem i na její nejnižší složky nejnověji např. PETRÁČEK, Tomáš. *Nevolníci a svobodní, kníže a velkostatek*. Praha, 2012, zejm. s. 53–83.

³⁸² LENDEROVÁ, M. a kol. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 361 nn.

³⁸³ VANĚČEK, V. *Selské poddanství ve starém českém právu*, s. 151–152.

³⁸⁴ Zápis sněmovní o napravení řádu zemského, 1453. In PALACKÝ, F. (ed.). *Archiv český*. Díl čtvrtý, s. 422, č. 4. Odkaz na usnesení z roku 1437 uvádí MÍKA, A. *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*, s. 190.

³⁸⁵ Zápis sněmu swatováclawského r. 1479. In PALACKÝ, F. (ed.). *Archiv český*. Díl čtvrtý, s. 499, č. 23.

Důležitý byl také obecný náleží o pokutě za nevydání čeledi a zběhlých poddaných ze 14. března 1487 vložený do desk zemských. Poddanská čeleď a lidé zběhlí nesměli být u nikoho nelegálně přechováni a jim nové listy (fedrovni) vystavovány, ale naopak měli být oznámeni a vydáni původnímu pánovi. Za nedodržení tohoto ustanovení hrozilo provinilci pohnání k pokutě ve výši 10 až 20 hřiven stříbra, a to bez ohledu na jeho stavovskou příslušnost.³⁸⁶ Tento náleží byl záhy rozpracován do sněmovního zápisu z 1. října 1487.³⁸⁷

Další dílčí úpravy a podrobnější specifikace právního postavení čeledi z poslední třetiny 15. století byly výsledkem jednání zemských orgánů, především sněmu a soudu. Většinou zpřesňovaly nebo doplňovaly předchozí usnesení, náleží či privilegia týkající se poddanského práva, nepředstavovaly ovšem nijak zásadní mezníky v právním vývoji.³⁸⁸ Nejedna z těchto starších právních „produktů“ pak byl přejet do prvního ústavního zákoníku z roku 1500, *Vladislavského zřízení zemského* (dále citováno jako *VZZ*),³⁸⁹ který nevznikl na základě rovnocenné stavovské dohody, přestože jeho vydání bylo prezentováno jako jednotná vůle krále a všech stavů.³⁹⁰

Teprve od vzniku jeho první redakce je možné sledovat zřetelnou vývojovou linku právního postavení námezdně pracujících osob v právu zemském. Byť jsme v 16. století stále ještě svědky silného vlivu předpisů formulovaných v rámci patrimoniální pravomoci pozemkové vrchnosti v podobě poddanských řádů, instrukcí a privilegií, začíná se v tomto období projevovat výrazná úloha zemských orgánů ve sjednocujícím procesu ustavování poddanského práva, jehož součástí je samozřejmě i úprava čeledních poměrů. Na poddanské právo začíná mít zásadní vliv kromě zmíněné zemské legislativy také soudní praxe zemských institucí v poddanských záležitostech, navíc je zde také zachována platnost „zemských obyčejů“, tedy zvykového práva v rámci zemského teritoria.³⁹¹

³⁸⁶ PALACKÝ, F. (ed.). *Archiv český*. Díl pátý, s. 432, č. 34.

³⁸⁷ PALACKÝ, F. (ed.). *Archiv český*. Díl čtvrtý, s. 520–523, č. 32, zde s. 522. Souvislosti s předchozím vývojem tohoto ustanovení v kontextu rozložení politických sil českých stavů přibližuje KREUZ, P. – MARTINOVSKÝ, I. (edd.). *Vladislavské zřízení zemské a navazující prameny*, s. 39–40.

³⁸⁸ Záležitosti poddanského práva řešené na zemských sněmech ve zmíněném období přibližuje PELANT, Jan. České zemské sněmy v letech 1471–1500. In *Sborník archivních prací* 31, 1981, s. 340–405, zde s. 379–391; MACEK, Josef. *Jagellonský věk v českých zemích (1471–1526)*. 4: Venkovský lid. Národnostní otázka. Praha, 1999, s. 110 nn. Poddanské právo doby předbělohorské v zemských zřízeních shrnuje SOUKUP, Ladislav. Poddaní a jejich právní postavení v zemských zřízeních doby předbělohorské v Čechách. In MALÝ, Karel – PÁNEK, Jaroslav (edd.). *Vladislavské zřízení zemské a počátky ústavního zřízení v českých zemích (1500–1619)*. Praha, 2001, s. 239–248.

³⁸⁹ K tomu blíže MÍKA, A. *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*, s. 191–194; KROFTA, K. *Dějiny selského stavu*, s. 100–103. K vývoji legislativního procesu vedoucímu k vydání *Vladislavského zemského zřízení* blíže KREUZ, P. – MARTINOVSKÝ, I. (edd.). *Vladislavské zřízení zemské*, s. 34–50.

³⁹⁰ Tamtéž, s. 36. K politické převaze šlechty na úkor měst a pokusu o potlačení královské moci v souvislosti s úlohou zemského sněmu v poslední třetině 15. století blíže viz PELANT, J. *České zemské sněmy v letech 1471–1500*, s. 347 ad.

³⁹¹ VÁLKA, J. *K otázce práva v postavení poddaných*, s. 54–55.

Zemské právo stanovovalo především formu vzájemného styku vrchností, při kterém se často jednalo o poddané, a to především v otázkách jejich pohybu,³⁹² celozemsky pak upravovalo také pohyb neosedlých obyvatel, čelední poměry (formou tzv. čeledních řádů) či sirotčí správu. Dále jsme zmiňovali praxi zemského soudu, který, ač respektoval ustanovení jednotlivých poddanských řádů, privilegií i lokální právní obyčeje, musel v řadě sporných případů, které se neustále objevovaly, rozhodnout s přihlédnutím k „zemskému obyčeji“. Nejčastěji se přitom jednalo o spory týkající se majetku, roboty, ale i čeledi. Soudnictví se tedy opíralo o zemské zvykové právo, které však v 16. století nebylo zcela popsáno.³⁹³

Jak jsme naznačili v předchozím výkladu, zemské právo od 16. století nebylo primárně tvořeno a formováno jednotlivými redakcemi zemských zřízení jako výsledek práce konkrétních právníků, nýbrž celou řadou sněmovních snešení a rozsudků zemského soudu, které byly ve větší či menší míře do jednotlivých vydání předbělohorských zřízení implementovány.³⁹⁴ Tyto dílčí výstupy z jednání zemských stavovských orgánů odrážejí aktuální mocenskopolitickou, ekonomickou i sociální situaci dané doby, a jejich včlenění do různých vydání zemských zřízení v podstatě koresponduje s aktuálním rozložením sil mezi jednotlivými stavy. Z hlediska vývoje právní úpravy námezdně pracujících osob je tedy zajímavé alespoň v základních rysech sledovat pronikání těchto úprav do jednotlivých redakcí zemských zřízení mezi léty 1500–1627, tedy od *VZZ* po *Obnovené zřízení zemské*, které coby ústavní zákon platilo v podstatě až do roku 1848.³⁹⁵

První redakce *VZZ* z roku 1500 zahrnovala a shrnovala většinu starších usnesení zemského sněmu a nálezů zemského soudu ve výrazně „surové“ podobě. Problematika sloužících přitom byla pojata do různých částí zákoníku. Jednalo se například o články 263 a 264 pasáže „*O úředniciech menšiech*“, které se zabývaly púhonom³⁹⁶ „*pro lidi zběhlé a také o čeled*“, a dále pro „*schovance, nájemníky a pankharty*“ (čl. 264), pro něž měla platit obdobná pravidla.³⁹⁷ Tyto články v podstatě obsahově odpovídaly již výše zmíněnému nálezu z roku 1487 vloženému do desk zemských, ačkoliv neobsahovaly informace o zákazu vystavování

³⁹² Přehled právních ustanovení týkajících se mobility poddaných od nejstarších dob do zrušení nevolnictví v roce 1781 podává GRULICH, J. *Migrační strategie*, s. 45–51.

³⁹³ VÁLKA, J. *K otázce práva v postavení poddaných*, s. 55.

³⁹⁴ K tomu více např. GLÜCKLICH, J. *Nová redakce zemského zřízení*, s. III nn. (Úvod).

³⁹⁵ Ke kodifikačnímu procesu zemského práva na Moravě na základě pronikání dílčích výsledků jednání zemských orgánů do jednotlivých redakcí moravských zemských zřízení viz úctyhodné analytické dílo JANIŠOVÁ, J. – JANIŠ, D. *Komentář k moravským zemským zřízením z let 1516–1604*. Syntetické shrnutí výsledků studia tohoto tématu autoři představili v publikaci TITÍŽ. *Moravská zemská zřízení a kodifikace zemského práva ve střední Evropě v 16. a na začátku 17. století*. Praha, 2016.

³⁹⁶ Institut *púhonomu* je i s oporou v konkrétních příkladech vysvětlen v JANIŠOVÁ, J. – JANIŠ, D. *Komentář k moravským zemským zřízením z let 1516–1604*. Svazek I, s. 144–156.

³⁹⁷ KREUZ, P. – MARTINOVSKÝ, I. (edd.). *Vladislavské zřízení zemské*, s. 184.

nelegálních fedrovních listů od osob, u kterých se zběhlí poddaní a čeled' nechali bez dokladů zaměstnat. S ohledem na tu část zemského zřízení, ve které se nacházely, dotýkaly se pouze procesních záležitostí žaloby o zběhlé poddané a čeled' k menšímu soudu zemskému a možných peněžních pokut. Důležitá byla důkazní povinnost, která v případě pohnání stran čeledi a lidí poddaných ležela na žalobci, jenž měl dokázat, že právě jemu zběhlá osoba náleží. Zajímavé jsou dotčené „paragrafy“ z hlediska výkladu jednotlivých pojmů, jelikož striktně rozlišují mezi poddanými („lidé dědiční“) a čeledí, čímž je zdůrazněna skutečnost, že se sloužící mohl rekrutovat jak ze stavu městského, tak z lidí osobně svobodných. Rovněž se zde setkáváme s rozdělením na *čeled' přístavní* a *služebnou*, tedy sloužící v dlouhodobém pracovním poměru u poddanských a měšťanských zaměstnavatelů a čeled' působící zejména ve službách vrchnosti.³⁹⁸

Vydávání zběhlých osob včetně čeledi je širě rozvedeno v následující části zákoníku („*Puohonové k soudu menšiemu*“), především v článkách 269, 290, 293, 294, 301, 306 a 308. Podstatné zde bylo například ustanovení výslovně se dotýkající Prahy a jiných královských měst, která měla za povinnost vydávat zběhlé poddané, čeled' a sirotky obdobným způsobem jako pozemková vrchnost („*páni neb rytieřstvo jedni druhým*“). Toto ustanovení se odkazuje na rozsudek vložený do desk pňhonných k roku 1494³⁹⁹ a souvisí s vysokou fluktuací poddanského obyvatelstva do měst a za námezdní (sezónní) práci i bez vrchnostenského souhlasu. To platilo především u horních měst a Prahy s přilehlými vinicemi. Článek 301 se pak dotýkal poddaných (vč. čeledi) zběhlých z venkovských obcí, jejichž nově sjednané zaměstnání bylo často zastíráno ve skutečnosti neexistujícím fedrovním listem (tak jak popisoval výše citovaný nále z zemského soudu z roku 1487). Zaměstnavatelé tyto poddané buď odmítali vydat příslušné vrchnosti či právoplatnému pánovi, nebo je naopak vysílali pryč, aby se zbavili vši odpovědnosti a vyhnuli se případnému stíhání. Takovým osobám hrozilo pohnání k soudu pro pokutu 10 až 20 hřiven stříbra (resp. 10 až 20 kop gr. č.) bez rozdílu stavovské příslušnosti.⁴⁰⁰

V rámci prvního vydání *VZZ* z roku 1500 byla úprava vztahu mezi pány a sloužícími zahrnuta do samostatného oddílu s názvem „*O pániech a služebnicích*“, tvořeného články 501–505, přičemž za *sloužícího* zde byla považována osoba pocházející z panského,

³⁹⁸ Článek 263 přímo obsahuje formulaci „... kto koho pohnal o člověka svého dědičného i také o čeledína přístavního a služebného...“, článek 264 pak zní následovně: „Aby též pro schovance, nájemníky a pro pankharty bylo poháněno jako o lidi a o čeled' zběhlú.“ Citováno dle KREUZ, P. – MARTINOVSKÝ, I. (edd.). *Vladislavské zřízení zemské*, s. 184. V. Urfus odvozuje původ označení „čeled' přístavní“ od slova *přístávati*, kterým bylo nazýváno uzavření čeledního poměru v čeledním řádu z roku 1549; URFUS, V. *Právní postavení*, s. 205.

³⁹⁹ Viz čl. 290 *VZZ* 1500. KREUZ, P. – MARTINOVSKÝ, I. (edd.). *Vladislavské zřízení zemské*, s. 189.

⁴⁰⁰ Tamtéž, s. 191–192.

rytířského nebo městského stavu, která vstupovala do služby k pánovi rovněž stavovského původu. Toto vymezení je obsahem úvodní části článku 501, ačkoliv na jiných místech daného oddílu se hovoří již jen o *služebnících* a *úřednících*, kde sociální status dotyčných není zcela jednoznačně vymezen a mohl by být v některých situacích využit i v případě sloužících „nestavovského“ původu. Zmíněný článek se v otázce vztahů mezi takto definovanými sloužícími a jejich pány zčásti odkazuje na zvykové právo, když nařizuje následující: „*páni jich se k nim zachovejte, jakož jest od starodávna bývalo; a úředníci i služebníci zachovejte se proti pánóm svým též*“. Ustanovení dále zavádí možnost žalovat (pohánět) pána „*před soud a právo zemské*“ přáteli sloužícího, který by byl pánem neoprávněně připraven o život nebo trestán vězením. Každému sloužícímu pak bylo dáno právo po dosloužení „*roku svého*“ od pána odejít, což mělo být stvrzeno ústním či písemným propuštěním („*...muož od pána nebo od pánóm svých ústně aneb listem odpuštění vzieti*“).⁴⁰¹ Zvlášť byla upravena pouze situace úředníků, jež měli být propouštěni pouze ústně za předpokladu předložení „vyúčtování“ („*počtu*“) svému pánovi.⁴⁰² V tom také spočíval základní rozdíl mezi kategorií *služebníků* a *úředníků*, v pozdějších epochách (18. století) označovaných v právních pramenech jako *hospodářští* a *domovní oficianti* (= úředníci a sloužící v osobní službě vrchnosti).

Z hlediska geneze právního postavení sloužících je dále důležitý článek 503, který se týká jednání a úkonů činěných jménem pána z jeho rozkazu a s jeho vědomím, a pak úkonů činěných z vůle sloužícího bez vědomí pána. Zatímco v prvním vydání *VZZ* se hovoří pouze o *služebníkovi* jako možném aktérovi takového jednání, v dalších redakcích z let 1549 a 1564 je ustanovení doplněno rovněž o kategorie *úředníka* a *člověka poddaného*,⁴⁰³ což do jisté míry dokládá předchozí právní výklad *služebníka* coby osoby stavovského původu. Na druhou stranu lze vcelku seriózně předpokládat, že s ohledem na obyčejové právo, jehož zvyklosti se kodifikovaly ještě v průběhu 17. století, se praxe daná článkem 503 první redakce *VZZ* běžně týkala i poddanských sloužících, pouze z hlediska „definiční nevytříbenosti“ této původní verze zákoníku nebyly zmíněné kategorie aktérů v dokumentu zahrnuty.

Články 504 a 505 se zabývají (ne)přenositelností povinností a dluhů sloužících na jejich rodinné příslušníky, pokud nedošlo k řádnému vypořádání mezi pánem a sloužícím, resp. přijetí účtu od dosluhujícího zaměstnance. Stejně tak, pokud by pán vystavil sloužícímu na konci jeho smluvního pracovního poměru zachovací list a následně by ho chtěl „*přesto*

⁴⁰¹ Toto „odpuštění listem“ na znamení ukončení služby stavovských služebníků bylo zřejmě obdobou tzv. fedrovního listu v případě čeledi. URFUS, V. *Právní postavení*, s. 217–218.

⁴⁰² KREUZ, P. – MARTINOVSKÝ, I. (edd.). *Vladislavské zřízení zemské*, s. 246.

⁴⁰³ „*Jest-li že by který úředník, služebník, nebo člověk poddaný učinil co komu z rozkázání pána svého...*“ Viz čl. T.15 *VZZ* 1549, podobně čl. S.7 *VZZ* 1564. JIREČEK, J. – JIREČEK, H. (edd.). *Zřízení zemská Království českého XVI. věku*, s. 381, 677.

viniti a jej na jeho pověsti dotýkati“, měl být takový pán potrestán pokutou vycházející z právní kvalifikace přečinu hanění (činila 20 kop gr. č. a soudní výlohy).⁴⁰⁴

V obecné rovině lze konstatovat, že právní postavení *čeledi a služebníků* (budeme-li respektovat dobovou terminologii) v zemském právu na přelomu středověku a raného novověku bylo na základě prvního vydání *VZZ* upraveno jen velice vágně a nedokonale. Poskytovalo sice jisté záruky zaměstnavatelům, zejména v případě vydávání zběhlých poddaných a čeledínů, a v omezené míře i zaměstnancům, většina pracovně-právních vztahů však nadále zůstávala v rovině zvykového práva. Zákoník vůbec neřešil podobu smlouvy a smluvní podmínky mezi zaměstnavatelem a námezdním pracovníkem, pracovní dobu, mzdové záležitosti ad. V tomto ohledu začalo zemské právo fungovat až od druhé poloviny 16. století, podobně jako tomu bylo v případě práva městského.

Problematika čeledi byla nicméně zahrnuta i do tzv. *Svatováclavské smlouvy* z roku 1517, která představovala vrcholný dokument narovnání poměrů mezi šlechtou a královskými městy po dlouhých letech vzájemného mocensko-politického boje.⁴⁰⁵ Čeledi je zde věnován článek 12, který v podstatě určuje spádovost námezdně pracujících do okruhu městského práva v případě jejich původu v městském prostředí či sloužících u městských obyvatel jakéhokoliv stavu, nebo zemského práva (výslovně *VZZ*) v případě čeledi z poddanských statků do města zběhlé.⁴⁰⁶ *Svatováclavská smlouva* byla pojata i do následující redakce *VZZ* z roku 1530 a odtud v podstatě i do dalších verzí (v redakci z roku 1549 se stala součástí článků Z. 1 – Z. 31, ve vydání 1564 pak článků X. 1 – X. 41).⁴⁰⁷

Zásadní mezník ve vývoji právního postavení sloužících v polovině 16. století představovaly tzv. *čelední řády* z let 1547 a 1549, které byly v podstatě usnesením zemských sněmů, v případě toho druhého ovšem s rozhodujícím vlivem habsburského panovníka. Jednalo se o historicky první speciální právní úpravu čeledních poměrů v českých zemích, ačkoliv její praktický dosah v mnoha ohledech nebyl takový, jak se často soudí. Zajímavé je však sledovat jednak politické pozadí této právní úpravy, jednak následné včlenění některých článků zmíněných řádů do jednotlivých redakcí zemských zřízení z let 1549 a 1564, stejně jako rezidua této zemské legislativy v *Obnoveném zřízení zemském* z roku 1627. Pojďme si blíže představit obsah obou zmíněných čeledních řádů.

⁴⁰⁴ KREUZ, P. – MARTINOVSKÝ, I. (edd.). *Vladislavské zřízení zemské*, s. 247.

⁴⁰⁵ Blíže ke *Svatováclavské smlouvě* např. FRANCEK, Jindřich. 24. 10. 1517. *Svatováclavská smlouva. Urození versus neurození*. Praha, 2006; MALÝ, Karel. *Svatováclavská smlouva. Třídní kompromis mezi šlechtou a městy z roku 1517*. In *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica* 1, 1955, č. 2, s. 195–222.

⁴⁰⁶ *Svatováclavská smlouva*. In KREUZ, P. – MARTINOVSKÝ, I. (edd.). *Vladislavské zřízení zemské*, s. 273.

⁴⁰⁷ JIREČEK, J. – JIREČEK, H. (edd.). *Zřízení zemská Království českého XVI. věku*.

Čelední řád schválený na sněmu konaném od 23. srpna 1547 na Pražském hradě, tedy v podstatě necelé dva měsíce od skončení českého stavovského odboje, byl tiskem vydán pod názvem *Artikulové nařízení o čeledi od osob z krajuov volených, jak se při placení v jednom každém kraji k týmž čeleděm zachovati mají*.⁴⁰⁸ Obsahoval zhruba čtrnáct důležitých ustanovení týkajících se sloužících v dlouhodobém pracovním poměru i nádeníků,⁴⁰⁹ přičemž výslovně odděloval poměry ve městech a na venkově. Nutno podotknout, že ke kodifikaci městského práva v podobě *Koldínova zákoníku* došlo až o více než třicet let později, tudíž do značné míry bylo ještě v této době městské právo suplováno zákonodárstvím zemským. Dle závěrečného ustanovení měl řád platit od sv. Martina (11. listopadu) 1547 ve všech českých krajích a v Praze po dobu tří let.

Téměř dvě třetiny ustanovení čeledního řádu se týkaly podmínek zaměstnávání a propouštění sloužících včetně případných trestů za nedodržení formulovaných nařízení. Osobám, jež chtěly robotovat či sloužit na cizím panství, se ukládalo za povinnost mít od svých vrchností („pánů“) písemná povolení („*listy pod jejich pečeti*“). Čeledín, který dosloužil a chtěl odejít od zaměstnavatele jinam, musel požádat „*pána, rytíře, Pražana, měšťana, město*“ o vydání (fedrovního) listu, aby bylo zřejmé, že neodešel ze své vlastní vůle, nýbrž z vůle pána. Zde je navíc zmíněn odlišný postup k získání dotčeného listu v případě, kdy zaměstnavatelem byl měšťan, nebo sedlák. V prvním případě měl měšťan za povinnost oznámit purkmistru a konšelům jméno sloužící osoby, že u něho byla a dobře se zachovala, za to pro ni žádá vydání fedrovního a zachovacího listu.⁴¹⁰ Pokud probíhala „*práce či služba*“ u sedláka, obracel se zaměstnavatel na vrchnost, případně úředníka panství, kteří měli obdobným způsobem vydat zaměstnanci požadované dokumenty. Další „článek“ pak stanovuje tresty pro ty zaměstnavatele,⁴¹¹ kteří by přijímali čeled' bez fedrovního a zachovacího listu, a to pod pokutou 5 kop grošů českých pro osoby stavovského původu a 2 kopy gr. č. nebo 4 týdny vězení⁴¹² pro sedláky. Tresty však měly platit i pro ty, kteří by se chtěli nechat bez dotčených dokladů zaměstnat. Takoví lidé museli být okamžitě uvězněni a tázáni na totožnost pána, od kterého odešli. Udanému zaměstnavateli pak měla být na jeho

⁴⁰⁸ Edice viz *Artikulové o čeledi* léta 1547. In *Sněmy české*. Díl II, 1546–1557, č. 170. Originální tisk je uložen např. ve fondu České dvorské kanceláře v Národním archivu v Praze, kart. 769.

⁴⁰⁹ „*Snešení stavů zemských ve věci čeledi všelijaké přístavní a nádenní, drahot i řemeslníků...*“; „*...osoby sněmem z krajuov volené snesly strany čeledi i jiných všech oukolníkův aneb nádenníkův obojího pohlaví, jakéžkoli povahy, ...*“

⁴¹⁰ Jako zachovací list se označuje doklad o původu poddaného nebo sloužícího, který potvrzuje řádné manželské zplození a pokřtění žadatele.

⁴¹¹ Výslovně jsou jmenováni „*páni, rytíři, Pražané, města, měšťani, mani, dvořáci, svobodníci, nápravníci, sedláci etc.*“

⁴¹² „*čtyři neděle v věži seděním*“

náklady doručena zpráva o zajištění čeledína, přičemž byl dotázán, zda chce pro dotyčného provinilce poslat (rovněž na své náklady). Vše mělo být řešeno bez zbytečných odkladů. Jestliže právoplatný pán do 10 dnů od doručení oznámení pro zaměstnance neposlal, směl nový zaměstnavatel, který o sloužícího stál, čeledína zaměstnat bez hrozby výše uvedené pokuty do doby, než o vydání požádá jeho dědičná vrchnost. Pokud se nastala situace týkala měšťana v roli zaměstnavatele, platilo výše uvedené analogicky s tím rozdílem, že měšťan se měl obracet na purkmistra a konšely nebo příslušného rychtáře, a to shodně v městech královských i poddanských. Stanovené pokuty pro zaměstnavatele měly být vymáhány na osobě či statku pod právem zástavním („stavním“).

Následující pasáž pak jakoby „nabourává“ ustanovení týkající se podmínek zaměstnávání námezdních pracovníků, jelikož je věnována neméně důležitým otázkám souvisejícím s vyplácením mezd. Dle řádu neměl nikdo právo zdržovat mzdy čeledínům, nádeníkům a úkolníkům. Pokud by někdo nechtěl dosloužilému pracovníkovi vyplatit smlouvanou mzdu, mohl tento čeledín či nádeník utéci ke své dědičné či příkázané vrchnosti, která měla zaměstnavatele nebo jeho pána žádat o nevyplacenou mzdu za svého poddaného. Pakliže by však někdo sloužícímu nezaplatil úmyslně, měl po něm být požadován čtyřnásobek smlouvané mzdy i s náklady a náhradami vzniklými za její nevyplacení. Rovněž v tomto případě se mohla náhrada vymáhat právem zástavním. Každý pán navíc měl svým sirotkům a poddaným ve službě platit slušné a spravedlivé mzdy, přičemž těm, které k práci nepotřeboval, měly být vydávány fedrovní listy, aby mohli sloužit někde jinde.

Další dvě ustanovení se vracela k problematice fedrovních listů a podmínkám zaměstnávání čeledi. Povolovací listy měly obsahovat i jasnou lhůtu, ve které se fedrovaný člověk musel vrátit zpět ke své dědičné vrchnosti. Pokud sloužící vstupoval do služby u cizího pána, měl mu odevzdat svůj fedrovní list, který dostal zpět až po dosloužení spolu se smlouvanou mzdou a novým fedrovním a zachovacím listem. Jiná situace pochopitelně nastávala v případě cizozemců, kteří poprvé vstupovali do služby v Království českém a kteří fedrovním listem vybaveni nebyli. Takoví lidé mohli sloužit i bez listu, ale jen ve svém prvním zaměstnání, kde jim po dosloužení pán list vystavil. Další zaměstnání těchto osob pak mělo podléhat stejným právním předpisům, které se vztahovaly na pracovníky domácí.

Následující část řádu stanovovala tři termíny v roce, kdy mohli být lidé zaměstnávání bez fedrovních a zachovacích listů. Jednalo se o období nejpilnějších sezónních zemědělských prací, kdy na přílivu námezdních zaměstnanců byly často závislé celé regiony. Prvním z termínů, který odpovídal sklizni vinných hroznů, byla doba mezi svátky sv. Matouše a Všech svatých (21. září až 1. listopadu). Druhý, spojený s okopáváním vinic, spadl do

časového údobí mezi sv. Matějem a sv. Jiřím (24. února až 24. dubna). Poslední období, které souviselo se žněmi a sklizní ovoce, bylo vymezeno svátky sv. Jana a sv. Vavřince (24. června až 10. srpna). V rámci kalendářního roku tak bylo poddanému umožněno vzdálit se bez povolovacích listů mimo panství z důvodu účasti na sezónních pracích celkem na 21 týdnů, což představuje více než jednu třetinu roku. Platilo však, že následující den po svátku, který určoval konec daného období, se musel poddaný vrátit na své „domovské“ panství, jinak mu hrozily sankce uvedené v předchozích ustanoveních.

Jedním z hlavních důvodů vydání čeledního řádu v roce 1547 bylo zavedení maximálních mezd pro různé typy námezdních pracovníků s ohledem na rozdílný charakter českých krajů. Argumentem pro toto ustanovení byl zjevný nedostatek pracovních sil zvláště v některých krajích, kde zejména v době vrcholících sezónních prací docházelo k výraznému přeplácení námezdních pracovníků, což vedlo k jejich odlivu z jiných lokalit. Mzdová úprava se tak stala předmětem druhé části řádu, přičemž bylo vytvořeno pět skupin českých krajů, které se mezi sebou vzájemně dohodly na výši mezd pro jednotlivé typy zpravidla námezdních pracovníků, ale i specializovaných řemeslnických profesí. Shodně byly stanoveny mzdy například v Hradeckém, Boleslavském a Chrudimském kraji, na jiných mzdách se dohodly kraje Kouřimský a Čáslavský, zvlášť byla vyčleněna Praha. Řád přitom výslovně upozorňoval, že se jedná o mzdy maximální, tudíž bylo-li někde zvykem platit námezdním pracovníkům méně, pak to tak mělo i zůstat. Vyplácení vyšších mezd bylo pod pokutou „vyměřenou všemi třemi stavy“.⁴¹³

Jasně patrná nejednota panovala ve stanovení mezd *čeledi přístavní*, tedy té „*kteřáž se do roka jedná*“. Zástupci jednotlivých krajů nebyli schopni se na její výši shodnout z důvodu různorodosti vykonávané práce i značných teritoriálních odlišností. Mzda čeledi sjednané na dlouhodobý pracovní poměr tak měla být určována dle (značně vágně definovatelné) „hodnosti“ čeledína, ale s mírou, rozhodně se neměla nadsazovat. Ten, kdo čeled' přeplatí (!), měl být ihned odeslán k hejtmanovi. Přeplácení nebylo tolerováno ani v případě nádeníků, a to ve všech krajích pod pokutou 5 kop gr. č. U těch však byly maximální mzdy alespoň jasně stanoveny.

Poslední důležitý bod čeledního řádu z roku 1547 přinášel jakousi amnestii pro poddané, čeled' i sirotky, kteří v minulosti zběhli od svých pánů, ale nedopustili se žádného

---

⁴¹³ Nejstarší známou úpravou mzdových poměrů sloužících je augsburský říšský policejní řád z roku 1530, článek XXXI, § 2. Blíže viz MORGENSTERN, H. *Gesindewesen und Gesinderecht in Österreich*, s. 25.

vážného zločinu (zejm. vraždy či loupeže). Takoví měli být omilostněni, pokud se dobrovolně vrátili, odkud ušli.⁴¹⁴

Vzhledem k doposud nejkompexnějšímu a nejpregnantnějšímu zpracování práv a povinností osob námezdně pracujících v rámci českého zemského zákonodárství byla většina ustanovení čeledního řádu z roku 1547 přejata do čtvrté redakce *Vladislavského zřízení zemského* z roku 1564, kde byla včleněna do odstavce M. 34.⁴¹⁵ Do této verze se nepromítly v podstatě „jen“ záležitosti týkající se termínů nejvytíženějších sezónních prací, kdy bylo možné odcházet mimo panství i bez fedrovního listu, a dále „tarify“ maximálních nádenických mezd stanovené pro jednotlivé kraje. Důvody takového postupu přiblížíme v následujícím výkladu.

Vydání sněmovních artykulí o čeledi z roku 1547 představovalo nepochybně důležitý krok vedoucí ke kodifikaci „čeledního práva“, které však bylo v řadě ohledů nastaveno poměrně volně, značnou benevolenci vyjadřovala některá ustanovení dotčeného řádu zejména ve věcech pohybu poddaných za sezónní prací. Neuběhly tedy ani celé dva roky a zemské stavy se tentokrát pod taktovkou panovníka dohodly na formulaci *Narřízení a snesení strany čeledi, řemeslníkuov, nádenníkuov a jiných věcí potřebných, kterak a pokud se při tom všichni obyvatelé v království Českém chovati mají*.⁴¹⁶ Právě role panovníka byla co do vydání dokumentu zcela zásadní a vcelku pochopitelná s ohledem na události stavovského povstání předcházejících let. Zřejmě i to byl jeden z důvodů a možných důsledků omezení stavovské moci, který vedl ke změně právního postavení námezdních pracovníků pod silným vlivem královského majestátu, jenž demonstroval svou pozici především ve vztahu k městům, jak ukážeme dále. Ačkoliv předchozí čelední řád (1547) vycházel z dohody zástupců stavů napříč českými kraji, v tomto případě je na mnoha místech zdůrazňována právě vůle panovníka, což pouze posiluje naši teorii stran královského diktátu v nově definovaných poměrech námezdně pracujících osob. Čelední řád z roku 1549 je datován 18. květnem a stejně jako jeho předchůdce byl vydán v obdobném formátu tiskem.⁴¹⁷

Z důvodu shody nového čeledního řádu v nejednom z článků s usnesením z roku 1547 zde nebudeme podávat podrobný výklad týkající se obsahu jednotlivých ustanovení, nýbrž se soustředíme jen na změny, které přinášel aktuální dokument.

---

⁴¹⁴ „... ku pánuom svým bezpečně navrátili a se pokořili, mají na milost přijati býti.“

⁴¹⁵ JIREČEK, J. – JIREČEK, H. (edd.). *Zřízení zemská Království českého XVI. věku*, s. 631–634.

⁴¹⁶ *Narřízení a snesení strany čeledi, řemeslníkuov, nádenníkuov a jiných věcí potřebných, kterak a pokud se při tom všichni obyvatelé v království Českém chovati mají*. In *Sněmy české*. Díl II, 1546–1557, č. 212.

⁴¹⁷ Originální tisk je rovněž k dispozici ve fondu České dvorské kanceláře v Národním archivu v Praze, kart. 769.

Co se týče vydávání potřebných povolení ke službě mimo panství, zplnomocňoval řád z roku 1549 kromě vrchností rovněž panské úředníky, kteří byli oprávněni povolovací list vystavit. Do výčtu osob, které neměly přijímat pracovníky bez fedrovních listů byli nově zařazeni i hejtmani, purkrabí a úředníci komorních panství. V případě neuposlechnutí tohoto nařízení byla pokuta oproti předešlému řádu zvýšena dvojnásob na 10 kop gr. č. pro stavy a 3 kopy gr. č. pro sedláky, bez zmínky o možnosti uvěznění poddaného provinilce. Bez fedrovního a zachovacího listu neměl být pod svrchu psanou pokutou přijímán nádeník ani čeledín, rovněž jeho přechovávání a fedrování, tedy nejspíš vystavování fedrovního listu za úplatu, bylo přísně zakázáno. Obecně mělo být s lidmi bez fedrovních listů nakládáno jako s povaleči, ve shodě s ustanovením příslušného odstavce zemského zřízení.

Vcelku výraznou změnu doznala úprava mzdového vypořádání se zaměstnanci. Jednak došlo ke striktnímu určení lhůty pro vyplacení mzdy, které mělo proběhnout nejpozději do tří dnů od dosloužení,⁴¹⁸ jednak bylo do nového čeledního řádu včleněno opatření proti zadržování mzdy ze strany stavů nacházejících se v pozici zaměstnavatelů (páni, rytíři, měšťané). Předchozí řád totiž neřešil situaci, kdy by dlužníkem zaměstnance byla dědičná či příkázaná vrchnost. Nově by tak měl sloužící, kterému byla ze strany vlastní vrchnosti po ukončení služby odepřena výplata mzdy, právo utéci ke komukoliv ze stavů v daném kraji, přičemž ten pán, na kterého se sloužící obrátí, je povinen zadrženou mzdu požadovat či vymáhat. Zároveň je zdůrazněno, že dědičná vrchnost nesmí poddaného za tyto kroky trestat nebo mu činit jakékoliv těžkosti.

V platnosti bylo ponecháno ustanovení týkající se zaměstnávání cizozemců a vystavování fedrovních listů po jejich první službě, pouze došlo k drobnému doplnění, které hovoří o povinnosti zaměstnavatele informovat takového cizozemského zaměstnance při ukončení služby, jakým způsobem má s nově vystaveným fedrovním listem zacházet.

Zásadní proměnu oproti řádu z roku 1547 prodělala dvě ustanovení týkající se termínů svobodného zaměstnávání osob bez povolovacích listů a určení krajově diferencovaných maximálních mezd námezdních pracovníků. V případě toho prvního bylo přikročeno k různé redukci konkrétních období, kdy tuzemští i cizozemští nádeníci měli právo sjednávat se ke službě na nejintenzivnější sezónní práce bez nutnosti prokazovat se fedrovním a zachovacím listem. Z původních tří termínů v celkové délce 21 týdnů v roce zbyl pouze jeden, a sice od sv. Jana do sv. Vavřince, který odpovídal třetině dříve povolené doby a korespondoval s obdobím žní a sklizně ovoce. Nově tak z řádu zcela zmizely lhůty určené pro práce na

---

⁴¹⁸ Toto nařízení korespondovalo s právní úpravou v městském prostředí, kde již v Brikcího *Právech městských* (1534) byla stanovena výplata mzdy čeledi bezprostředně po skončení pracovního poměru.

vinicích, ať už v jarním termínu při jejich okopávání, tak v podzimním, souvisejícím se sklizní hroznů. Přesto se v obou případech (1547 a 1549) jednalo o specifikum uzákoněné v rámci středoevropských zemí pod vládou Habsburků pouze v Čechách.⁴¹⁹ Omezení v novém řádu bylo jistě do značné míry koncipováno jako součást panovnickovy odplaty pro města za účast ve stavovském odboji, přičemž trest se dotkl především Prahy, která byla na každoročním přílivu námezdních pracovníků pro okolní vinice silně závislá. O této problematice pojednáme blíže v následující kapitole věnované poddanským řádům. Co se týče druhé ze zmíněných dohod, tedy úpravy maximálních mezd, došlo v řádu z roku 1549 k výraznějšímu propracování tohoto ustanovení s podrobnější diferenciací jednotlivých skupin zaměstnanců. Nově se nařízení nedotýkalo pouze nádeníků, ale rovněž čeledi v dlouhodobém pracovním poměru. Důležité bylo také upřesnění, že se jedná o mzdy „*ke stravě*“, tedy čistý peněžní výdělek. Nutno podotknout, že v praxi tyto taxační výnosy nevydržely v platnosti příliš dlouho, jelikož hodnota peněz se, zvláště v 16. století, výrazně měnila. Proto nepřekvapí, že úprava mzdových poměrů v rámci vydávaných norem se často objevila pouze jednou bez následného opakování, jako v případě korutansko-štýrského policejního řádu z roku 1577 nebo čeledního řádu pro Horní Rakousy z roku 1581.⁴²⁰

Poslední odstavec obsahově korelující s ustanoveními řádu z roku 1547 řešil udělení milosti všem osobám bez fedrovních listů, kteří se v termínu od 15. května do 10. srpna 1549 (tedy do sv. Vavřince, kdy končila lhůta pro volné sezónní zaměstnávání nádeníků) navrátí ke svým pánům, s výjimkou vrahů a zlodějů, pro které „amnestie“ neplatila.

Další články nového čeledního řádu představovaly z větší části zcela novou kodifikaci právních poměrů námezdně pracujících na úrovni zemského práva. Šlo například o částečnou specifikaci (ohraničení) pracovní doby „*čeledi nádenní*“, jež měla začínat s východem slunce; při nedodržení času příchodu do zaměstnání měl být nádeník potrestán srážkou ze mzdy ve výši půl bílého groše. Poprvé byl také centrálně sjednocen termín pro najímání čeledi, která se napříště měla sjednávat na sv. Martina (11. listopadu), délka služby pak měla činit jeden rok. Nově zde byl rovněž formulován požadavek na dodržování kázně ve městech, kde se rozšířil nešvar, kdy si lidé všední den následující po svátcích a nedělích zvykli nepracovat a zahálet; takové chování bylo zakázáno pod trestem vězení. Zásadní byla pasáž věnovaná stanovení pokut za zdržování mezd čeledi a nádeníkům, ve které byl velmi detailně rozepsán procesní postup řešení takové situace včetně formulace jasných trestů a pokut provinilým zaměstnavatelům. V neposlední řadě bylo v dokumentu zdůrazněno, že pokud nádeníci nebo

---

⁴¹⁹ MORGENSTERN, H. *Gesindewesen und Gesinderecht in Österreich*, s. 24.

⁴²⁰ Tamtéž, s. 25–26.

čeled' odmítnou pracovat dle tohoto řádu a za stanovenou výši mezd, budou trestáni. Řád navíc zcela nahrazoval původní dokument z roku 1547, jehož platnost se tím rušila.⁴²¹

Nejen z tohoto důvodu pak udiví zejména skutečnost, že se ani jedna z verzí čeledního řádu, byť jenom zčásti, nepromítla do redakce *VZZ* z roku 1549, kde v podstatě nadále zůstávala ve vztahu k čeledi obdobná ustanovení jako v prvním vydání zákoníku z roku 1500.⁴²² Jistým vysvětlením může být právě existence speciální právní úpravy v podobě čeledních řádů, jejichž obsah navíc nebyl vzhledem k vzájemným diskusím, resp. politicko-mocenskému napětí mezi panovníkem a stavovskou obcí, příliš stabilní. Právní poměry námezdně pracujících okolo poloviny 16. století se tak jeví jako důležitá sféra zájmu stavů i panovníka. Zatímco pro ty první představovalo vyvážené nastavení právního postavení čeledi a nádeníků podporu jejich podnikatelských aktivit, a tedy i finančních zisků (ať už hovoříme o městech nebo šlechtě), králi přinášela tato část poddanského práva soustředěná do jeho rukou možnost jistého omezení privilegií stavů, zejména měst, zvláště s přihlédnutím k „poodbojové“ atmosféře. To se koneckonců projevilo i v samotném vydání zemského zřízení z roku 1549, kde je vliv panovnického majestátu nad „porobenými“ stavy jasně patrný.⁴²³

Čelední řád formulovaný v roce 1549 pod nepopíratelným vlivem krále zůstával v obecné platnosti po následujících pět let. Na počátku roku 1564 se konal na Pražském hradě zemský sněm, na kterém již Ferdinand I. nebyl ze zdravotních důvodů osobně přítomen. Na jednání za sebe delegoval svého syna a následníka trůnu, nedávno zvoleného českého krále Maxmiliána II.⁴²⁴ Koncem července téhož roku pak Ferdinand ve Vídni zemřel. Co však ještě za svého života stihl, bylo na žádost českých stavů ustavení komise, která zahájila práce na čtvrté redakci zemského zřízení. Jejím členem se stal i arcikníže Ferdinand.⁴²⁵ V době okolo smrti císaře bylo nové vydání zemského zřízení připraveno. Tiskem vyšlo v poprvé 30. srpna

---

⁴²¹ Délka platnosti nového řádu (1549) stanovena nebyla.

⁴²² *Vladislavské zemské zřízení* v redakci z roku 1549 rozlišovalo v podstatě tři druhy sloužících: *čeled'* (čeledíny), *služebníky* a *úředníky*, přičemž *úředníci* tvořili specifickou kategorii „panských služebníků“. Čeled' zde byla dále členěna na *přístavní* a *služebnou* (článek I. 10). Nejobširněji byly v tomto vydání zemského zřízení zpracovány články, které se dotýkaly zběhlé čeledi a služebníků (I. 18, I. 28), jejich přechovávání (I. 27), vydávání původním pánům (I. 14, I. 22, I. 24, I. 25, I. 32, I. 27), pohánění o ně k soudu (I. 10, I. 33, I. 26, I. 27), propouštění (I. 21, I. 30). O služebnících a panských úřednících, jejich chování k pánům, přijímání rozkazů, propouštění ze služby atd. pak pojednávaly články T. 13–T. 16 „*O páních a jejich služebnících*“.

⁴²³ K politickému pozadí jednotlivých redakcí *Vladislavského zřízení zemského* viz PÁNEK, Jaroslav. Český stát a stavovská společnost na prahu novověku ve světle zemských zřízení. In MALÝ, K. – PÁNEK, J. (edd.). *Vladislavské zřízení zemské a počátky ústavního zřízení*, s. 13–54, zde s. 17–19.

⁴²⁴ Viz *Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu*. Díl III, 1558–1573. Praha, 1884, č. 99, 30. prosince 1563, Vídeň, Ferdinand I. stavům Českým, že na místě svém ku sněmu krále Maximiliana posílá.

⁴²⁵ JIREČEK, J. – JIREČEK, H. (edd.). *Zřízení zemská Království českého XVI. věku*, s. VII.

1564 v tiskárně Jiřího Melantricha z Aventýna na Starém Městě pražském.⁴²⁶ Pro právní postavení námezdně pracujících mělo zcela zásadní vliv, neboť téměř kompletně přebralo většinu formulací práv a povinností čeledi a nádeníků z čeledního řádu, paradoxně však nikoliv toho posledního z roku 1549, nýbrž oné „stavovské“ verze z roku 1547. Přímá souvislost s nemocí a následným úmrtím Ferdinanda I. v době, kdy byla prováděna finalizace poslední redakce zemského zřízení, je zde nasnadě. Stavové, k nimž se v této době neupírala taková pozornost ze strany panovníka, měli možnost do zemského zřízení prosadit tu verzi čeledního předpisu, která vycházela z jejich vzájemné dohody v roce 1547 a která byla oprostěna od králova diktátu (celé znění článku M. 34 čtvrté redakce *Vladislavského zemského zřízení* viz Příloha 1). Přesné okolnosti, které jsou spojeny s implementací zmíněné verze čeledního řádu do článku M. 34 zemského zřízení z roku 1564 nám však známé nejsou. Je však zcela nepochybné, že právě čelední řád z roku 1547 v modifikaci zmíněného článku *VZZ* se stal základem právního postavení námezdně pracujících osob v zemském (ústavním) zákonodárství v podstatě až do roku 1848.

Jak jsme však naznačili, nejednalo se o výhradní včlenění čeledního řádu do poslední redakce zemského zřízení, nýbrž o tu část, která stanovovala obecná práva a povinnosti námezdních pracovníků. Vynechána tak byla zejména dohoda „krajských“ stavů o mzdě nádeníků a ustanovení o termínech volného zaměstnávání poddaných v době sezónních prací bez nutnosti prokazování se fedrovním listem. Co doznalo dalších úprav, byly výše pokut za nedodržení některých předpisů, což odpovídalo především růstu cenové hladiny v dané době, ale také jistému trendu ve zvyšování důraznosti policejních nařízení. Pokuta za zaměstnání osoby bez fedrovního listu byla nově stanovena ve výši 15 kop gr. č. pro stavovské zaměstnavatele (5 kop gr. č. v roce 1547, 10 kop gr. č. 1549) a 5 kop gr. č. pro sedláky či obecně poddanské zaměstnavatele (2 kopy gr. č. v roce 1547, 3 kopy gr. č. 1549), jako alternativa zde shodně zůstával dvouměsíční pobyt v žaláři. Stejně tak platila pokuta 15 kop gr. č. pro toho, kdo by do deseti dnů od doručení oznámení o zadržení čeledína pro tohoto neposlal. Logicky také nová verze zemského zřízení již neobsahovala článek poskytující v jistém smyslu „amnestii“ osobám zběhlým, které by se v určitém termínu rozhodly vrátit ke svým pánům.⁴²⁷

---

⁴²⁶ KREUZ, Petr. Edice zemských zřízení a ústavně historických pramenů k dějinám českých zemí v raném novověku (1500–1619). In MALÝ, K. – PÁNEK, J. (edd.). *Vladislavské zřízení zemské a počátky ústavního zřízení*, s. 267–289, zde s. 270–271.

⁴²⁷ Článek M. 34 *VZZ* z roku 1564 viz JIREČEK, J. – JIREČEK, H. (edd.). *Zřízení zemská Království českého XVI. věku*, s. 631–634; GLÜCKLICH, J. *Nová redakce zemského zřízení Království českého*, s. 318–320.

Vydání zemského zřízení z roku 1564 představovalo v podstatě poslední úpravu zemského práva, která, byť postupem času zastarávala a bylo nutné ji doplňovat novými sněmovními usneseními,⁴²⁸ udržela svou platnost dalších více než 60 let až do vydání *Obnoveného zřízení zemského* v roce 1627.⁴²⁹ Pro srovnání uveďme, že v rámci moravského zemského práva byla situace principiálně obdobná jako v Čechách (implementace usnesení zemských orgánů do zemských zřízení), z hlediska rozsahu a obsahu právní úpravy námezdně pracujících však byla značně zjednodušená. V předbělohorských moravských zemských zřízeních se sloužících dotýkaly v podstatě pouze dva články po pěti dílčích ustanoveních, tedy celkem deset bodů, přičemž některé z nich upravovaly obecně poddanské poměry. Jednalo se o články 155 (*O listy vejhostní lidem a čeledi služebné*) a 156 (*Čeled', kteráž by nedoslůžic pánu odešla, sirotci a poddaní zběhlí nemají od žádného držání a přechovávání bejtí*), které se soustředily především na záležitosti propouštění poddaných a čeledi ze služby, a dále na problematiku osob zběhlých. Zajímavé je, že ačkoliv většina ustanovení byla definována obdobně jako v českém právním systému, v případě propouštění sloužících moravské právo neznalo *fedrovni* či *zachovací list*, nýbrž jen *výhost*, tedy dokument (akt), na jehož základě byli propouštěni jak poddaní z panství, tak čeled' ze služby.⁴³⁰ Je zřejmé, že pro české stavy – v porovnání s moravskými – byla úprava právního postavení námezdních pracovníků mimořádně důležitým tématem již od druhé poloviny 15. století, přičemž za vyvrcholení těchto snah je možné považovat rok 1547, spojený s vydáním prvního („stavovského“) čeledního řádu pro Čechy. Obecně lze konstatovat, že publikování speciálních právních norem upravujících poměry námezdně pracujících (čelední řády) jsou z období 16. a 17. století známé spíše z oblasti německých a rakouských zemí. Z okruhu nám nejbližšího se jednalo zejména o Dolní a Vnitřní Rakousy, pro které byly vydány mandáty o čeledi v letech 1550 a 1565, dále generální patent z 26. října 1568, z novějších pak čelední řád (*Dienstbotenordnung*) Leopolda I. z roku 1688.⁴³¹

VZZ ve své poslední redakci z roku 1564 zůstalo v platnosti až do 20. let 17. století, kdy byla následkem bělohorské porážky českých stavů v listopadu 1620 a upevněním pozice Ferdinanda II. na trůnu provedena zásadní revize právního řádu v Čechách i na Moravě. Ta měla za cíl především právní zakotvení nově nastolené absolutistické vlády Habsburků, s jejich silnou oporou v katolické církvi. Práce na rekodifikaci zemského zřízení probíhaly

⁴²⁸ GLÜCKLICH, J. *Nová redakce zemského zřízení Království českého*, s. III nn.

⁴²⁹ PÁNEK, J. *Český stát a stavovská společnost na prahu novověku*, s. 19.

⁴³⁰ Více k této problematice viz JANIŠOVÁ, J. – JANIŠ, D. *Komentář k moravským zemským zřízením z let 1516–1604*. Svazek I, s. 501–508. Zde je podrobně rozvedena i geneze jednotlivých článků, které v tomto případě pocházejí až z 60. a 80. let 16. století.

⁴³¹ MORGENSTERN, H. *Gesindewesen und Gesinderecht in Österreich*, s. 13–16.

naplno od roku 1625, a to bez účasti českých dvorských úředníků i českých stavů. Přestože se tvůrci nových právních pořádků na jejich tradice a výsady ani ohlížet nemuseli, zemsko-stavovský charakter zákonodárství předchozí epochy se zcela nevytratil.⁴³² Výsledkem byl nový ústavní zákoník nazvaný *Obnovené zřízení zemské dědičného našeho království českého* (originální německý název zněl *Vernewerte Landes-Ordnung des Erb-Königreichs Böhaimb*; dále citováno jako *OZZ*), vyhlášený uvozovacím patentem z 10. května 1627.⁴³³

Pokud jde o reflexi právního postavení sloužících v novém zemském zřízení, je zde patrný jasný odkaz na poslední vydání *VZZ* z roku 1564, kdy došlo zejména k přepracování výše citovaného článku M. 34, v *OZZ* „rozmělněného“ do několika dalších ustanovení týkajících se poddanského, případně „čeledního“ práva. V novém zákoníku jsou sloužící zahrnuti celkem do devíti článků označených písmenem Q.⁴³⁴ První ustanovení (Q. 1), které uvozuje část „*O nepřechovávání lidí cizích poddaných a právu pánův nad svými poddanými, též služebníky a úředníky*“ (celé znění článku Q. 1 viz Příloha 2), se dotýká všeobecného zákazu zaměstnávání čeledi bez fedrovního listu a povolení dědičné vrchnosti, a to pod pokutou 25 kop gr. č. pro nepoddanské osoby (resp. zaměstnavatele, přechovávatele a „zdržovatele“) a 10 kop gr. č. pro poddané. Článek dále stanoví přesný procesní postup vymáhání této pokuty. V případě nevydání poddaného je možné pohnat pána gruntu, na kterém se zběh zdržuje, k menšímu zemskému soudu, případně ke krajskému hejtmanovi, který má povinnost do šesti týdnů záležitost rozhodnout. Pokud by žalující strana dosáhla vyplacení pokuty, má si nechat polovinu částky a druhou poukázat tomu, kdo zběhlého poddaného ohlásil. Tímto ustanovením byl v podstatě uzákoněn finančně motivovaný udavačský systém nově se formujícího absolutistického státu ve věci kontroly pohybu poddanského obyvatelstva.⁴³⁵

Ve vztahu k čeledi je právě problematika zbíhání a vydávání poddaných v *OZZ* řešena nejobširněji. Zajímavý je především článek Q. 13 týkající se obecně propouštění poddaných, které je na rozdíl od *VZZ* (odpovídá článku M. 22) možné učinit kromě „rukou dáním“ rovněž písemně a ústně, přičemž „*ten poddaný toho tak užiti má, jakoby na něj list veyhostní měl*“. Druhá část ustanovení se pak jmenovitě obrací ke královským městům, měšťanům a osobám

---

⁴³² Dle E. Maura nebylo v oblasti poddanského práva na starších předbělohorských normách třeba nic měnit, což dokládá samotné *Obnovené zřízení zemské*, které převzalo všechna ustanovení předchozích zemských zřízení. Viz MAUR, E. *Geneze a specifické rysy českého pozdněfeudálního velkostatku*, s. 235–236.

⁴³³ MALÝ, K. a kol. *Dějiny českého a československého práva*, s. 130–131.

⁴³⁴ Jednotlivá ustanovení *OZZ* týkající se poddanského práva a dokládající útlak poddaných ze strany vrchnosti blíže analyzuje rovněž KLÍMA, A. *Manufakturní období v Čechách*, s. 41–43, 56 nn.

⁴³⁵ JIREČEK, H. (ed.). *Obnovené Právo a Zřízení Zemské*, s. 456.

vlastnícím svobodné statky, jejichž povinnost „vydávati lidi zběhlé, sirotky i čeled“ je stejná jako pro představitele vyššího stavu.⁴³⁶

Další ze starších ustanovení, rovněž „zdeděné“ z *VZZ*, potažmo převzaté již z nálezu zemského soudu z roku 1487, jak jsme podrobněji rozvedli výše, se dotýká přechovávání a zadržování zběhlé cizí čeledi, která je často zastírána existencí povolovacích dokumentů, resp. fედrovním listem (čl. Q. 16). Pokud by „nelegální“ zaměstnavatel takového sloužícího odmítal vydat nebo ho vykázal pryč v době, kdy byl vznesen požadavek na jeho vydání, hrozila mu pokuta bez ohledu na stavovskou příslušnost až do výše 20 kop gr. č.⁴³⁷

Následující článek Q. 17 vycházel opět z předlohy ve *VZZ* (M. 30), přičemž byl jedním z mála, které bránily práva sloužících. Stanovil totiž, že pokud pán vykáže čeledína pryč (ukončením pracovního poměru), ztrácí nad ním veškerou pravomoc. Sloužící se tak vymaňuje z osobní závislosti na zaměstnavateli, který už za něho nenese žádnou zodpovědnost.⁴³⁸

Články Q. 20 a Q. 21 vcelku dopodrobna rozpracovávají problematiku zběhlých poddaných a čeledi včetně návodu, jak v takovém případě postupovat ze strany pána (dědičné vrchnosti nebo smluvního zaměstnavatele), dále stanovují výši pokut, nápravné prostředky apod. Tyto články svým obsahem vycházejí z ustanovení M. 33 poslední verze *VZZ* z roku 1564.⁴³⁹

Následující články (Q. 23–Q. 29) v části „*O úřednících a služebnících*“ jsou, opět obdobně jako ve *VZZ*,⁴⁴⁰ věnovány právnímu postavení osob sloužících u stavovských zaměstnavatelů a většinou pocházejících ze stejných sociálních poměrů. Jistou obměnou prošlo ustanovení Q. 24 (S. 5 *VZZ*), které nyní přímo ukládá, že pokud je sloužící ze strany pána bez zjevné příčiny připraven o život, mohou přátelé sloužícího takového pána žalovat z trestného činu vraždy (*mordu*) specifikovaného v jiném ustanovení zákoníku. Další článek (Q. 25) se týkal propouštění služebníků a úředníků, které mohlo být shodně jako ve *VZZ*

---

⁴³⁶ Tamtéž, s. 460, 462.

⁴³⁷ Zatímco původní německé vydání *OZZ* z roku 1627 hovořilo o 20 kopách grošů, česká verze uváděla (nejspíš chybně) výši pokuty 100 kop gr. č. Taková částka je zcela nepravděpodobná i s ohledem na to, že poslední redakce *VZZ* z roku 1564 určovala v článku M. 27 pokutu za shodný přečin ve výši 12 kop gr. č. Viz JIREČEK, H. (ed.). *Obnovené Právo a Zřízení Zemské*, s. 462–463; originál české verze *OZZ* viz *Obnovené Právo a Zřízení Zemské Dědičného Království Českého / Cýsaře Říjmské^o Vherského a Českého, etc. Krále, etc. Geho Milosti Ferdynanda Druhého, etc.* Praha, 1627 (Moravská zemská knihovna v Brně, sign. ST3-0110.772). Znění článku M. 27 *VZZ* 1564 viz JIREČEK, J. – JIREČEK, H. (edd.). *Zřízení zemská Království českého XVI. věku*, s. 628–629.

⁴³⁸ JIREČEK, H. (ed.). *Obnovené Právo a Zřízení Zemské*, s. 462.

⁴³⁹ Tamtéž, s. 464–466.

⁴⁴⁰ Články Q. 23–Q. 29 rozpracovávají články S. 5–S. 8 *VZZ* z roku 1564, nicméně nic zásadního nepřinášejí. Srovnání viz JIREČEK, H. (ed.). *Obnovené Právo a Zřízení Zemské*, s. 468–470; JIREČEK, J. – JIREČEK, H. (edd.). *Zřízení zemská Království českého XVI. věku*, s. 676–677.

realizováno ústně i písemně (úředníci pouze ústně po učinění „počtu“) po roce nebo časově jinak smluvně sjednané době. Ostatní ustanovení (Q. 26–Q. 29) se v podstatě opět shodují se zněním poslední redakce *VZZ* z roku 1564 (čl. S. 6–S. 8).⁴⁴¹

OZZ nepředstavovalo ve vztahu k právnímu postavení sloužících nijak zásadní zákonnou normu, spíše naopak. Jak jsme ukázali, většina ustanovení byla ve více či méně modifikované podobě přejata z posledního platného vydání *VZZ* z roku 1564, přičemž některé články byly rozšířeny či přizpůsobeny společensko-politickému vývoji, některé obsahově naopak eliminovány.⁴⁴² Nelze však zcela souhlasit s tvrzením R. Krejčího, že *OZZ* nestanovuje nic o úpravě poměru k čeledi, jejíž postavení je čím dál nepříznivější, a ze sloužícího se v podstatě stává „téměř bezprávná bytost“.⁴⁴³ Takováto interpretace, odpovídající spíše rétorice marxistické historiografie 50. a 60. let 20. století, si zaslouží přinejmenším revizi. V případě poddanského a zejména čeledního práva *OZZ* zachovávalo jistý *status quo*, přičemž právní úprava sloužících přecházela do rukou jiných složek zákonodárné moci. Důležité je také poznamenat, že teprve *OZZ* zakázalo odvolávání se na starší soudní nálezy, které do té doby patřily k důležitým pramenům práva, což platilo, jak jsme ukázali, i v případě právní specifikace záležitostí týkajících se sloužících.

Z hlediska zemské právní úpravy čeledních poměrů byla doba mezi vydáním *OZZ* a počátkem vlády Marie Terezie poměrně „klidným“ obdobím, byť zde počátkem 18. století proběhly jisté pokusy o revizi zemského zřízení, které však nedospěly do zdárného konce.⁴⁴⁴ Až okolo poloviny 18. století se totiž objevují první zvláštní předpisy či policejní nařízení absolutistického státu o čeledi. Zatímco ve městech stále platilo městské právo Koldínovo, na venkově se soustředila veřejná moc do rukou pozemkových vrchností, které celou řadu záležitostí stran poddaných a čeledi upravovaly v rámci vlastních předpisů (poddanských řádů a hospodářských instrukcí), případně hojně využívaly principů zvykového práva.⁴⁴⁵ Tento „vývoj“ byl logický i s ohledem na výše reflektovanou definici čeledních předpisů obsažených v *OZZ*, které v podstatě, jen s drobnými úpravami, pouze reprodukovaly usnesení *VZZ* z roku 1564.

Zásadním mezníkem ve vývoji právního postavení sloužících bylo vydání čeledního řádu pro Moravu v roce 1753 pod názvem *Dienstbothenordnung für das Marggrafthum*

---

⁴⁴¹ Srovnání viz Tamtéž.

⁴⁴² Do *Obnoveného zřízení zemského* pro Moravu z roku 1628 byla většina ustanovení týkajících se čeledi převzata z české verze dokumentu v obdobném znění, byť uspořádání celého zákoníku bylo odlišné. Blíže viz JIREČEK, Hermenegild (ed.). *Verneuerte Landes-Ordnung des Erb-Markgrafthums Mähren*. Brno, 1890.

⁴⁴³ KREJČÍ, R. *Snahy o reformu řádu čeledního*, s. 396–397.

⁴⁴⁴ K problematice blíže URFUS, Valentin. K pokusu o revizi zemského zřízení v Čechách na počátku 18. století. In *Právněhistorické studie* 16, 1971, s. 177–198.

⁴⁴⁵ KREJČÍ, R. *Snahy o reformu řádu čeledního*, s. 397.

Mähren,⁴⁴⁶ který po více než dvou stech letech představoval první speciální normu upravující pracovní právo ve městech i na venkově.⁴⁴⁷ V. Urfus navíc předpokládá existenci obdobného řádu z téhož roku rovněž pro Čechy, což odvozuje ze znění § 10 článku VI čeledního řádu z roku 1765, který se ve věci nakládání se zběhlou čeledí odkazuje na císařský patent z 26. června 1753.⁴⁴⁸ Pokud by však skutečně došlo k vydání takové právní normy i pro sloužící v Čechách, lze s velkou pravděpodobností předpokládat, že by se nějaký tištěný exemplář dodnes zachoval. Navíc i H. Morgenstern v této souvislosti zmiňuje pouze tereziánská nařízení proti uprchlé a potulné čeledi z 26. června 1753 a 22. listopadu 1762, na která norma z roku 1765 odkazuje.⁴⁴⁹ Existenci čeledního řádu pro Království české datovaného rokem 1753 tedy vidíme jako velmi nepravděpodobnou, a to i s ohledem na značnou propracovanost a obsáhlost obou tereziánských norem (pro Moravu z roku 1753 i pro Čechy 1765), jejichž nepochybným předobrazem a inspiračním zdrojem je slezský čelední řád vydaný Marií Terezií 19. prosince 1752.⁴⁵⁰ Těžko si představit, že by v českém případě došlo po dvanácti letech za vlády jednoho panovníka k emisi nové verze tak rozsáhlého zákona. Vydání řádu pro Moravu v roce 1753 tak nejspíš souviselo se zmíněným předpisem slezským, což by se i s ohledem na blízkost obou teritorií dalo předpokládat.

Důležité je zmínit, že čelední řád pro Moravu poprvé na celozemské úrovni upravoval zvlášť poměry městské a venkovské čeledi. Zákon o úctyhodném textovém rozsahu 81 stran rozdělval čeled' do dvou kategorií: 1) městskou a venkovskou; 2) hospodářské a domácí „officianty“. Byť právní postavení sloužícího určovala především ustanovení o nerovnosti smluvních stran při uzavírání pracovního poměru, přesto byla jistá práva, která řád zaměstnanci přiznával. Jednalo se například o možnost podání stížnosti na zaměstnavatele pro zneužití disciplinární pravomoci k dědičné vrchnosti, která mohla z moci úřední pracovní poměr rozvázat a sloužícího propustit. Zaměstnanci byla dána i větší variabilita ukončení pracovního poměru na základě řádné výpovědi a dodržení výpovědní lhůty. Sloužící mohl odejít například z důvodu nemoci, plánovaného sňatku, smrti rodičů apod. Stále však platilo,

---

⁴⁴⁶ Národní archiv v Praze, Sbíрка patentů, inv. č. 1458, Dienstbothenordnung für das Marggraffthum Mähren, 12. květen 1753. Tiskem byl řád vydán 13. srpna 1753.

⁴⁴⁷ Od roku 1549 nebyl v Čechách a na Moravě vydán žádný zákon, který by se zvláště dotýkal čeledi. Této skutečnosti si povšiml rovněž MORGENSTERN, H. *Gesindewesen und Gesinderecht in Österreich*, s. 14–15.

⁴⁴⁸ URFUS, V. *Právní postavení*, s. 235, pozn. 148.

⁴⁴⁹ MORGENSTERN, H. *Gesindewesen und Gesinderecht in Österreich*, s. 15. Odkaz na obě nařízení je uveden v části VI. (*O vypovězení služby a o propouštění čeládky*), § 7 čeledního řádu pro Čechy z roku 1765. Zmíněná nařízení však nejsou ani součástí přehledů tereziánských zákonů, nařízení a patentů, viz zejm. KROPATSCHEK, Joseph (ed.). *Sammlung aller k. k. Verordnungen u. Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780, die unter die Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz bestehen [...]*. Bd. 2, 1753–1755; Bd. 4, 1760–1766. Wien, 1786; BEINHAEUER, Wilhelm (ed.). *Sammlung der bis zum Jahre 1800 erschienenen Patente und Verordnungen der Hofstellen, der k. k. n. ö. Regierung und des k. k. n. ö. Apellationsgerichtes*. Dritter Band, 1753–1763. Wien, 1843.

⁴⁵⁰ MORGENSTERN, H. *Gesindewesen und Gesinderecht in Österreich*, s. 15.

že při odchodu ze služby měl zaměstnanec dostat potvrzení, tzv. fedrovní list, bez kterého nesměl být zaměstnán jinde.⁴⁵¹

Samostatná pozornost, ostatně stejně jako v případě zemských zřízení, byla věnována tzv. hospodářským a domácím oficiantům, tedy vrchnostenským úředníkům a sloužícím v osobních službách vrchnosti, zpravidla v rámci šlechtické domácnosti. Jejich právní postavení bylo v podstatě shodné s městskou a venkovskou čeledí, speciálně řešeno zde bylo jen předložení tzv. „vyúčtování“ (v zemských zřízeních jako „počet“) při ukončení pracovního poměru, které bylo důležité s ohledem na zaměstnavatelovo jmění, často svěřené právě do rukou úředníků. Členění sloužících v moravském čeledním řádu položilo základ pro budoucí rozlišování tzv. vyšších a nižších služeb, které se objevuje v následujících právních normách a o kterém pojednáme v dalších částech této kapitoly.⁴⁵²

Změnu doznalo také pojetí disciplinární pravomoci, která se více přesouvala od zaměstnavatelů do rukou státu a jednotlivých vrchností, které vlastními normami (řády a instrukcemi) spoluutvářely právní prostředí, v němž se sloužící pohybovali. Všechny tereziánské čelední řády byly rovněž prodchnuty množstvím trestněprávních předpisů obsahujících, stejně jako trestní zákoníky, různé prostředky k nápravě a potrestání poddaných (bičování, pranýřování, nucená práce, vojenská služba, vyhoštění apod.).⁴⁵³ Z hlediska trestněprávního se čeleď v raném novověku nacházela pod dvojitým tlakem, kdy mohla být trestána jak zaměstnavatelem, nacházejícím se v poddanském vztahu vůči vrchnosti, tak samotnou vrchností, která disponovala soudní pravomocí vůči veškerým svým poddaným.⁴⁵⁴

Obraťme však naši pozornost k vrcholnému dílu tereziánského zákonodárství na poli pracovního práva pro oblast Čech, kterým byl *Nový čeládky a sloužících se týkající pořádek pro Království české*, datovaný 25. ledna 1765 na Pražském hradě, tiskem vydaný téhož roku rovněž v Praze.⁴⁵⁵ Co do rozsahu je řád výrazně subtilnější než obdobný dokument pro Moravu z roku 1753 (až na drobnosti se po obsahové stránce v podstatě neliší),⁴⁵⁶ přesto se zdá, že veškerá ustanovení a formulace tohoto zákona jsou propracovány do nejmenších detailů, a to v duchu vrcholného rakouského absolutismu. Dokument je rozdělen na devět hlav

---

⁴⁵¹ URFUS, V. *Právní postavení*, s. 235–236.

⁴⁵² Tamtéž, s. 237–238.

⁴⁵³ MORGENSTERN, H. *Gesindewesen und Gesinderecht in Österreich*, s. 35.

⁴⁵⁴ DÜRR, R. „*Der Dienstbothe ist kein Tagelöhner...*“, s. 123.

⁴⁵⁵ Národní archiv v Praze, Sbírka patentů, inv. č. 1690, Nový čelední řád pro Království české, 25. ledna 1765. V německém výtahu řád zpřístupnil již KALOUSEK, J. (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské* (AČ 24, 1698–1780), s. 351–363, č. 466.

⁴⁵⁶ URFUS, V. *Právní postavení*, s. 238; KOTOUS, J. *Ke kořenům pracovního práva*, s. 50.

o celkem 100 člancích,⁴⁵⁷ které se zvláště dotýkají problematiky „sloužících čeledínů“ (hlava I–VII) a oficiantů (hlava VIII), tedy těch, kteří byli zaměstnání službou u šlechticů, potažmo pozemkové vrchnosti. Poslední hlava (IX) pak ještě zvláště doplňuje předešlá nařízení ve vztahu k venkovské čeledi, jejíž postavení tak činí výrazně specifickým. Řada ustanovení stran sloužících je pojata na principu „dohlížet a trestat“, což je na několika místech i výslovně deklarováno.

V samotném úvodu čeledního řádu jsou rozvedeny důvody pro jeho vydání, mezi kterými se zmiňuje častá zpupnost, neposlušnost, svévolnost, zlostné chování a nevěrnost čeledi, tedy sled nepříliš lichotivých rysů, které zaměstnavatelé musí u svých zaměstnanců snášet. Navíc jsou s čeládkou spojeny všude se rozšiřující „*mnohonásobné nepořádky*“, nejen proto se v jejich případě „*přísnějšího dohlédnutí vyhledává...*“

Obsahem první hlavy („*O čeládce, neb sloužících čeledínech, a jací tak lidé pod tím jménem se vyrozumívají*“) nového pořádku je v podstatě dobová definice *čeledi*, kterou se rozumí „*všichni ti lidé a ty osoby, kteří jak u vrchností, jako pánů, rytířů a urozců světského a duchovního stavu, také u jiných obyvatelů, v městečkách prostředního a špatného stavu, nebo také v zemi a ve vsích, jak u vrchnosti, tak u hospodářských úředníků, šenkýřů a krčmářů, řemeslníků pod stálou mzdou a na chlebu stojí.*“ Krom jiného do obsahu tohoto pojmu spadají i nádeníci a „*domovní officírové*“ jak mužského, tak ženského pohlaví, všichni dotčení bez rozdílu původu geografického i sociálního (lidé zdejší, cizozemci, svobodní a poddaní).

Hlava druhá se zabývá přijímáním čeledi do služby („*O najímání neb přijímání čeládky, jakož i o čeledních dohazovačích*“), přičemž hned § 1 uvádí, že „*nejjistější prostředek čeládku na uzdě držeti*“ představuje jednak zamezení její zahálčivé potulky, jednak zajištění příjmu jen těch čeledínů do služby, kteří se prokážou platným vysvědčením z předchozího působiště. Zajímavé je ustanovení § 2, které se v rámci opatření proti potulce (především ve městech) odvolává na starší patenty a nařízení ze 40. a 50. let, navíc zavádí ve městech i na venkově povinné (ovšem blíže nespecifikované) *visitace* určené k vyhledávání tuláků. Trestem za potulku pak nově, zřejmě pod vlivem moderních populacionistických teorií, nemělo být vyhoštění provinilce ze země, nýbrž jeho umístění do káznice (pořádnic). Například osoba, která se rozhodne pronajmout si někde komůrku či pokoj, má být od pronajímatele neustále sledována, zda se nedopouští potulky nebo zahálky (§ 3). Nezaměstnaný člověk, jenž nechce, aby se s ním nakládalo jako s tulákem, se má co nejdříve

---

⁴⁵⁷ V originálu je užito termínů „titul“ a „rozdíl“, pro potřeby této práce budeme užívat pojmů „hlava“ a „článek“ (§).

hlásit na příslušný magistrát nebo k vrchnosti se žádostí o práci či službu (§ 4). Rovněž u rodičů „zbytečné dorostlé děti mužského i ženského pohlaví nechány býti nemají“ a v rámci konaných vizitací i mimo ně mají být *udány* vrchnostem (§ 6). Tento článek je pak více rozveden v části věnované venkovské čeledi (hlava IX., § 1). Velice přísná pravidla platila ve věci vystavování písemného vysvědčení o řádném dosloužení (resp. výhostu či „*kunšoftu*“, či „*Attestacy*“), bez kterého nemá být umožněno čeledínovi vstupovat do nové služby (§ 7) a zároveň mu tak hrozí přísné tresty za potulku. Co se formálních náležitostí takového vysvědčení či propouštěcího (dříve fedrovního) listu týče, má obsahovat následující údaje: jméno a příjmení sloužícího, místo narození, zda je osobně svobodný nebo poddaný, věk, výšku a popis postavy včetně barvy vlasů nebo jiných znamení, rodinný stav, čas konané služby a vysvědčení o dobrém, špatném nebo „prostředním“ chování po čas služby (§ 8).⁴⁵⁸ Další články se zabývají například vysvědčením pro osoby, které doposud nikde nesloužily (§ 9–11), případně pro cizozemce (§ 14), pokutami pro přestupníky (§ 15) apod.

„*O nájemním závdavku neb závazním penízi, o času najímání do služby*“ je název třetí hlavy čeledního řádu, která poprvé právně zakotvuje možnost vyplatit čeledínovi před nástupem do služby závazní peníz neboli závdavek, tedy určenou část roční mzdy, kterou má být pojištěn jeho skutečný nástup do služby (definice v § 1). Učiněním závdavku se v novodobém slova smyslu uzavírala jakási smlouva o smlouvě budoucí, jelikož osoba, která tento závazní peníz přijala, měla za povinnost službu nastoupit. Maximální výše závdavku byla stanovena na 2–4 „*sedmnáčníky*“ (15krejcar), tedy celkem 30–60 krejcarů. Důležitý je pak zejména § 2, který stanovuje, že služba se má uzavírat pouze na celý rok, přičemž pokud čeledín tuto dobu nedoslouží, má se mu případný závdavek strhnout ze mzdy. Délka služby je pak stvrzena i následujícím článkem, který ruší možnost uzavírat smlouvy čtvrtletní a pololetní (§ 3).

Hlava čtvrtá („*O zavázanosti a povinnosti čeládky k vrchnosti*“) stanovuje, kterak se mají sloužící chovat ke svým pánům. Zde si dovolíme citovat § 1: „*Jedenkaždý čeledín musí v své službě a v svém jednání věrně, pilně a nepromrzele, k vrchnosti ale uctivě a poslušně ve všom se ukázati, jí neodmlouvati, netrucovati; strany stravy aneb něčeho jiného nic nepředpisovati, neb nějaké neobyčejné věci nežádati, též ke vsi se přihazující domácí práci a jednání bez reptání neb těžkosti se potřebovati dáti, a na žádný spůsob pod tím ničemným předstíráním, jakoby ta neb ona práce jiným spolučeledínům patřila, z ní se vytahovati, tím méně k ní bez povolení vrchnosti pomocníky sobě bráti má.*“ S tím souvisí i způsob výplaty

⁴⁵⁸ Vzor formuláře propouštěcího listu je součástí čeledního řádu mezi hlavou VII a VIII.

mzdy (§ 3), která se má sloužícím poskytovat až po vykonání alespoň části smluvené práce, tedy ideálně čtvrtletně nebo v jiných lhůtách „*tak, aby kdyby čeledín před svým vystoupením ze služby nějaký vejstupek učinil, pánu k náhradě něco v rukách zůstalo.*“ Následuje řada článků specifikujících nejrůznější zákazy týkající se čeledi, ať už jde o zákaz dávat čeládce na dluh (zejména alkohol v krčmách) přesahující jeden zlatý (§ 4), půjčovat jí cokoliv jménem vrchnosti (§ 5), zákaz pití a kouření na nebezpečných místech⁴⁵⁹ (§ 9) či zákaz schůzek, shromáždění, her, kuplířství, pomlouvání apod. (§ 10). Tresty, které za porušení těchto nařízení sloužícím hrozily, byly stanoveny podle stupně recidivity. Pokud nepomůže napomenutí a blíže nespecifikované „*snesitelné potrestání*“, má být čeládka trestána nejprve dvou až třídním vězením, podruhé osmidenním, v obou případech o chlebu a vodě, potřetí má být hříšník dle míry a charakteru provinění umístěn do káznice na delší dobu (§ 8).

Další část řádu (hlava V) naopak stanovuje povinnosti pánů vyplývající ze zaměstnávání čeledi („*Jak vrchnosti k čeládce se chovati mají; jakož i o služebné mzdě, stravě, oděvu a šatech*“). Vrchnost má „*čeládku přidržovat k pobožnosti a bázni Boží, nezavrhovat ji v nemoci, ve vši křesťanské lásce a přívětivosti jakožto se svým bližním se potká, ale také jí potřebné vychování jak v jídle tak nápoji, slíbený oděv a slíbenou mzdu dá.*“ Zároveň se však má zaměstnavatel pojistit proti případným škodám, které by mohla čeládka během výkonu své služby způsobit, proto by měla vrchnost vše zapisovat na „*čtvrtletní cedule na mzdu*“ a v případě vzniklé škody či krádeže tuto mzdu zadržet, aby „*na ní v čas případnosti se hojiti mohla*“ (§ 1).⁴⁶⁰ Jak jsme již uvedli v rámci předchozího výkladu, přestože se některé čelední řády vydávané i mimo české země od 16. století snažily upravit konkrétní mzdové poměry sloužících, resp. maximální mzdy, za které měla čeládka pracovat, jejich faktický dosah byl zcela minimální a dříve nebo později na tuto úpravu zákonodárci rezignovali. V případě českého čeledního řádu se touto problematikou zabývá § 2 páté hlavy, který zakazuje vyplácení příliš vysokých mezd, přičemž přichází s výsledkem, že z důvodu značné rozdílnosti větších a menších měst a „našich“ poddaných nelze stanovit jednotné maximální mzdy („*...všeobecní stejnost v tom předepsati tak snadně se nedá*“), proto se má zachovat mzda místně dosud obvyklá.

Hlava šestá se věnuje výpovědi ze služby a obecně problematice propouštění čeledi. Hned § 1 stanoví, že pokud už čeledín nejeví o zaměstnání zájem nebo pán sloužícího nepotřebuje, má jedna strana druhé vypovědět službu. Přitom nikdo nemá právo čeledína nutit

---

⁴⁵⁹ Pacholkům a kočím se zakazuje kouření tabáku v konírňách, chlévech, na půdách a jiných nebezpečných místech pod hrozbou trestu vězení. Pokud by následkem nedbalé manipulace s ohněm došlo k požáru, měla být čeládka vystavena tělesnému či hrdelnímu trestu.

⁴⁶⁰ Ustanovení do značné míry opakuje znění § 3, hlavy IV o čtvrtletním vyplácení mzdy.

k další službě prostřednictvím zadržování mzdy, šatů nebo jiných věcí, včetně vysvědčení a propouštěcího listu. Byť podoba výpovědi ani výpovědní lhůta není v této části předpisu stanovena, bez jejího učinění nemá být pracovní poměr ukončen. A to ani v tom případě, jestliže uplyne smluvně sjednaná lhůta. Pokud by totiž nebyla ze strany sloužícího učiněna výpověď, má služba běžet opět „na nový rok“ (§ 2). Zrušení pracovního poměru před řádným termínem dosloužení je přitom umožněno pouze zaměstnavateli z důvodu zlého chování sloužícího (§ 3). Teoretická možnost předčasného skončení služby pro zaměstnance je zakotvena v § 7, kde se hovoří o tom, že pokud se čeledi naskytne během služby možnost (povinnost) sňatku nebo nenadálé dědictví, má být tato skutečnost neprodleně oznámena pánovi; svatba má být ale realizována až po skončení služby nebo za předpokladu, že za sebe zaměstnanec sežene adekvátní náhradu. Několik ustanovení této části se pak týká problematiky zbíhání čeledi, včetně stanovení trestů (§ 5). Pro zběhlou čeleď je zcela nově stanoven trest vězení, ve kterém má přestupník setrvat po zbytek doby, kdy měl sloužit, přičemž „*k práci na vodě a chlebě přidržen býti má*“. Vrchnost navíc není povinna takového sloužícího znovu zaměstnat, naopak má právo zadržet mu mzdu a ošacení za poslední čtvrtrok. Pokud čeleď uprchne ze země, má se tato skutečnost oznámit příslušnému krajskému úřadu. Pakliže by se čeledín nevrátil do šesti (je-li v cizí zemi) nebo do tří měsíců (je-li v dědičných rakouských zemích) od útěku, propadne jeho dědictví, majetek a veškerá práva poživající v Čechách; jeho jméno má být navíc přibito na pranýř (§ 12). Jako prevence útěku sloužícího má každá do služby nastupující osoba odevzdat pánovi do úschovy své svršky (§ 15).

Závěrečná hlava (VII) první části řádu se pak věnuje chování zaměstnavatelů ke svým sloužícím a pojednává také o „*zlodějské čeládce*“. § 1 stanovuje, že panstvo nemá se svou čeledí zacházet příliš přísně. V úplném závěru pak najdeme formalizovaný vzor výhostu či propouštěcího listu se všemi požadovanými náležitostmi, který měl být obecně užíván.

Druhá část čeledního řádu pro Čechy z roku 1765 je pojata (alespoň v české tištěné verzi) v podstatě jako samostatná, byť číslováním „titulů“ navazující právní úprava zaměřená jednak na poměry osob působících ve službě vrchnosti – tzv. *oficiantů* (hlava VIII), jednak na doplnění a bližší specifikaci předešle definovaných ustanovení pro potřeby výrazného omezení právního postavení venkovské čeledi (hlava IX). Pokud by totiž poslední část řádu, tedy hlava IX, součástí dokumentu nebyla, nenasvědčovalo by nic tomu, že nařízení obsažená v hlavách I–VII neplatí také pro venkovské sloužící. Jestliže však k takovému upřesnění v rámci čeledního řádu dochází, je zřejmé, že se zmíněná první část dokumentu dotýká především sloužících ve městech a ve vrchnostenském režijním hospodářství. Poslední devátá

hlava, nazvaná „*O čeládce v zemi, neb venkovské obzvláště*“, obsahuje celkem devět článků, kde hned z toho úvodního je očividné, že se jedná o rozšíření ustanovení obsažených v první části řádu směrem k venkovské čeledi ve smyslu čeledi selské. V kontextu celé normy je dikce této pasáže nejvýraznější ve snaze o restrikci práv určité skupiny obyvatel, v tomto případě venkovských poddaných.

Pokusme se tedy shrnout obsah oné nadstavby závěrečné části řádu určené pro selskou čeleď. § 1 (hlava IX) stanoví, že rodiče, kteří nepotřebují své děti, mají tyto dávat do cizích služeb. Jedná se sice o ustanovení známé již z právních norem 16. století, nicméně svým dalším rozpracováním zde nabývá zcela nové dimenze. Pokud se čeledín rozhodne odejít do služby jinam, než je narozen, má se tak stát jedině s vrchnostenským souhlasem, přičemž za takové povolení má platit částku místně obvyklou nebo stanovenou na základě urbáře. Zásadní je ale upřesňující formulace, která dosud nebyla v žádném jiném právním dokumentu obdobného účelu užitá: „*Nepřichází ale přitom na uznání vlastních rodičů, zdaž oni sami své děti při svém hospodářství potřebují*“. Právo rozhodnout v této věci náleží do rukou vrchnosti, resp. pověřených vrchnostenských úředníků, kteří mají vycházet z (v celé zemi) všeobecně držených sirotčích „stavuňků“, konaných zpravidla první adventní neděli, resp. na přelomu roku. Tato každoroční shromáždění sirotků a dětí živých hospodářů mají být evidována v rámci speciálně zřízených sirotčích registrů, přičemž všechny vrchnosti „*bezelstně ostrý pozor dáti tímto opravdově se napomínají*“. Další článek (§ 2) ve své první části opakuje již předchozí ustanovení (hlava III, § 2) týkající se pevné délky trvání služebního poměru, která má být celý jeden rok. Výjimka je zde dána těm sloužícím, jichž je třeba jen na krátkodobé úkoly „*na nepravidelné ruční práce*“.⁴⁶¹ Vystoupení ze služby („*z nájmu*“) má být směřováno k poslednímu říjnu, pokud není ujednáno jinak. Zajímavý je rovněž dovětek týkající se trestů pro poddané, které nemají mít podobu finančních pokut, nýbrž jiné, blíže však neupřesněné formy. § 3 opět zpřesňuje ustanovení stran výpovědi čeledního poměru, jejíž lhůta nebyla v předchozích odstavcích vůbec jasně určena; v případě selské čeledi však má být dána nejpozději čtvrt roku před uplynutím smluvené doby. Specifikována je zde i maximální výše poskytovaného závdavku, který nemá přesáhnout jednu dvacetinu sjednané roční mzdy. Závdavek je přitom důležitým a v raném novověku zřejmě hojně využívaným právním instrumentem, který slouží k zajištění plnění uzavírané smlouvy (v tomto případě čelední), protože pokud by sloužící i přes vyplacený závdavek do pracovního poměru nenastoupil nebo nedodržel podmínky či dobu, na kterou se smlouva sjednala, mohl být ze strany toho, kdo

---

⁴⁶¹ Výslovně jsou zde zmíněni sladovnická chasa, sluhové a pastevci (ti jsou najímáni zpravidla do konce října, dokud trvá pastva).

závdavek dal, poháněn k soudu, nebo dle okolností krácen na smlouvené mzdě.⁴⁶² Z hlediska pravomoci vrchností nad poddanými je důležitý následující článek (§ 4), který dává vrchnostem právo odvolat svého poddaného ze služby kdykoliv před časem dosloužení pro vlastní potřebu, pouze s výjimkou čeledi, které byl udělen vrchnostenský konsens pro službu mimo panství. Jak vidno, svobodná vůle poddaného v této době, alespoň v rámci státního práva, v podstatě neexistovala. Článek pátý se zabývá způsoby zamezení odchodu čeledi ze země, čehož má být dosaženo udělováním vynucených vrchnostenských souhlasů s povinností oznamovat pánovi na konci služebního poměru, u koho se čeleď nechává najmout na další rok (období). Pokud by se jednalo o cizince, nemá pán čeledínovi vydávat „*patričné věci*“, v tomto případě nepochybně uschované svršky a vysvědčení o průběhu služby. Vyvstalo-li by podezření z možnosti útěku, má být čeledín preventivně umístěn do vězení a skutečnost oznámena vrchnosti i krajskému úřadu. Následující šestý článek se týká tzv. „neslušných výminek“, tedy všech požadavků, kterými má čeleď podmiňovat svůj nástup do služby u konkrétního zaměstnavatele. Výslovně jsou pak uvedeny tyto: volný odchod mimo panství v období žní a senoseče,⁴⁶³ jeden den v týdnu volný (bez práce),⁴⁶⁴ požadavek na chov vlastního ovčích nebo jiného dobytka na pastvě spolu s dobytkem zaměstnavatele, žádosti o lepší a častější stravu a blíže nespecifikované „*svobodné hodiny a dny*“. Všechny tyto „neslušné výminky“ řád ruší a jejich vymáhání má být přísně trestáno. Další článek (§ 7) nařizuje platnost čeledního řádu rovněž pro profese, které do značné míry stojí na rozhraní mezi čeledí v pravém slova smyslu a pracovníky jiné kategorie, kterým byla dána značná míra pracovní i rozhodovací autonomie. Jedná se o šafáře, lesníky (*foršty*), hajné, porybné, myslivce bez livreje, „*forštovské mládence*“, lovce, pivovarníky, štěpaře, zahradníky (*ziskní zahradníci*) a jiné sloužící. Také pastevcí ovcí a polní mistři, kteří nejsou vlastními poddanými, se mají podrobit řádu s tím, že výpovědní lhůta se v jejich případě určuje jako pololetní (§ 8). Závěrečný článek (§ 9) stanoví pod pokutou šesti zlatých povinnost dvakrát do roka (o Velikonocích a Vánocích) vyhlášovat čelední řád v češtině i němčině v městech, městečkách i na venkově formou veřejného čtení.

Vraťme se však na chvíli k předposlední hlavě čeledního řádu (VIII), která se zabývá problematikou osob ve službě vrchnosti, tedy tzv. *oficiantů*, a již jsme se podrobněji prozatím

---

⁴⁶² Pojem *závdavek*, neboli v právní terminologii *arrha*, je v širších souvislostech vysvětlen např. in *Ottův slovník naučný*. Druhý díl. Praha, 1889, s. 782–783. Tento instrument je obsažen i v současném občanském právu, viz zákon 89/2012 Sb., občanský zákoník, §§ 1808–1809 (část absolutní majetková práva).

⁴⁶³ Jak jsme ukázali výše, jedná se o historicky vymáhanou výsadu, resp. výsadu, která byla z historického hlediska zakotvena ve starším právním řádu.

⁴⁶⁴ Tento rovněž historický nárok vychází nejspíš z tzv. *modrých pondělků*, typických pro městské cechovní prostředí, kdy si v 16. století tovaryši vymíňovali „prodloužené víkendy“ v podobě volných pondělí. Tato neřest a snaha po jejím vykořenění se stala součástí řady právních úprav v městském prostředí (zejm. cechovní zřízení).

nevěnovali. Tato pasáž obsahuje celkem 19 článků upravujících postavení hospodářských a domovních oficiantů. Co tyto dva pojmy znamenají, vysvětluje § 2, který pod termínem *hospodářský oficiant* v podstatě rozumí úředníka (panství), zatímco pod pojmem *domovní oficiant* se skrývají všichni sloužící v osobní službě vrchnosti. Zde jsou jmenovitě uváděni sekretáři, komorní lokajové, pokojští (*štubmenš*), hofmistři, komorníci, kancelisti, kuchaři, sklepmistři, domovníci, všichni domovní sloužící, z osob ženského pohlaví pak zejména komorní panny a paní, chůvy, domovnice, klíčnice ad. Oficianti měli dle § 3 především dbát na „*vynaložení vší síly k zvelebení všeho vrchnostenského prospěchu a zisku, též v nápodobném odvracování vší škody a neštěstí...*“ Zároveň byli povinni vyhnout se veškerému utlačování (§ 4) a pronásledování poddaných, stejně jako vynucování a přijímání darů, za což hrozila vyšším úředníkům pokuta 10 říšských tolarů, nižším 5 tolarů (§ 5). Zde se nachází zajímavý dovětek, který hovoří v tom smyslu, že jedna třetina případné pokuty má být dána tomu, kdo danou skutečnost vyzradil, pokud takový není, má částka směřovat do pokladny pro chudé. Jsme tak opět svědky zákonné podpory honorovaného udavačství, které bylo ustaveno již v části Q *Obnoveného zřízení zemského* z roku 1627.⁴⁶⁵ Další články se týkají trestů za různé přečiny oficiantů, od zpronevěry a nedbalosti (§ 6),⁴⁶⁶ přes menší chyby úředníků (§ 7), až po rozepře mezi vrchností a úředníky (§ 8). Devátý článek apeluje na domovní oficianty a jejich chování, kterým mají jít příkladem pod nimi stojící čeledi. Obdobné nařízení jako v případě jiných sloužících se týká oficiantů ve věci prokazování se při nástupu do služby patřičným vysvědčením od předchozího zaměstnavatele; pokud takové nemají, nesmějí být přijímáni, navíc jim může být poskytnuto maximálně třídní přenocování (§ 9, 10). Podobně jako u čeledi je pak přístupováno k délce služebního poměru, který má být v základní formě roční (§ 13), odlišně jsou upraveny výpovědní lhůty, které se různí v závislosti na tom, zda oficiant stojí pod počtem (výpovědní lhůta 4 měsíce), či nikoliv (3 měsíce). Pokud však takový sloužící výpověď neučiní vůbec, má být postaven zpět do služby, třeba i s pomocí krajského úřadu nebo jiné místní vrchnosti (§ 14). Zajímavé je nařízení týkající se omezování „skvostnosti“ v odívání, kde je přesně specifikováno, co je oficiantům zakázáno oblékat (§ 17). Není zde vynechána ani problematika zbíhání, která je řešena obdobně jako u ostatní čeledi (§ 18). Poslední článek pak stanoví, že všechna nařízení týkající se domovních oficiantů platí ve stejném rozsahu rovněž pro hospodářské oficianty a jejich manželky (§ 19).

---

⁴⁶⁵ JIREČEK, H. (ed.). *Obnovené Právo a Zřízení Zemské*, s. 456.

⁴⁶⁶ V případě zpronevěry či nedbalosti způsobující škodu ve výši nad 100 zlatých se má postupovat dle hrdelního práva.

Tím uzavíráme poměrně zevrubný, na druhou stranu pro pochopení právního postavení sloužících v době vrcholného absolutismu naprosto nutný rozbor čeledního řádu pro Čechy z roku 1765. Význam této normy tkví jednak v komplexnosti, kterou se snaží obsáhnout právní postavení sloužících včetně definice základních pojmů, jednak ve struktuře a dikci, které nás přesvědčují o takřka bezprávném postavení zejména venkovské (selské) čeledi, maximálně odkázané na vůli zaměstnavatele a především dědičné vrchnosti, jež má pravomoc kontrolovat v postatě veškeré činnosti poddaných a trestat jakákoliv i drobná provinění sloužících. Koneckonců vnímání této skupiny tehdejších obyvatel je vcelku výmluvně popsáno již v samotném úvodu řádu, který jsme přiblížili výše. Nutno však podotknout, že mezi zákonem stanovenou normou a skutečným životem a pracovním fungováním sloužících nepochybně existoval značný rozpor a individualita vycházející například z velikosti panství a charakteru jeho správy, z toho, zda vrchnost na daném dominiu trvale pobývala, či nikoliv, do jaké míry byl velkostatek orientován na režijní hospodaření apod. Je nepochybné, že ne všechna nařízení byla v praxi bezvýhradně dodržována či vymáhána. Nebylo to vždy ani v zájmu vrchností, navíc poddaní si zpravidla dokázali najít cestičky, kterými se uměli dostat z vlivu a pro ně často negativních důsledků právních norem.⁴⁶⁷

Přesně v době mezi vydáním výše zmíněných čeledních řádů pro Moravu v roce 1753 a pro Čechy v roce 1765 byl z popudu Marie Terezie učiněn významný pokus o kodifikaci civilního práva v habsburské monarchii, jehož nejvýraznějším počinem, byť do praxe nikdy neuvedeným, byl tzv. *Codex Theresianus*. Cílem vypracování nového kodexu bylo „vydati pro české a rakouské země společný zákonník, který by obsahoval hlavní zásady soukromého práva a řádu soudního pro všechny stavy těchto zemí, vylučoval subsidiární platnost obecného práva římského a ponechával práva zemská toliko potud v platnosti, pokud by novému zákonníku neodporovala.“⁴⁶⁸ Do jeho přípravy byli zapojeni nejvýznamnější právníci té doby, mezi nimiž se prosadili především profesor a dřívější advokát v Praze Josef Azzoni jako zástupce pro Čechy a vládní rada Josef Ferdinand Holger jako zástupce Rakouska.⁴⁶⁹

---

⁴⁶⁷ K problematice sociální disciplinace (mj. i v přístupech zahraničních badatelů) více viz MATLAS, Pavel. *Shovívavá vrchnost a neukáznění poddaní? Hranice trestní disciplinace poddaného obyvatelstva na panství Hluboká nad Vltavou v 17.–18. století*. Praha, 2011, zejm. s. 33–36. Autor na základě vlastního výzkumu tvrdí, že pro vrchnost a vrchnostenské úředníky byl důležitý především bezproblémový chod panství z hlediska ekonomického, zatímco důsledné prosazování disciplinačních pořádkových opatření přicházelo na řadu až v momentu, kdy poddaní začali ohrožovat plnění úkolů hospodářské agendy. Tamtéž, s. 172–173.

⁴⁶⁸ Heslo *Codex*. In *Ottův slovník naučný*. Pátý díl. Praha, 1892, s. 483–485.

⁴⁶⁹ K rozdílným přístupům v rámci kodifikačního procesu vzniku *Tereziánského kodexu* z pohledu obou právníků viz NESCHWARA, Christian (ed.). *Die ältesten Quellen zur Kodifikationsgeschichte des österreichischen ABGB. Josef Azzoni, Vorentwurf zum Codex Theresianus – Josef Ferdinand Holger, Anmerkungen über das österreichische Recht (1753)*. Fontes Rerum Austriacarum, Dritte Abteilung: Fontes iuris, Band 22. Wien – Köln

Postupně se prosadil Azzoniho názor založený výhradně na právu českém. Osnova zákoníku, která vznikla na základě jednání kompilační komise v letech 1753–1756, vycházela z přirozenosti a spravedlnosti, jež měly být hlavním a konečným smyslem dobromyslného zákonodárství.⁴⁷⁰ Kodex byl rozdělen do čtyř částí, které samostatně pojímaly právo osobní, věcné, obligační a nakonec soudní řád. V 60. letech však práce na konečné verzi zákoníku ustaly, v roce 1772 bylo na základě snesené kritiky (pro značnou obšírnost a rozsáhlost díla, rovněž pro nedostatečné užívání římského práva) požadováno jeho přepracování, znamenající konec další činnosti, která by směřovala k uvedení kodexu do praxe.⁴⁷¹ Přesto se jedná o velice významný pramen pro sledování vývojových tendencí v kodifikaci civilního práva, jelikož řada myšlenek později našla uplatnění ve *Všeobecném občanském zákoníku* z roku 1811.⁴⁷²

Tereziánský kodex zde zmiňujeme především z toho důvodu, že v poslední sedmé hlavě první části věnované právu osobnímu neopomíjí ani právní úpravu osob sloužících (*Caput VII. Von Dienstleuten*).⁴⁷³ Ta je zde rozdělena celkem na čtyři paragrafy věnující se povinností čeledi (§ 1), povinností pánů (§ 2), závazkům služebníků a úředníků, tedy *oficiantů* (§ 3), a nakonec právu pánů vůči „neřádné“ čeledi (§ 4). Všechny paragrafy obsahují dalších 150 dílčích článků týkajících se právní specifikace v dotčených okruzích. Jde-li o úpravu čeledních poměrů, promítl se do *Tereziánského kodexu* výrazně přístup Holgerův, dle kterého je čeleď k rodině zaměstnavatelově vázána smluvním poutem, ze kterého vyplývají všeobecné (píle, věrnost, dobré mravy apod.) i zvláštní povinnosti (plynou z obsahu námezdní smlouvy). Pojetí čeledního poměru v *Tereziánském kodexu* je tak jakýmsi kompromisem, kdy čeleď není počítána k rodině hospodáře, jehož moci disciplinární dříve podléhala, nýbrž je označena pouze jako „domácí bytost“ (*häusliche Wessen*).⁴⁷⁴ Oproti čeledním řádům jsou

---

– Weimar, 2012. Zatímco v Azzoniho konceptu *Tereziánského kodexu* nebyla problematika práva sloužících nijak rozvedena, v Holgerových *Poznámkách k rakouskému právu* bylo součástí 9. pojednání osnovy (*Von Dienst=Personen*) podrobnější rozpracování řešení čeledního práva. Tamtéž, s. 54, 232–234.

⁴⁷⁰ Osnova či koncept *Tereziánského kodexu* (vč. překladu do češtiny), předpoklady vzniku dokumentu a jeho rozbor jsou předmětem elektronické výukové pomůcky publikované na webových stránkách Masarykovy Univerzity v Brně, viz SOJKA, Drahoslav – TAUCHEN, Jaromír. *Codex Theresianus. Multimediální elektronický výukový materiál*. Brno: Masarykova univerzita, 2009. Dostupné on-line. URL: <<https://is.muni.cz/el/portal/estud/praf/ps09/codex/web/index.html>>, [cit. 2. 3. 2019].

⁴⁷¹ *Ottův slovník naučný*. Pátý díl, s. 485.

⁴⁷² Kompletní edici *Codex Theresianus* připravil v 80. letech 19. století JUDr. Philipp Harras von Harrasowsky, viz HARRAS von HARRASOWSKY, Philipp (ed.). *Der Codex Theresianus und seine Umarbeitungen*. Bd. I.–IV. Wien, 1883–1886.

⁴⁷³ HARRAS von HARRASOWSKY, P. (ed.). *Der Codex Theresianus und seine Umarbeitungen*. Bd. I, s. 265–288.

⁴⁷⁴ Tamtéž, s. 265; URFUS, V. *Právní postavení*, s. 241–243.

v *Codex Theresianus* patrné liberálnější tendence ve vztahu k právní úpravě postavení čeledi, byť, jak jsme již uvedli, k jeho uzákonění nikdy nedošlo.⁴⁷⁵

V. Urfus se v rámci svého rozboru kodifikačních pokusů tereziánské éry zaměřil i na další méně významné práce rakouských právníků ze 70. let 18. století navazující na myšlenku *Tereziánského kodexu*. Mezi tyto autory lze zařadit především Johanna Bernharda Hortena (1735–1786) a jeho dílo známé pod názvem *Hortenova osnova* či Karla Antona von Martiniho (1726–1800). Zatímco Horten pojímá čelední službu jako poměr námezdní, uzavřený na základě čelední smlouvy, charakteristický vstupem sloužícího do domácnosti zaměstnavatele, jehož disciplinární pravomoci se poddává (tedy v podstatě v duchu *Tereziánského kodexu*), u Martiniho je čeleď zahrnuta do okruhu „občanských zákonů“, kde není řeč ani o disciplinární pravomoci, ani o osudech zběhlého čeledína apod. To vše má být součástí veřejného práva, přičemž Martini staví na první místo „blaho“ zaměstnavatelovy domácnosti, jejíž součástí se stávají všichni námezdně pracující (včetně učňů a tovaryšů). Navíc Martiniho koncept nepřijímá rozdíl mezi vyššími a nižšími službami, čímž se pojetí námezdní smlouvy stává velmi širokým.⁴⁷⁶

Kromě právní úpravy poměrů sloužících v zemském zákonodárství, specializovaných čeledních řádech a kodifikačních pokusech občanského práva vychází v době tereziánského absolutismu další normy zaměřené většinou na konkrétní záležitosti čeledního práva. Tak například nařízení ze 17. září 1765 vydané ve Vídni se týká předcházení neřesti smilstva u čeledi obou pohlaví, kdy je apelováno především na zabezpečení oddělených lůžek u pacholků a děveček.⁴⁷⁷ Pokud už se nepodařilo tento předpoklad mravně bezproblémového soužití zajistit, určovalo nařízení z 11. března 1768 postup, kterak se zachovat v situaci, kdy se sloužící dostane do stavu očividného těhotenství. V takovém případě má být děvečka neprodleně prohlédnuta porodní bábou, která je povinna těhotenství potvrdit.⁴⁷⁸ Jiného charakteru je potom vídeňský patent z 25. února 1775, pod hrozbou trestu zakazující čeledi hry a sázky o peníze, s jedinou výjimkou hry v kuželky (*Kegelspiel*) v zahradách.⁴⁷⁹

⁴⁷⁵ KREJČÍ, R. *Snahy o reformu řádu čeledního v království Českém*, s. 397–398.

⁴⁷⁶ URFUS, V. *Právní postavení*, s. 244–246.

⁴⁷⁷ KROPATSCHEK, Joseph (ed.). *Sammlung aller k. k. Verordnungen u. Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780, die unter die Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz bestehen [...]*. Bd. 4, 1760–1766. Wien, 1786, s. 519, č. 818.

⁴⁷⁸ KROPATSCHEK, Joseph (ed.). *Sammlung aller k. k. Verordnungen u. Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780, die unter die Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz bestehen [...]*. Bd. 5, 1766–1770. Wien, 1786, s. 239–240, č. 984.

⁴⁷⁹ KROPATSCHEK, Joseph (ed.). *Sammlung aller k. k. Verordnungen u. Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780, die unter die Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz bestehen [...]*. Bd. 7, 1774–1776. Wien, 1786, s. 187, č. 1663.

K vrcholům osvícenských reforem v oblasti sociální patří s ohledem na poměry poddanského obyvatelstva patent o zrušení nevolnictví vydaný císařem Josefem II. v listopadu roku 1781. Sloužících se dotýká také, například ruší nucenou službu u vrchností (*Hof- und Zwangdienste*) nebo upravuje službu sirotků tamtéž.⁴⁸⁰ Čeled' byla tímto aktem ustavena coby samostatná „pracovní třída“, což vyvolalo potřebu rychlé změny doposud platné tereziánské legislativy, resp. čeledního řádu.⁴⁸¹ Jak jsme již zmínili v předchozí kapitole věnované právnímu postavení sloužících ve městech, přistoupil stát bezprostředně po zrušení nevolnictví k vydání dvou čeledních řádů – zvláště pro město a pro venkov. Nutno zmínit, že uveřejnění řádu pro venkov předcházelo 20. července 1782 vyhlášení patentu, který reagoval na situaci nastalou bezprostředně po zrušení nevolnictví. Ten upravoval poměry vrchnostenské i selské čeledi, která zřejmě pod dojmem nabytí jakýchsi svobod začala ve velkém opouštět svá služební místa. Aby se podařilo zajistit hladký přechod k novým poměrům po zrušení nevolnictví, stanovovalo vydané nařízení, že všichni sloužící jsou povinni setrvat ve své službě za mzdu v místě obvyklou a že podléhají dosavadnímu platnému čelednímu řádu.⁴⁸² Ze stejného dne pak pocházel i patent zakazující přijímání čeledi z cizích panství bez prokázání se propouštěcím listem (*Entlaßschein*), což je nařízení vycházející zřejmě ze stejných pohnutek v souvislosti s čeledí předčasně opouštějící službu po zrušení nevolnictví.⁴⁸³

Die Gesindordnung für das Landgesind in Böhmen, Mähren und Schlesien, jak zní německý název čeledního řádu pro venkov, byl vydán k 30. září 1782 a obsahoval celkem 67 paragrafů, tedy o třetinu více než obdobný předpis pro městskou čeled'. Kromě nestejného rozsahu obou řádů nalezneme dalších podstatných rozdílů hned několik.⁴⁸⁴ Jedním z těch terminologických, které však odráží i odlišnou realitu v postavení městské a venkovské čeledi vůči svým zaměstnavatelům (i vrchnosti), je absence termínu „smlouva“ ve variantě čeledního řádu pro venkov. Zatímco městská čeled' je ve smluvním vztahu se zaměstnavatelem na základě služební smlouvy (*Dienstvertrag*), v případě venkovských sloužících se hovoří pouze o zjednání služeb („...*alle Dienste, zu denen er sich verdingen hat...*“; § 1) či dohodě se služebním pánem („*Einverständnisse des Gesindes*“; § 8). Forma

⁴⁸⁰ H. Morgenstern vidí jako zásadní akt josefínského zákonodárství ve vztahu ke sloužícím odstranění nucené čelední služby a vrchnostenského souhlasu s pohybem poddaných. Viz MORGENSTERN, H. *Gesindewesen und Gesinderecht in Österreich*, s. 68.

⁴⁸¹ Blíže viz KREJČÍ, R. *Snahy o reformu řádu čeledního v království Českém*, s. 398.

⁴⁸² Tamtéž, s. 399.

⁴⁸³ *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze*. Erster Band, s. 85.

⁴⁸⁴ Nelze zcela souhlasit s tezí V. Urfuse, že rozdělení právní úpravy čeledních poměrů pro venkov a město bylo pouze technickou záležitostí, v níž prakticky neexistovaly rozdíly. Viz URFUS, V. *Právní postavení*, s. 239.

čelední smlouvy v případě venkovské čeledi tak zůstává v podstatě zcela stranou.⁴⁸⁵ Tato situace nahrávala zaměstnavatelům, jejichž pravomoci (i disciplinární) výrazně převyšovaly práva sloužících, přestože ta základní, dotýkající se platu, stravy, výpovědi, možnosti předčasného ukončení služebního poměru apod., řád upravoval.

Úvodní ustanovení čeledního řádu pro venkov se týkají povinností čeledi, která má „*pilně a věrně sloužit svému pánu*“ a současně se vyvarovat jakýchkoliv škod, které by mu mohly vzniknout (§ 3). Paragrafy 5 až 7 v souladu s tereziánským řádem zachovávají povinné každoroční stavění čeledi (*Gesindstellung*), jehož účelem je evidence sloužících na daném panství (formou čeledních knih, tzv. *Gesindbücher*, a předepsaného formuláře; § 6), kterou má vést příslušná vrchnostenská kancelář. Jedná se v podstatě o zpřesněnou variantu register stavění sirotků (*Weisenregister*), běžně vedených na mnoha českých panstvích od 16. století, případně pozdějších poddanských soupisů (*Mannschaftsbücher*).

Důležitá je část věnovaná otázce přijímání či nástupu čeledi do služby, případně změny zaměstnání. Mezi skončením jednoho čeledního poměru a začátkem nového má sloužící nejvýše tři dny času na uspořádání vlastních záležitostí (§ 9). Stále aktuální je znění § 10 týkající se zákazu přijímání čeledi bez propouštěcího listu od vrchnostenské kanceláře,⁴⁸⁶ za které zaměstnavateli hrozí trest vězení či obecních prací (§ 14). Pokud se v domácnostech hospodářů nacházejí služby schopné děti, kterých není třeba k zajištění chodu hospodářství rodičů, mají být dávány do služby (§ 16), přičemž ta část ustanovení, která v tereziánském řádu nebrala v potaz názor či vůli vlastních rodičů, v této verzi již obsažena není. Stanovení platu je dle § 21 ponecháno zcela na dohodě mezi pánem a sloužícím, nicméně jakékoliv další dohody ve věci jeho navyšování, případně zvyšování naturálních přídělů či úlev z konání některých prací, jsou pod hrozbou trestu přísně zakázány (§ 8).

Čelední řád také upravuje samotný průběh a ukončení služebního poměru. Ten má být sjednáván výhradně na rok, přičemž předčasné opuštění služby má být trestáno (§ 56). Výpovědní lhůta má činit minimálně tři měsíce před novým rokem (§ 57), řád nicméně připouští případy, kdy je možné skončit čelední poměr ze strany zaměstnance i před řádnou lhůtou. Sem patří důvody jako těžká nemoc, trvalé opuštění země zaměstnavatelem, nastávající sňatek sloužícího, dědictví či potřeby rodičů čeledína (§ 59). Stejně tak má právo ukončit čelední službu z jasně definovaných důvodů i zaměstnavatel (§ 60). Jedná se

---

⁴⁸⁵ Smluvní volnost venkovské čeledi byla mnohem více omezena než v případě té městské. MORGENSTERN, H. *Gesindewesen und Gesinderecht in Österreich*, s. 70.

⁴⁸⁶ Ustanovení týkající se propouštěcích listů pak bylo ještě v dalších letech několikrát zpřesňováno dalšími patenty. Viz Tamtéž, s. 88–89.

například o opilství, divokost či pobuřující chování, nebo pokud se sloužící proviní zpronevěrou či jiným zločinem.

Povinnosti čeledi jsou stanoveny zejména §§ 22 až 34. Zdůrazněno je především to, že sloužící se nemá zbavovat služby, naopak má vše věrně a ochotně vykonávat (§ 25). Stejně jako v případě řádu pro městskou čeleď obsahuje řád pro venkovské sloužící ustanovení stran zacházení s ohněm a lucernami (§ 28). Bez svolení pána nemá čeleď navštěvovat ani taneční zábavy (§ 30), zcela zakázáno je hraní her, přičemž pán má povinnost činit kvůli nim prohlídky hospodářství (§ 30). Zdůrazněna je již poněkolkáté povinnost čeledi věrně sloužit až do řádného propuštění (§ 31).

Zajímavé je ustanovení § 38 týkající se integrace čeledi do domácnosti pána. V něm je zakotveno, že v případě, že je sloužící svobodný (neženatý/nevdaná = *unverheirathet*), má jistotu, že bude přijat do domácnosti pána. To v podstatě odráží i výše zmiňovaný vztah řemeslnických mistrů k ženatým tovaryšům, jejichž integrace do domácnosti zaměstnavatele byla velmi obtížná, či v podstatě nemožná, ačkoliv svobodný tovaryš byl do mistrova domu automaticky přijímán.

Dosud jsme se nezmínili o otázce trestů, jak je pojímá josefínský čelední řád pro venkovské sloužící. Ačkoliv i zaměstnavatelům jsou ve vztahu k čeledi vyměřeny některé tresty (zaměstnávání osob bez propouštěcího listu – § 10, trest za přechovávání zběhlé čeledi – § 36, nepřiměřeně kruté trestání sloužících – §§ 52–53), většina se týká právě osob sloužících (§§ 39–46). Pokud se čeleď proviní slovní urážkou pána, může ji tento tělesně potrestat (§ 39). Větší zločiny mají být trestány maximálně deseti ranami karabáčem po nahlášení na příslušném vrchnostenském úřadě (§ 40). Tresty pro čeleď však nejsou pouze tělesné, ale mohou být rovněž peněžní, například formou srážek ze mzdy (§ 43), nebo vězení. Na druhou stranu má mít čeleď možnost stěžovat si na přístup zaměstnavatele skrze vrchnostenské úřady, které dle § 49 na konci každého roku provádějí tázání sloužících a případně jim poskytnou pomoc při řešení pracovněprávních problémů. Pán je však povinen jít svým chováním čeledi příkladem a s ní jednat mírně (§ 47).

V rámci závěrečných ustanovení čeledního řádu je zakotveno, že řízení ve věcech čeledních patří soudním úřadům (§ 62). Řád má být k dispozici ve všech vrchnostenských kancelářích a u vesnických rychtářů a na počátku každého roku předčítán o nedělích a svátcích venkovské čeledi (§ 66). Poslední článek pak počítá s úlohou duchovních, kteří mají častěji připomínat sloužícím jejich povinnosti (§ 67). Nadřazené postavení státu vůči církvi (či církvím) je zde zcela zřejmé.

Na základě výše uvedeného je možné konstatovat, že oproti tereziánské právní úpravě se poměr venkovských sloužících k zaměstnavatelům a opačně nijak zásadně nezměnil, byť jisté uvolnění podpořené lepší specifikací či rozšířením některých ustanovení oproti poslednímu čelednímu řádu z roku 1765 patrně je (výpovědní lhůty, důvody předčasného ukončení čeledního poměru, možnost stěžovat si na přístup zaměstnavatele ad.). Přesto měla být čeleď i nadále zcela oddaná a poslušná svému pánu, její svobodná vůle zůstala pouze v rovině teorie (o přirozeném právu).⁴⁸⁷ Koneckonců charakteristickým prvkem josefínského zákonodárství v otázce venkovské čeledi bylo právě zavádění tvrdých regulačních norem pozemkové vrchnosti, vymáhaných hospodářskými úřady (každoroční stavění čeledi, čelední knihy ad.). Výsledkem byla možnost policejního dohledu nad nezaměstnanými, ze služby zběhlými a z ciziny přicházejícími nebo v cizině sloužícími osobami.⁴⁸⁸

Všeobecný občanský zákoník (*Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch*) vyhlášený k 1. červnu 1811 a platný od počátku roku následujícího představoval završení snah osvícenských právníků o kodifikaci občanského práva. Byl moderním zákonodárným dílem vycházejícím z přirozenoprávní teorie. Inspiroval se také francouzským *Code Civil* z roku 1804. Všeobecný zákoník vydaný nejprve v němčině, záhy přeložený do češtiny pod názvem *Knihy všeobecných zákonů městských* (německé slovo *Bürger* bylo tradičně chápáno a překládáno jako *měšťan* a nikoliv *občan*), se vztahoval na všechny obyvatele habsburského soustátí bez rozdílu (s výjimkou Uher, kde platil jen v letech 1852–1861), zároveň rušil dosavadní soukromoprávní normy, platil tedy výlučně.⁴⁸⁹

Jak již bylo uvedeno, stran právní úpravy námezdně pracujících osob a zejména čeledi, kterou zákoník zmiňuje zvlášť, nepřináší nový právní předpis žádné výrazné změny, jelikož všechny podstatné záležitosti týkající se čeledních poměrů řešily josefínské čelední řády nahrazené až ustanoveními živnostenského řádu z roku 1859. To koneckonců konstatuje § 1172 *O smlouvě mezi hospodářem a čeledí*, který říká, že „veškerá práva a povinnosti hospodáře a čeledi zavírají se v nařízeních zvláště vydaných.“⁴⁹⁰ Toto ustanovení je součástí druhého dílu zákoníku, věnovaného právu k věcem, který řeší veškeré občansko-právní smluvní vztahy (§§ 859–1341). Naproti tomu předchůdce všeobecného zákoníku, občanský zákoník Západní Haliče (*Westgalizische bürgerliche Gesetzbuch*) z roku 1797, jehož autorem

---

⁴⁸⁷ KREJČÍ, R. *Snahy o reformu řádu čeledního v království Českém*, s. 400–401; URFUS, V. *Právní postavení*, s. 239.

⁴⁸⁸ MORGENSTERN, H. *Gesindewesen und Gesinderecht in Österreich*, s. 72.

⁴⁸⁹ ADAMOVÁ, K. – SOUKUP, L. *Prameny k dějinám práva*, s. 219.

⁴⁹⁰ Pro potřeby této práce citujeme z verze Všeobecného občanského zákoníku v původním znění z roku 1811, viz *Obecný občanský zákoník rakouský*. Vídeň, 1872 [vytištěn v tiskárně Mechitaristické]. Publikováno na DVD příloze k práci SCHELLE, K. – TAUCHEN, J. *Občanské zákoníky*.

je Karl Anton von Martini, obsahuje v paragrafech 266–280 zcela zásadní definice všech typů sloužících, kdy rozlišuje běžné pracovníky v domácnosti a na poli, i další kategorie výše kvalifikovaných pracovníků, jako jsou tovaryši, oficianti, pedagogové, hofmistři ad.⁴⁹¹ Právě tyto definice je možné využít k rozboru právních pojmů vycházejících z osvícenského chápání námezdně pracujících osob.

Přestože se všeobecný občanský zákoník nezabývá právní úpravou čeledi, obsahuje mnohá ustanovení, která se vznikem a trváním námezdního (a tedy i čeledního) poměru úzce souvisí a z hlediska právního mají být nadřazena ostatním normám. V díle prvním (§§ 15–284), věnovaném právu osobnímu, se ve třetí kapitole⁴⁹² nachází úprava otcovských kompetencí a povinností dětí, kde je stanoveno, že děti nacházející se pod otcovskou mocí nemohou bez jeho výslovného nebo mlčky daného souhlasu vcházet do jakýchkoliv platných závazků, přičemž otec je povinen své nezletilé děti zastupovat (§ 152).

Podstatně odlišná situace nastává v případě sirotků nebo jiných osob postavených pod poručnictví.⁴⁹³ Podle § 246 se může nezletilec bez vědomí či rozhodnutí poručníka nechat najmout do služby, aniž by ho poručník měl právo až do proběhnutí zákonem či smlouvou stanovené lhůty z této služby odvolat. Rovněž peníze a jiné věci získané v průběhu tohoto závazku může nezletilec užívat bez omezení, stejně jako všechny věci, které mu mají být vydány po dosažení dospělosti.⁴⁹⁴

Na práva sloužících je pamatováno i v části věnované problematice dědictví a odkazů (zejm. kapitola jedenáctá, *O odkazích*, §§ 647–694). „*Požizující, který nějaký odkaz určil jisté třídě osob, totiž: příbuzným, osobám služebným neb chudým, svěřiti může dědici neb někomu jinému, aby ustanovil, které z těchto osob něco dostati mají, a co každá dostati má. Nenařídil-li pořizující ničeho o tom, ustanoví to dědic.*“ O „*osobách služebných*“ pak podrobněji hovoří zvláštní předpisy o odkazu (§ 683). Pokud někdo něco odkáže sloužícím osobám, které pojmenuje jen dle jejich pracovní pozice, mají odkaz obdržet ty osoby, které byly v tomto služebním závazku k pořizujícímu v době, kdy zemřel. Ponechána je zde přitom možnost vyvrátit tento postup pádnějšími argumenty. Důležité ustanovení se dotýká splatnosti odkazů, kde je v § 685 výslovně uvedeno, že jestliže pořizující odkáže někomu konkrétní věc a k ní se

⁴⁹¹ Blíže viz MORGENSTERN, H. *Gesindewesen und Gesinderecht in Österreich*, s. 63–64.

⁴⁹² Kapitola třetí, *O právích rodičů a dětí*, §§ 137–186.

⁴⁹³ Kapitola čtvrtá, *O poručenství a opatrovnictví*, §§ 187–284.

⁴⁹⁴ Toto ustanovení je v protikladu s § 14 josefínského řádu pro venkovskou čeled' (1782), který říká, že ti, co ještě nebyli nikde ve službě a chtějí sloužit na cizím panství, mají předložit doklad o svém původu a dobrém chování a prokázat vůli a vědomí svých rodičů a poručníků, co se týče jejich vstupu do služby. Celé znění § 14: „*Jene, welcher noch niergends gedienet haben, und auf einer andern Herrschaft dienen wollen, müssen ein Zeigniß ihres Herkommens und Wohlverhaltens, dann daß sie mit Willen und Wissen ihrer Aeltern und Vormünder in Dienste gehen, erheben.*“

vztahující práva, „malou odměnu čeledi“ nebo skutky nábožné (neboli zbožné odkazy), mohou být tyto odkazovníkem žádány ihned, ostatní odkazy však teprve za rok od smrti pořizujícího.

Další důležité ustanovení týkající se osob ve služebním poměru řeší ztrátu zodpovědnosti zaměstnavatele za skutky, resp. dluhy učiněné sloužícími nebo jinými členy domácnosti jeho vlastním jménem, pokud jim dané jednání nebylo ze strany pána přikázáno. Dokazovací povinnost v tomto případě leží na tom, kdo „dal na dluh“ (§ 1032).⁴⁹⁵ V rámci tohoto ustanovení jsou s ohledem na osoby sloužící zajímavé hned dvě skutečnosti vycházející ze soukromoprávních a pracovněprávních změn na cestě mezi raným novověkem a 20. stoletím, kdy z hlediska sémantického má první verze všeobecného občanského zákoníku přece jen blíže k právním normám raně novověkým. To je zajímavé sledovat na základě jeho jednotlivých redakcí či novel. Pokud srovnáme původní verzi zákoníku z roku 1811 se zněním platným k 1. 1. 1925, tak v případě citovaného § 1032 vidíme v první řadě rozdíl v pojmenování osob, které mají právo zmocňovat sloužící k úkonům. Zatímco v originální verzi se píše o „pánech a hospodářích“, v roce 1925 už to jsou „zaměstnavatelé a přednostové domácnosti“. Rovněž původní znění právní normy nerozlišovalo mezi čeledí a dalšími členy domácnosti, nýbrž užívá souhrnného pojmu „lidé domácí“, v novějším vydání už se však vyskytuje formulace „služebné osoby nebo jiní členové domácnosti“.⁴⁹⁶ Tyto nuance jsou však z našeho pohledu zásadní s ohledem na výklad pojmů souvisejících s tradiční společností, které jsou často v rámci národních historiografií hojně diskutovány.

Kapitola dvacátá šestá je věnována *smlouvě o mzdu*,⁴⁹⁷ která zahrnuje v podstatě dvě věci, a to poskytnutí služby nebo zhotovení díla. Její přesnou definici normativ uvádí následovně (§ 1151): „Zavázeli se kdo, za jistou mzdu na penězích službu nějakou konati nebo nějaké dílo zhotoviti, stane se smlouva o mzdu.“ V ustanovení se sice píše o konání služby, nicméně následující paragrafy se týkají především záležitostí odpovídajících spíše smlouvě o dílo (*zamluvení věci* apod.), jak bylo v rámci pozdějších novelizací občanského zákoníku také změněno na ustanovení o *smlouvě služební a o dílo*.⁴⁹⁸ § 1153 původního znění tak řeší

⁴⁹⁵ Kapitola dvacátá druhá, *O zmocnění a o jednatelstvích jiného způsobu*, §§ 1002–1044.

⁴⁹⁶ Plné znění § 1032 všeobecného občanského zákoníku z roku 1811: „Pánové a hospodáři nejsou povinni, zaplatiti, co jejich lidé domácí jich jménem na dluh vezmou. Kdo jim dá něco na dluh, dokaž v případnostech takových, že jim to bylo přikázáno.“ V novelizované verzi občanského zákoníku platné k 1. 1. 1925 se stejné ustanovení nachází v této podobě: „Zaměstnavatelé a přednostové domácnosti nejsou povinni platiti, co jejich služebné osoby nebo jiní členové domácnosti jejich jménem vezmou na dluh. Kdo dá na dluh, musí v takových případech prokázati, že to bylo přikázáno.“

⁴⁹⁷ Kapitola dvacátá šestá, *O smlouvách úplatných v příčině služeb a prací*, §§ 1151–1174.

⁴⁹⁸ Tato část byla později rozšířena o paragrafy, které převzaly některá ustanovení starších normativ upravujících záležitosti námezdních pracovních poměrů, přičemž přibyly nové paragrafy poskytující zaměstnancům např. sociální jistoty v případě onemocnění, náhradu škody apod. Viz zejm. §§ 1156a, 1156b,

v podstatě právo na reklamaci vadně provedeného díla, další pak právo objednatele nepřevzít věc dokončenou mimo smluvený termín (§ 1154) či náhradu škody „dodavateli“ při nedokončené službě nebo práci, která byla zaviněna překážkami na straně zaměstnavatele či objednatele (§ 1155). Následující články se týkají způsobu placení mzdy za službu či dílo, která je zpravidla vyplácena po dokonání práce, nicméně umožňuje platit části mzdy průběžně, pokud s prací souvisí finanční výlohy (§ 1156). Další části se týkají zrušení či skončení práce nebo odevzdání díla, včetně případných škod vzniklých předčasným ukončením smlouvy (§§ 1160–1162).

Poslední ustanovení druhé části zákoníku, která se dotýkají služby a osob sloužících, jsou paragrafy 1314 a 1316 kapitoly třicáté „*O právě žádati nahrazení škody a dostiučinění*“. První z nich stanoví povinnost náhrady škody hospodáři a lidem domácím, která vznikne vědomým přechováváním osob „*povahou těla neb mysli nebezpečných*“, stejně jako osob přijatých do služby bez vysvědčení. § 1316 pak řeší náhradu, kterou jsou povinni hospodští, plavci a vozkové za škody na věcech pocestných, přijatých buď v jejich domě, lodi nebo na vozidle, způsobené osobami služebnými (vlastními nebo přikázanými).

Na závěr je třeba poznamenat, že jak ukazuje analýza všeobecného občanského zákoníku v kontextu dalších dobových právních předpisů, dochází na přelomu 18. a 19. století k oddělení normativní úpravy venkovské a městské čeledi coby nekvalifikované pracovní síly, jejíž poměry byly specifikovány zvláštními nařízeními, od ostatních „osob služebných“, jimž byla přeci jen v rámci nové všeobecné soukromoprávní normy věnována jistá pozornost. Zatímco zakotvení a výklad čelední smlouvy byly ponechány v nadále platných osvícenských čeledních řádech, problematika *smluv úplatných v příčině služeb a prací* (později smlouva služební a o dílo) je kompletně rozpracována v novém občanském zákoníku. Jeho další důležitou rolí ve věci sloužících (zcela obecně) je postižení těch oblastí, které dosud žádné platné čelední a jiné předpisy neupravovaly. Týká se to zejména práv nezletilých dětí (ať už ve vztahu k otci nebo poručníkovi) či odkazování. Vcelku markantní je pak přesun ustanovení vztahujících se k čeledi ze zmíněných josefínských řádů do všeobecného občanského zákoníku prostřednictvím jeho novelizací v průběhu 19. století. Tak například citovaný § 1162 o předčasném zrušení služebního poměru byl do roku 1925 rozšířen o další čtyři paragrafy (§ 1162a–d), které do té doby vesměs tvořily součást jiných právních norem upravujících námezdní práci.

1159a, 1159b, 1159c, 1162a, 1162b, 1162c, 1162d všeobecného občanského zákoníku ve znění platném k 1. 1. 1925.

V rámci předchozího pojednání jsme se pokusili sledovat vývoj právního postavení sloužících v zemském a státním právu od dob středověku, kdy se setkáváme s prvními doklady úpravy pracovních vztahů, až po oficiální kodifikaci občanského práva v roce 1811, která definitivně oddělila epochu tradiční společnosti od společnosti moderní. Jak jsme ukázali, situace týkající se pracovního práva je poměrně složitá, avšak jistě ne nezajímavá. České právo je z vývojového hlediska úzce navázáno na právní okruh německý, a ačkoliv se v souvislosti s první písemnou pracovněprávní normou hovoří o *Břetislavových dekretech* z roku 1039,⁴⁹⁹ které se těchto otázek dotýkají, je pro nás mnohem důležitější inspirační odkaz na právní prameny vrcholného středověku, jako je zejména *Saské zrcadlo* z první třetiny 13. století. Právě zde se totiž objevují první formulace námezdního pracovního poměru a s tím souvisejícího vztahu mezi zaměstnavatelem a sloužícím,⁵⁰⁰ se kterými později pracují i raně novověké snahy o kodifikaci zvykového práva. Ve stejné době se u nás začínají utvářet na panovníkovi nezávislé formy státních institucí, tedy zemský sněm a zemský soud,⁵⁰¹ které od 15. století určovaly vývoj poddanského a tím pádem i čeledního práva na zemské úrovni.

Pokusme se tedy ve stručnosti tyto vývojové tendence rekapitulovat. Za vcelku přirozený mezník a zároveň základ právního postavení sloužících v českém zemském zákonodárství je možné považovat *Vladislavské zřízení zemské* z roku 1500, které představovalo jakési shrnutí starších usnesení zemských orgánů, především sněmu a soudu. Až do poloviny 16. století však přesto zůstávala větší část právní úpravy sloužících mimo oficiální písemnou kodifikaci, kdy se stále značnou mírou pohybovala v rovině zvykového práva. Zcela zásadní proměnu představoval čelední řád z roku 1547 vydaný dohodou zemských stavů s ohledem na potřeby jednotlivých krajů a královských měst (zejména Prahy), který, ač byl prvním komplexnějším kodifikačním pokusem stran námezdního pracovního práva včetně úpravy mzdových poměrů, zachovával sloužícím značnou míru svobod (v porovnání pozdějšími policejními předpisy absolutistického státu). Jedná se také o historicky jedinou pracovněprávní normu, kde je patrná politická shoda napříč zemskými stavy, především mezi šlechtou a královskými městy.⁵⁰² O dva roky později vydaný čelední řád, který nahrazoval předchozí normu, byl již silně ovlivněn vůlí panovníka, který i mimo jiné

⁴⁹⁹ KOTOUS, J. *Ke kořenům pracovního práva*, s. 43–44.

⁵⁰⁰ LENDEROVÁ, M. a kol. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 368.

⁵⁰¹ FIALA, Zdeněk. *Přemyslovské Čechy*. Praha, 1965, s. 171 nn.

⁵⁰² V 16. století vycházela většina právních ustanovení v poddanských otázkách výhradně od českých stavů, reprezentovaných v podstatě pouze šlechtou. MAUR, E. *Geneze a specifické rysy českého pozdněfeudálního velkostatku*, s. 235.

jeho prostřednictvím trestal zejména královská města za účast v protihabsburském odboji. Po smrti Ferdinanda I. však s jistým uvolněním politické situace došlo k vydání nové (a také poslední) redakce *Vladislavského zemského zřízení* v roce 1564, do kterého se stavům podařilo implementovat podstatnou část („stavovského“) čeledního řádu z roku 1547, jenž se stal součástí článku M. 34, byť již zdaleka nedával námezdním pracovníkům takové možnosti jako jeho původní verze. Poslední vydání zemského zřízení, které obsahovalo na danou dobu vcelku pregnantně formulované „čelední“ právo, platilo až do pobělohorské epochy, kdy bylo v roce 1627 nahrazeno novým ústavním zákoníkem, *Obnoveným zřízením zemským*.

Tato oktrojovaná právní norma na jednu stranu znamenala přerod stavovského ústavního zákonodárství v zákonodárství habsburského absolutistického státu, na druhou stranu předbělohorské stavovské právo zcela nepopřela (a do důsledku ani nemohla), což platilo tím spíše pro právo poddanské.⁵⁰³ Jedním z příkladů je právě zmíněný článek M. 34 vycházející z čeledního řádu z roku 1547, který byl v „rozmělněné“ podobě zakotven i v *OZZ* (články Q). Vzhledem k tomu, že tento zákon zůstal coby ústava v platnosti až do poloviny 19. století, lze s nadsázkou říci, že čelední řád z roku 1547 ovlivnil na úrovni ústavního (zemského) práva postavení námezdních pracovníků na celých 300 let. Nutno však podotknout, že v této době, či dokonce až do poloviny 18. století, zůstávala zřejmě podstatná část právní úpravy námezdně pracujících (zejména ve venkovském prostředí) jednak v okruhu zvykového práva, jednak v rukou jednotlivých vrchností definujících právní poměry sloužících a nádeníků vlastními normami v podobě poddanských (selských) řádů, čemuž věnujeme pozornost v následující kapitole.

Zcela novou situaci do celé záležitosti přineslo období vrcholného absolutismu za panování Marie Terezie, jejíž reformy se projeví i v oblasti pracovního práva. Nejen snaha o kodifikaci civilního práva, ale také nové čelední řády pro Moravu z roku 1753 a především pak pro Čechy z roku 1765 charakterizovaly vrcholné období rakouského absolutismu. Čelední řády se dotýkaly prakticky všech aspektů námezdní práce, navíc položily základ pro rozlišování tzv. nižších a vyšších služeb. Především ve vztahu k venkovské čeledi představovaly značné omezení práv této skupiny obyvatel, z jejichž příslušníků vytvořily v podstatě bezprávné bytosti, se kterými zaměstnavatel, či spíše dědičná vrchnost, může nakládat libovolným způsobem a trestat je byť jen za drobné přečiny.

Jistý obrat nastal po dalším čtvrtstoletí vlivem reformních snah Josefa II., jenž nedlouho po zahájení samostatné vlády zrušil nevolnictví (1781), čímž mimo jiné vyvolal

---

⁵⁰³ Kontinuitou českého státního práva před- a pobělohorského se mj. zabýval KALOUSEK, Josef. *České státní právo*. Praha, 1913.

nutnost změny dosud platného čeledního řádu z roku 1765. V roce 1782 tak byly poprvé vydány čelední předpisy zvlášť pro městské a venkovské prostředí (i když neoficiálně byl takto de facto rozdělen i čelední řád z roku 1765), které do značné míry korigovaly, upřesňovaly či rozšiřovaly některá ustanovení tereziánských právních norem, čímž jistě „zlidšťovaly“ postavení sloužících, nicméně nějaká zásadní změna se očekávat nedala. Důležité bylo zrušení tzv. nucené služby u vrchností, která byla ze strany poddaných dlouhodobě vnímána spíše negativně. Čelední řády josefínské zůstávaly v platnosti až do roku 1859, kdy byly nahrazeny moderními předpisy živnostenskými.

Poslední normou, do které byla z malé části a jen velmi okrajově začleněna problematika sloužících, byl *Všeobecný občanský zákoník* z roku 1811, který se na jednu stranu v případě čeledi odkazoval na speciální normy čeledních řádů, na druhou stranu v něm nalezneme řadu ustanovení platných rovněž pro tuto složku obyvatelstva. Jedná se především o problematiku otcovských kompetencí a povinností dětí (možnost vstupovat do smluvních závazků apod.), poručnictví, odkazů ad.

2.5. Sloužící ve vrchnostenských řádech a instrukcích

Nositelem právní úpravy poddanských záležitostí na nejnižším stupni byla příslušná pozemková vrchnost. Ta svá nařízení formulovala v nejrůznějších řádech a instrukcích vydávaných jednak pro úředníky spravující dané dominium (nejčastěji jako *hospodářské instrukce*), jednak pro poddanské obyvatelstvo (*selské* či *poddanské řády*). Z hlediska sloužících se hospodářské instrukce často dotýkaly především zaměstnanců správy velkostatku, pracovníků v osobní službě vrchnosti a čeledi ve vrchnostenských podnicích. Selské řády pak upravovaly poměry poddanského obyvatelstva včetně veškeré venkovské čeledi. Zmíněné prameny se staly předmětem pozornosti badatelů již v 19. století, většího zájmu se však dočkaly v první třetině 20. století, kdy došlo k jejich téměř kompletnímu edičnímu zpracování Josefem Kalouskem,⁵⁰⁴ na něhož o čtvrtstoletí později navazoval Václav Černý,⁵⁰⁵ jenž vyzdvihl význam hospodářských instrukcí a zkorigoval některá Kalouskova zjištění. Vrchnostenské řády a instrukce byly dále zpracovány v podobě dílčích edic nebo se staly podkladem k pojednání o vývoji vrchnostenské správy konkrétních dominií.⁵⁰⁶ Zcela ojedinělou prací v tomto kontextu představuje monografie o správě dolnorakouských a moravských statků Gundakera z Liechtensteina v první polovině 17. století z pera rakouského historika Thomase Winkelbauera, jejíž součástí je kromě kvalitně zpracované textové části především rozsáhlá edice de facto všech dostupných normativních pramenů (nařízení, instrukcí, řádů, patentů apod.) týkajících se správy a hospodaření na komplexu panství ovládaných zmíněným aristokratem.⁵⁰⁷

Vrchnostenské instrukce a poddanské řády na jednu stranu vycházely z usnesení zemských sněmů či ustanovení zemských zřízení, jejichž znění bylo často v modifikované podobě dotčenými normami reprodukováno, na stranu druhou je třeba poznamenat, že zemský soud v případě svého rozhodování respektoval jednotlivé poddanské řády a privilegia, stejně jako přihlížel k lokálním právním obyčejům. Přesto při jednání soudu vyvstávala celá řada sporných otázek, které pak bylo třeba rozhodnout dle „zemského obyčeje“ (roboty, majetek, čeled' ad.). V 16. století se zemské soudnictví běžně opíralo o platné zvykové právo, jelikož ucelená kodifikace zatím k dispozici nebyla.⁵⁰⁸

⁵⁰⁴ KALOUSEK, J. (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské*.

⁵⁰⁵ ČERNÝ, V. *Hospodářské instrukce*.

⁵⁰⁶ BOŽEK, J. *Čeští sedláci a jejich vrchnosti od r. 1626 do konce 17. století*; VACEK, F. *Selský stav v Čechách v l. 1419–1620 ad.*

⁵⁰⁷ WINKELBAUER, T. *Gundaker von Liechtenstein*.

⁵⁰⁸ Blíže viz VÁLKA, J. *K otázce práva v postavení poddaných*, s. 54–55. A. Míka rovněž upozorňuje na odvolávání vrchnostenských řádů a instrukcí na zemská zřízení a sněmy, jako příklad uvádí instrukci pro panství

Ke konkrétním inspiracím poddanských řádů dle právní úpravy zemských zřízení patřily především záležitosti související se stěhováním a obecně pohybem poddaných a jejich námezdní prací na jiném panství. Hospodářské instrukce pak běžně odkazovaly na platné zemské předpisy týkající se osazování gruntů a přijímání čeledi.⁵⁰⁹

Někteří badatelé jako A. Míka vyjadřují nedůvěru k vypovídací schopnosti vrchnostenských instrukcí a řádů, považují je za prameny nepříliš vhodné ke zkoumání dobových normativů. Míka přesto uznává, že v mnoha případech se jedná o jediné materiály, které k dispozici máme.⁵¹⁰ Jeho negativní hodnocení vychází zřejmě ze značných rozporů mezi právní normou obsaženou v instrukcích a skutečnou praxí,⁵¹¹ která vysvítá na základě jiných typů pramenů, ale také z čistě „prospěchářské“ účelovosti implementace zemských normativů do hospodářských instrukcí ze strany pozemkové vrchnosti.⁵¹² Na druhou stranu zrcadlí ustanovení těchto pramenů často aktuální problémy na konkrétních panstvích, zejména v případě menších dominií (tedy nikoliv rozlehlých komorních statků), kde se interakce vrchností či úředníků panství s poddanými dala předpokládat výrazně intenzivnější. Z tohoto hlediska tedy vrchnostenské normativy rozhodně nejsou hodny zatracení, naopak, jejich výpovědní potenciál (především pak poddanských řádů) na panstvích, kde vrchnost osobně sídlila a do značné míry řídila práci úředníků, lze považovat za poměrně vysoký. To potvrzuje i fakt, že na rozdíl od zemského a městského práva, které až do předosvícenské epochy zčásti zůstávalo v rovině obyčejů (zvykového práva), odvětví práva vrchnostensko-poddanského vykazovalo vysokou progresivitu již od konce 15. století (např. z hlediska prvních náznaků právní opory „nevolnictví“). Přesto je třeba souhlasit s vyřčenou obavou pramenící z existence rozporu mezi psaným a živým právem, který existoval vždy a všude.⁵¹³

Rychmburk, Rosice a Slatiňany z roku 1628 (viz AČ 22, 1350–1626, s. 558), se kterou zde rovněž budeme pracovat. Viz MÍKA, A. *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*, s. 201, pozn. 41.

⁵⁰⁹ VÁLKA, J. *K otázce práva v postavení poddaných*, s. 56.

⁵¹⁰ MÍKA, A. *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*, s. 201.

⁵¹¹ Autoři jako A. Míka či Fr. Graus se v poukazování na rozpor mezi normou poddanského práva a skutečným právním postavením upínali k dokazování všemožných snah vrchností o vykořisťování svých poddaných, aniž by přihlíželi i k jiným aspektům reálného odrazu právních norem do života tradiční venkovské společnosti. Fr. Graus pak navíc upozorňoval na to, že právní historici de facto odmítají rozpor mezi normou a skutečností. Viz např. GRAUS, F. *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské*. Svazek 2, s. 233 nn.

⁵¹² V souvislosti s reflexí právních norem zemských sněmů v hospodářských instrukcích a poddanských rádech Míka soudí, že vrchností (a mezi nimi měšťané) využívali sněmovních snešení, pokud jim přinášelo zisk, nebo když jim nemohlo být na škodu, jinak se o ně v podstatě nezajímaly. MÍKA, A. *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*, s. 204.

⁵¹³ Více viz ŠOUŠA, Jiří ml. Několik úvah k institutu poddanství a některým dalším právním otázkám z období předosvícenského absolutismu. In *Právněhistorické studie* 47, 2017, č. 2, s. 33–50, zde s. 43–45.

Co se týče hospodářských instrukcí vydávaných zpravidla majitelem panství nebo jeho zástupcem úředníkům či konkrétnímu úředníkovi daného dominia,⁵¹⁴ tvořily tyto dokumenty jakýsi souhrn nařízení, rad a návodů na správu panství v některých či ve všech správních oblastech.⁵¹⁵ Za zlatý věk instrukcí je možné považovat 17. a 18. století, jistě v souvislosti s utužováním poddanských povinností vůči režijnímu velkostatku. T. Winkelbauer v této souvislosti hovoří o komercializaci velkostatků a sociální disciplinaci poddaných, jejichž prosazování lze v rakouských a českých zemích pozorovat od druhé poloviny 16. století.⁵¹⁶ V tomto období docházelo k hojnému opakování, opisování a doplňování instrukcí. Za jednu z prvních skutečných instrukcí je pak v Čechách považováno zřízení Vojtěcha z Pernštejna vydané v roce 1525 pro panství Potštejn a Litice.⁵¹⁷ Nařízení z 16. století a z pozdějších období vykazují výrazné vnitřní rozdíly, a to nejen obsahové, ale i formální. Ve starší době je patrný ještě osobní zájem vrchnosti o dění na panství, na úředníka je pohlíženo jako na osobnost reprezentující určitý status, navíc text bývá pojat více narativně než v 18. století, kdy co do formy vítězí především věcnost provedená v odměřené úřední řeči.⁵¹⁸

Jakým způsobem a v jaké podobě se však promítla ustanovení o panské, příp. selské čeledi do hospodářských instrukcí? Pokud si za jistý základ vezmeme již zmiňovanou instrukci Vojtěcha z Pernštejna, vydanou pro úředníky jeho východočeských panství (Litice a Potštejn) v roce 1525,⁵¹⁹ jasně vidíme, že jedním ze základních požadavků týkajících se osob sloužících byla snaha o zajištění dostatečného počtu pracovníků pro panskou službu (čl. 23), zde ještě hlavně zámeckou, případně dvorovou.⁵²⁰ Tato čeleď se měla rekrutovat z poddanských selských synů, které jejich rodiče při svém hospodářství nepotřebovali. Služba jim pak měla být placena obdobně jako jiné čeledi. Zajímavé je ustanovení v závěru tohoto článku, z něhož je patrné, že v této době bylo ještě vrchností před panskou službou

---

⁵¹⁴ ČERNÝ, V. *Hospodářské instrukce*, s. 11. Je také třeba rozlišovat několik typů instrukcí dle jejich účelu a formy. Tak např. jednoduché instrukce byly určeny jednomu konkrétnímu úředníkovi, zatímco souhrnné byly adresovány úředníkům všem. Navíc spojováním různých instrukcí v jeden opis vznikaly celé sbírky (např. pro panství Frýdlant v 17. století). Zvláštní typ pak tvořily tzv. instrukce měsíční, ve kterých byla rozepsána práce dle jednotlivých měsíců. Více k tomuto tématu viz Tamtéž, s. 20 nn.

⁵¹⁵ Samostatným případem pak byly tzv. soudní artikuly neboli vesnická zřízení, podle kterých se měli řídit rychtář, konšelé i celá obec. Tyto artikuly byly vydávány vrchnostmi a předčítány o výročních soudech. Lze je považovat za jistý doplněk hospodářským instrukcím. Více viz Tamtéž, s. 11–12.

⁵¹⁶ WINKELBAUER, T. *Gundaker von Liechtenstein*, s. 92.

⁵¹⁷ ČERNÝ, V. *Hospodářské instrukce*, s. 14–17. Zřízení předepsané Vojtěchem z Pernštejna o správě panství Potštejnského a Litického (1525) se stalo součástí Kalouskovy edice, viz KALOUSEK, J. (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské* (AČ 22, 1350–1626), s. 56 nn, č. 46.

⁵¹⁸ ČERNÝ, V. *Hospodářské instrukce*, s. 14–15.

⁵¹⁹ Zřízení předepsané Vojtěchem z Pernštejna o správě panství Potštejnského a Litického (1525), in KALOUSEK, J. (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské* (AČ 22, 1350–1626), s. 55 nn, č. 46.

⁵²⁰ Například instrukce Ferdinanda III. vydaná v Řezně 21. ledna 1653 vrchnímu hejtmanu komorních panství v Čechách zněla co do způsobu obstarávání panské čeledi vcelku nemilosrdně, když v čl. 9 stanovila, „že není-li na některém panství dosti čeledi, může se bráti z jiných panství.“ Viz ČERNÝ, V. *Hospodářské instrukce*, s. 304.

upřednostňováno ožení selského synka a jeho osazení, pokud bylo kde.⁵²¹ O sto let později už bychom takové nařízení v instrukcích hledali jen obtížně.

Vcelku rozsáhlá část instrukce pak byla věnována stravování panské čeledi (čl. 44–49), odkud se dopodrobna dozvídáme jednak o složení denního jídelníčku, jednak o velikosti přidělů. Sloužící měli jíst zásadně u stolu, kde dostávali po pecínku chleba. Čeď, „*kteřáž je při zámku hodná*“ měla dostávat dva i tři pecínky chleba, pokud chtěla. Odnášení jídla od stolu však dovoleno nebylo (čl. 44). Čeď, která kvůli práci nemohla být společnému jídlu přítomna, mělo být jídlo schováno na pozdější dobu (čl. 46). Sloužící měli dokonce k snídani a svačinám dostávat pivo (čl. 47).⁵²²

Důležitá část perštejnské instrukce pak byla ve vztahu k sloužícím věnována mzdám. Ve člancích 104 a 105 se nacházely tabulky (pro panství litické i potštejnské zvlášť) s roční mzdou od nejvyšších vrchnostenských úředníků (hejtman panství) až po nejnižší profese, jako byli skotáci a pacholci při dvorech, sviňáci a kuchtíci.

V pozdější době, zhruba od přelomu 16. a 17. století se styl hospodářských instrukcí ve vztahu k osobám sloužícím postupně proměňuje s ohledem na potřeby formujícího se režijního hospodaření pozemkových vrchností.⁵²³ Některé instrukce navíc nabývají značného rozsahu a svým obsahem spojují funkci instrukce pro úředníky panství s řády pro obecní správu a poddané, jako například hojně citovaná souhrnná frýdlantská instrukce (resp. sbírka nařízení) z roku 1628.⁵²⁴ Ta v podstatě nevynechala snad žádnou z oblastí vykonávaných jakoukoliv ze složek rozsáhlé správy panství, ale také poddanými. Na druhou stranu některá ustanovení, která byla v 16. století v instrukcích běžná, se kvůli rozhojnění zemské legislativy a policejních předpisů vázaných k čeďi a osobám sloužícím v 17. a 18. století z instrukcí vytrácí, jelikož jsou upravena v rámci specializovaných čeďedních řádů s celozemskou platností. Zde máme na mysli především záležitosti týkající se vystavování povolovacích dokladů čeďedi, způsoby trestání zběhů či obecně platné výše pokut za protiprávní jednání.

Častěji se v instrukcích naopak objevuje požadavek na provádění evidence sirotků a čeďedi, která souvisí s byrokratizací partimonijní správy a nutností konat dohled nad pohybem poddanského obyvatelstva (resp. potenciálních pracovních sil) ze strany vrchností. Jde především o instituci stavění sirotků a dětí živých hospodářů, která se v průběhu 16. století

---

⁵²¹ „*Pakli ktereho k voženění a k osazení můžeš přivésti, také tak učíš.*“ Viz KALOUSEK, J. (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské* (AČ 22, 1350–1626), s. 60.

⁵²² Tamtéž, s. 64 nn.

⁵²³ Právě nucená námezdní práce za nižší než obvyklé mzdy byla jedním z důležitých způsobů, jak rozvinout velkostatkovou výrobu zboží na feudálních principech. Viz MAUR, E. *Geneze a specifické rysy českého pozdněfeudálního velkostatku*, s. 231.

⁵²⁴ KALOUSEK, J. (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské* (AČ 23, 1627–1698), s. 23–98, č. 198.

stala běžnou součástí správy takřka všech českých panství. Původní „sirotčí stavuňky“ se konaly každoročně zpravidla v prosinci, v době těsně před Vánoci (dle čeledního řádu pro Čechy z roku 1765 se mělo jednat o první adventní neděli),⁵²⁵ kdy všichni odrostlejší a služby schopní sirotci z celého panství měli za povinnost předstoupit před vrchnost či její zástupce.⁵²⁶ Zde byli identifikováni, zapisováni do příslušných sirotčích register a rozdělováni do služby na další rok. Sirotci, kteří by se neuplatnili v panské službě, pak měli být dáni k dispozici poddanským zaměstnavatelům. Postupem času (zřejmě nejpozději v průběhu první třetiny 17. století) se v rámci stavuňků začaly evidovat děti všech poddaných, následně i ostatní poddaní.⁵²⁷ U dětí pak bylo zjišťováno aktuální místo pobytu, pokud právě dosloužily, byli tázáni na průběh služby a mzdové vypořádání ze strany bývalého zaměstnavatele, stejně jako na to, zda jsou u někoho sjednání do služby na další rok.⁵²⁸ V rámci stavuňků byli evidováni i lidé z panství zběhlí či legálně odejití za jiným účelem, než byla služba.⁵²⁹ V. Urfus upozorňuje i na (zřejmě nepříliš rozšířenou) možnost vyplacení se ze „stavuňků“, resp. z (povinné) panské služby, kterou dokládá na základě výnosu Františka, svobodného pána Magnise pro moravské panství Strážnice z roku 1628. Vykoupení ze sirotčích stavuňků mělo být podmíněno každoročním poddanským platem ve výši 20 bílých grošů, splatným ve dvou částech, jednou ke svátku sv. Jiří (24. dubna) a druhou ke svátku sv. Václava (28. září).⁵³⁰ Vyplácení poddaných z povinných let v panské službě však pro první třetinu 18. století zmiňuje i M. Pražáková Seligová na severočeském panství Horní Police, kde v rámci

---

⁵²⁵ Národní archiv v Praze, Sbírka patentů, inv. č. 1690, Nový čelední řád pro Království české, 25. ledna 1765, hlava IX., § 1.

⁵²⁶ Stavění sirotků či stavuňky se zpravidla konaly v administrativním centru panství, u statků náležejících královskému městu se jednalo o městskou radnici.

⁵²⁷ URFUS, V. *Právní postavení*, s. 208–210. V. Urfus považuje „sirotčí stavuňky“ za nejběžnější způsob uzavírání čeledních smluv na venkově. K tomuto tvrzení však prozatím není k dispozici dostatek relevantních podkladů. Polemizovat bychom s ním mohli jednak s ohledem na období, o kterém hovoříme (od druhé poloviny 16. století roste potřeba zejména mužských pracovních sil pro vrchnostenské podniky, na druhou stranu velká část ženských sloužících odchází do měst), jednak se zdá, že v rámci stavuňků docházelo především k umísťování sirotků do panské služby, nikoliv dětí živých hospodářů (i přes nepochybné snahy vrchnosti), které z části zůstávaly doma, zčásti sloužily u příbuzných, odcházely na vojnu, ale především se najímaly do služby samy, a to nezdědka kdy i mimo domovské panství. Tuto záležitost pojednáváme níže v souvislosti s rozбором poddanského řádu pro vesnice královského města Poličky (1719). Z hlediska kvantitativního však zřejmě na mnoha panstvích představovala instituce „stavění čeledi“ prostředek, skrze něj byl skutečně uzavřen nejvyšší počet čeledních smluv v daném roce.

⁵²⁸ Na panství Nelahozeves se v roce 1588 do tzv. register čeledních ke jménu každého čeledína zapisovalo, kdy nastoupil službu, co se mu do roka má dát a co se mu skutečně dalo, když ze služby odcházel. Průběžné platy zapisoval písař. Viz ČERNÝ, V. *Hospodářské instrukce*, s. 74.

⁵²⁹ Příkladem může být instrukce pro poddané na statcích náležejících městu Hradci Králové z prosince roku 1706, která v odstavci 24 obsahovala stručný popis takových „stavuňků“. Viz KALOUSEK, J. (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské* (AČ 24, 1698–1780), s. 26–28, č. 349, zde s. 27.

⁵³⁰ KALOUSEK, J. (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské* (AČ 23, 1627–1698), s. 15, č. 196. Citováno dle URFUS, V. *Právní postavení*, s. 209. O vykupování poddanských dětí z panské služby peněžitými platy nebo robotami se zmiňuje rovněž KROFTA, K. *Dějiny selského stavu*, s. 203.

evidence poddanského obyvatelstva bylo důsledně zapisováno, kdo slouží, kdo se vyplatil a kdo dluží (přičemž bylo možné si povinná léta částečně odpracovat a ze zbytku se vyplatit).⁵³¹

Kromě záležitostí týkajících se zabezpečení dostatečného počtu zaměstnanců pro vrchnostenskou službu se v instrukcích 17. a 18. století stále hojněji vyskytují zákazy povolování odchodů do učení a na studia pro děti z poddanských rodin. Každá instrukce, stejně jako poddanský řád, i přes mnoho společných právních úprav vykazovala značnou míru individuality vycházející ze specifických poměrů v daném místě, a proto postihnout komplexně veškeré nuance zmíněných dokumentů nelze.

Na závěr krátkého pojednání o vrchnostenských normativech zde uveďme jeden úryvek z obsáhlé černínské instrukce vydané snad v roce 1648, který velmi pregnantně dokládá charakter postavení zaměstnanců panských podniků vůči vrchnosti a zejména pak důvěru vrchností v tyto zaměstnance. Výňatek je obsahem článku 28 části „*O pivováře a chmelnicích*“ a již na počátku minulého století na něj upozornil ve svém příspěvku Jaroslav Božek:⁵³² „*Nižádný sládek žádného dobytka hovězího, ovčího, sviňského ani slepic chovati nemá; neb jsouce čeledínem, čím má chovati, než vrchnosti krásti?*“⁵³³

Pouze okrajově se zmíníme o tzv. tištěných či knižních hospodářských instrukcích, které v podstatě tvořily jeden z inspiračních zdrojů zmiňovaných instrukcí vrchnostenských. Jednalo se o díla často ekonomicky vzdělaných a nadaných autorů, která čerpala z antické literatury (Cato, Platon a další) i německé *Hausväterliteratur*.⁵³⁴ Již v 16. století u nás vyšlo takových knih několik, v 17. století se nejpopulárnějšími tisky stala díla *Oeconomia Bohemo-Austriaca* (1662) Johanna Erasma Wegenera a *Knihy hospodářské* (1679) jezuita Kryštofa Fischera.⁵³⁵ Mezi vrchnostenské úředníky se však tyto knihy ve větší míře rozšířily až v druhé polovině 18. století, teprve tehdy totiž lze hovořit o soustavném zemědělském vzdělávání pro hospodářské správce panství.⁵³⁶ Kryštof Fischer se čeledi a sloužícím ve své knize věnoval hned na několika místech, přičemž se zabýval například správným chováním k osobám sloužícím, ale i úředníkům ze strany vrchností, zmiňoval problematiku propouštění a

⁵³¹ PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, M. *Život poddaných v 18. století*, s. 277–278.

⁵³² BOŽEK, J. *Čeští sedláci a jejich vrchnosti*, s. 1076.

⁵³³ KALOUSEK, J. (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské* (AČ 23, 1627–1698), s. 199, č. 223.

⁵³⁴ K nejvýznamnějším představitelům časné *Hausväterliteratur* patřili zejména němečtí protestantští faráři Johannes Mathesius (1504–1565) a Johannes Colerus (1566–1609). Z jejich děl zejména *Oeconomia Oder Bericht vom Christlichen Haushalten*. Wittemberg, 1564; COLERUS, Johannes. *Oeconomiae oder Haußbuchs ... Theil Zum Calendario Oeconomico & perpetuo gehörig*. Band 1. Wittemberg, 1600; TÝŽ. *Oeconomia, ruralis et domestica*. Band 1. Mainz, 1645.

⁵³⁵ ČERNÝ, V. *Hospodářské instrukce*, s. 363–364. Stručný obsah Fischerových *Knih hospodářských* přibližuje například BOŽEK, J. *Čeští sedláci a jejich vrchnosti*, s. 961 nn; výňatky z knihy v původní latinské i přeložené české variantě s přiblížením původu a obsahu díla přináší KALOUSEK, J. (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské* (AČ 23, 1627–1698), s. 461–479, č. 312.

⁵³⁶ ČERNÝ, V. *Hospodářské instrukce*, s. 18, 49.

přijímání čeledi včetně udílení výhostních a zachovacích listů, nebo popisoval ideální způsob, jakým se má provádět každoroční stavění sirotků a čeledi apod.⁵³⁷

Jak jsme již výše naznačili, kromě tzv. hospodářských instrukcí existoval i další typ normativu patrimoniální provenience, určený odlišným adresátům. Jednalo se o poddanské či selské řády, jejichž cílovou skupinou byla obecní správa (rychtáři) a především samotní poddaní. Selské řády vydávala vrchnost nebo její zástupci (vrchnostenští úředníci) pro jedno i více, zpravidla sousedních, panství. Do jejich obsahu automaticky pronikaly teorie božského a přirozeného práva, které vycházely ze silného sepětí právního vědomí s náboženským působením (využitelným vůči poddaným i propagandisticky), které ještě na počátku raného novověku bylo poměrně výrazné.⁵³⁸ V 17. století se pak otázky náboženské dostávají do poddanských řádů rovněž hojně, nicméně jejich účel se proměňuje ve smyslu rekatolizačního působení vrchností na své poddané, především v oblastech s většími rezidui nekatolického obyvatelstva. S takovými tendencemi se můžeme setkat například v poddanském řádu hraběnky Berkové pro východočeská panství Rychmburk, Rosice a Slatiňany vydaném zřejmě roku 1626,⁵³⁹ ve větší míře pak v řádu pro poddanské vesnice královského věnného města Poličky z roku 1719.⁵⁴⁰

Nově vyhlášený poddanský řád zpravidla uváděl v obecnou známost vrchnostenský úředník předčítáním (často i několikrát) na obecních shromážděních, tzv. hromadách. Jeho následné dodržování bylo pro poddané závazné pod hrozbou finančních i tělesných postihů. Mezi jednotlivými ustanoveními, jejichž počet i obsah se lokálně lišily v závislosti na celé řadě faktorů (jak jsme naznačili v případě vrchnostenských instrukcí), se většinou nacházely články přímo určené čeledi a jejím poddanským zaměstnavatelům, případně zde byla čeleď coby jedna ze specifických skupin adresátů zvláště vypíchnuta.

Zůstaneme-li u již zmiňovaného a poměrně rozsáhlého řádu (celkem 68 článků) hraběnky Berkové pro panství Rychmburk, Rosice a Slatiňany (1626), nalezneme v něm hned několik odkazů adresovaných venkovským sloužícím. Již v prvním článku je zdůrazněn požadavek na dobré chování čeledi („*všichni poddaní i s čeládkou*“), které souvisí s jejich řádnými návštěvami kostela a s dodržováním pracovního klidu ve sváteční dny. Podle článku

⁵³⁷ BOŽEK, J. *Čeští sedláci a jejich vrchnosti*, s. 961–962.

⁵³⁸ VÁLKA, J. *K otázce práva v postavení poddaných*, s. 53.

⁵³⁹ KALOUSEK, J. (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské* (AČ 22, 1350–1626), s. 555–565, č. 193. Řád poprvé edičně zpřístupnil RYBIČKA, Antonín (ed.). Mandát Frant. Hyppol. Ewseb. hraběnky Berkové, poddaným panství Richmburského, Rosického a Slatinanského okolo r. 1620–1626. In *Časopis českého museum* 17, 1843, č. 2, s. 163–178. J. Kalousek zpřesnil dataci vzniku řádu na rozmezí let 1625–1626.

⁵⁴⁰ KALOUSEK, J. (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské* (AČ 24, 1698–1780), s. 121–134, č. 382. Řád byl publikován již v roce 1846, viz HÁJEK, Antonín (ed.). *Instrukcí aneb prawidlo...* In *Časopis českého museum* 20, 1846, č. 4, s. 452–473.

60 má hospodář nést finanční odpovědnost za poškozování panských i cizích poddanských štěpnic, zahrad a chmelnic jeho čeledí. Pohůnci, pacholci a skotáci nemají jiným rolníkům v obilí a na loukách pást zvířectvo (čl. 61). Přísně zakázáno je přechovávání, případně zaměstnávání čeledi cizích hospodářů (čl. 9), přičemž výslovně se tento zákaz týká chalupníků, zřejmě ve větší míře zatížených tímto nešvarem. Poddaní, kteří jsou „*nařizení ke službě ve dvoře*“, za sebe nemohou sjednávat náhradu. Pokud by takový čeledín zběhl, musí být hledán rodiči a přáteli, po nalezení opět navrácen do služby a pro výstrahu ztrestán (čl. 8). Zvláštní ustanovení se týkají nakládání se sirotky. Dle článku 6 je zakázáno posílat sirotky na cizí grunty bez vědomí a dovolení vrchnostenského úředníka, přičemž sirotci zběhlí mají být neprodleně oznámeni správě panství („*na zámku*“). Hospodáři navíc mají jednat se sirotky tak, aby jim nedávali příčinu ke zbíhání; pokud by se tak nezachovali, hrozí jim tresty (čl. 7).⁵⁴¹

V podobném duchu, byť s výrazně intenzivnějším akcentem na náboženskou praxi spojenou s de facto všemi oblastmi života a konání poddaných, je ve vztahu k čeledi pojat rovněž výše zmiňovaný poddanský řád z roku 1719 pro vesnice náležející královskému věnnému městu Poličce, který byl evidentně opravenou a obnovenou verzí již dříve platného dokumentu. Ve třetím odstavci („*co se dítek a čeládky dotýče*“) nacházíme opět požadavek na zbožnost dětí a sloužících, kteří mají být vedeni k dobrému vychování ze strany rodičů i hospodářů. Tato pasáž obsahuje výčet negativních činností a chování včetně „*oplzlosti, ožralství, smilstva, cizoložstva, ... hry, tance bezbožného*“, kterých se mají mladí lidé vystříhat. Za porušení tohoto ustanovení je ovšem zajímavým způsobem stanoven trest, který následuje v podobě poškození dobrého jména nejen samotného viníka, ale i další generace jeho potomků: „*... když jen jednou nějaká ohyzdnost na koho přijde, tu ani potomci tak lehce a snadně smazati nemohou; poněvadž čas nemlčí, a obecní rozprávka se spokojiti, ani lidé sobě úst zašiti nedají.*“⁵⁴²

Speciálně čeledi je pak věnován osmý článek řádu, který se na prvním místě dotýká instituce stavění sirotků a dětí poddaných. Přísně se zde ukládá rychtářům, aby každoročně před vrchnost postavili všechny pod svou správou náležející sirotky, a pokud by jich byl pro potřebu služby nedostatek, mají poddanští rodičové za povinnost postavit rovněž své služby schopné děti, které ovšem sami doma či v hospodářství nepotřebují. Otázkou však zůstává, kdo a na jakém základě určoval míru potřebnosti dětí pro poddanské hospodářství, zda sami rodiče, nebo právě rychtáři či v tomto případě zástupci městské správy. S tím také souvisí

⁵⁴¹ KALOUSEK, J. (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské* (AČ 22, 1350–1626), s. 555–565, č. 193.

⁵⁴² KALOUSEK, J. (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské* (AČ 24, 1698–1780), s. 123.

vlastní přístup ke stavění sirotků a čeledi ze strany poddanských hospodářů, zda tuto instituci vnímali jen jako jeden z vrchností vnucovaných aktů potvrzujících „nevolnický“ status venkovských poddaných v tomto období, nebo naopak sami aktivně spolupracovali s rychtáři a úředníky na zaměstnávání svých dospívajících dětí, pro které často v rámci vlastního hospodářství neměli využití. Značnou devizou citovaného řádu je, že nám na tyto otázky odpovídá sám. Jeho pojetí je vlastně unikátní v tom, že na rozdíl od podobných řádů neprodukuje pouze holá nařízení a příkazy, ale snaží se na základě rozboru aktuální situace na panství (resp. v městu poddaných vsích) zdůvodnit oprávněnost vyřčených právních opatření. To samozřejmě v názncích nacházíme v mnoha poddanských řádech, v tomto případě je však sdílnost pramenu ojedinělá. Nejen že nám přibližuje pořadí, ve kterém měly být uspokojovány potřeby na zaměstnání čeledi dle stanovených priorit a zřejmě sociální hierarchie jednotlivých zaměstnavatelů (příčemž potřeby poddanských „robotníků“ stály na samém konci seznamu),⁵⁴³ ale v podstatě obviňuje poddané z nedostatečného počtu potenciálních sloužících „dodaných“ pro potřeby „panských“ služeb. Tento nedostatek však nebyl způsoben příčinami demografickými, nýbrž podle vrchnosti pramenil z tvrzení podaných, kteří se vymlouvali, že jim děti zběhly mimo panství a nyní o nich nemají žádné zprávy, nebo že jsou nemocné či chromé. Řád však upozorňuje na skutečný stav věci, kdy poddaní „*dilem sami sobě ve vsích čeládku bez vědomí vrchnosti*“ sjednávají a když se sloužící mají stavět, jen samotní hospodáři předstupují. Proto vrchnost apeluje na poddané a zřejmě i obecní rychtáře, kteří se mají v této věci polepšit a veškerou čeleď, dokonce včetně osob legálně propuštěných k učení se řemeslu a poddaných sloužících na cizích panstvích, předvést při stavění sirotků před vrchnost. Dosah tohoto požadavku byl ovšem v praxi zřejmě minimální.⁵⁴⁴

Další nařízení osmého odstavce tvoří vcelku běžně se vyskytující zákazy odluzování čeledi a jejího odchodu na cizí panství bez vědomí a vůle magistrátu. Zároveň jsou zde stanoveny postihy za nedodržení dotčeného „artykulu“ ze strany řadových poddaných i rychtářů (zatajování či nepředstavování čeládky na stavuňcích) v podobě blíže nespecifikovaných peněžitých pokut „*dle zasloužilosti k dobrému obce*“.⁵⁴⁵

Jak je patrné, poddanský řád pro vesnice města Poličky reaguje na konkrétní náboženské i sociální problémy dané specifickým vývojem v podmínkách českomoravského

---

⁵⁴³ „... aby předně jak velebný pan děkan zdejší, pak dvory obecní, tak také Jeho CKské Milosti pan rychtář, páni konšelé, radní, páni starší obecní a při obci městské sloužící, též páni měšťané zapotřebnou čeládkou zaopatření byli; a potom, co by více čeládky se vynacházelo, dle nejvyšší možnosti poddaným robotným hospodářům připsati a přijednati se mohlo.“ Viz Tamtéž, s. 125. Několikrát opakovaný výraz „připsání“ nepochybně značil evidenci sloužících ve specializovaných knihách (sirotčích soupisech), kde se čeleď připisovala do služby ke konkrétním zaměstnavatelům na následující období.

⁵⁴⁴ Tamtéž, s. 125.

⁵⁴⁵ Tamtéž, s. 125–126.

pomezí. V případě právního i sociálního postavení čeledi na přelomu 17. a 18. století (za předpokladu, že původní datace vzniku řádu je starší než rok 1719) nám tento pramen umožňuje nahlédnout o něco hlouběji než analogické materiály z téže doby. Pomáhá nám zejména objasnit praxi měst (královských), která se nacházela v pozici vrchnosti vůči svým poddanským statkům, při získávání čeledi do svých služeb, naznačuje jakési pořadí nároku na služebný personál dle sociální hierarchie jednotlivých „žadatelů“ v rámci městského organismu. Ukazuje, že samospráva královského města vystupovala ve věcech poddanských obdobným způsobem jako jiná pozemková vrchnost a že i v době relativní sociální a demografické stability mohla zřejmě provinční města zažívat neustálý nedostatek čeledi, který nebyly vesnice náležející k jejich majetku schopné zcela pokrýt.⁵⁴⁶ Poddanský řád dále poukazuje na osobní přístup poddaných k instituci stavění sirotků (resp. všech poddanských dětí), která byla z jejich strany často bojkotována různými výmluvami či zapíráním služby schopných potomků. Příčinou toho mohl být jednak odpor vůči této instituci coby vnucenému prvku „nevolnického“ systému,⁵⁴⁷ jednak tvrdé pracovní podmínky a špatné zacházení se zaměstnanci ve vrchnostenských podnicích. Nutno však podotknout, že ve zmíněném výpisu „nárokovatelů“ čeledních služeb se hovoří pouze o „obecních dvorech“ jako jediném podniku městského vrchnostenského hospodaření a že u zbylých potenciálních „zaměstnavatelů“ jde buď o osobní službu, nebo službu v rámci měšťanské domácnosti, případně hospodářství (pokud budeme předpokládat, že i měšťané byli pozemkovými vlastníky). Jedním z nepochybných důvodů bojkotu čeledních stavuňků ze strany poddaných však jistě byla i potřeba rozhodovat o vlastním osudu či osudu svých dětí samostatně bez zásahů vrchnosti, jelikož podstatná část mladých lidí buď zůstávala v domácnosti rodičů (zřejmě i přes nepřilíš akutní potřebu jejich práce v rámci gruntu), nebo byla najímána do služby u příbuzných.⁵⁴⁸ V neposlední řadě pak poddanská instrukce ukazuje, jak intenzivně stála vrchnost o to mít dokonalý přehled o pohybu svých poddaných, když přikazovala i čeledi sloužící na cizích panstvích a osobám s legálně povoleným odchodem do učení povinně se účastnit každoročních stavuňků.

---

⁵⁴⁶ Tuto domněnku by bylo možné potvrdit jedině za předpokladu provedení srovnávacího studia poměrů provinčních měst s přihlédnutím k jejich poloze, sociálně profesní skladbě a majetkovému rozsahu ve vztahu k připojeným poddanským vsím. Proto považujeme vyřčený předpoklad prozatím za hypotézu.

⁵⁴⁷ Jak uvádí J. Petráň pro předbělohorské období, nedodržování norem a nařízení vrchností bylo každodenní záměrnou formou lidového odporu. Nejmasověji byla bojkotována nařízení o kontrole pohybu poddaných a povinných službách v panských podnicích, kde nejčastější formou odporu představovaly útky z panství. PETRÁŇ, J. *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*, s. 291.

⁵⁴⁸ V tomto kontextu je třeba připomenout pohled řady historiků na čelední službu jako důležitou formativní životní fázi, v rámci níž si mladý člověk osvojil řadu pozitivních pracovních návyků a zkušeností, případně měl možnost naspořit si alespoň základní kapitál pro budoucí samostatnou existenci a vstup do manželství. Viz např. LENDEROVÁ, M. a kol. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 380.

Rozborem poddanských řádů bychom se mohli zabývat ještě na mnoha stranách, v každém exempláři jistě najdeme nějaké zajímavé specifikum, které stojí za zmínku. To však není účelem tohoto pojednání. Přesto u řádů ještě na chvíli zůstaneme, byť už nepůjde v pravém slova smyslu o řády selské či poddanské. Existuje totiž i jeden specifický typ tohoto dokumentu, který je určen speciálně námezdně pracujícím. Jedná se o poddanské a městské čelední řády,⁵⁴⁹ jejichž výskyt je patrně velmi ojedinělý, nicméně z hlediska obsahu rozhodně stojí za pozornost. Tyto dokumenty tvoří v podstatě analogii k čeledním řádům zemským, s ohledem na jejich patrimoniální a municipální provenienci však upravovaly čelední poměry na konkrétním statku či panství, příp. na území města, jejich platnost mohla být ještě více omezena či specifikována. Obsah čeledních řádů je v podstatě jakýmsi výtahem z poddanských řádů a vrchnostenských instrukcí tam, kde bylo třeba některá nařízení zvláště zdůraznit.

K bližšímu rozboru jsme zvolili čelední řád vydaný abatyší dominikánského kláštera u sv. Kateřiny v Olomouci 19. října 1753, který měl platit pro šest vesnic nebo jejich části připojených k majetku kláštera. Řád obsahuje celkem 22 článků a hned v úvodní pasáži deklaruje, že se jedná o „výtah z pořádku, jak čeládka ve službě chovati se má a jak od hospodářů držena býti má.“⁵⁵⁰ Jedním z důvodů vydání řádu má být skutečnost, že se na řadě míst nedostává „dobré, poslušné a pracovitě čeládky“, jelikož svobodná mládež nyní tráví mnoho času touláním, žebráním a nicneděláním, k čemuž si mnozí pronajímají různé světničky a komůrky, kde mohou lépe zahálet.

Proto již první článek stanovuje, že každý „mladý a silný člověk“, který by odmítl sloužit, má být od vrchnosti potrestán, stejně jako se mu zapovídá pronajímat jakékoliv ubytování. Úřad (zřejmě vrchnostenský, příp. rychtář) má každý měsíc provádět po vsích pečlivé prohlídky, přičemž veškeré nalezené nedbalé čeledíny má ihned poslat do služby nebo předat vrchnosti k potrestání (čl. 2). Nikdo pak nesmí nezaměstnanou čeleď bez svolení vrchnosti déle než 24 hodin přechovávat, jinak jemu samotnému hrozí trest 24 hodin práce v poutech na hradbách (čl. 3). Hospodářům je dovoleno dávat čeledi závdavek do výše 1/20 ročního služného, čeledín je však povinen k takovému hospodáři nastoupit (čl. 4). Rodiče (nemocní [sic!]), jež nepotřebují své dítě k práci doma, mají za povinnost dát jej do služby.

⁵⁴⁹ Pro poddanské prostředí je znám čelední řád abatyše dominikánského kláštera u sv. Kateřiny v Olomouci z roku 1753, určený poddaným šesti vesnic náležejících konventu (citováno dále). V případě městského prostředí je možné jmenovat čelední řád pro město Vratislav z roku 1641, který byl vydán jako součást sbírky vřatislavských městských řádů pro stavební řemeslníky (*Gassenmeister- und Bau- sowohl der Maurer, Zimmerleute und andere zum Bauwesen gehörige Werkleute Ordnungen*). Poprvé byl publikován patrně již v roce 1605. Viz WEINGARTEN, J. J. (ed.). *Codex Ferdinando-Leopoldino-Josephino-Carolinus*, s. 201–213, Num. 88, zde s. 210–211.

⁵⁵⁰ BŘEZINA, Arnošt (ed.). Čeledínský řád. In *Selský archiv* 1, 1902, č. 4, s. 209–211.

Kdo by chtěl sloužit mimo panství, musí zaplatit za povolení vrchnostenskému úřadu (čl. 5).⁵⁵¹ Sirotčích stavuňků jsou pod přísnými tresty povinni se účastnit všichni sirotci (čl. 6). Čeledín má vystoupit ze služby vždy 27. prosince (sv. Jan) a do služby opět vstoupit 2. ledna (druhý den po Novém roce). Hospodář může vzít čeledína do služby i na sv. Jiří (24. dubna), ale ten u něho musí vysloužit celý rok (čl. 7). Výpovědní lhůta ze služby je stanovena na šest týdnů (čl. 9). „Dobrá čeládka“, která chce odejít do služby na jiné panství, má od zaměstnavatele dostat vysvědčení, za které zaplatí písaři 1 krejcar. Ve vesnici si pak mají hospodáři navzájem sdělit, jak se čeledín choval (čl. 12). Svě osobní věci a ošacení má mít čeled' u svého pána pod dohledem, aby neměla možnost se potulovat. Zvláště v noci má hospodář dávat na čeled' dobrý pozor, bez jeho souhlasu nemá sloužící vycházet z domu (čl. 13). V době žní nesmí čeled' pod hrozbou přísných trestů odcházet za prací do jiného kraje, nýbrž má zůstat při hospodářství svého pána a jemu v čase nejpilnějších prací pomáhat. V tomto období jsou také zakázány veškeré návštěvy přátel a známých (čl. 15). Pacholci nesmějí hospodáře nabádat k přijetí konkrétní dívky do služby, jelikož hrozí, že by s ní čeledíni „páchatí hříchy chtěli“. Stejně tak nesmí pacholek takové dívce cokoliv dávat k jídlu. V době práce nemá být čeledi dovolen tanec, pití či kouření v domě i ve stodolách (čl. 16). Majetnější sedláci nemají čeled' přeplácat ani zvýhodňovat lepším jídlem či deputátem, než je běžné a než co si může dovolit méně zámožný hospodář. Teplé jídlo náleží sloužícím jen dvakrát denně (čl. 17). Hospodář je povinen se ke své dobré čeládce chovat slušně a nečinit jí křivdy. Čeled' pak má svou práci řádně konat (čl. 18). Zaměstnavatel nesmí čeledi dávat místo platu oblečení, kromě surového plátka (čl. 19). Sloužící se mají chovat slušně a vést křesťanský život, o nedělích a svátcích se účastnit mší a kázání (čl. 20). Hospodář pak musí vrchnosti oznamovat takové osoby, které se opakovaně dopouští hříchů a neposlušají napomínání (čl. 21). Hospodářům i čeledi je však dovoleno obracet se ke své vrchnosti s jakoukoliv stížností. V závěrečném odstavci čeledního řádu se uvádí, že peníze získané z pokut za porušování řádu ze strany čeledi i hospodářů budou směřovat do pokladny pro chudé. Každý má pak povinnost vrchnosti oznámit přečiny proti tomuto řádu, který se hned dvakrát přečte na obecní hromadě. Přílohou řádu jsou pak vzory vysvědčení pro čeled', zajímavé je jejich trojí dělení na vysvědčení pro dobrou a poslušnou čeládku, pro prostřední a pro neposlušnou.

Čelední řád olomouckého kláštera dominikánek z poloviny 18. století je v kontextu studia právního postavení čeledi zajímavý z několika důvodů. Jednak se datačně – rozdílem

---

⁵⁵¹ Pacholek platil 30 krejcarů, děvče 20 krejcarů, pohůnek nebo děvčica po 15 krejcarech.

několika měsíců – shoduje s vydáním prvního čeledního řádu pro Moravu (datovaný 12. května 1753, tiskem vydaný 13. srpna téhož roku),⁵⁵² který se nepochybně stal inspiračním zdrojem zmíněného pramene, jednak se dotýká výhradně služby u poddanských hospodářů, což je zajisté dáno typem pozemkové vrchnosti, kterou zde reprezentoval církevní řád, resp. jeho představitelka – abatyše kláštera. Výnosy „panství“ tak byly závislé především na produkci vesnických selských gruntů a nikoliv vrchnostenských podniků, které řádové sestry s výjimkou dvou poplužních dvorů v Kožušanech a Citově neprovozovaly.⁵⁵³ V tomto směru se jedná o vcelku ojedinělou záležitost, jelikož jiné poddanské řády tohoto období obsahují ustanovení o čeledi v podstatě jen z toho důvodu, aby právně ošetřily způsob zajištění dostatečného počtu sloužících právě pro potřeby vrchnostenských podniků. Co má však čelední řád pro klášterní statky olomouckých dominikánek se selskými řády společného, je nepříliš velký okruh práv daných v rámci svých ustanovení sloužícím osobám. De facto jim dává jen možnost stěžovat si na zaměstnavatele u vrchnostenského soudu, poskytuje právo na podání výpovědi, na udělení souhlasu s odchodem sloužícího na cizí panství za poplatek vrchnosti, na vystavení vysvědčení od bývalého zaměstnavatele a právo na kouření v polích. Zmíněná práva ovšem do značné míry deklarovalo již zemské zákonodárství, tudíž ani v tomto ohledu nenabízela vrchnost svým poddaným nic mimořádného.

Kromě popsaných forem vrchnostenských právních norem však existují i specifické případy, které jsou svým charakterem poměrně blízké hospodářským instrukcím a selským řádům, ale dotýkají se zcela odlišných okruhů činnosti, typických pro konkrétní oblasti. Jedná se především o místa, kde se pěstovala vinná réva či o lokality podléhající hornímu právu. Přestože v pozici vrchnosti tady vystupuje městská samospráva či panovník, příp. královská komora, způsob právní úpravy námezdně pracujících je zde založen na analogických principech jako u právních norem pozemkových vrchností.

Zaměříme se nyní na první z výše jmenovaných specifických činností, tedy na pěstování vinné révy. V oblasti Čech bylo vinařství hojně rozšířeno zejména v okolí Prahy, ale také na Mělnicku, Litoměřicku či ve středním Polabí.⁵⁵⁴ Do tzv. *viničných knih* zde byly zapisovány krom jiného také instrukce či řády,⁵⁵⁵ které určovaly organizaci práce na vinicích a stanovovaly viničním pracovníkům jasně formulovaná práva a povinnosti. Jako jeden

---

⁵⁵² Národní archiv v Praze, Sbíрка patentů, inv. č. 1458, 12. květen 1753, Dienstbothenordnung für das Marggrafthum Mähren.

⁵⁵³ Viz RADIMSKÝ, Jiří (ed.). *Tereziánský katastr moravský. Praměny z 2. poloviny 18. století k hospodářským dějinám Moravy*. Praha, 1962, s. 271 (52. Olomouc, dominikánky).

⁵⁵⁴ MÍKA, A. *Nástin vývoje zemědělské výroby*, s. 115.

⁵⁵⁵ Již císař Karel IV. v roce 1358 přikazoval zakládat v okolí Prahy i jinde v Čechách vinice a předepisoval k tomu vedení viničných řádů. Viz KALOUSEK, J. (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské* (AČ 22, 1350–1626), s. 3–4, č. 3.

příklad za všechny uvedme viniční řád vydaný 10. února 1516 pro Prahu pod názvem „*Zřízení při horách vinnických okolo Prahy*.“⁵⁵⁶ Vydavatelem tohoto řádu, který měl platit „*nynie i časy budoucí věčně*“, je purkmistr viničných hor Martin Holec z Květnice se svolením purkmistrů všech měst pražských a příslušných městských rad.

V prvním odstavci řád stanovuje maximální počet pacholků a jiných dělníků, kteří mohou být na vinici najímání vinaři či nákladníky. Ten odpovídá počtu obdělávaných strychů, z čehož vyplývá norma jednoho pracovníka na strych⁵⁵⁷ vinice.

Další ustanovení se týká pracovní doby, kterou však většina řádů či cechovních statut striktně neurčuje.⁵⁵⁸ Práce na vinici pro vinaře a všechny jeho dělníky má být zahájena s východem slunce. Pokud by se však některý z pracovníků opozdil, nemá být ten den již k práci připuštěn (pod hrozbou trestu pro vinaře). To pro většinově zaměstnané nádeníky znamenalo ztrátu celodenního příjmu. Konec pracovního dne nebyl striktně stanoven, nicméně v řádu se vyskytuje poznámka o pouštění čeledi „*s vinnic dohuov*“, což je možné jen s povolením starších přísežných na „*hodinu před večerem*.“ S pracovní dobou pak souvisí i ustanovení o přestávkách na stravování zaměstnanců. Ti se mají občerstvovat přímo na vinicích, přičemž se v řádu hovoří o snídaních, obědech a svačinách, které zatroubením vyhlásují starší či vinaři. Oheň pak mají vždy pod dozorem připravovat ženy nebo pacholci. U jídla nemá nikdo zůstat déle, než se nají, konec přestávky opět určují starší zatroubením.

Dbáno je v předpisu také na řádné chování viničných pracovníků, kteří mají dělat pilně a spravedlivě bez „*všech řečí, rozprávek daremních, a zvláště nestydatých, oplzlých a hanebných [...], kteréž jsou i proti pánu Bohu všemohúcimu i proti každému dobrému*.“ Pokud by vinař v případě porušení tohoto ustanovení čeledi z vinice nevykázal, má jej purkmistr společně s „*pacholkem nestydatým*“ ztrestat vazbou.

Důležitá jsou ustanovení týkající se najímání čeledi na vinice. Tu nemají vinaři ani nájemci shánět nikde jinde než „*na nájmě*“ (tedy vinici), zvláště pak ne po hospodách. I zde se pak setkáme s jednou z nejdéle se opakujících formulací v rámci právních předpisů

⁵⁵⁶ NOVÁČEK, V. J. (ed.). *Výpisy z knih vinnických*, s. 380–383, č. 135. Vinařské řády jsou známé i z následujících období, např.: Řád cechu vinařského v Praze, 9. června 1606 in KALOUSEK, J. (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské* (AČ 22, 1350–1626), s. 500, č. 166; Řád vinařský města Mělníka, [1662] in Tamtéž, s. 375, č. 276 a řada dalších, viz zejm. *Archiv český* 22–24.

⁵⁵⁷ 1 strych = 0,28 ha.

⁵⁵⁸ Pracovní doba čeledi a nádeníků bývala v raném novověku nejpozději od Slunce východu a končila do Slunce západu, jen v sobotu se končilo dříve, hodinu před večerem. ČERNÝ, V. *Hospodářské instrukce*, s. 115. Problematikou délky pracovní doby, resp. počtu odpracovaných dnů, se pro období pozdního středověku a okrajově počátku 16. století zabýval ČECHURA, Jaroslav. Počet pracovních dnů v Čechách v pozdním středověku. In BOHÁČOVÁ, Veronika – KUCROVÁ, Veronika (edd.). *Sedláci si dělají, co chtějí. Sborník vybraných prací profesora Jaroslava Čechury*. Praha, 2012, s. 269–287; původně vydáno in *Časopis národního musea* 158, 1989, s. 157–170.

týkajících se námezdní práce, kterou je zákaz odluzování čeledi mezi nájemci a vinaři jakýmkoliv způsobem. Tento požadavek nacházíme jak v cechovních řádech, tak zemském právu běžněji od 15. století,⁵⁵⁹ jeho nejstarší varianta je však doložena již k roku 1380 na Moravě.⁵⁶⁰ Ve viničním řádu za jeho porušení hrozil trest finanční (jedna kopa grošů), nebo vězení.

V souvislosti s najímáním viničných pracovníků je zvláště zajímavé ustanovení týkající se zaměstnávání žen, které mají být co do práv a povinností postaveny na roveň pacholkům. Vůbec zvláštní „vypíchnutí“ možnosti zaměstnávat ženy na vinicích značí, že se nejednalo o věc zcela automatickou a že základním předpokladem bylo najímání pracovníků mužského pohlaví. Zmíněná jednovětá vsuvka týkající se ženských pracovníků při vinicích v sobě nese ještě jednu důležitou informaci, která jen potvrzuje vnímání ženské práce jako méněcenné oproti práci mužů.⁵⁶¹ Stanoví totiž, že ženám má být placeno za práci „o dva peníze“ méně než pacholkům.⁵⁶²

Jako poslední z nařízení viničního řádu pro Prahu z roku 1516 zmiňme zákaz udělený vinařům a pacholkům, kteří nemají chodit sami či v doprovodu jiných do měst a vsí konat dílo, resp. nechat se najímat u pánů či zemanů (zřejmě v době, kdy byli smluvně vázáni prací na vinici). Pokud by se tohoto zákazu nadrželi, neměli být včetně žen a dětí v zimním období trpěni v pražských městech. Toto ustanovení v podstatě koreluje s tvrzením A. Míky, že v 16. století i dříve chodila za výdělkem na městské vinice velká část „městské chudiny“, v období hlavních sezónních prací se jen na vinicích v okolí Prahy mělo každý den vyskytovat několik stovek nádeníků.⁵⁶³ Právě tato „chudina“ se pak na zimu stahovala zpět do města, kde se

---

⁵⁵⁹ V 16. století souvisel trend přetahování námezdních pracovníků mezi zaměstnavateli s jejich nedostatkem na trhu práce. Odluzování čeledi bylo logicky provázáno jejich přeplácením, situací se nakonec musel zabývat český sněm v letech 1547 a 1549, který stanovil sazebník maximálních mezd pro čeled' přístavní i nádenní. Více viz např. ČERNÝ, V. *Hospodářské instrukce*, s. 115. Zákaz odluzování cizí čeledi byl například součástí českého sněmovního snešení z roku 1437 (později pak z roku 1453). MÍKA, A. *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*, s. 190; citace dle PALACKÝ, F. (ed.). *Archiv český*. Díl čtvrtý, s. 422, č. 4. Mzdové tarify a zákazy nepovolených odchodů poddaných z panství se v evropském i českém a moravském prostoru objevují již od poloviny 14. století v souvislosti s morovými epidemiemi, které způsobily akutní nedostatek pracovních sil na trhu. Více viz MAUR, E. *Morová epidemie roku 1380 v Čechách*, s. 47–50.

⁵⁶⁰ BRANDL, Vincenz (ed.). *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*. Elfter band, 1375–1390. Brünn, 1885, s. 178–179, č. 197.

⁵⁶¹ Tento jev je pozorován již od dob středověku a přetrvával v podstatě po celý raný novověk. Uvádí se, že mzdy žen byly o zhruba polovinu nižší než v případě mužských zaměstnanců pracujících na shodných pozicích. Viz LENDEROVÁ, M. a kol. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 365, 388.

⁵⁶² Citace zmiňovaného odstavce viničního řádu: „Item kdož by žen potřeboval, ty mají samy v svém rázu tiem způsobem jako pacholci stávati; a těm měň, než pacholkóm, o dva peníze placeno býti má.“ Viz NOVÁČEK, V. J. (ed.). *Výpisy z knih vinnických*, s. 381.

⁵⁶³ MÍKA, A. *Nástin vývoje zemědělské výroby*, s. 114. Toto tvrzení souvisí s již zmiňovaným pojetím námezdních pracovníků (v tomto případě nádeníků) jako součástí městské, případně venkovské chudiny. Míka zároveň uvádí, že již od druhé poloviny 14. století existovaly ve větších královských městech zvláštní vinařské

povalovala po hospodách a tropila výtržnosti. Proto se stávala terčem nejrůznějších nařízení a řádů vydávaných městskými radami.⁵⁶⁴

Z hlediska charakteru námezdní práce bychom mohli analogickým způsobem pojmut poměry a právní postavení osob pracujících především v hornictví, i když zákonné postavení horního dělnictva bylo přeci jen více specifické (podobně jako některých návazných řemesel, jako hutnictví, uhlířství apod.).⁵⁶⁵ I zde však pracovalo obrovské množství námezdních dělníků, na jejichž práci byla horní města jako Kutná Hora či Jáchymov zcela závislá.⁵⁶⁶ Od dob středověku se dokonce do námezdního postavení dostávalo čím dál více osob původně nesoucích status důlních řemeslníků (např. doloví tesaři /cimrmani/, opraváři vodních měchů /šturcíři/ ad.), v námezdním poměru pracovala také značná část havířů. Ti pak měli k ruce pacholata (jakési učně), jejichž věk býval velmi nízký, nežádka se jednalo o zneužívání dětské práce. Od roku 1494 však platilo početní omezení, kdy každý havíř mohl mít k ruce jen jedno pachole. Jejich pracovní náplní bylo především oddělování rudy od jaloviny, věnovali se však i celé řadě dalších pomocných prací. Jako „*pacholci doloví*“ byli někdy označováni všichni dělníci pracující za denní mzdu.⁵⁶⁷

Doloví dělníci byli původně placeni výhradně podle odpracovaných směn či dritelů, přičemž horní řád Václava II. stanovoval šestihodinové směny, od 16. století prodlužované na osmi či dokonce dvanáctihodinové. Kromě toho existovala od 16. století i mzda úkolová, tzv. gdyně, systematicky však zaváděná až v 18. století. Výpovědní lhůta horních dělníků byla zpravidla týdenní. Jejich mzdové poměry byly velice špatné, už Václavův řád stanovoval, že každý má být placen tak, aby mu to stačilo na živobytí a nemusel krást. Mzda se vyplácela týdně. Právě neutěšené mzdové poměry podpořené často okrádáním dělníků ze strany různých

---

cechy, jejichž artikule byly namířeny zejména proti pracující čeledi (určování pracovní doby, přestávek na jídlo, tresty za poškozování kultur, krádeže apod.). Viz Tamtéž, s. 114 nn.

⁵⁶⁴ Nádeníci trpěli ve městech v zimním období nezaměstnaností, proto se přebytky v rezervách pracovních sil snažily omezovat městské policejní řády nařízením o povalečích. Městské úřady z titulu své pravomoci mohly upravovat poměry námezdní práce ve městě zejména udržováním maximální hladiny mezd, vydáváním zmíněných nařízení proti povalečům či zákazů o přetahování pracovníků. Měly právo nutit nádeníky k práci, v opačném případě je pak z města vyháněly. PETRÁŇ, J. *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*, s. 227, 255.

⁵⁶⁵ V polovině 16. století se právní postavení horních dělníků nijak nelišilo od postavení ostatních vrstev neusedlých a vycházelo z ryze feudálních poměrů (viz odstavec X 23 zemského zřízení 1549, přejatý i do verze z roku 1564). Na základě sněmovních sněšení z poslední třetiny 16. století (1575, 1585) však docházelo k postupnému rozměňování pravomocí pozemkové vrchnosti nad pracovníky v hornictví (zájem královské komory) a vinařství, především v otázkách volnosti pohybu. Tím však nemusel a zpravidla ani nebyl u osob v námezdním poměru popřen či narušen poddanský svazek. Více viz PETRÁŇ, J. *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*, s. 256 nn. Postavení hutních uhlířů na Kutnohorsku precizně shrnul HUSA, Václav. Uhlířské tovaryšstvo na Kutnohorsku ve 14. až 16. století. In *Středočeský sborník historický* 1, 1957, s. 7–66.

⁵⁶⁶ V důlní činnosti byla od středověku uplatňována i ženská práce. Viz LENDEROVÁ, M. a kol. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 363.

⁵⁶⁷ KOŘAN, Jan. *Dějiny dolování v rudním okrsku kutnohorském*. Praha, 1950, s. 58–59.

šmelířů a dozorců vedly k občasným havířským bouřím a stávkám, ale také ke zbláhání dělnictva. V 16. století byl poměrně běžný hromadný odchod havířů a hašplířů na polní práce v okolí Prahy, postupem času se s touto praxí počítalo i v rámci důlního plánování.⁵⁶⁸

Havíři se velice brzy začali sdružovat do cechů (kromě nich zde mohli figurovat i jiné profese či měšťané), více zpráv o nich máme ovšem až před polovinou 15. století. V 16. století se stávalo členství v organizaci povinné, přičemž finanční příspěvky cechovníků sloužily na pokrytí výloh nemocných členů či k podpoře chudých havířů. Tyto hornické cechy běžně existovaly až do 18. století. Kromě havířů zakládali v 15. a 16. století své pořádky také ostatní důlní dělníci, zejména hašplíři, trejvíři či hutníci, jejich struktura i fungování byly analogické k cechům havířským.⁵⁶⁹

To, co měly oba výše popisované specifické okruhy činnosti – vinařství a hornictví – společné, byla potřeba velkého množství námezdních pracovníků, jejichž fluktuace byla značná.⁵⁷⁰ Většina z nich navíc pocházela z poddanských poměrů, což byl jeden z důležitých momentů, kdy se pozemková vrchnost skrze své zástupce na zemských sněmech v druhé polovině 16. století začala vymezovat vůči městům, která měla odliv poddanské pracovní síly takřkajíc na svědomí (především Praha a Kutná Hora).⁵⁷¹ Tím spíše, pokud se jednalo o města horní, případně o ta, v jejichž okolí se tradičně pěstovala vinná réva. Byť se pozemková vrchnost snažila prosadit do zemského zřízení ustanovení o omezení pohybu poddaných na základě zákazu zaměstnávání osob bez fedrovního listu pod hrozbou vysokých (a stále se zvyšujících) pokut, což se jí také podařilo, praxe zřejmě vypadala zcela odlišně.⁵⁷² Zaměstnavatelé na vinicích i v horních městech si s původem přijímané čeledi a nádeníků nejspíš příliš starostí nečinili.⁵⁷³ Stejně tak nejsou známe ani případy vymáhání pokut v těchto kauzách,⁵⁷⁴ což naznačuje, že zachování statutu volného pohybu a nájmu vinařských a

---

⁵⁶⁸ Tamtéž, s. 60–63.

⁵⁶⁹ Tamtéž, s. 63–65.

⁵⁷⁰ Potřeba značného množství služících (tedy pracovníků do terciárního sektoru) pro větší městské lokality je známa již od druhé poloviny 14. století. Viz LENDEROVÁ, M. a kol. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 361 nn.

⁵⁷¹ Ke sporu týkajícímu se zaměstnávání námezdních pracovníků bez fedrovního listu, který se vyhroutil v poslední třetině 16. století, blíže viz PETRÁŇ, J. *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*, s. 188–199, zvl. pozn. 20, 23–24.

⁵⁷² Čelední řády z let 1547 a 1549 stanovovaly výjimku, kdy v termínech od sv. Matouše (21. září) do Všech svatých (1. listopadu), od sv. Matěje (24. února) do sv. Jiří (24. dubna) a od sv. Jana Křtitele (24. června) do svátku sv. Vavřince (10. srpna) byl poddaným v době největších sezónních prací umožněn volný pohyb mimo panství bez potřeby fedrovního listu. Viz KALOUSEK, J. (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské* (AČ 22, 1350–1626), s. 135, č. 63. Dále viz např. KROFTA, K. *Dějiny selského stavu*, s. 104; MORGENSTERN, H. *Gesindewesen und Gesinderecht in Österreich*, s. 24. Dle J. Války v době nutných sezónních prací feudálové sami od kontroly pohybu poddaných upouštěli; VÁLKA, J. *K otázce práva v postavení poddaných*, s. 62.

⁵⁷³ PETRÁŇ, J. *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*, s. 198.

⁵⁷⁴ Tamtéž, s. 193.

hornických pracovníků bylo i nadále platné.⁵⁷⁵ Koncem 16. století však začala řada podniků přecházet do režie vrchností, které je obsazovaly vlastními poddanými, jimž volný pohyb už tolerován nebyl. Bývali však alespoň osvobozeni od robotních povinností.⁵⁷⁶

Účely veškerých ustanovení o čeledi v poddanských rádech a instrukcích byly v podstatě dva. V první řadě šlo o zajištění dostatečného počtu pracovníků pro potřeby režijního hospodaření vrchností (méně již pro potřeby selských zaměstnavatelů), zároveň však bylo nezbytné vynutit si od sloužících poslušnost pod hrozbou různých peněžitých a tělesných trestů. V tomto případě se však nejednalo pouze o čeled' v pozici zaměstnanců či, chceme-li, námezdních pracovníků (především snaha o zamezení zbíhání), ale také o čeled' jako trestně-právně problematickou skupinu obyvatelstva, za kterou byla, především kvůli statisticky vyšší míře delikvence všeho druhu, považována (především delikty sexuální, majetkové či proti zdraví a životu).⁵⁷⁷

Vrchnostenské instrukce a poddanské řady se v podstatě dotýkají pouze povinností čeledi, kterých byla zpravidla celá řada, na rozdíl od práv, která v dotčených předpisech nacházíme jen zřídka. Z pozice zemského práva totiž až do 18. století existovalo jen právo sloužícího na spravedlivou mzdu, případně právo na slušné zacházení ze strany zaměstnavatele, ale tím de facto výčet čeledních práv končí. Řady a instrukce pak nepatří k těm normativům, které by tento nedlouhý seznam rozšiřovaly. Naopak zde nacházíme celou

---

⁵⁷⁵ Od roku 1585 měli tyto výhody požívat i pracovníci v železných i sklářských hutích či hamerníci. Tamtéž, s. 259, 268.

⁵⁷⁶ Tamtéž, s. 258. Přechod hutních podniků z rukou samostatných podnikatelů pod správu režijního velkostatku pak byl zřejmě definitivně dokonán za třicetileté války. Viz rovněž MAUR, Eduard. Přísečnické železářství v 17. století. In *Z dějin hutnictví* 8, 1980, s. 58–81. Snahu velkostatku po ovládnutí železářské výroby dokládá E. Maur i v případě komorního panství Zbiroh v druhé polovině 17. století, kdy se vrchnostenská správa snažila o nahrazení svobodných a cizopanských kvalifikovaných hutních pracovníků, vůči nimž nedisponovala patřičnou pravomocí, vlastními poddanými. Viz MAUR, E. *Český komorní velkostatek v 17. století*, s. 118–119.

⁵⁷⁷ V této souvislosti vypovídá o čeledi ve své žádosti o prodej gruntu v roce 1619 starý hospodář Jan Bratr ze vsi Kojetice následující: „*Poněvadž čeládka těchto let velmi bezbožná jest a neposlušná a nevěrná, s kterou sobě hospodáři dosti pilní a bedliví svých věcí postýskovati a nemoha bez čeládky býti, ji snášeti v jejich nešlechetnostech musejí, čehož jsem já již mnohá léta jsa hospodářem dosti mnoho pokusil, ale jsa v letech mladších, ano i na zdraví svém k práci a k takové starosti způsobilejší, i tu nezbednou čeládku, jak jsem dle své možnosti mohl, v jejich nešlechetnostech jsem snášel a dle povinnosti své hospodářské k dobrému, jak jsem mohl, napomínal, nemnoho však kdy jsem co při ní zejskati mohl.*“ Viz HONEJSEK, V. *Z dějin nepatrné české vesnice*. Díl 1, s. 85. Autor uvádí i další případy stížností na čeled'. Nutno podotknout, že obdobným způsobem docházelo i ke stížnostem sloužících na nepřiměřené chování zaměstnavatelů. Viz Tamtéž, s. 85–86. Vyšší míru sexuálních deliktů řešených soudně dokládá na příkladu žen ve služebném postavení pro oblast Jindřichohradecka v 17. a 18. století DIBELKA, Jaroslav. Obranné strategie „zmrhaných“ žen na jindřichohradeckém panství v 17. a na počátku 18. století. In *Historická demografie* 31, 2007, s. 5–20, zde s. 6–7.

řadu příkazů a zákazů směřujících jak k samotným sloužícím, tak jejich poddanským zaměstnavatelům.

Otázkou je pak také praktická vymahatelnost právních nařízení týkajících se čeledi, kterými se prvoinstančně zabývaly obecní a zejména vrchnostenské soudy, kde výsledky většiny sporů např. se zaměstnavatelem, ať už jím byl poddaný rolník, nebo sama vrchnost, lze s ohledem na výše naznačená zákonná práva sloužících vcelku dobře vytušit.⁵⁷⁸

Na základě výše uvedeného můžeme učinit krátké shrnutí právního postavení čeledi ve vrchnostensko-poddanském právu: (1) progresivní oproti právu zemskému a městskému brzkou kodifikací zvykového práva a díky poměrně promptnímu pronikání dílčích usnesení stavovských orgánů (v 16. století předpisy poddanského práva spadaly spíše do patrimoniální provenience);⁵⁷⁹ (2) vrchnostenské normy 16. století v mnoha ohledech i o století předběhly policejní nařízení absolutistického státu 17. a 18. věku; T. Winkelbauer v této souvislosti hovoří o tzv. *panském (vrchnostenském) absolutismu (grundherrlicher Absolutismus)*;⁵⁸⁰ (3) lokálně značně odlišné zejména v detailech (i co do právního postavení čeledi), což je dáno místní právní tradicí ve spojení s charakterem ekonomické struktury daného panství (ovlivnění právní normy v poddanském právu strukturou „feudálního velkostatku“),⁵⁸¹ což snižuje komparovatelnost jednotlivých materiálů často nestejného obsahu i rozsahu; (4) postavení čeledi v rádech a instrukcích se v čase přizpůsobuje zvýšenému tlaku na připoutání poddaného k velkostatku, naopak se vytrácí ustanovení obsažená v normách zemského práva, kde byla v rámci jednotlivých redakcí zemských zřízení z dlouhodobého hlediska mnohokrát opakována (vystavování fedrovních a zachovacích listů „vandrující“ čeledi apod.); (5) tereziánská policejní nařízení absolutistického státu dávají neomezené pravomoci pozemkovým vrchnostem v nakládání s poddanskou námezdní prací (nucená služba); v tomto ohledu již jakákoliv lokální právní úprava ze strany pozemkových vrchností týkající se čeledních poměrů pozbývá smyslu.

Pokusme na samý závěr této kapitoly učinit krátké shrnutí týkající se právního postavení sloužících a jeho vývoje v Čechách od 16. století do vydání *Všeobecného*

---

⁵⁷⁸ Jelikož vrchnost ve svých rukách soustředila značnou část zákonodárné moci i pravomoc soudní, neměl poddaný příliš velké šance na úspěch strany žalob vůči ní. Více KLÍMA, A. *Manufakturní období v Čechách*, s. 40–41.

⁵⁷⁹ VÁLKA, J. *K otázce práva v postavení poddaných*, s. 54–55.

⁵⁸⁰ WINKELBAUER, T. *Gundaker von Liechtenstein*, s. 88–92.

⁵⁸¹ VÁLKA, J. *K otázce práva v postavení poddaných*, s. 56–57.

občanského zákoníku v roce 1811. Jak jsme ukázali v předchozím výkladu, problematika pracovního práva v období raného novověku není zrovna záležitostí jednoduchou, naopak se jedná o značně komplikovanou a mnohvrstevnatou část soukromého práva (alespoň převážně), která byla utvářena a rozvíjena hned na několika úrovních.

Pokud celou věc značně zjednodušíme, můžeme raně novověké čelední právo rozdělit dle působnosti na městské a poddanské, jejich společné jádro tvořilo právo zvykové, kodifikované v obou případech v průběhu 16. století. Přesto některé části čeledního práva zůstávaly v rovině obyčejů až do 18. století (např. služba osob stavovského původu u šlechtických zaměstnavatelů, oficiantů ad.). Základem kodifikace práva sloužících v městském prostředí byl nepochybně *Koldínův zákoník* (1579), který obsahoval obecné právní normy dotýkající se především nekvalifikovaných pracovníků v krátkodobém i dlouhodobém námezdním poměru, zatímco postavení kvalifikovaných pracovníků bylo od dob středověku upravováno předpisy cechovních organizací (tzv. *cechovních statut*), jejichž součástí se tito pracovníci stávali. Jednalo se především o tovaryše, ale i učně a další kvalifikované pracovní síly.

Nad zmíněnými normami stálo od roku 1500 kodifikované zemské právo v podobě *Vladislavského zřízení zemského*, které bylo v první redakci v podstatě tvořeno souborem starších usnesení zemských sněmů a také rozhodnutími a nálezy zemských soudů. Na obecné úrovni platilo pro městské i venkovské prostředí, ačkoliv v pozdější době vytvořilo základ především pro úpravu pracovních poměrů poddaných. Až do jeho poslední redakce z roku 1564 však zemské zřízení neobsahovalo žádná zásadní ustanovení týkající se úpravy právních poměrů sloužících. Ty byly od roku 1547, resp. 1549 součástí první speciální kodifikace čeledního práva v Čechách v podobě tzv. čeledních řádů, jež vycházely ze vzájemné dohody zemských stavů s přihlédnutím k podmínkám a potřebám jednotlivých českých krajů. Druhý ze zmíněných řádů (1549) byl však výrazně ovlivněn diktátem panovníka jako důsledek stavovského odboje z roku 1547. Vlivem úmrtí Ferdinanda I. a díky příznivému politickému klimatu se v roce 1564 podařilo stavům prosadit do nové redakce zemského zřízení upravené znění v té době již neplatného čeledního řádu z roku 1547 (toho „stavovského“), které jako součást zemského práva v modifikované podobě vydrželo v podstatě až do poloviny 19. století.

Zatímco tedy základem pro právní úpravu postavení sloužících v městském prostředí byly od 70. let 16. století do konce první třetiny 18. století zejména *Koldínův zákoník* a pořádky jednotlivých cechovních organizací, zřejmě s minimálním vlivem zemského práva, poddanské pracovní právo bylo naopak určováno na jedné straně zemským zřízením, na druhé

pak normami pozemkových vrchností v podobě hospodářských instrukcí a poddanských řádů. Instrukce byly určeny úředníkům panství, kteří podle nich měli zabezpečovat správu dominia, poddanské řády představovaly souhrn (práv a) povinností poddanského obyvatelstva vůči vrchnosti, byly normami poddanského práva na bazální úrovni. Je přitom třeba si uvědomit, že pozemkoví vlastníci soustředili ve sledované době ve svých rukou značné pravomoci vůči poddaným; nejenže disponovali zákonodárnou, soudní i výkonnou mocí na svých panstvích a statcích, ale jakožto součást stavovské elity měli zásadní vliv na rozhodování o podobě zákonných norem skrze zemské sněmy, čehož se pochopitelně snažili hojně využívat ve prospěch vlastních hospodářských aktivit.

Na druhou stranu bylo období 16. století z hlediska čeledního práva pro sloužící dobou vcelku pozitivní, jelikož normativy dotýkající se této skupiny osob obsahovaly krom řady povinností a restrikcí i ustanovení zajišťující námezdním pracovníkům ochranu a některá, byť omezená práva (na spravedlivou mzdu, slušné zacházení, možnost výpovědi atd.). Navíc se stále nacházíme v období, kdy si výraznou pozici zachovávalo zvykové právo.

V 17. století nevznikla v českém prostředí žádná speciální pracovněprávní úprava a mimo nové zemské zřízení v podobě *OZZ* z roku 1627, které v podstatě přejímalo v záležitostech námezdně pracujících ustanovení předchozího zemského zřízení, resp. jeho redakce z roku 1564. V tomto období jsme svědky poměrně dlouhé stagnace ve vývoji čeledního, potažmo pracovního práva, která je narušena pouze zostřujícím se obsahem poddanských řádů (a z části i cechovních statut).⁵⁸² Tento stav byl způsoben jednak složitou vnitřně- i zahraničněpolitickou situací habsburské monarchie a dlouhotrvajícím válečným konfliktem, kdy zřejmě nenastaly ideální podmínky pro legislativní akce v této oblasti, jednak došlo po roce 1627 k faktickému rozpadu stavovského řízení státu, se kterým souviselo naprosté omezení zákonodárných pravomocí stavů, do jejichž zájmového okruhu formování norem pracovního práva spadalo.⁵⁸³ Stát, reprezentovaný nově především panovníkem, zůstával ve věci aktivní tvorby zákonného rámce právního postavení (námezdně) pracujících dlouhou dobu nečinný. Jedním ze zásadních impulzů, který přinutil státní aparát situaci řešit, když si uvědomil důležitost problematiky pro vlastní ekonomiku, byl vzestup manufakturní výroby a neúnosná situace v rámci cechovní organizace práce v porovnání s některými zahraničními zeměmi. Stát tak v duchu absolutistického začal formou policejních norem

---

⁵⁸² Podobný názor zastává i E. Maur v případě hodnocení právních norem vymezujících poddanskou závislost pracujících v 17. a 18. století. Tvrdí, že tyto předpisy „byly v zásadě shodné s právními normami předcházejících staletí.“ MAUR, E. *Český komorní velkostatek v 17. století*, s. 127.

⁵⁸³ K rozpadu stavovského řízení státu blíže MALÝ, Karel. K otázce právního zakotvení feudálního absolutismu v Čechách. In *Historická úloha absolutní monarchie ve střední Evropě 17.–18. století* (Studia historica 36, Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 3). Praha, 1989, s. 63–73, zde zejm. s. 63–65.

diferencovaně upravovat pracovní právo uvnitř jednotlivých střeoevropských zemí spojených pod vládu Habsburků, přičemž v českém prostředí přišly jako první na řadu ve 20. a 30. letech 18. století právě cechy. Vydání generálního řemeslnického patentu (1731) a následně generálních cechovních artikulů (1739) mělo na jednu stranu učinit přítrž některým stereotypům ve fungování zastaralé cechovní organizace a zřejmě na nějakou dobu skutečně přispělo k zajištění snazšího přístupu k řemeslu mladým lidem (zejména učňům), na druhou stranu byly zmíněné dokumenty pouze logickým vyústěním některých tendencí vedoucích nakonec k naprostému zániku cechovní organizace ve století následujícím.

V případě sloužících podřízených poddanskému právu spadala prakticky veškerá pravomoc nad těmito osobami do rukou pozemkových vrchností, což se ještě více umocnilo po roce 1627, kdy byli stavové, jak jsme poznamenali, de facto zbaveni zákonodárné moci, kterou mohli dříve uplatňovat prostřednictvím zemských sněmů. Pro pozemkové vrchnosti však tato situace nebyla až tak nepříznivá, protože měly možnost i nadále rozhodovat o osudu poddaného v souladu s vizí jeho maximálního připoutání k velkostatku, a to prostřednictvím hospodářských instrukcí a poddanských (a výjimečně i specializovaných čeledních) řádů. To vše navíc v intencích zákonných norem, které si stavové sami prosadili již do předbělohorského zemského zřízení a které v podstatě v neměnné podobě přešly do ustanovení absolutistického *OZZ*. Zájmem vrchností tak byla po většinu 17. a 18. století především rostoucí snaha o zajištění ekonomické prosperity vrchnostenského hospodářství, potažmo celého panství.

Nutno podotknout, že první specializovaná norma vydaná po dlouhých 216 letech, která samostatně upravovala záležitosti čeledi a čelední služby tento stav ještě více podporovala a utvrzovala. Čelední řád Marie Terezie z roku 1765 učinil z venkovského poddaného/sloužícího prakticky „bezprávnou bytost“, se kterou mohlo být nakládáno ze strany zaměstnavatele, a především pak pozemkové vrchnosti vystupující v této pozici, velmi volně. Na druhou stranu se jednalo o normu, která poprvé rozlišovala mezi čeledí městskou, venkovskou a oficianty, tedy zaměstnanci v osobní a hospodářské službě vrchnosti, ač postavení venkovských sloužících vycházelo v ustanoveních tohoto předpisu s přehledem nejhůře. Oproti jiným zemím Koruny české, jmenovitě Slezsku a Moravě, byl čelední řád pro Čechy vydán s více než desetiletým zpožděním, byť se i v minulosti objevily spekulace nad existencí jeho staršího předchůdce z roku 1753, jehož výtisk se však nedochoval. Vznik takového předpisu, jak jsme rozebrali výše, ovšem postrádá logickou argumentaci.

Z hlediska zakotvení pracovního práva nesetřval tereziánský čelední řád v platnosti příliš dlouho (ve srovnání s předchozími čeledními normami). Vlivem osvícenských reforem

došlo hned na počátku samostatné vlády Josefa II. k zásadním změnám v okruhu poddanského práva, kdy byl na podzim roku 1781 vydán patent o zrušení nevolnictví. Tento zásadní akt, mj. rušící nucenou službu poddaných u vrchností a pojímající čeled' nově jako samostatnou pracovní třídu, zcela logicky kolidoval se zmíněným čeledním řádem tereziánským, proto vyvstala poměrně akutní potřeba revize této normy. Již v následujícím roce (1782) byly vydány dva čelední řády, zvlášť pro městské a venkovské prostředí, které do pracovněprávních vztahů navracely některé důležité a poněkud lépe specifikované otázky týkající se platu, stravy, výpovědních lhůt, možností předčasného ukončení služebního poměru apod., a to zejména do verze pro čeládku venkovskou. Přesto byl řád pro venkovské prostředí nastaven výrazně ve prospěch zaměstnavatele, jelikož vůbec nehovořil o čelední službě jako o smluvním závazku (na rozdíl od čeledního řádu pro městské prostředí), ale pouze o „konání služeb“, bez jakékoliv podrobnější definice smluvního poměru mezi zaměstnancem a zaměstnavatelem. Vydáním nového řádu se pro běžného sloužícího oproti epoše tereziánské zřejmě mnoho nezměnilo.

Čelední řády josefínské byly v podstatě posledními normami čeledního práva před kodifikací práva občanského, ke které došlo v roce 1811 vydáním *Všeobecného občanského zákoníku*. Ani ten však nepřejal zodpovědnost za námezdně pracující část populace, pouze v této věci odkazoval na dosud platnou speciální legislativu, tedy zmíněné řády pro městskou a venkovskou čeled' z roku 1782. Občanský zákoník obsahoval pouze minimum ustanovení výslovně relevantních pro okruh sloužících, a to zejména v souvislosti se zastupováním, poručnictvím či odkazy. Platnost josefínské čelední legislativy pak skončila de facto až vydáním živnostenského řádu v roce 1859.

3. Sloužící ve východních Čechách v 17. a 18. století

Následující část práce je již věnována samotné analýze čeleních poměrů a stanovení důležitých aspektů čelední služby, případně faktorů, které její podobu v 17. a 18. století minimálně na území východních Čech ovlivňovaly. Vycházet zde budeme především ze dvou typů archivních pramenů, a sice ze *soupisu obyvatel podle víry z roku 1651*, na jehož základě se pokusíme postihnout podobu či parametry čelední služby v různých lokalitách východočeského regionu, a dále z *poddanských seznamů* panství Choltice z let 1681–1700 a 1765–1784, které se dochovaly v sérii po jednotlivých ročnících sledovaného období.

Zatímco na základě *soupisu obyvatel podle víry* z poloviny 17. století můžeme s ohledem na solitérnost a účel vzniku tohoto cenného historického pramene sledovat pouze některé parametry čelední služby, byť lze takto zaměřené studium doplnit o informace z dalších materiálů ze stejné doby, především z berní ruly nebo v omezené míře také matriční evidence, otevírají *poddanské seznamy* mnohem širší možnosti výzkumu orientovaného na čelední službu jako součást životního cyklu raně novověkého člověka, jeho geografické mobility, ekonomických předpokladů mladých lidí k založení samostatné existence apod. Přesto kvalitu tohoto typu pramene výrazně ovlivňuje pečlivost, s níž k jeho sestavování přistupovali na daném panství tehdejší vrchnostenská úředníci, jelikož, jak si ukážeme dále, materiály stejné povahy z různých lokalit nejsou v mnoha ohledech dost dobře komparovatelné, tím pádem ani výzkumy na nich založené.

Každopádně nespornou výhodou *poddanských seznamů* jako sériového pramene evidenční povahy je kromě možnosti studia kvantitativních ukazatelů, jako jsou počty a podíly aktuálně sloužících osob, jejich průměrný věk, průměrná mzda apod., také příležitost k výzkumu kvalitativnímu, kdy na základě výběru určitého vzorku osob, či dokonce konkrétních jedinců, lze poukázat na některé aspekty, které statistickými metodami postihnout nemůžeme.

3.1. Hospodářsko-geografická charakteristika oblasti

Oblast východních Čech je z hlediska hodnocení hospodářsko-geografických poměrů lokalitou mimořádně rozmanitou. Po správní stránce byla v raném novověku tvořena dvěma historickými kraji – Hradeckým (od roku 1751 Hradecko-Bydžovským) a Chrudimským, jejichž dědici se v základních obrysech staly dnešní Hradecký a Pardubický kraj. Od severu k jihu východočeského regionu tvořeného zmíněným krajským uspořádáním se nacházely oblasti s diametrálně odlišnými přírodními, a tím pádem i hospodářskými poměry. Zatímco do severní části východních Čech výrazně zasahuje pás hraničních pohoří Krkonoš a Orlických hor, kde v raném novověku nacházíme silné prvky protoindustriální (domácké) výroby, v následujícím období rozvinuté v industriální produkci regionálního i nadregionálního významu, střední část regionu tvoří oblast úrodného Polabí s převažující zemědělskou výrobou rostlinného typu a nakonec jižní a východní partie Chrudimska zvedající se v pahorkatinu Železných hor a Českomoravské vysočiny, kde opět nacházíme prvky protoindustriální výroby, v pozdější době tady ovšem dochází k postupné deindustrializaci.⁵⁸⁴

V rámci této práce se pokoušíme na základě *soupisu obyvatel podle výry z roku 1651* komparativním studiem poukázat na strukturu čeledi a charakter čelední služby ve všech zmíněných východočeských oblastech, tedy krkonošském podhůří severovýchodních Čech, centrální polabské části i na pomezí Železných hor a Žďárských vrchů na jihu regionu. Proto si jednotlivá území představíme z hlediska hospodářsko-geografického blíže.

Pokud jde o oblast severovýchodních Čech, zaměřili jsme se na dvě podhorská panství – Jilemnici a Hostinné. Podkrkonoší, jehož jsou tato dominia součástí, je typické méně příhodnými klimatickými podmínkami s nižší průměrnou teplotou oproti nížinným oblastem a zhoršenou kvalitou půdy; berní rula hodnotí její bonitu jako střední (2) pro Jilemnici a nejhorší (3) pro Hostinné.⁵⁸⁵ Hlavní plodiny v rámci rostlinné zemědělské výroby představovaly žito a oves, pšenici a ostatním obilovinám se zde příliš nedařilo. Výtěžnost obilné produkce byla v Krkonoších až o polovinu nižší než v úrodném Polabí. Důležitou součástí obživy místních obyvatel však tvořilo dobytčářství, zejména chov skotu. Z řemeslné produkce dominovalo především sklářství (Jilemnice) a plátenictví, rozvíjené již od poslední třetiny 16. století. Tomu napomáhaly příznivé poměry k pěstování lnu, kterému se na méně úrodné půdě dařilo dobře. K výraznému rozvoji tkalcovství, jak tomu bývá i v jiných

⁵⁸⁴ NEKVAPIL, Ladislav. *Východočeští nekatolíci v době baroka a osvícenství. Chrudimský kraj v letech 1621–1781*. Pardubice, 2015, s. 55, 111–118.

⁵⁸⁵ PEŠÁK, Václav (ed.). *Berní rula 13. Kraj hradecký*. II. díl. Praha, 1954, s. 31, 41.

regionech, zde docházelo až v průběhu 18. století.⁵⁸⁶ Obdobné poměry panovaly i na dalších sousedních panstvích, např. lomnickém.⁵⁸⁷ V této oblasti byla ve sledovaném období silně zastoupena protoindustriální výroba.⁵⁸⁸

Centrální část východočeského regionu reprezentuje z větší části rozsáhlé území tzv. Polabské nížiny, typické příhodnými klimatickými podmínkami pro pěstování obilovin – především pšenice, s vesměs kvalitní zemědělskou půdou, jejíž bonita je v historických katastrech hodnocena poměrně vysoko.⁵⁸⁹ Důležitým odvětvím lidské činnosti byl v oblasti Polabí také chov koní. V rámci prováděného výzkumu jsme k podrobné analýze čeledních poměrů v raném novověku na východě Čech zvolili panství Choltice, které svou geograficko-hospodářskou charakteristikou představuje spíše jakýsi přechodný typ dominia, jež svou polohou tvoří pomyslnou spojnici mezi úrodnými polabskými oblastmi na severu (Pardubice) a „podhorskými“ teritorii při úpatí Železných hor na jihu (Heřmanův Městec).⁵⁹⁰ Jeho popisu z hlediska geografického, ekonomického a správního se blíže dotkneme v dalších částech práce.

Poslední, podhorskou oblast jižního okraje východočeského regionu, potažmo Chrudimského kraje, reprezentuje jedno z rozsáhlejších panství – Rychmburk. Území tohoto dominia se v řadě aspektů velice podobá podkrkonošským panstvím, především s ohledem na klimatické podmínky, možnosti zemědělského hospodaření (zaměření především na živočišnou výrobu, resp. dobytčářství) i typ domácí výroby. Kvůli nízké kvalitě orné půdy zde byly obecně hojně pěstovány technické plodiny, především len, jehož zpracování se hlavně v zimním období stalo běžnou doplňkovou činností zdejších obyvatel. Textilní výroba reprezentovaná ve větší míře od poloviny 17. století přádláctvím a tkalcovstvím přitom nebyla orientována jen pro lokální trh, nýbrž máme doloženy i prodeje plátna na vzdálenější trhy

---

⁵⁸⁶ PÁCALTOVÁ, Jana. *Obyvatelstvo Rokytnice nad Jizerou v 18. století*. Diplomová práce FF Univerzity Karlovy. Praha, 2000, s. 39–49. K hospodářským poměrům na Jilemnicku blíže zejm. DONTH, Hans H. *Rochlitz an der Iser und Harrachsdorf in der frühen Neuzeit*. München, 1993, s. 12–17. Z nečetné literatury k Hostinnému viz např. ANDĚL, Tomáš. *Hostinné*. Hostinné, 2018, zejm. s. 82 nn.

⁵⁸⁷ NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, Šárka. *Populační vývoj a majetkový transfer v protoindustriální oblasti severovýchodních Čech v letech 1700–1849*. Disertační práce FF Univerzity Pardubice. Pardubice, 2017, s. 43–45.

⁵⁸⁸ PÁCALTOVÁ, J. *Obyvatelstvo Rokytnice nad Jizerou v 18. století*, s. 18 nn.

⁵⁸⁹ Například většina vesnic rozsáhlého pardubického panství vykazovala poměrně vysoké hodnocení bonity půdy v berní rule (nejčastěji 1–2), v tereziánském katastru byly údaje výrazně korigovány (průměr 4,8 z osmistupňové škály). DOSKOČIL, Karel (ed.). *Berní rula 2. Popis Čech 1654: Souhrnný index obcí, osad a samot k berní rule*. Praha, 1953, s. 271–274; CHALUPA, Aleš et al. (edd.). *Tereziánský katastr český*. Sv. 1, Rustikál (kraje A–CH). Praha, 1964, s. 311–316.

⁵⁹⁰ Také bonita půdy uváděná berní rulou (1654) se diametrálně liší od bonity v tereziánském katastru (1748). Zatímco rula evidovala v průměru hodnotu 1,06, která znamenala nejurodnější půdu, průměr z tereziánského katastru činí 5,53 z osmistupňové škály a je tedy jen o něco málo horší než v případě největšího polabského panství východních Čech – Pardubic. DOSKOČIL, K. (ed.). *Berní rula 2*, s. 281–282; CHALUPA, A. et al. (edd.). *Tereziánský katastr*. Sv. 1, Rustikál, s. 298–299.

(např. Trutnov), zřejmě prostřednictvím fungujícího nákladnického systému. Do obchodu plátnem se navíc zcela běžně zapojovala i sama vrchnost, která aktivity poddanského obyvatelstva v tomto regionu rovněž podporovala.⁵⁹¹ Produkce pro nelokální trh platila i v případě dalších výrobních odvětví rozšířených v podhorských oblastech jižního Chrudimska, jako bylo železářství⁵⁹² či sklářství.⁵⁹³ Jak jsme již uvedli, přes rostoucí význam domácího řemesla především v 18. století zde na rozdíl od severních horských a podhorských oblastí nedošlo k zakládání manufakturních a později průmyslových podniků, které by završily proces industrializace.⁵⁹⁴

Geograficko-hospodářský ráz vybraných panství podrobněji zanalyzujeme v následující části práce věnované mj. aplikaci historických ekotypů definovaných rakouským historikem Michaellem Mitterauerem na východočeské lokality z hlediska charakteru čelední služby.

---

⁵⁹¹ NEKVAPIL, L. *Východočeští nekatolíci v době baroka a osvícenství*, s. 112–113.

⁵⁹² Blíže viz DRAHOTOVÁ, Olga et al. *Historie sklářské výroby v českých zemích*. I. díl: od počátků do konce 19. století. Praha, 2005, s. 206; MARTÍNEK, Zdeněk. *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska III. Řemeslná, domácí a manufakturní výroba a obchod v Čechách v letech 1752–1756*. Praha, 2000, s. 81–83; CHALUPA, A. et al. (edd.). *Tereziánský katastr český*. Sv. 1, Rustikál, s. 319.

⁵⁹³ Výběrem HOFMANN, Gustav. *Soupis železných hutí a hamrů v Čechách v období feudalismu*. Praha, 1964, s. 65; KREPS, Miloš. *Železářství na Žďársku*. Brno, 1970, s. 25, 89 nn.

⁵⁹⁴ NEKVAPIL, L. *Východočeští nekatolíci v době baroka a osvícenství*, s. 112–113.

3.2. Čelední služba ve východních Čechách v polovině 17. století

Soupis obyvatel podle víry z roku 1651 je prvním komplexním pramenem vhodným ke studiu rodinných struktur v Čechách. Obzvláště území východních Čech, které je předmětem této práce – tedy tehdejší Chrudimský a Hradecký kraj (resp. Hradecko-Bydžovsko), je v tomto prameni zachyceno velmi obstojně. Přestože soupis poskytuje data pouze k jednomu časovému bodu bez možnosti následné komparace a neuvádí osoby mladší zpovědního věku, což jsou faktory pro sledování čelední služby zásadně limitující, přesto poskytne alespoň výběrová analýza tohoto pramene dostatečnou představu o stavu sloužících krátce po skončení třicetileté války. Navíc ne všechna panství přistoupila k sestavování dokumentu stejnou metodou, tudíž se můžeme setkat se soupisy obyvatel na dominiu aktuálně přítomných (většinou), ale i s verzí zaznamenávající obyvatele na panství příslušné (např. panství Jilemnice). Tato skutečnost tedy podstatně rozšiřuje možnosti studia čelední služby ve sledovaném regionu.

Na rozdíl od jiných – i když nečetných – oblastí se pro východní Čechy nedochoval další zajímavý evidenční pramen, na jehož základě je možné solidním způsobem studovat poměry čeledi, a sice rejstříky daně z hlavy ze závěru 17. století, které pro výzkum na mělnickém panství využil J. Křivka (1693).⁵⁹⁵ Nespornou výhodou tohoto pramene, oproti předešle zmíněným, je zachycení veškerého (i cizopanského) obyvatelstva bez limitu věku, největším problémem je však jeho značná torzálnost.⁵⁹⁶

V rámci snahy o zachycení a popsání stavu čeledi v polovině 17. století pro oblast východních Čech jsme na základě analýzy zmíněného soupisu obyvatel podle víry z roku 1651 (s využitím údajů berní ruly 1654) podrobili komparativnímu studiu pět geograficky, hospodářsky i právně odlišných správních jednotek napříč celým regionem (panství Jilemnice, Hostinné, Choltice, Rychmburk a město Polička). Volba právě těchto lokalit nebyla náhodná, jelikož bylo třeba vybrat takové, které jsou na základě soupisu obyvatel podle víry 1651 dobře zdokumentované a u kterých lze vzhledem ke geografickým předpokladům očekávat odlišný charakter stratifikace obyvatelstva a struktury hospodářství, resp. výroby. Všechna čtyři panství navíc postrádají významnější městskou složku populace (snad s výjimkou Hostinného), proto můžeme v jejich případě hovořit v podstatě o analýze poměrů ve venkovském prostředí, byť v některých aspektech sledujeme situaci na venkově a ve městech

⁵⁹⁵ KŘIVKA, J. *Čeled' v poddanském hospodářství*, s. 5–6.

⁵⁹⁶ HOFMANN, G. *Populace Čech na sklonku 17. století*, s. 419–420. Na výhody i využití tohoto pramene upozornil KŘIVKA, J. *Mzdové poměry poddanské čeledě po třicetileté válce*, s. 101.

odděleně. Panství Jilemnice a Hostinné představují typ horského dominia s rozvinutou protoindustriální výrobou orientovanou na nadregionální export, Rychmburk reprezentuje z velké části podhorské panství s prvky protoindustriální produkce orientované na regionální i nadregionální trhy, u kterého však v pozdějších obdobích můžeme pozorovat jasnou deindustrializaci, a nakonec Choltice coby poměrně úrodné dominium ležící na okraji Polabské nížiny se silně rozvinutým zemědělským hospodařením. Město Poličku jsme zvolili jako vhodný srovnávací materiál ke zmíněným „venkovským“ dominiím jako reflexi čistě městského prostoru. Polička navíc v raném novověku představovala poměrně uzavřené městské sídlo ležící na severovýchodním okraji Českomoravské vrchoviny, jež dožalo značné devastace v důsledku třicetileté války.

Na příkladu těchto správních jednotek se pokusíme jednak o stanovení základních parametrů čelední služby, jako je typ, struktura, věk čeledi, její početnost s přihlédnutím k pohlaví, jednak se v následující části práce rovněž zamyslíme nad možnostmi aplikace tzv. historických ekotypů na námi zvolené oblasti právě v souvislosti se strukturou čeledi v kontextu geograficko-hospodářských poměrů. Vycházet přitom budeme z analýzy venkovské a městské čeledi bez ohledu na její původ a na to, zda byla osobně svobodná, či nikoliv. K čeledi pak počítáme i neženaté řemeslnické učně a tovaryše, jejichž sociální status i postavení v rámci rodiny zaměstnavatele byly analogické k postavení sloužících.

3.2.1. Obecná charakteristika čelední služby v polovině 17. století

Hledat pro území východních Čech v polovině 17. století nějaké obecně platné vzorce či shodné parametry čelední služby je úkol poněkud obtížný. Je to zcela jistě dáno značnou pestrostí geograficko-hospodářských poměrů, ve kterých se jednotlivé lokality, či chceme-li tehdejší správní jednotky (statky, panství, města a jejich městské vsi) nacházely. Často nelze najít konstantní podmínky ani v rámci jednoho rozsáhlejšího dominia, které z části svého území zasahovalo do úrodné Polabské nížiny a zčásti už nabývalo podhorského charakteru, ať už na severu v podhůří Krkonoš či Orlických hor, nebo na jihu v oblasti Železných hor a Českomoravské vrchoviny. Přece jen však najdeme několik jednotících prvků, které čeled' a čelední službu na východě Čech do jisté míry definují.

Při pohledu do následující tabulky (Tab. 1) je zřejmé, že čeled' se ve sledované době vyskytovala v nezanedbatelné míře ve všech typech lokalit, které jsme podrobili analýze, dokonce v míře výrazně vyšší, než v jiných částech Čech, jak si ukážeme dále. Pokud pomineme jilemnické panství, kde byli obyvatelé včetně sloužících evidováni odlišným

způsobem, než ve zbylých lokalitách, tedy že zde nebyly uváděny všechny osoby aktuálně přítomné, nýbrž místně příslušné (po vzoru poddanských seznamů), můžeme konstatovat, že se čeled' běžně vyskytovala ve třetině až polovině všech tehdejších domácností (28–48 %).⁵⁹⁷ Tab. 2 nám pak nabízí informace o celkovém podílu čeledi na evidovaném obyvatelstvu pro jednotlivá panství a město Poličku. Byť tento ukazatel nemá sám o sobě příliš vysokou vypovídací hodnotu, jelikož nereflektuje sociální postavení ani věkovou skladbu tehdejších domácností na sledovaném území, většina badatelů ho v minulosti takto uváděla a pro komparaci s dalšími oblastmi je tedy jeho výpočet důležitý.⁵⁹⁸ Jak je patrné, panství Hostinné i Rychmburk vykazovala „obvyklé“ podíly čeledi (včetně vrchnostenské) na celkovém počtu evidovaných obyvatel, konkrétně 10,2 a 16,8 %, které byly zjištěny i v jiných oblastech, například na panství Točnick (14 %),⁵⁹⁹ Třeboň (13–18,5 %)⁶⁰⁰ či Mělník (16,5 %), kde stav čeledi vycházel z rozboru přiznání daně z hlavy z roku 1693.⁶⁰¹ Z naznačeného trendu, kdy pro polovinu 17. století můžeme v průměru počítat s podílem čeledi na českých panstvích v rozmezí 10–20 % zcela vybočuje východočeské panství Choltice, které na základě soupisu obyvatel podle víry evidovalo 33,1 % čeledi. Při bližším prozkoumání situace však zjistíme, že tento vysoce nadprůměrný podíl sloužících je dán překvapivě vysokým počtem čeledi ve vrchnostenské službě, zejména panských dvorech. To je koneckonců patrné i ze struktury čeledi dle pohlaví ve vrchnostenských službách (Tab. 4), kde výrazným způsobem převládají mužští sloužící v poměru 71,6 %. Nutno však poznamenat, že v případě Choltic jsme pro polovinu 17. století limitováni poměrně malým vzorkem, který danou situaci oproti jiným lokalitám může mírně zkreslovat.

Z jiného úhlu pohledu se na podíl čeledi můžeme dívat pouze v případě Jilemnice, kde lze posuzovat podíl těch, kteří aktuálně sloužili na celkovém počtu místně příslušných obyvatel, tedy jaké procento dětí evidovaných na panství se v daném okamžiku nacházelo ve službě. Zde činil podíl pro celé panství 10,9 %, při pohledu na městské a venkovské

---

⁵⁹⁷ Na panství Točnick ve druhé polovině 17. století držela čeled' zhruba třetina rolníků. MAUR, E. *Poddaní točnického panství v druhé polovině 17. století*, s. 167. Podíl domů s čeledí na jihočeských panstvích ve srovnání s rakouským Solnohradskem v 16. a 17. století v přehledu přináší GRULICH, J. – ZEITLHOFER, H. *Struktura jihočeských venkovských a městských domácností v 16. a 17. století*, s. 69.

⁵⁹⁸ J. Horský se k uvádění podílu sloužících na celkovém počtu evidovaných obyvatel vyslovil rovněž kriticky, jelikož tento ukazatel nezohledňuje počet vesnických podruhů a velikost domácností usedlých hospodářů, stejně jako věkovou a pohlavní skladbu čeledi. Horský tak navrhuje jako lepší variantu přepočtení čeledi připadající na jednu či 100 domácností celkově i podle věku a pohlaví, a to v kontextu věkové a pohlavní skladby hospodářových dětí. Blíže viz HORSKÝ, J. *Příspěvek ke studiu venkovské poddanské čeledi*, s. 147.

⁵⁹⁹ MAUR, E. *Poddaní točnického panství v druhé polovině 17. století*, s. 167.

⁶⁰⁰ SLÁDEK, M. *Čeled' na třeboňských panstvích v polovině 17. století*, s. 57.

⁶⁰¹ KRÍVKA, J. *Čeled' v poddanském hospodářství*, s. 5.

obyvatelstvo se jednalo v podstatě o shodný podíl v rozmezí 6–7 % (bez vrchnostenské čeledi).

Jiná situace nastane, jak jsme naznačili v případě panství Jilemnice, zaměříme-li pohled separátně na čeleď městskou a venkovskou, bez zahrnutí čeledi vrchnostenské jako speciální kategorie, kterou sledujeme odděleně. Zde, opět s výjimkou Choltic,⁶⁰² které představovalo čistě zemědělský typ dominia s převahou rostlinné výroby, vidíme drtivou převahu v podílu městské čeledi nad venkovskou v případě podhorských panství Hostinné a Rychmburk. Zatímco na Rychmburku eviduje soupis 19,2 % městské čeledi oproti 11,7 % venkovských sloužících, na podkrkonošském Hostinném je rozdíl ještě výrazně propastnější s hodnotami 24,7 % pro město a 7,8 % pro venkov (z celkové populace zpovědního věku). Podobná situace panovala i v královském věnném městě Poličce, které včetně předměstí, ale bez městských vsí, evidovalo celkem 27,9 % čeledi. I přesto, že k městským sloužícím počítáme rovněž řemeslnické učně a tovaryše, jejichž postavení bylo v podstatě shodné s postavením čeledi, jsou zmíněná čísla vskutku mimořádně vysoká. Pro porovnání s jinými poddanskými městy a městečky se nabízí komparace s panstvím Třeboň, kde přímo ve městě Třeboni bylo v roce 1651 evidováno 20,8 % čeledi (bez panských sloužících, učňů a tovaryšů), po připočtení učňů a tovaryšů byl stav zhruba 26 %. Oproti tomu v městečkách, kde panská čeleď zcela absentovala, byl podíl sloužících zhruba 16 % (vč. asi 1,6 % řemeslnického dorostu).⁶⁰³ M. Sládek uvádí v přehledu i další vesměs jihočeská, západočeská i východočeská královská a poddanská města a městečka, pro něž jsou údaje o podílu čeledi na základě soupisu obyvatel podle víry zpracovány, a kde se jednotlivé hodnoty pohybují od 12,2 (Borovany) do 24,5 % (Lomnice nad Lužnicí), patrně bez skupiny učňů a tovaryšů.⁶⁰⁴ Podobné srovnání učinil i E. Maur v případě dalších měst, například Chomutova, Kolína, Liberce či Českého Krumlova, výsledné podíly jsou de facto shodné.⁶⁰⁵

Poněkud jinou situaci pro městské prostředí dokládá E. Maur v případě severočeského královského města Žatce, kde čeleď včetně učňů a tovaryšů v roce 1651 tvořila 14,8 % obyvatelstva, přičemž autor by pro město postižené třicetiletou válkou předpokládal v této době podíl čeledi ještě výrazně nižší. E. Maur nicméně konstatuje, že podíl žateckých městských sloužících je plně srovnatelný se situací v západoevropských městech a připojuje údaje shromážděné A. Fauve-Chamoux pro francouzská města v druhé polovině 17. a v 18.

---

⁶⁰² Podíl městské čeledi (resp. čeledi v městečku Choltice) tvořil 14,5 %, venkovské 17,5 %.

⁶⁰³ SLÁDEK, M. *Čeleď na třeboňských panstvích v polovině 17. století*, s. 66–67, 72, 84 (Tab. 9).

⁶⁰⁴ Tamtéž, s. 84 (Tab. 9).

⁶⁰⁵ MAUR, E. *Čeleď a tovaryši*, s. 111 (Tab. 4).

století, ve kterých se podíl čeledi pohyboval zhruba v rozmezí 8–15 %.⁶⁰⁶ Podobnou situaci dokládá také A. Blaschka pro panství Trutnov, který zjistil pro polovinu 17. století podíl městské čeledi 9,9 %, venkovské pak dokonce jen 6 %.⁶⁰⁷ Regionální rozdíly dané jednak odlišnými způsoby hospodaření, jednak nestejnou mírou devastace v důsledku dlouhodobého válečného konfliktu, vyvolávají otázku míry komparovatelnosti některých údajů zaznamenaných soupisem obyvatel podle víry v celozemském měřítku.⁶⁰⁸

Další charakteristikou čelední služby na východě Čech, která je shodná všem sledovaným lokalitám, je převaha ženské čeledi nad mužskou (57–74 %).⁶⁰⁹ Ještě výraznější je pak tento genderový nepoměr opět při samostatném pojetí městského a venkovského prostředí (viz Tab. 3), přičemž stejně jako v případě většiny českých lokalit, jasně dominovala (a někdy velmi výrazně) ženská složka čeledi v městech a městečkách.⁶¹⁰ Výjimku v tomto ohledu opět představuje panství Choltice, kde byl sice podíl ženské čeledi v městečku vyšší než podíl mužských sloužících, nicméně na venkově převyšovalo zastoupení žen ještě o 11 % sloužící stejného pohlaví evidovaných v městečku. Bylo to s největší pravděpodobností dáno značně agrárním charakterem správního centra dominia, díky čemuž zde evidujeme vyšší podíl mužské čeledi (počet řemeslnického dorostu je zde přitom zcela zanedbatelný), jednak tím, že značná část mužských sloužících byla „odčerpána“ ve vrchnostenské službě. Rovněž v případě hodnocení struktury čeledi podle pohlaví si můžeme dovolit srovnání s jinými českými lokalitami. V poddanském městě Třeboni tvořila ženská složka čeledi podíl 58,9 %, ⁶¹¹ v královském městě Žatci dokonce 69,0 %.⁶¹² Tomu odpovídá i stav v námi sledovaném městě Poličce, kde ženské služebnictvo představovalo podíl 59,1 %. Převaha ženské čeledi v městském prostředí je charakteristická i pro většinu evropských měst.⁶¹³ Dána byla zejména

---

⁶⁰⁶ Tamtéž, s. 101; FAUVE-CHAMOUX, Antoinette. Pour une histoire européenne du service domestique à l'époque préindustrielle. In FAUVE-CHAMOUX, Antoinette – FIALOVÁ, Ludmila (edd.). *Le Phénomène de la domesticité en Europe, XVIe–XXe siècles*. Praha, 1997, s. 57–73, zde s. 61.

⁶⁰⁷ BLASCHKA, Anton. Das Trautenauer Untertanenverzeichnis v. J. 1651. In *Jahrbuch des deutschen Riesengebirgs-Vereines* 14, 1925, s. 110–146.

⁶⁰⁸ Jistým problémem je rovněž nejednoznačnost vymezení městské čeledi ze strany některých autorů, kteří někdy do okruhu městských sloužících započítávají řemeslnické učně a tovaryše, jindy však nikoliv.

⁶⁰⁹ Shodná situace byla zaznamenána i na litomyšlském panství, kde navíc většina čeledi byla soustředěna do města a na předměstí. Viz FILÁČEK, A. *Soupis obyvatelstva na Litomyšlsku*, s. 155–156.

⁶¹⁰ V poddanském městě Pardubicích bylo v roce 1651 evidováno 13,7 % ženské čeledi, zatímco mužských sloužících pouze 6,4 %. Připočteme-li však tovaryše (6,2 %), byla situace mezi muži a ženami v podstatě vyrovnaná. Viz PODDANÁ, J. *Soupis poddaných podle víry z roku 1651 – město Pardubice*, s. 91–102. Pro jihočeská panství v 16. a 17. století přehledně viz GRULICH, J. – ZEITLHOFER, H. *Struktura jihočeských venkovských a městských domácností v 16. a 17. století*, s. 55. Rovněž ve velkých jihoevropských a západoevropských městech (Benátky, Florencie, Toulouse) v 17. století tvořila ženská čeleď podíl více než 60 % mezi sloužícími. Blíže viz SARTI, R. *Notes on the feminization of domestic service*, s. 160–161 (Annex 1).

⁶¹¹ SLÁDEK, M. *Čeleď na třeboňských panstvích v polovině 17. století*, s. 66.

⁶¹² MAUR, E. *Čeleď a tovaryši*, s. 101–102.

⁶¹³ Tamtéž.

vzrůstající poptávkou po výkonu domácích prací v rámci řemeslnicko-měšťanských domácností; kvalifikovanou práci i těžší nekvalifikované činnosti v řemesle zpravidla vykonávali učni a tovaryši. Navíc lze populaci těsně po třicetileté válce obecně považovat za převážně feminní.

Společným prvkem čelední služby ve východočeském regionu v polovině 17. století, který ovšem plně koresponduje se situací v jiných oblastech střední Evropy, například v Rakousku,⁶¹⁴ byl mimořádně nízký věk sloužících, který se nejčastěji pohyboval v kategorii 15–19 let (cca 20–30 %) bez rozdílu pohlaví, nezanedbatelný podíl čeledi zahrnovala i věková kategorie 10–14 let (5–10 %, výjimečně i přes 30 %).⁶¹⁵ Od 25. roku podíl sloužících výrazně klesal a ani v jedné ze sledovaných lokalit nepřesáhl 10 % v rámci dané skupiny.⁶¹⁶ Čelední služba byla v tomto věku nejčastěji ukončena z důvodu sňatku,⁶¹⁷ což plně koresponduje s průměrným sňatkovým věkem zejména ženské části populace, který se v 17. století pohyboval mezi 23–24 lety.⁶¹⁸ Pro většinu čeledi tak služba představovala skutečně pouze přechodnou životní fázi,⁶¹⁹ která neměla, či resp. nemusela mít trvalý vliv na jejich sociální zařazení. Výjimkou co do věku byla pouze vrchnostenská, či chceme-li panská služba, kde běžně působily osoby starší 30 či dokonce 35 let (viz Tab. 4), což byl zejména případ šafářů a šafářek,⁶²⁰ jejichž postavení ve dvorech však bylo oproti „běžné“ čeledi poněkud specifické. Dvorská služba navíc nezřídka představovala útočiště pro ovdovělé ženy z nižších sociálních skupin (i s dětmi), především neosedlých poddaných. Zde však často narážíme na problém, jakým způsobem je možné spolehlivě odlišit čelední službu od podruží, a zda v některých případech obě kategorie zcela nesplývají (především u ovdovělých či zmrhaných žen).⁶²¹

---

⁶¹⁴ MITTERAUER, M. *Sozialgeschichte der Familie*, s. 64–65 (Tabelle 1).

⁶¹⁵ Jak uvádí E. Maur, zejména selská čeleď byla v 17. století v průměru velmi mladá, přičemž nebylo výjimkou, že sloužily i šestileté děti (zejména sirotci). Čeleď starší 10 let již byla zcela běžná. MAUR, E. *Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století*, s. 850. Někteří badatelé se však zdráhají považovat děti mladší 10 let za čeleď ve smyslu „námezdní síly“, jelikož jejich faktickou pracovní produktivitu lze se sloužícími v nejčastějším věkovém rozmezí 15–24 let jen těžko srovnávat. U takových dětí šlo především o sociální zabezpečení a řádnou výchovu (zejm. sirotci). Např. viz KŘIVKA, J. *Čeleď v poddanském hospodářství*, s. 3; LENDEROVÁ, M. et al. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 383.

⁶¹⁶ Tento trend potvrzují rovněž výzkumy pro oblast jižních Čech. Viz GRULICH, J. – ZEITLHOFER, H. *Struktura jihočeských venkovských a městských domácností v 16. a 17. století*, s. 55, 58.

⁶¹⁷ SLÁDEK, M. *Čeleď na třeboňských panstvích v polovině 17. století*, s. 68.

⁶¹⁸ MAUR, Eduard – HORSKÁ, Pavla. Poznámky k otázce studia dlouhodobých populačních trendů na území ČSR. In *Acta demographica* 4, 1981, s. 15–61, zde s. 43.

⁶¹⁹ MAUR, E. *Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století*, s. 850; TÝŽ. *Čeleď a tovaryši*, s. 103.

⁶²⁰ MAUR, E. *Čeleď a tovaryši*, s. 128–129.

⁶²¹ Tuto záležitost nastiňuje rovněž E. Maur, který v podružském svazku vidí poněkud volnější vazbu na hospodáře jako přednostu domácnosti, než bylo obvyklé v případě čeledi. MAUR, E. *Čeleď a tovaryši*, s. 131. Situaci ovdovělých osob, především žen s dětmi, v první polovině 19. století přibližuje nejnověji SKOŘEPOVÁ, Markéta. *Ovdovění a osiření ve venkovské společnosti. Panství Nový Rychnov (1785–1855)*. České Budějovice,

K panským sloužícím pak počítáme i specializované pracovníky působící při vrchnostenských podnicích či při zámku coby řemeslníci, zahradníci, případně osobní služebníci vrchnosti; jejich průměrný věk byl rovněž výrazně vyšší než u poddanské či dvorské čeledi. Na panstvích Choltice a Rychmburk byl podíl mužské čeledi nad 35 let ve vrchnostenské službě (bez bližšího rozlišení, o jaký typ se jednalo) dokonce jedním z nejvyšších v celé kategorii panských sloužících (Tab. 4), v případě Rychmburku pak dokonce zcela nejvyšším (28,2 %). Vrchnostenská služba totiž poskytovala útočiště osobám, kterým se doposud nenaskytl vhodná příležitost k uzavření sňatku, nebo z nějakého důvodu se vstupem do manželství vyčkávaly.

S podílem dětí a obecně mladých lidí odcházejících do služby souvisí také podíl těch, kteří zůstávali i nadále v domácnosti svého otce. Jednalo se především o potomky hospodářů zařazených na vyšším stupni společenského žebříčku, v rámci venkovského prostoru šlo především o sedláky, případně chalupníky disponující největším pozemkovým majetkem, ve městech pak o děti řemeslníků, jejichž pracovního potenciálu bylo využito v otcovském domě. Obecně lze říci, že děvčata obstarávala zejména běžné činnosti spojené s chodem domácnosti, případně s výchovou dalších dětí (chůvy). Chlapci často vstupovali do učení u svého otce jako budoucí „dědici“ řemesla.

Údaje obsažené v tabulce č. 5 zahrnují děti starší 10–12 let nacházející se v roce 1651 doma. Vidíme, že nejvíce dětí, které aktuálně nesloužily, spadalo zcela logicky do nejnižších věkových kategorií 10–14 a 15–19 let. Z tohoto hlediska nejcennější jsou pro nás údaje pro panství Jilemnice, kde byly děti soupisem podle věry evidovány již od 10 let. Právě zde je patrná klesající početnost jednotlivých věkových skupin až do kategorie 20–24 let. Od věku 25 let už se v městském prostředí v rámci domácností nevyskytovaly prakticky žádné svobodné děti, dívky byly zpravidla provdány, mladí muži rovněž uzavírali sňatek nebo absolvovali tovaryšský vandr mimo panství. Naproti tomu na venkově byla situace poněkud odlišná, a to zejména u mužské části populace. Zatímco dívky odcházely z otcova gruntu v poměrně brzkém věku (do 24 let, nejvýše do 29 let), chlapci zůstávali v otcovské domácnosti (v případě usedlých vrstev) výrazně déle jednak z důvodu jejich potřeby coby pracovní síly v hospodářství, jednak kvůli vyhlídkám na dědění usedlosti, kdy se – v této době – nejmladší synové postupně připravovali na její převzetí od dosluhujícího hospodáře. Tito chlapci většinou čelední službu neabsolvovali, což platí tím spíše se vzrůstajícím sociálním postavením dobytých. V případě nedědiců gruntů, kteří po boku svých sourozenců zůstávali

---

2016, zejm. s. 230–235. Autorka zde uvádí, že počet ovdovělých žen s nezletilými dětmi, které se ocitly v podruží, byl oproti ovdovělým mužům zhruba dvojnásobný.

v domácnosti otce (selské i měšťanské), mohl roli pro jejich pozdní odchod hrát také nedostatek finančních prostředků k ekonomickému osamostatnění, ale také čekání na vhodnou příležitost k sňatku.⁶²²

Popsaná situace by odpovídala prakticky všem námi studovaným lokalitám včetně města Poličky, pouze s výjimkou panství Choltice, kde z důvodu nízkého vzorku domácností evidovaných v roce 1651 soupisem obyvatel podle víry nelze vyvozovat spolehlivé závěry.

---

⁶²² MAUR, E. *Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století*, s. 856.

Tab. 1: Základní charakteristika čelední služby na východočeských panstvích Jilemnice, Hostinné, Choltice a Rychmburk a v královském věnném městě Poličce na základě soupisu obyvatel podle víry z roku 1651

	Jilemnice*	Hostinné	Choltice	Rychmburk	kr. v. město Polička
Sociální struktura na základě SPV 1651	35 % chalupník, 22 % podruh, 19 % sedlák, 24 % <i>ostatní</i>	33 % zahradník, 26 % sedlák, 14 % řemeslník, 13 % podruh/nájemník, 14 % <i>ostatní</i>	74 % chalupník, 14 % sedlák, 12 % <i>ostatní</i>	27 % zahradník, 20 % sedlák, 15 % podruh, 10 % chalupník, 9 % řemeslník a živnostník, 19 % <i>ostatní</i>	36 % řemeslník, 18 % chalupník, 13 % souseď, 13 % podruh, 20 % <i>ostatní</i>
Struktura usedlostí (vč. pustých) podle berní ruly 1654	32 % selských, 35 % chalupnických, 33 % zahradnických	37 % selských, 18 % chalupnických, 45 % zahradnických	45 % selských, 52 % chalupnických, 3 % zahradnických	65 % selských, 24 % chalupnických, 11 % zahradnických	100 % sousedských gruntů
Celkový počet domácností	323 (283 pouze venkov)	658 (539 pouze venkov)	118 (84 pouze venkov)	941 (637 pouze venkov)	157
Celkový počet evidovaných obyvatel	1 240 (1 010 pouze venkov)	2 639 (2 270 pouze venkov)	402 (278 pouze venkov)	3 014 (1 903 pouze venkov)	648
Podíl domácností s čeledí	8 % <i>domácností posílalo děti do služby</i>	28 %	47 %	28 %	48 %
Počet sloužících	město	14	91	18	213
	venkov	68	177	48	222
	vrchnost	53	---**	67	71
Podíl sloužících na celkovém počtu neprovdaných a neženatých dětí starších 10–12 let (bez čeledi ve vrchnostenské službě)	16 %	39 %	61 %	49 %	68 %
Podíl sloužících žen / mužů (bez čeledi ve vrchnostenské službě)	55 / 45 %	62 / 38 %	74 / 26 %	57 / 43 %	59 / 41 %
Specializace (označení) ženské a mužské čeledi v rámci poddanských domácností	---	Ženy: Magd (děvečka), Kuhmagd, Khühirt (skotačka), Kindmagd (chůva) Muži: Knecht (pacholek), Treiber (pohůnek)	Ženy: děvka Muži: pacholek, pohůnek, skoták	Ženy: děvka, pastvice Muži: pohůnek, pohonič, pacholek	Ženy: děvka, pastvice, chůva, kuchařka Muži: pacholek

* *Soupis obyvatel podle víry 1651* byl pro panství Jilemnice sestavován odlišným způsobem než v případě Choltic a Rychmburku, zřejmě po vzoru poddanských soupisů (*Mannschaftsbeschreibungen*), proto zde byli evidováni všichni příbuzní členové dané rodiny s poznámkou o jejich případné aktuální nepřítomnosti a nikoliv faktický stav domácnosti v okamžiku vzniku soupisu (tedy aktuálně přítomní členové domácnosti včetně osob nepříbuzných).

** Čeleď ve vrchnostenských službách, resp. vrchnostenských podnicích, nebyla na panství Hostinné evidována samostatně.

Tab. 2: Počet čeledi a svobodných dětí a jejich podíl na celkovém počtu obyvatel a domácností na panstvích Jilemnice, Hostinné, Choltice a Rychmburk a v královském věnném městě Poličce na základě soupisu obyvatel podle víry z roku 1651

	Počet evidovaných obyvatel	Počet obyvatel přepočtený s dětskou složkou populace do 10–12 let**	Podíl čeledi (%) na celkovém počtu evidovaných obyvatel (bez dětské složky)	Počet čeledi na 100 obyvatel (přepočítaných s dětskou složkou populace)	Počet čeledi na jednu domácnost	Počet neprovdaných/ neženatých dětí starších 10–12 let na jednu domácnost
Jilemnice*						
městečko	230	290	6,09	4,83	0,35	1,63
venkov	1 010	1 273	6,73	5,34	0,24	1,31
celkem	1 240	1 563	10,89	5,25	0,25	1,36
Hostinné						
město	369	480	24,66	18,96	0,76	0,63
venkov	2 270	2 951	7,80	6,00	0,33	0,63
celkem	2 639	3 431	10,16	7,81	0,41	0,63
Choltice						
městečko	124	159	14,52	11,32	0,53	0,21
venkov	278	356	17,27	13,48	0,57	0,42
celkem	402	515	33,08	12,82	0,56	0,36
Rychmburk						
městečka	1 111	1 444	19,17	14,75	0,70	0,44
venkov	1 903	2 474	11,67	8,97	0,35	0,49
celkem	3 014	3 918	16,79	11,10	0,46	0,47
Polička						
město	648	829	27,93	21,83	1,15	0,55

* Údaje pro Jilemnici uvádějí nikoliv obyvatele na panství a v domácnostech aktuálně přítomné (jako v ostatních lokalitách), nýbrž osoby příslušné s poznámkami o jejich aktuálním pobytu.

** S ohledem na chybějící dětskou složku populace na zkoumaných panstvích došlo k dopočítání dětí předzповědního věku pro panství Jilemnice zvětšením populace o 26 % (evidence dětí od 10 let), pro lokality Choltice a Polička (dětí od 11 let) o 28 % a pro panství Hostinné a Rychmburk (dětí od 12 let) o 30 %.⁶²³

⁶²³ Hodnota 30 % přitom představuje jakýsi průměrný podíl (kompromis) mezi chybějící dětskou složkou populace v městském a venkovském prostředí. Zatímco pro město se odhaduje podíl dětí do 12 let 28 %, na venkově činil zhruba 32,5 %. Viz MAUR, E. *Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století*, s. 844–845. O. Placht odhadoval podíl dětí mladších 12 let v 17. století na 28 % (PLACHT, Otto. *Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.–18. století*. Praha, 1957), odhad dětské složky populace do 10 let věku na základě solního seznamu z roku 1702 se pak pohybuje mezi 26–30 %. Více viz HOFMANN, G. *Populace Čech na sklonku 17. století*, s. 424.

Tab. 3: Struktura čeledi dle věku a pohlaví na východočeských panstvích Jilemnice, Hostinné, Choltice a Rychmburk a v královském věnném městě Poličce na základě soupisu obyvatel podle věry z roku 1651

		(10)–14 let**		15–19 let		20–24 let		25–29 let		30–34 let		35 a více let		Celkem	
		počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
Jilemnice venkov*	žena	7	10,3	9	13,2	15	22,1	2	2,9	–	–	2	2,9	35	51,5
	muž	4	5,9	12	17,6	12	17,6	4	5,9	1	1,5	–	–	33	48,5
Jilemnice městečko*	žena	2	14,3	1	7,1	7	50,0	–	–	–	–	–	–	10	71,4
	muž	–	–	1	7,1	2	14,3	–	–	–	–	1	7,1	4	28,6
Jilemnice celkem*	žena	9	11,0	10	12,2	22	26,8	2	2,4	–	–	2	2,4	45	54,9
	muž	4	4,9	13	15,9	14	17,1	4	4,9	1	1,2	1	1,2	37	45,1
Hostinné venkov	žena	13	7,3	53	29,9	31	17,5	7	4,0	2	1,1	2	1,1	108	61,0
	muž	11	6,2	38	21,5	19	10,7	1	0,6	–	–	–	–	69	39,0
Hostinné město	žena	–	–	21	23,1	17	18,7	8	8,8	5	5,5	6	6,6	57	62,6
	muž	1	1,1	20	22,0	6	6,6	6	6,6	1	1,1	–	–	34	37,4
Hostinné celkem	žena	13	4,9	74	27,6	48	17,9	15	5,6	7	2,6	8	3,0	165	61,6
	muž	12	4,5	58	21,6	25	9,3	7	2,6	1	0,4	–	–	103	38,4
Choltice venkov	žena	14	29,2	17	35,4	6	12,5	–	–	–	–	–	–	37	77,1
	muž	8	16,7	–	–	2	4,2	1	2,1	–	–	–	–	11	22,9
Choltice městečko	žena	6	33,3	5	27,8	–	–	–	–	1	5,6	–	–	12	66,7
	muž	1	5,6	3	16,7	2	11,1	–	–	–	–	–	–	6	33,3
Choltice celkem	žena	20	30,3	22	33,3	6	9,1	–	–	1	1,5	–	–	49	74,2
	muž	9	13,6	3	4,5	4	6,1	1	1,5	–	–	–	–	17	25,8
Rychmburk venkov	žena	24	10,8	80	36,0	15	6,8	2	0,9	2	0,9	3	1,4	126	56,8
	muž	30	13,5	43	19,4	15	6,8	3	1,4	4	1,8	1	0,5	96	43,2
Rychmburk městečka	žena	12	5,6	80	37,6	21	9,9	2	0,9	2	0,9	6	2,8	123	57,7
	muž	15	7,0	44	20,7	22	10,3	3	1,4	3	1,4	3	1,4	90	42,3
Rychmburk celkem	žena	36	8,3	160	36,8	36	8,3	4	0,9	4	0,9	9	2,1	249	57,2
	muž	45	10,3	87	20,0	37	8,5	6	1,4	7	1,6	4	0,9	186	42,8
kr. v. město Polička	žena	21	11,6	45	24,9	32	17,7	5	2,8	3	1,7	1	0,6	107	59,1
	muž	11	6,1	22	12,2	28	15,5	7	3,9	3	1,7	3	1,7	74	40,9

* Údaje pro Jilemnici uvádějí nikoliv obyvatele na panství a v domácnostech aktuálně přítomné (jako v ostatních lokalitách), nýbrž osoby příslušné s poznámkami o jejich aktuálním pobytu.

** V soupisu obyvatel podle věry 1651 byly děti evidovány na panství Jilemnice od 10 let věku, na panství Choltice a v královském věnném městě Poličce od 11 let, na panstvích Hostinné a Rychmburk od 12 let.

Tab. 4: Sloužící dle věku a pohlaví ve vrchnostenské službě na východočeských panstvích Jilemnice, Choltice a Rychmburk

		(10)–14 let**		15–19 let		20–24 let		25–29 let		30–34 let		35 a více let		Celkem	
		počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
Jilemnice*	žena	–	–	6	11,3	8	15,0	7	13,2	4	7,5	3	5,7	28	52,8
	muž	2	3,8	4	7,5	4	7,5	–	–	3	5,7	12	22,6	25	47,2
Choltice	žena	1	1,5	4	6,0	5	7,5	–	–	3	4,5	6	9,0	19	28,4
	muž	2	3,0	17	25,4	8	11,9	7	10,4	1	1,5	13	19,4	48	71,6
Rychmburk	žena	4	5,6	8	11,3	6	8,5	1	1,4	3	4,2	7	9,9	29	40,8
	muž	3	4,2	3	4,2	8	11,3	6	8,5	2	2,8	20	28,2	42	59,2

* Údaje pro Jilemnici uvádějí nikoliv obyvatele na panství a v domácnostech aktuálně přítomné (jako v ostatních lokalitách), nýbrž osoby příslušné s poznámkami o jejich aktuálním pobytu.

** V soupisu obyvatel podle viny 1651 byly děti evidovány na panství Choltice od 11 let a na panstvích Hostinné a Rychmburk od 12 let.

Tab. 5: Věková struktura svobodných nesloužících dětí zůstávajících v domácnostech rodičů na panstvích Jilemnice, Hostinné, Choltice a Rychmburk a v královském věnném městě Poličce na základě soupisu obyvatel podle viny z roku 1651

	(10)–14 let**		15–19 let		20–24 let		25–29 let		30–34 let		35 a více let		Celkem
	žena Σ (%)	muž Σ (%)	žena Σ (%)	muž Σ (%)	žena Σ (%)	muž Σ (%)	žena Σ (%)	muž Σ (%)	žena Σ (%)	muž Σ (%)	žena Σ (%)	muž Σ (%)	
Jilemnice*													
městečko	23 (35,4)	9 (13,8)	12 (18,5)	10 (15,4)	5 (7,7)	5 (7,7)	–	1 (1,5)	–	–	–	–	65 (100,0)
venkov	109 (29,2)	97 (26,0)	61 (16,4)	40 (10,7)	25 (6,7)	26 (7,0)	7 (1,9)	6 (1,6)	1 (0,3)	1 (0,3)	–	–	373 (100,0)
Hostinné													
město	10 (13,3)	11 (14,7)	16 (21,3)	16 (21,3)	5 (6,7)	12 (16,0)	2 (2,7)	2 (2,7)	–	1 (1,3)	–	–	75 (100,0)
venkov	67 (19,6)	66 (19,4)	75 (22,0)	50 (14,7)	24 (7,0)	46 (13,5)	5 (1,5)	7 (2,1)	1 (0,3)	–	–	–	341 (100,0)
Choltice													
městečko	3 (42,9)	1 (14,3)	1 (14,3)	1 (14,3)	–	–	1 (14,3)	–	–	–	–	–	7 (100,0)
venkov	11 (31,4)	6 (17,1)	6 (17,1)	6 (17,1)	4 (11,4)	1 (2,9)	–	1 (2,9)	–	–	–	–	35 (100,0)
Rychmburk													
městečka	28 (20,9)	18 (13,4)	35 (26,1)	28 (20,9)	11 (8,2)	9 (6,7)	1 (0,7)	–	–	3 (2,2)	1 (0,7)	–	134 (100,0)
venkov	46 (14,8)	51 (16,4)	93 (29,9)	67 (21,5)	11 (3,5)	23 (7,4)	5 (1,6)	6 (1,9)	1 (0,3)	4 (1,3)	1 (0,3)	3 (1,0)	311 (100,0)
Polička													
město	17 (19,8)	15 (17,4)	14 (16,3)	13 (15,1)	11 (12,8)	7 (8,1)	3 (3,5)	3 (3,5)	1 (1,2)	2 (2,3)	–	–	86 (100,0)

* Údaje pro Jilemnici uvádějí nikoliv obyvatele na panství a v domácnostech aktuálně přítomné (jako v ostatních lokalitách), nýbrž osoby příslušné s poznámkami o jejich aktuálním pobytu.

** V soupisu obyvatel podle viny 1651 byly děti evidovány na panství Jilemnice od 10 let věku, na panství Choltice a v královském věnném městě Poličce od 11 let, na panstvích Hostinné a Rychmburk od 12 let.

Posledním rysem, který je možné považovat za společný pro různé východočeské oblasti, je specializace čeledi, byť v nestejném poměru s ohledem na hospodářské zaměření daného dominia a věkovou skladbu sloužících, o čemž se blíže zmíníme v následující podkapitole. Přesto se nejčastěji setkáme v případě ženské čeledi s *děvečkami*, v německých oblastech označovanými jako *Magd*, a *pacholky (Knecht)* či *pohůnky (Treiber)* u čeledi mužské (Tab. 1).⁶²⁴ Zmíněná označení přitom nedeterminovala pouze pracovní zařazení a okruh činností konkrétního sloužícího, ale souvisela i s věkem, který byl pro výkon dané funkce typický, resp. předpokládaný.⁶²⁵

V rámci našeho výzkumu jsme se blíže zaměřili na otázku specializace ženské a mužské čeledi v závislosti na sociálním postavení jejich zaměstnavatelů (tedy bez vrchnostenských dvorů a podniků) na podkrkonošském panství Hostinné a v královském věnném městě Poličce (Tab. 6). Pokud jde o panství Hostinné, vidíme, že v případě ženských sloužících není paleta specializací příliš pestrá a soupis se spokojil v podstatě se třemi kategoriemi. Tou nejvýraznější jsou *děvečky*, což je nejběžnější označení ženské čeledi užívané v prostoru východních Čech, které zahrnuje pracovnice vykonávající nejrůznější nespecializované činnosti v rámci městských i selských domácností, ale rovněž v panských dvorech. Jako *děvečky* však byly nazývány především dospívající dívky ve věku nad 15 let (ve variantách dívka, děvka apod.). Druhou nejpočetnější kategorií zastupují *skotačky*, tedy zpravidla velmi mladé dívky do 15 let, jejichž pracovní náplní bylo pasení hovězího skotu. Vyšší počet skotaček byl akumulován v rámci vrchnostenských dvorů, nicméně běžně byly nájímány rovněž na práci v selském hospodářství, kde se držel hovězí dobytek, jak vidíme z tabulky č. 6. Poslední kategorií zastupuje jediná *chůva* zaměstnaná v řemeslnické domácnosti.

Mužskou a patrně i častější variantou této profese byl *skoták*, nicméně v případě Hostinného takto nebyl označen ani jeden čeledín. Z mužských sloužících zde ovšem jasně dominovali *pohůnci*, kteří představovali přechodnou věkovou kategorii čeledi. Jejich věk byl většinou velmi nízký, zpravidla mezi 17. a 19. rokem, když dosáhli určité fyzické zdatnosti, se z nich stávali *pacholci*.⁶²⁶ Pracovní náplní *pohůnků* bylo pohánění tažných zvířat při polních pracích (s potahem), zpravidla ve spolupráci s *pacholkem*, jehož úkolem bylo vedení pluhu a samotná orba, což vysvětluje onen požadavek na jejich fyzickou vyspělost. Vzhledem k počtu *pohůnků* výrazně převyšujícímu počet pacholků se lze domnívat, že v selských

---

⁶²⁴ Terminologii specializace čeledi a dalších námezdních pracovníků v českých zemích a její návaznost na německé prostředí vyčerpávajícím způsobem shrnul MAUR, E. *Čeled' a tovaryši*, s. 91–100.

⁶²⁵ Tamtéž, s. 98.

⁶²⁶ Tamtéž, s. 130.

hospodářstvích přejímali právě *pohůnci* alespoň zčásti roli zmíněných *skotaček*, resp. *skotáků*. Za povšimnutí stojí, že zaměstnavateli *pacholků* a *pohůnků* byli na Hostinném výhradně sedláci, kteří drželi rovněž největší počet děveček. Venkovští držitelé menších usedlostí pak, v případě Hostinného v soupisu nesprávně vedení jako *zahradníci* (ve skutečnosti se jednalo o *chalupníky*)⁶²⁷ využívali coby pracovní sílu v rámci svých hospodářství v podstatě pouze ženskou čeleď v podobě *děveček* a *skotaček*, a to především kvůli nižším osobním nákladům. *Děvečky* totiž dostávaly výrazně nižší mzdu než mužští sloužící (až o celou polovinu), která jim navíc nezřídka byla vyplácena naturálně, a rovněž spotřebovaly méně jídla. V ostatních sociálních kategoriích, včetně městských řemeslníků, pozorujeme až na pár výjimek úplnou absenci mužské čeledi.

Tím se pozvolna dostáváme k městskému prostředí, kde naopak v případě Hostinného, jakožto správního centra panství, vidíme vysoké zastoupení ženských sloužících u řemeslnických zaměstnavatelů,⁶²⁸ kde mužskou složku pracovní síly významně nahrazoval kvalifikovaný řemeslnický dorost v podobě *učňů* a *tovaryšů*.⁶²⁹

Poněkud jiná situace panovala ve městě Poličce, které vykazovalo výrazný řemeslnicko-agrární charakter hospodářství. Poměrně vyrovnané zastoupení ženské a mužské čeledi můžeme pozorovat v kategorii „soused“, jejíž přesný zdroj obživy nám však ze *soupisu podle víry* není znám. Nicméně s ohledem na nezanedbatelný počet *pacholků* sloužících u sousedů lze u této sociální skupiny obyvatel očekávat alespoň částečný příjem plynoucí ze zemědělské výroby. To je možné předpokládat také u části řemeslníků zaměstnávajících kromě početné skupiny *učňů* a *tovaryšů* rovněž mužskou čeleď (zejm. *pacholci*). V kategorii podruhů a nájemníků vcelku logicky neregistrujeme žádné sloužící. Naopak v případě poličských vdov vidíme srovnatelný počet ženské i mužské čeledi (vč. dvou *tovaryšů*), kterou mohla vdova po řemeslníkovi využívat k provozování živnosti po zemřelém manželovi či k zajištění chodu vlastní domácnosti.

---

⁶²⁷ V *soupisu obyvatel podle víry 1651* docházelo v porovnání s údaji z *berní ruly* k záměnám sociálních kategorií *chalupník* a *zahradník*.

⁶²⁸ V městském prostředí byla situace stran rekrutování ženské čeledi poměrně rozmanitá. Nedochovalo zde pouze k najímání venkovských dívek, službu běžně vykonávaly rovněž řemeslnické dcery. Preferování venkovských sloužících bylo až záležitostí osvětské epochy. Viz LENDEROVÁ, M. et al. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 386.

⁶²⁹ Učně a tovaryše, pokud jich byl dostatek, často využívaly paní domu k běžným domácím pracím. Viz Tamtéž, s. 306–307.

Tab. 6: Četnost městské a venkovské čeledi dle její pracovní specializace v závislosti na sociální stratifikaci zaměstnavatelů na východočeském panství Hostinné a v královském věnném městě Polička na základě *soupisu obyvatel podle víry z roku 1651*

	Ženská čeleď						Mužská čeleď				
	Děvečka	Skotačka	Pastvice	Chůva	Kuchařka	Ostatní	Pacholek	Pohůnek	Skoták	Učeň/tovaryš	Ostatní
Hostinné											
Sedlák	49	6	–	–	–	–	22	31	–	–	–
Chalupník**	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Zahradník**	19	5	–	–	–	2	–	2	–	–	–
Soused	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Řemeslník (textil)*	9	–	–	–	–	1	–	–	–	8	–
Řemeslník (oděv + obuv)*	7	–	–	1	–	–	1	–	–	6	–
Řemeslník (potravin.)*	12	–	–	–	–	–	–	–	–	3	–
Řemeslník (ostatní)*	15	–	–	–	–	–	–	–	–	10	–
Živnostník	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Podruh a nájemník	3	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Vdova	12	1	–	–	–	–	1	1	–	3	–
Ostatní/neurčené	15	1	–	–	–	–	5	7	–	–	1
CELKEM	148	14	–	1	–	3	29	41	–	30	1
Polička											
Sedlák	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Chalupník	6	–	1	–	–	–	–	–	–	6	–
Zahradník	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Soused	15	–	3	–	–	–	12	–	1	–	1
Řemeslník (textil)*	7	–	4	1	1	–	3	–	–	7	–
Řemeslník (oděv + obuv)*	12	–	1	–	–	–	2	–	–	7	–
Řemeslník (potravin.)*	20	–	4	2	1	2	3	1	2	6	–
Řemeslník (ostatní)*	4	–	–	–	–	–	1	–	–	2	–
Podruh a nájemník	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Vdova	6	–	–	–	1	–	4	1	–	2	–
Ostatní/neurčené	10	–	4	–	1	1	7	1	–	2	3
CELKEM	80	–	17	3	4	3	32	3	3	32	4

* Členění vychází z kategorizace odvětví řemeslné výroby v českých městech raného novověku dle JANÁČEK, J. *Přehled vývoje řemeslné výroby*, s. 133–134, 219–220.

** Na panství Hostinné došlo s největší pravděpodobností v *soupisu obyvatel podle víry 1651* k záměně sociálních kategorií *chalupníků* a *zahradníků*.

3.2.2. *Aplikace teorie historických ekotypů na východočeských panstvích v polovině 17. století*

Strukturu i početnost čeledi (zejména selské), stejně jako její pracovní zařazení výrazně ovlivňoval také hospodářský charakter daného regionu, dle některých badatelů přímo nadmořská výška konkrétního území, resp. jeho krajinná podoba včetně bonity půdy,⁶³⁰ které s možnostmi hospodaření korelují. Michael Mitterauer pod vlivem švédského historika Davida Gaunta,⁶³¹ jenž se zabýval vztahem ekonomických a populačních proměnných v preindustriální skandinávské oblasti, zavedl v souvislosti s výzkumem vztahu rodinných struktur k ekonomickým a sociálním aspektům čtyři ekotypy⁶³² charakteristické pro různé lokality s odlišným převažujícím způsobem obživy obyvatel: (1) *hospodářství s dobytčářstvím* charakteristické vysokým počtem zejména ženské čeledi; (2) *hospodářství s převahou obilnářství* typické nižším podílem čeledi, ale vyšším podílem krátkodobých námezdních pracovníků; (3) *hospodářství s vinařstvím* určené nízkým podílem čeledi, avšak vysokým podílem nádeníků; (4) *protoindustriální typ* s rozvinutým domácíým řemeslem, který je spojen se zcela minimálním podílem čeledi.⁶³³ Dle E. Maura je Mitterauerův koncept ekotypů použitelný i v rámci českého prostředí, ačkoliv k některým oblastem není možné jednoznačně přiřadit konkrétní typ, jelikož zde docházelo k jejich mísení (např. rozvinutý chov dobytka v některých protoindustriálních oblastech).⁶³⁴ Podobného názoru je rovněž J. Horský, jenž

---

⁶³⁰ KŘIVKA, J. *Čeď v poddanském hospodářství*, s. 7; SLÁDEK, M. *Čeď na třeboňských panstvích v polovině 17. století*, s. 56; BURDOVÁ, P. *Poměry námezdně pracujících v zemědělství*, s. 103; LENDEROVÁ, M. et al. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 382.

⁶³¹ GAUNT, David. Pre-industrial economy and population structure. The elements of variance in early modern Sweden. In *Scandinavian Journal of History* 2, 1977, s. 183–210. Na něho dále navázal např. LUNDH, Christer. Households and families in pre-industrial Sweden. In *Continuity and Change* 10, 1995, č. 1, s. 33–68.

⁶³² MITTERAUER, M. *Formen ländlicher Familienwirtschaft*, s. 190–240.

⁶³³ Reflexe Mitterauerových ekotypů v české historiografii např. MAUR, E. *Čeď a tovaryši*, s. 133–134; HORSKÝ, J. – SEDLÁČKOVÁ, I. – SELIGOVÁ, M. *Ein einheitliches „altes demographisches Regime“ oder die Bindung eines demographischen Verhaltens zu „Ökotypen“?*; HORSKÝ, Jan. Studium rodinných struktur v raném novověku v českém prostředí (Přehled bádání za uplynulých 10 let). In MARÈS, A. – HORSKÁ, P. (edd.). *Cahiers du CEFRES. N° 22, Česko-francouzský dialog o dějinách evropské rodiny*. [S. l.], 2001. Dostupné z URL: <http://www.cefres.cz/IMG/pdf/horsky_2001_studium_rodinnych_struktur.pdf>, [cit. 10. 9. 2011]; nejnověji také PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, M. *Život poddaných v 18. století*, s. 292–293, 389.

⁶³⁴ E. MAUR, *Čeď a tovaryši*, s. 133. Kromě Mitterauerových ekotypů je třeba při studiu rodinných struktur v některých specifických oblastech brát v úvahu také vliv protoindustrializace. Dosavadní diskuze týkající se teorie protoindustrializace, která probíhá již od 70. let minulého století, je reflektována např. v následujících pracích: CERMAN, Markus – OGILVIE, Sheilag C. (edd.). *Proto-Industrialisierung in Europa: industrielle Produktion vor dem Fabrikszeitalter*. Wien, 1994; MYŠKA, Milan. Proto-industrializace. Čtvrtstoletá bilance jednoho historiografického paradigmatu, In *Český časopis historický* 92, 1994, č. 4, s. 759–774; NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, Šárka. Protoindustrializace a možnosti studia populačního vývoje v oblasti severovýchodních Čech. In *Český časopis historický* 113, 2015, č. 1, s. 27–49.

ekotypy vnímá jako jakýsi interpretační nástroj (společně s protoindustrializační teorií H. Medicka⁶³⁵), nikoliv však něco, co nám umožní rozpoznat striktní zákonitosti.⁶³⁶

Kromě samotných ekotypů a v návaznosti na ně rozlišil M. Mitterauer dva společenské okruhy definované právě vztahem k převažujícímu způsobu využívání pracovních sil. Jedná se o *společnost s čeledí* (*Gesindegesellschaft*), definovanou právě vyšší mírou přítomných pracovníků v čeledním poměru. Do tohoto okruhu náleží především *dobytkářský ekotyp*. *Obilnářský ekotyp* pak stojí na pomezí *Gesindegesellschaft* a druhého z definovaných společenských typů, *Tagelöhnergessellschaft*, tedy *společnosti s nádeníky*, pro niž je typický každoroční nárůst počtu námezdních dělníků v krátkodobém pracovním poměru vykonávajících typické sezónní práce zejména v době žní a sklizně ovoce. Kromě nádeníků zde figuruje i nezanedbatelná skupina podruhů, kteří do jisté míry suplují práci čeledi z hlediska dočasných pracovních činností, ale figurují také jako stabilní součást venkovských domácností společně s čeledí. *Vinařský ekotyp* pak logicky koresponduje spíše se *společností s nádeníky (a podruhy)*, přičemž je typický právě převahou podruhů a případně vyšším zastoupením domkářské vrstvy usedlého obyvatelstva, závislý je nicméně i na sezónním zaměstnávání nádeníků. Poslední, *protoindustriální ekotyp*, předpokládá mimořádně nízké zastoupení čeledi s rozvinutou domácí výrobou provozovanou poměrně početnými rodinami. Tento ekotyp je charakteristický především pro textilní oblasti.⁶³⁷

V předchozí části práce jsme poukázali na možnosti využití *soupisu obyvatel podle víry 1651* ke studiu čeledi v různých východočeských lokalitách. Nyní o něco více prohloubíme danou problematiku a na shodných lokalitách (s výjimkou města Poličky) se pokusíme ověřit platnost teorie historických ekotypů tak, jak ji definoval M. Mitterauer. Abychom však byli takové analýzy schopni, musíme si blíže představit geograficko-hospodářská specifika daných lokalit. Ve snaze vyhnout se většímu zkreslení způsobenému odlišnou socioprofesionální strukturou, a tím pádem i ne zcela srovnatelnými parametry čelední služby v sídlech městského typu (poddanská města a městečka), budou se následující prezentovaná data týkat výhradně venkovského prostoru (pokud nebude uvedeno jinak). Nutno také upozornit na fakt, že jsme se zabývali danou problematikou v podstatě pouze na základě *soupisu podle víry 1651* s podporou *berní ruly* a některých dalších doplňujících pramenů. Pro skutečně detailní analýzu vybraných lokalit ve snaze o co nejpřesnější možnou

---

⁶³⁵ MEDICK, Hans. *Weben und Überleben in Laichingen 1650–1900. Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte*. Göttingen, 1996, zejm. s. 141–205, 315–337.

⁶³⁶ HORSKÝ, J. *Studium rodinných struktur v raném novověku v českém prostředí*, s. 9.

⁶³⁷ MITTERAUER, M. *Formen ländlicher Familienwirtschaft*, s. 185–260.

aplikaci *teorie historických ekotypů* by bylo nutné reflektovat mnohem širší paletu archivních pramenů.

Jilemnice

Jilemnické panství ležící v severní části Bydžovského kraje mezi městy Semily a Vrchlabí lze stručně charakterizovat jako „horské“ dominium s výraznými prvky protoindustriální výroby.⁶³⁸ Na Jilemnicku existovala rozvinutá domácí výroba lněné příze a plátna, což se výrazně projevilo i v charakteru čelední služby v této lokalitě. K významným výrobním oborům patřilo rovněž sklářství, značně rozšířená byla také těžba rud (především pak v období před třicetiletou válkou).⁶³⁹ Kromě toho se tato oblast vyznačovala velice intenzivním chovem hovězího dobytka, tedy činností charakteristickou pro celou severní část Hradecka (resp. Bydžovska) na rozdíl od obilnářsky orientovaného západu (Poděbrady, Kumburk ad.).⁶⁴⁰ S ohledem na nižší kvalitu zdejší jílovité půdy, poměrně chladné klima v kombinaci s větší nadmořskou výškou nepanovaly v této oblasti zcela ideální podmínky pro pěstování obilovin, což vedlo místní obyvatele k hledání jiných zdrojů obživy. V soupisu obyvatel podle víry z roku 1651⁶⁴¹ bylo na jilemnickém dominiu evidováno celkem 1 240 osob starších 10 let.⁶⁴²

Jak jsme již výše poznamenali, na rozdíl od jiných panství ve východních Čechách je soupis podle víry pro Jilemnicko, jak jsme již uvedli, sestaven po vzoru poddanských seznamů, které se zřejmě staly při sestavování zmíněného pramene předlohou. V rámci jednotlivých domácností složených ze vzájemně příbuzných osob jsou tak evidováni i nepřítomní členové rodiny (s poznámkou o jejich aktuálním stavu: „*sloužit*“, „*všichni sloužej*“ atp.), což je při porovnání se soupisy z jiných panství neobvyklé, jelikož ty uvádějí aktuální stav domácnosti (bez nepřítomných osob) včetně osob s rodinou hospodáře nepříbuzných,

⁶³⁸ Z nečetné literatury k Jilemnicku viz např. LUŠTINEC, Jan. *Jilemnice. Historická zastavení*. Jilemnice, 2000; TÝŽ. *Jilemnice. Brána západních Krkonoš*. Jilemnice, 2011; FLOUSEK, Jiří et al. (edd.). *Krkonoše. Příroda. Historie. Život*. Praha, 2007.

⁶³⁹ K dějinám řemeslné a průmyslové výroby v této oblasti blíže viz JAKL, Michal et al. *Historie a současnost podnikání na Jilemnicku, Semilsku a Turnovsku*. Žehušice, 2004, zejm. s. 27–78, 105–140.

⁶⁴⁰ PEŠÁK, V. (ed.). *Berní rula 13*. II. díl, s. 38–39, 60.

⁶⁴¹ MATUŠÍKOVÁ, L. – KUKÁNOVÁ, Z. – ZAHRADNÍKOVÁ, M. (edd.). *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Hradecko-Bydžovsko*, s. 448–480.

⁶⁴² Z *berní ruly* lze pro Jilemnicko získat následující základní údaje: celkový počet usedlostí v polovině 17. století byl 357 (z toho 114 selských a sousedských, 126 chalupnických a 117 zahradnických). Poměr usedlostí na vesnicích a v městských obcích činil 327:30. Celkový počet obyvatel panství byl odhadnut na 2 142 (při předpokladu průměrného počtu 6 osob na jednu usedlost, což je hodnota značně nadnesená; to by znamenalo, že podíl dětské složky ve věku 0–9 let představoval v dané době zhruba 42 % z celé populace). Veškerá obdělávaná půda se nacházela ve 2. a 3. bonitní třídě, její celková rozloha činila 1 828 strychů, přičemž na selskou půdu připadalo 76 %, na chalupnickou 24 %. PEŠÁK, V. (ed.). *Berní rula 13*. II. díl, s. 9, 17.

tedy zejména s čeledí, učni, tovaryši, podruhy ad. Tato diference sice neumožňuje vzájemnou plnohodnotnou komparaci veškerých údajů i z ostatních tří studovaných panství, nicméně nám otevírá jiný úhel pohledu na složení domácností.

Struktura rodin i čeledi na Jilemnicku v polovině 17. století v podstatě plně odpovídala Mitterauerově *protoindustriálnímu ekotypu*. Ve sledované oblasti se vyskytovala převaha nukleárních rodin (jednoduchých rodin, *Kernfamilie* dle Mitterauerova pojetí⁶⁴³), navíc se ukázalo, že pouze 8 % z jejich celkového počtu posílalo své děti do služby. Podíl čeledi byl tudíž naprosto minimální⁶⁴⁴ a na venkově dosahoval zhruba 15 % všech evidovaných neprovdaných/neženatých dětí starších 10 let, které dosud nevytvořily vlastní rodinu (byly tak evidovány v rámci domácnosti svých rodičů). Nejvíce vesnických mladých lidí v čelední službě se nacházelo ve věkové kategorii 20–24 let (39,7 %), početné byly rovněž skupiny 15–19 (30,9 %) a 10–14 let (16,2 %). Sloužících starších 25 let se vyskytovalo pouze 13,2 %. Lze tedy předpokládat poměrně nízký sňatkový věk spojený u velké části osob se vstupem do podružství, jelikož právě podruzi tvořili v jilemnickém venkovském prostředí druhou nejpočetnější sociální skupinu (22 %) po drobnějších rolnících – chalupnících (35 %). Soupis podle víry 1651 v případě jilemnického panství bohužel nenabízí informaci o případné řemeslné specializaci podruhů, dá se však předpokládat jejich četné zaměstnání v oblasti zpracování lnu a tkalcovství. S ohledem na velice nízký podíl čeledi na Jilemnicku musely být jednotlivé domácnosti značně soběstačné, veškerá práce tak byla zajišťována z „vlastních zdrojů“ dětmi hospodáře. Vzhledem k převaze drobnějších rolníků a podruhů to dokládá i vysoký podíl rodin se dvěma (22,6 %) a více než třemi dětmi (19,4 %). Nejvíce však bylo evidováno bezdětných rodin, resp. rodin bez dětí do 10 let (35,3 %), to však zřejmě bylo ovlivněno velmi mladou a početnou podružskou vrstvou. Právě z této sociální skupiny se rekrutovalo nejvíce čeledi (32,8 %), stejný podíl sloužících pak tvořili sirotci. Podruzi tak zřejmě na Jilemnicku představovali poměrně stabilní společenskou vrstvu, která poskytovala největší zdroj námezdních pracovníků na panství.

Z výše uvedeného je tedy zřejmé, že Jilemnicko platilo, alespoň co do informací obsažených v soupisu podle víry, za modelového zástupce dominia protoindustriálního. S přihlédnutím k údajům berní ruly ovšem situace nevypadá až tak jednoznačně, jelikož zde zjišťujeme velmi výraznou orientaci na dobytkářství, potažmo chov hovězího dobytka.

---

⁶⁴³ Mitterauerova typologie rodinného uspořádání se nám jeví pro středoevropské poměry oproti Laslettově členění příhodnější. Blíže viz MITTERAUER, Michael. *Historisch-anthropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangweisen*. Wien – Köln, 1990.

⁶⁴⁴ Z důvodu předpokládané migrace pochopitelně zcela nekorespondoval počet osob do služby odcházejících s počtem na panství reálně sloužících, v případě Jilemnicka se však nedá předpokládat nijak zásadní rozdíl.

V tomto ohledu dokonce Jilemnice patřila vedle Trutnova či Vrchlabí k panstvím s nejlepšími podmínkami co do hustoty hovězího dobytka v severním Hradecku.⁶⁴⁵ Pokud jde tedy o aplikaci historického ekotypu na jilemnické dominium, jak poznamenal E. Maur, z důvodu mísení několika hlavních způsobů obživy, tedy dobytčářství s rozvinutou domáckou výrobou, nelze model protoindustriálního typu jednoznačně použít. Přesto však vzhledem k rozvoji textilní průmyslové výroby na Jilemnickou v pozdějším období, tedy k industrializaci oblasti, má toto dominium k protoindustriálnímu ekotypu jistě nejbliže.

Hostinné

Panství Hostinné patřilo, podobně jako Jilemnice, od níž se nacházelo jihovýchodním směrem v centrální části Krkonošského podhůří, k panstvím s prokazatelnými prvky protoindustriální výroby.⁶⁴⁶ Důležitou roli zde nejpozději od druhé poloviny 16. století hrála textilní produkce, v následujících obdobích dále rozšiřovaná. Například k roku 1593 máme doloženou zprávu, že v Hostinném nakoupili obchodníci ze skotského Glasgow plátenické zboží za několik tisíc zlatých. Třicetiletá válka pak přispěla ke zvýšení dodávek plátna pro armádu.⁶⁴⁷ Důležitým odvětvím zde bylo také dřevařství, kdy se v druhé polovině 16. století plavilo dřevo z Hostinného do Dvora Králové nad Labem a dále se dopravovalo až do Kutné Hory.⁶⁴⁸ V polovině 17. století bylo na panství evidováno celkem 2 639 obyvatel starších 12 let.⁶⁴⁹

Hostinné bohužel patří k oblastem, které dosud nebyly podrobeny dostatečnému historickému výzkumu, ačkoliv jak obsáhlý archivní fond velkostatku (dosud nezpracovaný), tak matriční evidence dochovaná již pro první polovinu 17. století nabízí jistě zajímavý potenciál ke studiu nejen sociálních otázek v období raného novověku.

Pokud se podíváme na problematiku čelední služby na panství Hostinné v polovině 17. století na základě soupisu obyvatel podle víry, zjistíme, že vykazuje velice podobné prvky jako v případě panství Rychmburk. Podíl čeledi na venkově činil dokonce jen 7,8 % obyvatelstva, sloužící se vyskytovali ve 24,3 % domácností. Převaha ženských sloužících nad muži byla vcelku výrazná, přičemž představovala poměr 61:39 %. Podíl na celkovém počtu svobodných dětí nad 12 let činil 41,7 %.

---

⁶⁴⁵ PEŠÁK, V. (ed.). *Berní rula 13*. II. díl, s. 41.

⁶⁴⁶ ANDĚL, T. *Hostinné*; LEEDER, Carl. *Beiträge zur Geschichte von Arnau*. Bd. 1–2. Prag, 1872–1873.

⁶⁴⁷ FLOUSEK, J. et al. (edd.). *Krkonoše. Příroda. Historie. Život*, s. 503–512.

⁶⁴⁸ Tamtéž, s. 473–484.

⁶⁴⁹ MATUŠÍKOVÁ, L. – KUKÁNOVÁ, Z. – ZAHRADNÍKOVÁ, M. (edd.). *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Hradecko-Bydžovsko*, s. 280–336.

Co se týče věkové struktury čeledi, naprostá většina sloužících se nacházela v kategorii 15–19 let (51,4 %), výrazněji zastoupena byla ještě skupina 20–24 let (28,2 %). Na poměrně nízký věk sloužících odkazuje také převažující zastoupení *pohůnků* v kategorii mužské čeledi. V domácnostech rodičů zůstávaly malé děti a mladí lidé maximálně do 19 let. To by nasvědčovalo velmi nízkému sňatkovému věku v této oblasti. Podle soupisu z roku 1651 se na panství Hostinné nacházela rovněž nezanedbatelná, ačkoliv nikoliv výrazná podružská složka obyvatelstva (13 %), tudíž se dá předpokládat, že nemalá část mladých lidí odcházela po sňatku právě do podruží. Studium čeledních poměrů na panství Hostinné nám mírně komplikuje fakt, že vrchnostenští sloužící nebyli v pramenu vedeni zvlášť, a proto jejich separace od ostatní čeledi není docela možná.

Shrneme-li výše uvedená data, můžeme konstatovat, že poměry na podkrkonošském panství Hostinné v polovině 17. století nejvíce ze všech zkoumaných lokalit odpovídaly *protoindustriálnímu ekotypu* s nízkým zastoupením čeledi, která, pokud v rámci venkovského prostoru figurovala, byla zaměstnána především na selských gruntech (26 %), jež ovšem na dotčeném dominiu zůstávaly v menšině oproti drobnějším rolnickým usedlostem (33 %). Vše navíc nasvědčuje i nízkému sňatkovému věku danému velmi mladou skupinou čeledi i dětí aktuálně se nacházejících v domácnostech svých otců. V řadě aspektů však situace na hostinském panství korespondovala také s poměry na Rychmbursku, jak si ukážeme dále.

Choltice

Panství Choltice se nacházelo v západní části Chrudimského kraje. Jednalo se o menší vnitrozemní dominium s převažující zemědělskou produkcí orientovanou jak na obilnářství, tak na chov dobytka. Na severu bylo panství de facto ohraničeno tokem řeky Labe, na jihu pak pozvolna se zdvihajícím úpatím Železných hor. Z výrobních oborů zde důležitou roli hrálo přádláctví a tkalcovství, v pozdější době (1736) byla v Cholticích založena faktorie na zpracování lněné příze.⁶⁵⁰

Vzhledem k velikosti panství máme v případě studia struktury čeledi k dispozici méně reprezentativní vzorek 402 osob oproti ostatním lokalitám, přesto je možné některé aspekty čelední služby postihnout. Choltice představovaly z celé čtveřice panství jediné, kde počet venkovské čeledi přepočtený na jednu domácnost (0,57) převyšoval počet dětí na domácnost (0,42).⁶⁵¹ Na základě údajů soupisu obyvatel podle víry se na Cholticku vyskytoval vysoký

⁶⁵⁰ KABELÁČ, Karel. *Choltická kronika vypráví*. Choltice, 1986, s. 23–25.

⁶⁵¹ Viz Tab. 2.

podíl sloužících osob starších 11 let (61 % pro celé panství mimo vrchnostenskou službu).⁶⁵² Venkovská čeleď měla výrazně ženský charakter (77,1 % dívek), nejčastěji ve věku 11–14 (45,9 %) a 15–19 let (35,4 %). Zcela jednoznačně převažovala služba u středních rolníků (chalupníků), kteří zároveň tvořili nejpočetnější společenskou vrstvu. Na choltickém panství dle údajů *soupisu podle víry* zcela absentovali podruzi, naproti tomu, jak jsme naznačili, celých 47 % domácností zaměstnávalo alespoň jednoho čeledína či děvečku. Co se týče specializace čeledi, byly dívky zpravidla označovány jako „děvky“, u chlapců najdeme nejčastěji „pacholky“, „pohůnky“ a „skotáky“.

Naznačená struktura nejvíce odpovídá charakteru *dobytkářského ekotypu*, což je patrné s přihlédnutím ke třem hlavním faktorům: vysokému podílu čeledi s převahou ženské složky (přes 77 % na venkově), charakteristickému označení jednotlivých typů čeledi v oblastech s chovem dobytka (zejména „skoták“) a vysokému podílu menších usedlostí (52 % chalupnických a 3 % zahradnických usedlostí). Na Cholticku tak lze předpokládat kromě rozvinutého obilnářství, ke kterému byly v této oblasti příhodné podmínky, rovněž silné zastoupení chovu dobytka,⁶⁵³ přičemž poměr mezi rostlinnou a živočišnou výrobou byl pravděpodobně vyvážený.

Rychmburk

Rychmburské dominium bylo vnitrozemním podhorským panstvím⁶⁵⁴ s prvky venkovské řemeslné domácí výroby, které se rozkládalo v jižní části Chrudimského kraje. Patřilo k oblastem s poměrně nekvalitní půdou (především hornatý jih), proto obživa tanních obyvatel musela vycházet nejen ze zemědělství (v nižších oblastech obilnářství, ve vyšších pak pěstování technických plodin a chov dobytka), ale i z jiných zdrojů. Domácká výroba se soustředila zejména na textilní produkci, speciálně přádláctví a tkalcovství. V *tereziánském katastru* je uvedena krátká charakteristika hospodářských poměrů panství Rychmburk následovně: „*Všechny vesnice jsou v horách na bídné půdě, pole většinou nestačí na obživu,*

---

⁶⁵² MATUŠÍKOVÁ, L. – PAZDEROVÁ, A. (edd.). *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Chrudimsko*, s. 85–94. Na panství Choltice byly děti evidovány od 11 let.

⁶⁵³ V majetkovém přiznání panství Choltice z roku 1683 bylo např. ve vsi Svinčany na 9 sedláků evidováno celkem 59 kusů hovězího dobytka (z toho 50 vlastního a 9 nájemního), navíc většina hospodářů držela ještě čtyři koně a jednoho potažního vola. U 13 evidovaných chalupníků pak bylo vedeno 41 kusů hovězího dobytka (z toho 19 nájemního), stále potahy drželi chalupníci jen výjimečně. NA v Praze, fond Stará manipulace, sign. R 109/45, kart. č. 2006, „urbář“ panství Choltice, 1683.

⁶⁵⁴ Území rychmburského panství bylo typické značnými rozdíly v nadmořských výškách a v charakteru krajiny mezi níže položeným a úrodnějším severem (okolo 400 m n. m.) a hornatým značně zalesněným jihem (okolo 700 m n. m.).

*proto si [obyvatelé, pozn. aut.] přivydělávají dřevařinou, výrobou šindelů a předivem. Příze je většinou zpracovávána domácími tkalci na dominiu, hotové plátno je prodáváno na domácích nebo moravských trzích, zčásti je nakoupeno skutečskými obchodníky a odváženo do Prahy.*⁶⁵⁵ Zřejmě v druhé polovině 17. století se rozvinul obchod lnem, ten byl skupován obchodníky a odvážen většinou do Trutnova,⁶⁵⁶ pravděpodobně v rámci nákladnického systému. Tradičním odvětvím na Rychmbursku bylo sklářství, které se zde začalo objevovat od 16. století, zejména v horských končinách, kde bylo možné zabezpečit dostatek paliva z okolních lesů.⁶⁵⁷ Důležitý výrobní obor zde představovalo rovněž železářství, které záviselo, podobně jako sklářství, na poměrně velkých zásobách dřeva, ale také na dostatečných ložiscích rudy. Již v 15. století pracovalo na severním okraji Žďárských vrchů kromě samotných hutí také několik železných hamrů.⁶⁵⁸

Co se struktury čeledi týče, vykazovalo Rychmbursko značně odlišný charakter oproti Jilemnici, avšak velmi podobný Hosinnému. Ve venkovském prostředí byl podíl čeledi nad 12 let 11,7 % na celkovém počtu obyvatel,⁶⁵⁹ přičemž mírně převažovaly dívky nad chlapci (56,8:43,2 %), podobně jako na Hostinném (61,0:39,0 %) či Jilemnici (51,5:48,5 %). Celkem 22,3 % domácností zaměstnávalo alespoň jednoho sloužícího, jejich podíl na celkovém počtu svobodných dětí nad 12 let činil 41,7 %, což je zhruba o 27 % více než na jilemnickém venkově. Z hlediska specializace se v případě ženské čeledi nejčastěji vyskytovaly *děvky* a *pastvice*, u mužů se jednalo o *pacholky* a *pohůnky*.

Více než polovina venkovských sloužících (55,4 %) se nacházela ve věkové kategorii 15–19 let, početná byla rovněž skupina čeledi ve věku 12–14 let (24,3 %). Jak jsme již naznačili, 77,7 % rychmburských domácností nedrželo služebnictvo, přičemž asi polovina dětí (51,4 %), které zůstávaly doma u rodičů, spadala do věkové skupiny 15–19 let, druhou nejpočetnější kategorií představovaly děti od 12 do 14 let věku (31,2%).

Čeď se na Rychmbursku nejvíce uplatňovala ve službě u sedláků a u střední vrstvy rolníků. Zajímavé pracovní postavení v rámci vesnické společnosti zaujímal podružská vrstva (15 % samostatně stojících podruhů), zřejmě výrazně integrovaná přímo do domácností jednotlivých hospodářů. Specifickým rysem v případě Rychmburska byl na základě soupisu obyvatel podle víry také značný výskyt rozšířených rodinných domácností, které zpravidla

⁶⁵⁵ CHALUPA, A. et al. (edd.). *Tereziánský katastr český*. Sv. 1, Rustikál, s. 317.

⁶⁵⁶ CHALUPA, Alois. *O vzniku a rozvoji průmyslu hlineckého*. Hlinsko, s. d., s. 7. In SOKA Chrudim, Archiv města Hlinska, inv. č. 499, Pamětní kniha města Hlinska 1836–1938.

⁶⁵⁷ CHALUPA, A. *O vzniku a rozvoji průmyslu hlineckého*, s. 3–4; CHALUPA, A. et al. (edd.). *Tereziánský katastr český*. Sv. 1, Rustikál, s. 319; DRAHOTOVÁ, O. et al. *Historie sklářské výroby v českých zemích*, s. 206.

⁶⁵⁸ KREPS, M. *Železářství na Žďársku*, s. 25; HOFMANN, G. *Soupis železných hutí a hamrů v Čechách*, s. 65.

⁶⁵⁹ V soupisu obyvatel podle víry 1651 pro Rychmbursko uváděny děti od 12 let. Viz MATUŠÍKOVÁ, L. – PAZDEROVÁ, A. (edd.). *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Chrudimsko*, s. 950–1022.

zahrnovaly syny hospodáře s manželkami (nebo dcery s manžely), popř. rodiče mladého hospodáře.

Panství Rychmburk se jeví jako velice specifická oblast, na jedné straně vykazující prvky protoindustriální výroby, na druhé straně zde nezanedbatelnou roli hrál chov dobytka a také rostlinná výroba. S přihlédnutím ke stratifikaci venkovských usedlostí, typu řemeslné výroby, struktury čeledi a dalším faktorům lze konstatovat, že oproti Jilemnici, kde se velmi výrazně projevilo mísení *protoindustriálního* a *dobytkářského ekotypu*, docházelo na Rychmbursku k současné kombinaci prvků typických dokonce pro tři různé ekotypy: (1) *obilnářský ekotyp* s vysokým podílem selských usedlostí⁶⁶⁰ (nejedná se o faktor zcela rozhodující vzhledem k rozdílnému charakteru usedlostí v nížinných a podhorských částech dominia) a významným, nikoliv však nadprůměrným podílem čeledi nepřesahujícím 50 % všech dětí starších 12 let, s mírnou převahou ženské složky; (2) *dobytkářský ekotyp* charakteristický oproti protoindustriálním oblastem nezanedbatelným podílem čeledi včetně označení jejich funkce (*skoták, pastvice* ad.) s převahou ženských sloužících; (3) *protoindustriální ekotyp* reprezentovaný rozvinutou domácí výrobou orientovanou na zpracování lnu a na export lněných produktů na regionální i nadregionální trhy, dále nižším podílem domácností s čeledí (22,3 %) a poměrně nízkým věkem aktuálně sloužících osob (ve věkové skupině 12–19 let se nacházelo celkem 79,7 % venkovské čeledi), který mohl být předpokladem k relativně nízkému sňatkovému věku, některými historiky (zejm. H. Medickem) považovaným za jeden z charakteristických prvků demografického vývoje protoindustriálních oblastí. Na rozdíl od vývoje na Jilemnicku, kde se protoindustriální výroba později vyvinula v produkci průmyslovou, došlo na Rychmbursku v následujících staletích k postupné deindustrializaci, kterou zprvu provázal zánik železářské i sklářské výroby, nakonec však úpadek zaznamenalo i poměrně rozvinuté tkalcovství, které zřejmě ztratilo, stejně jako ostatní výrobní obory, kontakty s původními – zejména nadregionálními – trhy.

Na základě předložených analýz je patrné, že ani v případě Rychmburska nelze jednoznačně aplikovat jeden z historických ekotypů zavedených M. Mitterauerem, především s ohledem na různorodé zaměření výroby i pestré sociální stratifikaci obyvatel geograficky velmi nejednotného dominia.

---

⁶⁶⁰ Velikost selské usedlosti v úrodných nížinách však nelze srovnávat s rozlohou usedlostí horských; např. u horských selských usedlostí v severním Hradecku (Jilemnice, Trutnov, Vrchlabí ad.) v polovině 17. století můžeme hovořit o rozloze orné půdy v rozmezí 12–22 strychů oproti úrodnému západnímu Hradecku (Poděbrady, Kumburk ad.), kde selský grunt představoval zhruba 40–72 strychů obdělávané půdy. Viz PEŠÁK, V. (ed.). *Berní rula 13*. II. díl, s. 60.

•

Pokud bychom tedy měli zhodnotit charakter čelední služby ve východních Čechách na základě *soupisu obyvatel podle víry z roku 1651* na příkladu čtyř panství a jednoho královského věnného města s geograficky, a tím pádem i hospodářsky odlišnými poměry, musíme konstatovat, že ani pro jednu z těchto lokalit jako celek nemůžeme hovořit o vyložené shodných podmínkách, natož pak bez dalšího pramenného studia jednoznačně aplikovat M. Mitterauerem zavedené *historické ekotypy*, aniž bychom je nemuseli vzájemně modifikovat. Největší vliv na tuto skutečnost mají dle našeho názoru dva hlavní aspekty: (1) tradičně významné dobytkářství a chov koní téměř na celém území východních Čech, vyžadující specifickou stratifikaci (mužské) čeledi, což tím pádem ovlivňovalo i strukturu velké části domácností; (2) smíšený vnitřní geograficko-hospodářský charakter mnoha panství, který se s výjimkou velkých polabských dominií projevoval značnými rozdíly v nadmořských výškách v rámci různých oblastí jednoho panství, kvalitou (bonitou) orné půdy a v neposlední řadě charakterem krajiny (velké plochy polností oproti souvislým lesním porostům či malým kamenitým políčkům apod.).⁶⁶¹

To také vede k definování zřejmě jediného společného a obecně platného rysu, který, jak jsme již poznamenali výše, zmiňuje i řada badatelů, že s rostoucí nadmořskou výškou a měnícím se krajinným rázem dochází ke snižování počtu čeledi a proměně její struktury a funkce v rámci hospodářství. Lokality, kde prokazatelně existovala rozvinutá domácí výroba, jako byla panství Hostinné, Rychmburk, případně Jilemnice, a to zejména v oblastech s nejvyšší nadmořskou výškou, nebyla čeleď, vyskytující se zde pouze nízkým podílem, zapojena do této výroby, nicméně konala práci na selských gruntech, které však oproti drobnějším chalupnickým a domkářským usedlostem nebyly v převaze. Přesto však i zde důležitou roli hrál chov dobytka, u něhož byla čeleď ve vyšší míře zaměstnána. V domácí výrobě, orientované zejména na zpracování lnu, ale v některých oblastech i na zušlechťování skla a další činnosti, se realizovaly poměrně mladé děti chalupníků a domkářů, které po brzkém uzavírání manželství často vstupovaly do podruží. Podruzi jako významná vrstva v rámci venkovské společnosti na „podhorských“ panstvích, která do značné míry vykazovala

---

⁶⁶¹ Na základě provedených výzkumů na území Rakouska stanovil M. Mitterauer charakter výskytu čeledi následovně: „Vysoký podíl čeledi se nachází ve městech v řemeslnických čtvrtích a ve čtvrtích bohatších měšťanů, nízký podíl v oblasti továren a na předměstích. Na venkově se vyskytují vysoké podíly čeledi v lokalitách s velkými statky a dominantním dobytkářstvím, v okolí Altenmarktu, Andrichsfurtu nebo v korutánských farnostech, velice nízké naproti tomu v hornických oblastech jako Dürnberg a Ebensee nebo v místech s protoindustriální výrobou jako Gmünd a Obergrafendorf.“ Viz MITTERAUER, M. *Sozialgeschichte der Familie*, s. 69.

řemeslnou specializaci, byla rovněž vysokou měrou zapojena do domácí výroby, podobně jako početná skupina nemajetných usedlých hospodářů se svými rodinami, pro které byl doplňkový zdroj obživy existenční nutností.

Naproti tomu v úrodných nížinných oblastech (panství Pardubice, Choltice ad.) se vyskytoval poměrně vysoký podíl čeledi, zaměstnané především u nejvyšší a střední vrstvy rolníků. V těchto lokalitách také v mnohem větší míře záleželo na intenzitě podnikatelských aktivit vrchností, které v případě rozvinutého dvorového hospodářství zaměstnávaly značný počet čeledi (především sirotků), jejíž struktura dle věku, ale zejména pohlaví závisela na míře vymáhaných robotních povinností poddaných. Tam, kde v rámci poplužních dvorů fungovalo využívání potažní roboty, převažovala ženská složka čeledi, kde se v polním hospodářství stále uplatňovaly dvorské potahy, tam bylo více mužských sloužících (pohůnků a pacholků).⁶⁶²

Jak je zřejmé, hledat v sociální struktuře čeledi a charakteru čelední služby nějaké obecně platné zákonitosti není úplně možné. Každá zkoumaná lokalita vykazuje řadu specifických prvků, jak v rámci sociální, demografické, tak i ekonomické oblasti s tím, že všechny důležité faktory se navzájem ovlivňují ve snaze dosáhnout jakési funkční rovnováhy. Pokud tato rovnováha je z nějakého důvodu narušena změnou jednoho parametru, reaguje na to společnost zpravidla přizpůsobením či změnou parametrů jiných. Většina z těchto proměn je však realizována v delších časových intervalech, měřitelných minimálně v délce jedné generace.⁶⁶³

---

⁶⁶² MEUR, E. *Český komorní velkostatek v 17. století*, s. 124.

⁶⁶³ Tato dílčí kapitola je přepracovanou a značně doplněnou statí publikovanou v minulosti jako NEKVAPIL, Ladislav. Čeleď ve východních Čechách v roce 1651: pokus o aplikaci Mitterauerových historických ekotypů. In ZÁŘICKÝ, A. – KADLEC, P. – ZÁVODNÁ, M. (edd.). *X. sjezd českých historiků, Ostrava 14.–16. 9. 2011*. Svazek IV. Ostrava, 2015, s. 195–208.

3.3. Čelední služba v letech 1681–1700 a 1765–1784 na panství Choltice jako součást životního cyklu

Problematika čeledi a čelední služby v raném novověku byla v tuzemské historiografii coby samostatné téma dosud studována pouze v omezené míře. Řada autorů se otázkou čeledi dotkla v rámci výzkumu sociální stratifikace venkovské či městské společnosti, případně v souvislosti se studiem historické rodiny a její podoby, a to zejména na základě rozboru *soupisu obyvatel podle víry z roku 1651*, méně již s využitím jiného typu pramene, například poddanských soupisů. Tak jako tak, problém tkví především v tom, že abychom mohli postihnout jakékoliv trendy či zvyklosti spjaté se životním cyklem raně novověkého člověka, musíme jeho životní dráhu, nebo alespoň tu část, kterou se hodláme zabývat, studovat na základě série dat, která nám takové „zúčastněné pozorování“ umožní. Jde tedy o nezaměřování se primárně na STAV, nýbrž na PRŮBĚH.⁶⁶⁴

Co však takové studium v případě čelední služby do značné míry komplikuje, je stav a kvalita pramenné základny. Někteří badatelé, jež se pokoušeli v rámci výzkumu životních cyklů v raném novověku a 19. století rekonstruovat mimo jiné podobu čelední služby, „ztroskotala“ na pramenné základně, která jejich vyličení této instituce značně komplikovala. Z těchto historiků jmenujme například Josefa Grulichy, jenž se zabýval životními cykly venkovských poddaných v oblasti jižních Čech v průběhu 16.–18. století, přičemž čelední službu jako životní fázi přiblížil ve zmíněném období na základě čtyř pramenů, a sice poddanských soupisů pro město Prachatice (1585) a panství Třeboň (1586), soupisu obyvatel podle víry 1651 pro panství Chýnov a přiznání daně z hlavy pro stejné dominium (1692), kde přímé sledování kontinuity či průběhu čelední služby nebylo úplně možné.⁶⁶⁵ Obdobně se této záležitosti zhostila Alice Velková v případě výzkumu životních cyklů na panství Štáhlavy v 18. a 19. století, kdy autorka konstatovala, že pro sledování čelední služby měla k dispozici poddanské soupisy pouze z počátku 19. století, navíc nebyly dostupné pro každý rok a tudíž mohla zkoumat jen základní otázky u kohorty osob narozených v letech 1791–1800. Jako ukázkou osudů konkrétních sloužících připojila A. Velková případy dvou poddaných, u kterých se jí podařilo blíže rekonstruovat jejich osudy.⁶⁶⁶ Zcela nejbliže se

---

⁶⁶⁴ Takový přístup, tedy „zúčastněné pozorování“ projektované na základě archivních písemných pramenů na historický výzkum a sledování jevů v jejich průběhu, odpovídá kvalitativním metodám užívaným v sociální antropologii od 60. a 70. let 20. století. V případě historických věd můžeme hovořit o „antropologizaci historického bádání“.

⁶⁶⁵ GRULICH, J. *Populační vývoj a životní cyklus*, s. 203–211.

⁶⁶⁶ VELKOVÁ, Alice. *Krutá vrchnost, ubozí poddani?*, s. 362–371. Blíže viz TÁŽ. *Složení domácností a problematika čelední služby*.

kvalitativnímu studiu čelední služby na základě seriálových evidenčních pramenů dostala Markéta Pražáková Seligová, která s využitím poddanských soupisů coby primárního pramene zpracovala demografický vývoj panství Horní Police metodou rekonstrukce rodin pro počátek 18. století a zároveň se pokusila přiblížit průběh životních cyklů tamní populace. V rámci svého výzkumu se tak poměrně detailně věnovala i problematice čelední služby, ačkoliv, jak sama zhodnotila zpracovávané seznamy poddaných, jejich kvalita není taková, aby bylo možné tento fenomén plně postihnout. V případě hornopolického panství prameny nedůsledně evidují poddanskou službu i sociální původ služebnictva, navíc se soupisy nedochovaly pro všechna léta, proto autorka některé aspekty sledovala pouze v omezené míře a jen v pětiletých intervalech v období 1710–1729.⁶⁶⁷ Přesto je práce M. Pražákové Seligové mimořádně vhodným materiálem ke komparaci s výsledky výzkumu čelední služby na panství Choltice. Doposud nejkomplexněji zpracovanou analýzou čeledních poměrů v 18. století v tuzemské historiografii se jeví práce V. Slovákové pro jihomoravské panství Slavkov, pro které autorka analyzovala kontinuální řadu poddanských a sirotčích seznamů z mimořádně dlouhého období let 1754–1802. V rámci studia čelední služby se přitom zabývala podobnými otázkami, proto i její výstupy jsou mimořádně vhodným materiálem ke komparaci s našimi výsledky, byť autorka ze svých analýz vyjmula učně a tovaryše, které nepovažuje za součást čeledi.⁶⁶⁸

Důležitou, byť nepublikovanou prací, kterou rovněž volíme jako srovnávací materiál, případně pro doplnění nám chybějících informací, je již v úvodu zmíněný rukopis pardubického archiváře Františka Svatoně s názvem *Sociální postavení vesnické čeledi na Pardubicku v XVI. a XVII. století*, který představuje cennou materiálovou studii postavenou na nejrůznějších pramenech vrchnostenské provenience z velkostatkového fondu pardubického panství, která se věnuje problematice mezd, stavění sirotků a poddaných, panské (dvorové) služby či zbláhání čeledi.⁶⁶⁹

Obrátíme-li pozornost k našemu výzkumu čeledních poměrů na panství Choltice, musíme se nejprve zastavit u statistických dat, která s tímto studiem souvisí. Co se týče zvolené lokality, z důvodu rozsáhlosti vzorku ve vztahu ke kvalitativně zaměřenému výzkumu jsme pracovali s údaji pro dvě nejvýznamnější rychty, a sice rychtu choltickou, která zahrnovala městečko Choltice a vsi Chrtníky, Luhy a Veselí, v 18. století navíc vesnice Jedousov a Loděnice (naopak bez vsi Veselí), a rychtu svinčanskou, tvořenou po celé

---

⁶⁶⁷ PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, M. *Život poddaných v 18. století*, s. 289–322.

⁶⁶⁸ SLOVÁKOVÁ, V. *Služba v městském a venkovském prostředí*; TÁŽ. *Životní poměry dívek a mladých žen*.

⁶⁶⁹ SVATONĚ, F. *Sociální postavení vesnické čeledi na Pardubicku v XVI. a XVII. století*.

sledované období vesnicemi Svinčany a Raškovice. Z poddanských seznamů pro léta 1681–1700 jsme metodou jmenné excerpce získali celkem 817 záznamů, přičemž na počátku období (1681) se ve službě nacházelo 86 osob, na řemesle pak dalších 8 jedinců, na konci období (1700) bylo ve službě 119 osob, řemeslu se věnovalo 16 jedinců. V rámci druhého sledovaného období let 1765–1784 jsme excerpovali celkem 1 373 záznamů, ze kterých bylo v roce 1765 evidováno 139 sloužících a 49 učňů a tovaryšů, na konci období (1784) se jednalo o 87 sloužících a 29 osob v řemesle.

Z kvalitativního hlediska jsme pak schopni postihnout průběh služby či „osudy“ 59 jedinců pro období 1681–1700 a 63 osob pro časový úsek 1765–1784, u nichž známe přesná data jejich vstupu do čelední služby (příp. do učení) a rovněž přesný rok i důvod jejího opuštění. U těchto osob máme k dispozici údaje pro celou dobu služby, příp. učení v ročních intervalech. Jedině tak jsme schopni přesně určit většinu aspektů týkajících se této životní etapy, která se dotkla velké části mladých lidí před jejich osamostatněním. Přesto se objevují otázky, na které nám nepomohou odpovědět ani sebelépe vedené poddanské soupisy, zejména záležitosti vztahové a emoční, kdy nedokážeme zcela přesvědčivě dešifrovat například případnou příbuzenskou roli v utváření čeledních svazků, rozdíl ve „výchovném“ působení hospodáře na vlastní děti a čeleď apod.

Důležité je zmínit se také o postupu excerpce dat a údajích, které jsme zapisovali do databáze. Z hlediska evidence nás zajímaly všechny svobodné děti vedené v domácnostech svých rodičů bez ohledu na to, zda se nacházely doma nebo ve službě (případně v řemeslu). Dále jsme zaznamenávali všechny sirotky vstupující do naší evidence do věku 20 let, který byl v době raného novověku obecně považován za hranici zletilosti, což u sirotek teoreticky znamenalo možnost vyplacení sirotčích peněz a ekonomického i osobního osamostatnění.⁶⁷⁰ Evidovali jsme však i sirotky starší dvaceti let, u nichž byl status čeledi jednoznačně prokazatelný a o jejichž působišti měla vrchnostenská správa jasnou představu.⁶⁷¹ Součástí naší databáze se výjimečně stávali i lidé žijící v manželském svazku, což v případě čeledi prakticky neexistovalo, týkalo se to však specifického okruhu sloužících, zejména ve vrchnostenských službách, tedy například šafářů, myslivců a různých řemeslníků pracujících při zámku.

---

⁶⁷⁰ K tomu blíže zejm. SLAVÍČKOVÁ, Pavla. *Právní ochrana dětí v období prvních kodifikací*. Praha, 2012, s. 47–58.

⁶⁷¹ Například V. Slováková se v pojetí sirotek drží pravidla, že za sirotka je považováno každé dítě i dospělý člověk bez vlastní domácnosti, kterému zemřel otec. SLOVÁKOVÁ, V. *Služba v městském a venkovském prostředí*, s. 279. Vymezení pojmu „sirotek“ se v literatuře různí, relevantním může být i tvrzení, že sirotkem je osoba, které ještě nebyl vyplacen dědický podíl. Viz HORSKÝ, J. – SELIGOVÁ, M. *Rodina našich předků*, s. 90.

Co se týče konkrétních údajů evidovaných u jednotlivých osob, zajímalo nás především jméno a příjmení, pohlaví, rok narození, rok prvního výskytu v soupisu, jména rodičů, sociální postavení otce, rodinný stav, informace, zda se jednalo o sirotka či (ne)manželské dítě, bydliště (resp. lokalita původu), skutečný rok a důvod vyřazení ze seznamu. Na základě jednotlivých ročních soupisů jsme zaznamenávali působiště (doma, služba, učení, řemeslo, vojna, zběhnutí apod.), lokalitu výskytu, eventuálně typ služby (poddanská, dvorská, v jiných vrchnostenských podnicích, zámecká, u vrchnostenských úředníků, farská, učňovství, tovaryšství), jméno zaměstnavatele, jeho sociální postavení, specializaci čeledi v rámci služby a případné další poznámky vedené u příslušné osoby v soupisu. Pro období 17. století nám poddanské soupisy pro choltické panství umožňují kromě výše uvedených informací sledovat ještě jeden zásadní aspekt, a tím je mzda poddanské čeledi, která však nebyla evidována zcela systematicky a u všech sloužících, přesto můžeme některé základní parametry odměňování čeledi stanovit. Jde především o výši a formu mzdy vyplácené v jednotlivých letech čeledi na různých pracovních postech, a to i s přihlédnutím k genderovým rozdílům. Tomuto tématu se budeme věnovat v samostatné podkapitole.

Pokud jde o zhodnocení kvality zpracovávaných poddanských soupisů, lze říci, že pro období 17. století jsou údaje v nich obsažené na výrazně vyšší úrovni než ve století následujícím. Týká se to jednak informace o mzdových poměrech sloužících, které v mladším období chybí, jednak možnosti identifikace místa služby či osoby poddanského zaměstnavatele, které jsou v seznamech 18. století uváděny často vágně, byť se zde na druhou stranu na řadě míst setkáváme s číselným označením domu, ve kterém čeleď sloužila.

3.3.1. Stručný vývoj majetkové držby panství Choltice

Nejstarší známý majitel Choltic, doložený k roku 1285, byl Beneš z Choltic. Jeho rod tvořil jednu z větví Benešoviců. Páni z Choltic vlastnili choltické zboží do konce 14. století, kdy bylo, zřejmě v rámci vyrovnání dědických podílů, rozděleno na dvě poloviny. Po více než století trvajícím četném střídání majitelů obou dílů došlo počátkem 40. let 16. století k jejich opětovnému spojení, celý statek tehdy (1541–1542) od dvou různých majitelů koupil Jiří Gerštorf z Gerštorfu za celkovou sumu 3 850 kop grošů českých.⁶⁷²

---

⁶⁷² SEDLÁČEK, August. *Hrady, zámky a tvrze Království českého*. Díl první. Praha, 1882, s. 198–199.

Gerštorfové jsou původem lužickým šlechtickým rodem, který se v Čechách usadil v 15. století. Představitelé této rozvětvené rodiny působící v německých zemích, Dánsku, Čechách, ve Slezsku a později i v dalších, především východních oblastech Evropy, se v Českém království účastnili již bojů proti husitům. Zmíněný Jiří Gerštorf získal během své kariéry vlivné posty, stal se hejtmanem Pražského hradu a podkomořím Království českého (1541–1558). Byl reprezentantem české katolické šlechty a patřil k významným oporám krále Ferdinanda I., zejména v době českého stavovského povstání v roce 1547.⁶⁷³ Během 50. let se Jiřímu podařilo skoupit řadu drobných statků v okolí Choltic, čímž významně rozšířil velikost celého dominia. Například v roce 1553 odkoupil od své manželky Kateřiny ze Svojsic zboží svojsické (tvrz a čtyři vesnice), původně odkázané jejím dvěma synům z prvního manželství. Po smrti Jiřího Gerštorfa v roce 1558 došlo k rozdělení majetku mezi jeho mladšího syna Bernarda a dědice po starším synovi Janovi, Jiříka a Jindřicha. Majitelem Choltic s přilehlými vesnicemi se stal právě Bernard, který prikoupil vsi Benešovice a Luhy. Zemřel v roce 1574, jeho majetek přešel do rukou manželky Anny z Ronovce, jež však skonala nedlouho po něm, v roce 1577.⁶⁷⁴

Dědicem Choltic se stal jejich jediný syn Jiřík mladší Gerštorf, pozdější císařský rada a zemský soudce, několikanásobný hejtman Chrudimského kraje a od roku 1609 defensor evangelické víry. Poslední pořízení učinil již v roce 1594, kdy svou manželku ustanovil do dospělosti jejich dětí poručnicí a odkázal jí slušné jmění v podobě věna, vsi Svinčany s Raškovicemi a dalších movitých věcí. Jiřík zemřel v roce 1612, pohřben byl ve Svinčanech.⁶⁷⁵ Dědictví po něm si rozdělili jeho tři synové Bernard Mikuláš, Štěpán a v době otcovi smrti nezletilý Jindřich, jemuž měly připadnout právě Choltice. Jindřichovou poručnicí byla ustavena matka Johanka z Rokyc, po jejíž smrti v roce 1620 se měl jeho opatrovníkem stát nejstarší bratr Bernard Mikuláš, mimo jiné dědic svinčanského statku. Na základě smlouvy sepsané ještě v roce 1620 však poručnictví nad Jindřichovým majetkem převedl Bernard na bratra Štěpána. O Jindřichovi se však velmi záhy veškeré zprávy ztrácí, údajně zemřel v roce 1621. S ohledem na aktivní podporu nekatolických stavů a „zimního krále“ Fridricha Falckého byly po vítězství katolické strany Štěpánu Gerštorfovi zkonfiskovány dvě třetiny všech statků a on sám byl nucen emigrovat do Saska.⁶⁷⁶ Štěpán tak reprezentoval

---

⁶⁷³ HALADA, Jan. *Lexikon české šlechty. Erby, fakta, osobnosti, sídla a zajímavosti*. Díl 1. Praha, 1992, s. 50; SEDLÁČEK, A. *Hrady, zámky a tvrze Království českého*. Díl první, s. 199–200; ROSŮLEK, František Karel. *Pardubicko, Holiccko, Přeloučsko*. Díl III. Místopis. Pardubice, 1909, s. 19.

⁶⁷⁴ NECHVÍLE, František. *Choltice. Městys a bývalé panství v Chrudimsku*. Praha, 1871, s. 8–13; SEDLÁČEK, A. *Hrady, zámky a tvrze Království českého*. Díl první, s. 200–201.

⁶⁷⁵ SEDLÁČEK, A. *Hrady, zámky a tvrze Království českého*. Díl první, s. 201.

⁶⁷⁶ NECHVÍLE, F. *Choltice*, s. 13–16; KABELÁČ, K. *Choltická kronika vypráví*, s. 10–12.

posledního příslušníka rodu Gerštorfů, který držel choltické zboží. Jeho bratr Bernard Mikuláš, který po matce zdědil svinčanský statek, byl odsouzen k propadnutí jedné třetiny jmění.⁶⁷⁷

Choltice a Svojšice coby konfiskované statky koupil v roce 1623 Kryštof Šimon Thun (1582–1635), nejvyšší hofmistr a oddaný důstojník císařské armády, za odhadní částku necelých 55 tisíc kop grošů míšeňských. Podobně přišel k řadě dalších majetků v Čechách, včetně Svinčan, které společně s předešle jmenovanými tvořily základ pozemkové držby pozdější choltické rodové větve.⁶⁷⁸ Nově zakoupený majetek po Gerštorfech nebyl v příliš dobré ekonomické kondici, jelikož předchozí majitelé v podstatě neinvestovali do jeho rozvoje žádné finanční prostředky, které raději drželi na hotovosti.⁶⁷⁹

Šlechtický rod Thunů pocházel z oblasti jižních Tyrol a v rámci Svaté říše římské patřil k nejstarším hraběcím rodům (původ až do 11. století). V českých zemích se Thunové objevili v 17. století jako „nová pobělohorská aristokracie“. Kryštof Šimon Thun⁶⁸⁰ zemřel v roce 1635 na následky zranění, které utrpěl v bitvě u Nördlingenu (1634). Jelikož neměl mužské dědice, odkázal hotové peníze řádu johanitů a s povolením papeže pak nemovitý majetek daroval svému bratru Janu Cypriánovi (1569–1630), resp. jeho synovi Janu Zikmundovi (1594–1646), jenž společně se třemi manželkami přivedl na svět patnáct potomků. Pět z osmi Zikmundových synů, kteří se dožili dospělosti, se vydalo na církevní dráhu, přičemž obsadili natolik významné posty, jako byl arcibiskup solnohradský (Guidobald a Jan Arnošt), biskup pasovský (Václav), řezenský (Guidobald), sekavský (Rudolf Josef a Jan Arnošt), biskup v korutanském Gurku (Václav) či velkopřevor řádu Maltézských rytířů (František Zikmund).⁶⁸¹ Zbylí tři dědicové vytvořili rodové fideikomisy: Maxmilián Thun (1638–1701) majorát děčinský, Michael Oswald (1631–1694) klášterecký a Romedius Konstantin choltický.⁶⁸² Právě na významných církevních funkcích představitelů vlastní

---

⁶⁷⁷ KABELÁČ, K. *Choltická kronika vypráví*, s. 12; SKŘIVÁNEK, Milan. *Velkostatek Choltice*. Inventář archivního fondu. Zámorsk, 1970, s. II–III.

⁶⁷⁸ Jednalo se zejména o statky Choltice, Svojšice, Svinčany, Děčín, Benešov a další; viz heslo z *Thunu a Hohensteina*. In *Ottův slovník naučný*. Dvacátý pátý díl. Praha, 1906, s. 397–402; NECHVÍLE, F. *Choltice*, s. 16; KABELÁČ, K. *Choltická kronika vypráví*, s. 12–13.

⁶⁷⁹ KABELÁČ, K. *Choltická kronika vypráví*, s. 14.

⁶⁸⁰ Velkopřevor řádu Maltézských rytířů v Uhrách, od r. 1629 držitel titulu „hrabě z Hohenstein“.

⁶⁸¹ Krátké medailonky k jednotlivým členům rodu Thunů a biografie salcburského arcibiskupa Guidobalda hraběte Thuna viz JUFFINGER, Roswitha et al. *Erzbischof Guidobald Graf von Thun 1654–1668. Ein Bauherr für die Zukunft*. Salzburg, 2008, s. 32 nn.

⁶⁸² Heslo z *Thunu a Hohensteina*. In *Ottův slovník naučný*. Díl dvacátý pátý, s. 397–402; VOREL, Petr. Svědectví z věže zámecké kaple v Cholticích. In *Časopis Společnosti přátel starožitností* 103, 1995, č. 1, s. 35–39, zde s. 36, 38; NECHVÍLE, F. *Choltice*, s. 18–19.

rodiny založil zbožný Romedius Konstantin, stavebník pozdější zámecké kaple sv. Romedia v Cholticích, glorifikaci rodu Thunů.⁶⁸³

Dědici východočeského panství Choltice a tyrolského Castelfond bylo v době otcovy smrti pouhých pět let, tudíž byla do jeho plnoletosti správou statků pověřena matka Markéta Anna, rozená Oettingen-Baldern (1618–1684). Rodina však trvale pobývala v Děčíně a choltické panství s původním renesančním sídlem Gerštorfů tak postupně pustlo, čemuž nepřidaly ani události třicetileté války, zejména průtahy císařských i cizích armád.⁶⁸⁴ S ohledem na významné světské posty, jako místodržící Království českého, císařský komoří či tajný rada,⁶⁸⁵ které později Romedius Konstantin získal, začal hrabě Thun zřejmě počátkem 70. let na místě původního polorozpadlého choltického zámku s výstavbou reprezentativního venkovského sídla v raně barokním stylu s honosnou kaplí zasvěcenou v českých zemích zcela neznámému tyrolskému světcovi sv. Romediovi z Thaur, který představoval hlavního patrona rodu Thunů. Z velkorysého projektu byly nakonec – nejspíš z důvodu nedostatku finančních prostředků – realizovány pouze necelé dvě třetiny (patrové zámecké křídlo ve tvaru L západně od kaple). Hrabě Romedius se ukázal jako osvícený aristokrat, když v přízemí dokončeného zámeckého traktu inicioval založení apatyky pro chudé, která patřila k nejstarším lékárnám v Čechách vůbec (70. léta 17. století).⁶⁸⁶ Zmínku o ní nacházíme i v tereziánském katastru v souvislosti s výčtem osob v panské službě, kde je uvedeno, že „na zámku bydlí jeden lékárník, který pod přísahou nesmí žádnému poddanému prodávati léky z lékárny, avšak musí jim je přenechávat dle potřeby zdarma. Sám dostává od vrchnosti roční plat a stravu.“⁶⁸⁷

Romedius Konstantin zemřel náhle 30. dubna 1700 v Salzburgu, jeho dědicem se stal jediný syn Romedius František Jan (1683–1719), jenž v roce 1704 přikoupil k choltickému panství statek Valy a o tři roky později i statek Štěpánov. V roce 1719 však hrabě v mladém věku a bezdětný zemřel, vdova Marie Josefa z Valdštejna o dva roky později dominium prodala Václavu Chotkovi sv. pánu z Chotkova za 250 tisíc zlatých. Ten panství obratem již v následujícím roce prodal hraběti Norbertu Trautmannsdorfovi.⁶⁸⁸

---

⁶⁸³ Kromě erbů zmíněných synů Jana Zikmunda Thuna byly v kapli sv. Romedia vymalovány dva samostatné erby Alfonze Zikmunda Thuna z rodové linie Castel-Thun (1621–1677) připomínající jeho episkopát v Brixenu (od 1663) a v Tridentu (od 1668).

⁶⁸⁴ KABELÁČ, K. *Choltická kronika vypráví*, s. 16–17.

⁶⁸⁵ NECHVÍLE, F. *Choltice*, s. 19.

⁶⁸⁶ Blíže viz *Na choltickém zámku pomáhali chudým lidem. Tamní lékárna je jednou z nejstarších v Česku*, Český rozhlas Pardubice, 4. 5. 2018 [online], URL: <<https://pardubice.rozhlas.cz/na-choltickem-zamku-pomahali-chudym-lidem-tamni-lekarna-je-jednou-z-nejstarsich-7189772>>, [cit. 21. 5. 2018].

⁶⁸⁷ CHALUPA, A. et al. (edd.). *Tereziánský katastr*. Sv. 1, Rustikál, s. 299, pozn. 570.

⁶⁸⁸ KABELÁČ, K. *Choltická kronika vypráví*, s. 22; NECHVÍLE, F. *Choltice*, s. 19–20.

Po deseti letech se Choltice opět vrátily thunovskému rodu. V roce 1731 je koupila Marie Filipa Thunová pro svého syna Jana Josefa Františka (1711–1788), jehož dědečkem byl Maxmilián Thun, zakladatel děčínského majorátu. Jan Josef se později stal majitelem všech tří majorátů.⁶⁸⁹ Choltické panství pak zůstalo v nepřetržitém držení thunovské rodiny až do dubna 1945, kdy její poslední členové opustili Choltice s transportem německých vojáků. S ohledem na přihlášení rodiny k německé národnosti již v roce 1938, jí byl majetek na základě tzv. Benešových dekretů zkonfiskován. Choltický zámek je od roku 1947 v majetku obce.

3.3.2. *Správní, hospodářská a demografická charakteristika panství Choltice*

Městys Choltice, ležící zhruba patnáct kilometrů západně od Pardubic, představoval v době raného novověku centrum – svým rozsahem spíše menšího – panství, ke kterému do roku 1704 příslušelo 15 vesnic, z toho dvě pouze z části.⁶⁹⁰ Význam městečka dokládá udělené hrdelní právo, nejstarší záznam o hrdelním soudu však pochází až z roku 1652.⁶⁹¹

Z pohledu církevní správy se na panství vyskytoval jeden farní kostel (sv. Vavřince) ve vsi Svinčany, přičemž farnost, která u něho fungovala, duchovně zaopatřovala v podstatě celé dominium.⁶⁹² Dále se zde nacházely ještě filiální kostel sv. Matouše v Lipolticích, kaple Všech svatých ve Stojicích, kaple sv. Michala archanděla v Lepějovicích a nakonec zámecká kaple sv. Romedia v Cholticích, jejíž význam rostl především od 90. let 17. století, kdy se sem přesunula většina náboženského života včetně udílení svátostí, festivít spojených s fungováním zdejšího růžencového bratrstva⁶⁹³ založeného na popud hraběte Romedia Konstantina Thuna apod.⁶⁹⁴

---

⁶⁸⁹ Tamtéž.

⁶⁹⁰ Panství Choltice bylo v roce 1683 tvořeno městečkem Choltice a vesnicemi Luhy, Vodraný Veselí (z dílu), Chrtníky, Svinčany (fara), Stojice, Svojšice, Ledec, Holotín, Licomělice (z dílu), Lipoltice, Urbanice, Tupesy, Benešovice, Poběžovice, Loděnice. Viz NA v Praze, fond Stará manipulace, sign. R 109/45, kart. č. 2006, „urbár“ panství Choltice, 1683.

⁶⁹¹ KABELÁČ, K. *Choltická kronika vypráví*, s. 26.

⁶⁹² Bližší údaje o farnosti Svinčany včetně zpracovaného demografického výzkumu přináší HRADECKÝ, L. *Demografický vývoj farnosti Svinčany*.

⁶⁹³ K choltickému růžencovému bratrstvu více viz NEKVAPIL, Ladislav. Růžencové bratrstvo v Cholticích a perspektivy jeho výzkumu. In *Východočeský sborník historický* 23, 2013, s. 207–228.

⁶⁹⁴ Více informací k církevní správě na choltickém panství viz farářské relace z let 1677 a 1700. NA v Praze, fond APA I, sign. B11/17, zpráva farářů o stavu far z r. 1677, Chrudimsko, vikariát Litomyšl, Responsiones ad puncta et Rubricas Swinczanio, fol. 338–343; Tamtéž, sign. B13/15, zprávy farářů o stavu far z r. 1700, Chrudimsko, vikariát Chrudim, Choltice, fol. 62–71. Alespoň část edičně zpřístupnil KRÁSL, František (ed.). *Responsa ad 42 Puncta a consistorio archiepiscopali anno 1700 venerabili clero proposita*. I. Districtus Chrudimensis. Praha, 1904.

Jak již bylo uvedeno, choltické panství se územně rozrostlo na počátku 18. století, kdy v letech 1704 a 1707 Thunové přikoupili sousední statky Valy a Štěpánov. Na základě údajů tereziánského katastru můžeme tyto územní změny reflektovat. Panství nově tvořilo 18 vesnic, v průběhu 18. století se rozrostlo až na 23 poddanských vesnic.⁶⁹⁵

V roce 1683 bylo na panství evidováno celkem 153 usedlostí, z toho 32 pustých.⁶⁹⁶ Nejpočetnější skupinou usedlých hospodářů byli chalupníci (78), přičemž průměrná rozloha jejich pozemků činila 9,7 strychů. Sedláci a sousedí (v městečku Cholticích) coby nejvyšší sociální skupina tvořili druhou nejpočetnější kategorii usedlých (41) s průměrnou rozlohou polí 35,9 strychů. Na panství byla evidována pouze jedna zahradnická usedlost.⁶⁹⁷ Na základě údajů z berní ruly (1654) vypadala situace o téměř třicet let dříve velmi podobně. Tehdy bylo na dominiu vedeno celkem 156 usedlostí, z nich 41 pustých (22 selských a 19 chalupnických). Až na jednu vesnici byla orná půda na panství zařazena do první bonitní třídy, tedy k „*polím ourodným*“.⁶⁹⁸ Poněkud jinak už hodnotil kvalitu půdy tereziánský katastr (1748), který ji zařadil u většiny obcí do sedmé kategorie, medián byl pak roven třídě 6, což znamenalo, že z obilného výsevu měl být získán zhruba tříapůlnásobný výtěžek. Tereziánský katastr dále evidoval 5 řemeslníků v městečku Choltice a 24 řemeslníků vesnických. Vrchnost již v první polovině 18. století umožňovala usazování hospodářů na panské půdě, katastr uvádí devět nových domkářů. Poddaní byli nuceni vykonávat peší i potažní robotu po tři dny v týdnu, což bylo v této době srovnatelné s jinými dominiemi v Chrudimském kraji.⁶⁹⁹ Choltická vrchnost také hojně podnikala v rámci režijního hospodaření. Na panství fungovalo celkem devět poplužních dvorů zaměřených především na polní hospodářství a chov dobytka,⁷⁰⁰ nacházelo se zde rovněž 73 rybníků, vrchnost provozovala panský pivovar. Rozvoj dvorového hospodářství v průběhu 17. století je patrný i s ohledem na srovnání se stavem v roce 1620, kdy byly na Cholticích evidovány pouze tři panské dvory.⁷⁰¹ Nezanedbatelným příjmem velkostatku byly nájmy panské půdy, dobytka apod.⁷⁰²

Zajímavě, byť jistě značně nadneseně, popisuje mimořádně špatnou ekonomickou situaci poddaných, a naopak nadstandardní pomoc k nim směřovanou ze strany tehdejší

⁶⁹⁵ KABELÁČ, K. *Kronika městečka Choltic*, s. 241.

⁶⁹⁶ Jednalo se o 14 selských a 18 chalupnických gruntů.

⁶⁹⁷ NA v Praze, fond Stará manipulace, sign. R 109/45, kart. č. 2006, „urbár“ panství Choltice, 1683.

⁶⁹⁸ DOSKOČIL, K. (ed.). *Berní rula 2*, s. 281–282.

⁶⁹⁹ CHALUPA, A. et al. (edd.). *Tereziánský katastr*. Sv. 1, Rustikál, s. 298–299.

⁷⁰⁰ Jednalo se o dvory v Cholticích, Luhách, Svinčanech, Stojicích, Svojsčicích, Benešovicích, Štěpánově (po r. 1707), Valech (po r. 1704) a tzv. Horecký dvůr ležící nedaleko vsi Jedousov. K největším patřily dvůr v Cholticích (694 str. polí, 460 str. pastvin, 92,5 vozů luk), Svinčanech (412 str. polí) a ve Valech (359,2 str. polí). BURDOVÁ, Pavla et al. (edd.). *Tereziánský katastr český*. Sv. 3, Dominikál. Praha, 1970, s. 202–203.

⁷⁰¹ KABELÁČ, K. *Kronika městečka Choltic*, s. 31–35 (SÚA Praha, FDK VII, E–38).

⁷⁰² BURDOVÁ, P. et al. (edd.). *Tereziánský katastr český*. Svazek 3, Dominikál, s. 202–203.

vrchnosti, shrnutí majetkového přiznání choltického panství z dubna 1683, vytvořeného snad pro potřeby nového Kinského katastru, signovaného hrabětem Romediem Konstantinem Thunem: „*Uznáváje Já Mých poddaných na panství choltickém velkou chudobu, že jim dáleji do větších dluhův se uvozují [...], poněvadž oni z nedostatku jiných prostředkův jenom czo z vobilí /:jsouce panství ode všech silnic vzdálený:/ přiměřeně každý rok pro zhlédaný Contributi [...] do posledního zrna své obilí rozprodati musejí, a tedy zbavíce se i od těch prostředkův, chtějí vrchnost poddané na panství sobě zdržeti jim k seti každoročně, aby jejich role prázdna ladami neležely do 600 strychův obilí s špejcharu panského zapučiti, nemajíce svých potahův, aby sobě takové obilí do rolí zadělati mohli, voly tažné ze dvorův a krávy dojné pro obživení jejich vrchnost jim pronajímati musí, přitom že vrchnost k stavení zámeckému přidávající /:který by k jinému hospodářskému dílu se potřebovati měli:/ jimžto denně po 10 x [krejcarech] se platí a k takovému dílu se vybírají, který od žádných prostředkův Contributi vypravovati nemohů, od toho platu jim se k tomu dopomáhá, tak že kdyby vrchnost budoucně takovův pomoc od nich odňala, museli by větším dílem poddaní skrze obtěžování Executi pro jejich chudobu svých živností pustiti [...]*.”⁷⁰³ Čteme-li pak některé informace o přístupu a chování vrchností a zejména vrchnostenských úředníků k poddaným v této době na okolních panstvích,⁷⁰⁴ nemohli si choltičtí poddaní, snad jen kromě zmíněné chudoby, vlastně na nic stěžovat.

Dle poddanského soupisu z roku 1683 se na panství nacházely téměř výhradně jednoduché rodiny s jedním manželským párem (příp. ovdovělou osobou) a dětmi, z celkem 238 zaznamenaných domácností, u kterých ovšem nelze pro tento rok určit jejich sociální zařazení, se vyskytovaly kromě 16 nerodinných domácností pouze dva případy komplexní rodiny s výměnkem.⁷⁰⁵ K této situaci mohl do jisté míry přispět i vývoj po třicetileté válce, kdy s ohledem na množství pustých usedlostí – jak jsme uvedli již výše – nemusel být pro některé mladé rodiny problém obstarat si grunt. Určitou indicii v tomto ohledu přináší již citované majetkové přiznání panství z roku 1683, které uvádí 12 chalupnických a tři selské usedlosti nově osazené v letech 1674 až 1681. Tuto teorii by pochopitelně potvrdilo jen systematické studium pozemkových knih, nicméně skutečnost, že mladí lidé zakládající novou rodinu nemuseli nutně sdílet domácnost s rodiči (pokud nedědili grunt) nebo vstupovat

⁷⁰³ NA v Praze, fond Stará manipulace, sign. R 109/45, kart. č. 2006, „urbář“ panství Choltice, 1683, nefol.

⁷⁰⁴ Takovou reflexi například pro česká komorní panství v druhé polovině 17. století přináší MAUR, Eduard. K postavení poddaných na českých komorních panstvích po válce třicetileté. In *Sborník k 70. narozeninám doc. PhDr. Jaroslava Kašpara, CSc.* (Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 5, 1996). Praha, 1999, s. 143–153.

⁷⁰⁵ Použitá typologie vychází z členění dle MITTERAUER, M. *Historisch-anthropologische Familienforschung*, s. 26 nn. K jednoduchým rodinám byly přiřčeny rovněž manželské páry bez evidovaných dětí a vdovy/vdovci s dětmi.

do podružství, jelikož existoval zřejmě dostupný způsob pro jejich nové osazení, je třeba také brát v potaz. Větší váhu je však pochopitelně nutné přičítat dlouhodobému vývojovému trendu v utváření rodinného soužití na daném území a v rámci určitého kulturního okruhu.

To nás konečně zavádí ke stručnému zhodnocení demografických ukazatelů na choltickém panství, potažmo ve svinčanské farnosti, v letech 1684–1783. Určujícím faktorem je pro nás vývoj přirozeného přírůstku v průběhu sledovaného období (viz Graf 1), který byl ovlivněn několika demografickými krizemi, přičemž tu největší zcela jistě představoval velký hladomor let 1771–1772, který postihl v podstatě celé území Čech.⁷⁰⁶ Přesto Chrudimský kraj odolal hladomoru oproti jiným částem země poměrně dobře, alespoň jak ukazují zповědní seznamy pražské arcidiecéze.⁷⁰⁷ Přirozený přírůstek v záporných hodnotách byl na Cholticku zaznamenán již v roce 1770, vrcholu však dosáhl v roce 1772 (-219). Druhý nejvýraznější úbytek přirozenou měnou představoval rok 1758 (-183), který lze přisoudit událostem sedmileté války.⁷⁰⁸ Podobný vývoj v druhé polovině 18. století je možné sledovat i na nedalekých Zdechovicích.⁷⁰⁹ Přesto je nejvyšší nárůst sňatečnosti ve farnosti Svinčany spojen právě s lety 1750–1759.⁷¹⁰

---

⁷⁰⁶ K tomuto tématu blíže např. STEINBACHOVÁ, Lucie. Demografický vývoj za hladomoru v letech 1771–1772. In *Historická demografie* 25, 2001, s. 101–129; TÁŽ. Hladomor v letech 1771–1772. In *Demografie. Revue pro výzkum populačního vývoje* 44, 2002, č. 3, s. 188–196.

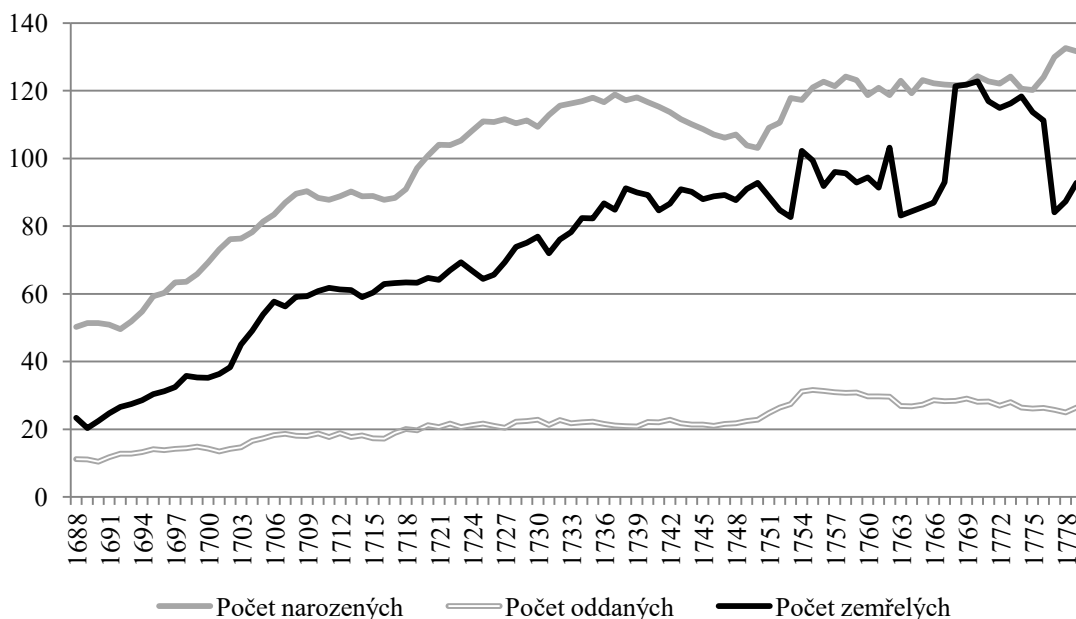
⁷⁰⁷ STEINBACHOVÁ, L. *Demografický vývoj za hladomoru v letech 1771–1772*, s. 111–113.

⁷⁰⁸ HRADECKÝ, L. *Demografický vývoj farnosti Svinčany*, s. 57–58, 66–68 (Příloha 1). K podobnému závěru dochází v případě městečka Pecka (okr. Jičín) VONDROUŠOVÁ, Petra. *Demografický vývoj městečka Pecka v 17. a 18. století*. Diplomová práce Katedry historických věd FF Univerzity Pardubice. Pardubice, 2008, s. 11, 80.

⁷⁰⁹ JIRÁSKOVÁ, Šárka. Demografický vývoj farnosti Zdechovice v 18. století. In *Historická demografie* 33, 2009, č. 1–2, s. 109–144, zde s. 138–143.

⁷¹⁰ HRADECKÝ, L. *Demografický vývoj farnosti Svinčany*, s. 16.

Graf 1: Vývoj počtu narozených, oddaných a zemřelých ve farnosti Svinčany v letech 1684–1783 (devítileté klouzavé průměry)

Zdroj: HRADECKÝ, Lukáš. *Demografický vývoj farnosti Svinčany v letech 1684–1783*. Bakalářská práce Ústavu historických věd FF Univerzity Pardubice. Pardubice, 2016, s. 58 (Graf 9).

Navzdory nepříznivému demografickému vývoji v druhé polovině 18. století byl na panství Choltice z dlouhodobého hlediska zaznamenán výrazný populační růst, kde nejprogressivnějšími a zároveň největšími lokalitami byly městečko Choltice (1 583 narozených v letech 1684–1783), jako správní středisko dominia, a ves Svinčany (1 012 narozených ve stejném období), coby sídlo farnosti.⁷¹¹ Právě tato důležitá centra včetně dalších obcí sdružených do dvou největších rychet na choltickém panství se staly předmětem našeho dalšího studia věnujícího se problematice čeledi a reflexi různých aspektů čelední služby, jehož výsledky podrobněji prezentujeme na následujících řádcích.

3.3.3. Sociální stratifikace sloužících a základní parametry čelední služby

Výsledný obraz čelední služby na panství Choltice v raném novověku na základě analýzy poddanských seznamů může být poměrně přesný, zvláště pro období 17. století, resp. pro námi sledovaná léta 1681–1700, kdy se kvalita zmíněného pramene v kontextu analogických dokumentů z jiných lokalit jeví jako opravdu mimořádná. V dalším období, které jsme zvolili ke komparaci se situací na konci 17. století, a sice roky 1765–1784, již informace obsažené v poddanských soupisech nejsou tak obsáhlé či podrobné, jak bychom si

⁷¹¹ Tamtéž, s. 68 (Příloha 2).

přáli. Je zde přeci jen patrná o něco menší snaha vrchnostenských úředníků o evidenci všech užitečných poznámek, které nám pomáhají jednoznačně identifikovat podstatné parametry týkající se čelední služby. Přesto však i v tomto druhém časovém úseku zůstává kvalita *mannschaftsbuchů* na velmi dobré úrovni.

Prvním a zcela základním aspektem, kterému se budeme věnovat, je kvantifikace sloužících v námi sledovaném prostoru v dané době. Jak jsme již výše uvedli, k výzkumu jsme zvolili dvě nejvýznamnější rychty nacházející se na panství Choltice – choltickou a svinčanskou, kde pro první období let 1681–1700 můžeme každoročně pracovat se vzorkem zhruba 90–130 osob sloužících včetně řemeslného dorostu, tedy učňů a tovaryšů, pro následující časový úsek (1765–1784) se jedná cca o 120–190 případů. Do následující tabulky (Tab. 7) jsme zpracovali přehled věkové stratifikace čeledi, rozdělené podle věku a typu služby, ve které se sloužící nacházeli v roce 1690 a 1775. Tyto roky byly zvoleny ze dvou důvodů a budeme s nimi pracovat i na dalších místech; jednak představují téměř „ideální“ střed sledovaných period (s ohledem na sudý počet let přesný střed zvolit nelze), jednak nebyla tato léta poznamenána žádnou výraznou demografickou krizí, která by stav čeledi výrazně ovlivňovala.

Z tabulky je zřejmé, že oproti roku 1651, kdy jsme situaci sloužících vyhodnocovali na základě údajů soupisu obyvatel podle víry, došlo k výraznému posunu věku sloužících ve všech kategoriích k vyšším hodnotám. Jak na konci 17. století, ale ještě více v druhé polovině 18. století, můžeme pozorovat trend „stárnutí“ čeledi, který například rakouský historik Franz Eder dává do souvislosti s proměnami sociálních struktur, kdy tento postupný proces značí mimo jiné u části sloužících přeměnu dočasného charakteru čelední služby v trvalou⁷¹² (ve smyslu *lifetime servants* jako protiklad k *life-cycle servants*).⁷¹³ Podobný model stárnutí byl v minulosti doložen i v Salzburgu mezi lety 1647–1790.⁷¹⁴ S tím zcela koresponduje nezanedbatelný růst zastoupení čeledi ve věkových kategoriích nad 30 let, ve kterých se v polovině 17. století čeled' prakticky nevyskytovala.⁷¹⁵ V 90. letech již tvořila více než 11 % sloužících, v 70. letech 18. století již téměř 18 %. Zde můžeme kromě zmíněného

---

⁷¹² Více viz EDER, F. *Geschlechterproportion und Arbeitsorganisation*, s. 53, který tvrdí, že by bylo chybou považovat dětství, resp. dospívání a čelední službu za shodné fáze životního cyklu, jelikož v 18. a na počátku 19. století výrazně narůstá podíl čeledi ve vyšších věkových kategoriích. V české historiografii na tuto problematiku upozornil HORSKÝ, J. *Příspěvek ke studiu venkovské poddanské čeledi*, s. 145.

⁷¹³ Nečetné případy těch, kteří nikdy nevstoupí do mnaželství a zůstávají trvale ve službě (*lifetime servants*). LASLETT, Peter. The Institution of Service. In *Local Population Studies* 40, 1988, s. 55–60, zde s. 57–58. Obecný trend stárnutí venkovské i městské čeledi ve střední Evropě bez ohledu na pohlaví zmiňuje i FAUVE-CHAMOUX, A. *Revisiting Domestic Service*, s. 80.

⁷¹⁴ MITTERAUER, M. *Servants and youth*, s. 16–17.

⁷¹⁵ Tento trend je doložen v jiných evropských lokalitách, kde došlo ke komparaci věkové struktury čeledi v 17. a 18. století. Viz např. MITTERAUER, M. *Sozialgeschichte der Familie*, s. 64–65 (Tabelle 1).

„stárnutí“ čeledi odkázat na další aspekty, a to v první řadě na demografické poměry po třicetileté válce, kdy došlo ke značnému úbytku dospělé složky populace, což by mohlo jistě podstatně zkreslit situaci zobrazenou soupisem podle víry, v druhé řadě na zvyšující se počet tzv. věčných tovaryšů, pro něž se mistrovství, s ohledem na uzavřenost cechovních organizací, v daném oboru stávalo čím dál hůře dosažitelnou metou (i přes jistou snahu o reformu cechovní organizace ve 30. letech 18. století) a kteří tím pádem většinu života setrvali na tomto profesně-sociálním stupni. Přesto většina čeledi nadále zůstávala ve věkové kategorii 15–24 let (cca 60 %),⁷¹⁶ což koresponduje s dobovým sňatkovým věkem.⁷¹⁷ Právě sňatkem totiž byla čelední služba, jak ukážeme dále, ve většině případů ukončena.

Takovou praxi potvrzuje i J. Schlumbohm v severoněmecké farnosti Belm. Sice tam oproti Cholticím zůstával podíl čeledi od poloviny 17. do poloviny 19. století prakticky konstantní (asi 1/8 všech obyvatel), téměř všichni však uzavírali sňatek a v podstatě nikdo nezůstával ve statusu čeledi, jejíž věk de facto nepřesahoval 30 let (86 % mužů a 89 % žen bylo mladších).⁷¹⁸ Tento model by ovšem jen těžko obstál v kontextu zmíněné teorie „stárnutí čeledi“.

Zajímavá je stratifikace sloužících podle věku a pohlaví s ohledem na typ služby (poddanská, dvorská, zámecká, jiná, řemeslo). Nebudeme-li nyní brát v potaz učně a tovaryše, jeví se zastoupení ženské a mužské čeledi na choltickém panství v prvním sledovaném období vcelku vyrovnaně, s tím, že ženská čeleď převažovala v poddanské službě (31:27 %),⁷¹⁹ naopak v panské službě (dvorská, zámecká) jasně dominovali muži (15:6 %).⁷²⁰ Tento nepoměr se v následujícím století začal zřetelně vyrovnávat, rapidně však ubyl celkový počet sloužících ve dvorské a zámecké službě. Zatímco v případě služby zámecké lze situaci vysvětlit zčásti nižší potřebou některých profesí s ohledem na to, že vrchnost na panství nepobývala, ale po většinu roku se zdržovala ve Vídni, zčásti pak zaměstnáváním sloužících osobně svobodných či cizopanských, jejichž jméno se v poddanských soupisech neobjevuje. Převaha mužské čeledi ve dvorech ještě ve druhé polovině 17. století byla dána způsobem dvorového hospodaření, kdy na poplužních dvorech dominoval spíše tažný dobytek včetně

---

⁷¹⁶ V raně novověké Evropě se děti mladších 15 let nacházelo ve službě jen velmi vzácně nad 15 %, což koresponduje i s výsledky našeho výzkumu. Viz FAUVE-CHAMOIX, A. *Revisiting Domestic Service*, s. 77.

⁷¹⁷ Obdobný stav pro panství Horní Police v první třetině 18. století rovněž konstatuje PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, M. *Život poddaných v 18. století*, s. 287. Pro jihočeská panství dokládá stejný trend GRULICH, J. *Populační vývoj a životní cyklus*, s. 207.

⁷¹⁸ SCHLUMBOHM, J. *Lebensläufe, Familien, Höfe*, s. 221–224.

⁷¹⁹ Převahu sloužících dívek na panství Slavkov u Brana dokládá i V. Slováková, stav přitom dává do souvislosti s omezenými možnostmi žen ve srovnání s muži (řemeslo, vojna). SLOVÁKOVÁ, V. *Služba v městském a venkovském prostředí*, s. 283.

⁷²⁰ Ve dvorech se zpravidla odehrávala těžší práce s potahem, která předpokládala fyzicky zdatné pracovníky.

koní, což se v následujícím století začíná výrazně měnit (viz Tab. 8). Držení koňských potahů se s ohledem na maximalizaci výnosů panství stávalo pro vrchnostenskou kasu nerentabilní, a proto byla práce s potahem na panské půdě stále více přenášena na poddané v rámci jejich robotních povinností. Vrchnost se tak ve dvorech postupně zbavovala potahů,⁷²¹ a pokud už zde nějaké zůstaly, jednalo se ve většině případů o voly. Ty totiž bylo možné, na rozdíl od koní, i po jejich „dosloužení“ lépe zpeněžit, ať už prodejem poddaným nebo řezníkovi.⁷²² Již v roce 1713 se v panských dvorech nacházelo o pětinu méně potahů než v roce 1685.⁷²³

---

⁷²¹ V. Černý uvádí, že již počátkem 17. století se začaly některé vrchnosti zbavovat nejen vlastních potahů, ale i čeledi, přičemž veškerou práci na panském přenesly na robotníky. ČERNÝ, V. *Hospodářské instrukce*, s. 108. Růst robotních povinností je dle E. Maura možné sledovat na českých komorních panstvích již od 70–80. let 16. století. MAUR, Eduard. *Nepokoje na českých komorních panstvích – prolog k nevolnickému povstání roku 1680*. In *Středočeský sborník historický* 9, 1974, s. 65–89, zde s. 68.

⁷²² Již v roce 1672 byl počet panských potahů ve dvorech o polovinu nižší než na počátku třicetileté války, tento trend pokračoval i v následujícím období. KABELÁČ, K. *Kronika městečka Choltic*, s. 86, 136.

⁷²³ Tamtéž, s. 136.

Tab. 7: Struktura sloužících dle věku a pohlaví na panství Choltice (rychta choltická a svinčanská) v letech 1690 a 1775

1690		do 10 let		10–14 let		15–19 let		20–24 let		25–29 let		30–34 let		> 35 let		Celkem		
		počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	
Poddanská služba	žena	–	–	6	5,2	13	11,3	9	7,2	5	4,3	2	1,7	1	0,9	36	31,3	
	muž	–	–	8	7,0	10	8,7	8	7,0	2	1,7	3	2,6	–	–	31	27,0	
Panská služba	dvorská	žena	–	–	–	–	2	1,7	2	1,7	2	1,7	–	–	1	0,9	7	6,1
		muž	–	–	–	–	3	2,6	8	7,0	3	2,6	–	–	3	2,6	17	14,8
	jiná	žena	–	–	1	0,9	–	–	–	–	2	1,7	–	–	–	–	3	2,6
		muž	–	–	1	0,9	3	2,6	1	0,9	2	1,7	–	–	1	0,9	8	7,0
Učni a tovaryši		–	–	1	0,9	4	3,5	4	3,5	2	1,7	1	0,9	1	0,9	13	11,3	
Celkem		–	–	17	14,8	35	30,4	32	27,8	18	15,7	6	5,2	7	6,1	115	100	
1775		do 10 let		10–14 let		15–19 let		20–24 let		25–29 let		30–34 let		> 35 let		Celkem		
		počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	
Poddanská služba	žena	–	–	1	0,8	12	10,1	15	12,6	8	6,7	3	2,5	3	2,5	42	35,3	
	muž	–	–	4	3,4	15	12,6	12	10,1	6	5,0	1	0,8	2	1,7	40	33,6	
Panská služba	dvorská	žena	–	–	–	–	2	1,7	2	1,7	3	2,5	1	0,8	–	–	8	6,7
		muž	–	–	–	–	–	–	4	3,4	1	0,8	–	–	6	5,0	11	9,2
	jiná	žena	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
		muž	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	1,7	2	1,7
Učni a tovaryši		–	–	–	–	4	3,4	6	5,0	3	2,5	3	2,5	–	–	16	13,4	
Celkem		–	–	5	4,2	33	27,7	39	32,8	21	17,6	8	6,7	13	10,9	119	100	

Na základě uvedeného počtu čeledi včetně její specializace v choltickém dvoře v roce 1695 při srovnání se stavem v roce 1777 (Tab. 8), je naznačená situace jasně patrná. Ačkoliv se na konci 17. století ve dvoře v nejvyšším počtu nacházeli pracovníci s koňským (4 pacholci a 4 pohůnci) a dále s volským potahem (2 pacholci a 2 pohůnci), o osmdesát let později byl stav poněkud odlišný, jelikož zde zůstaly jen dva volské potahy. Počet mužské a ženské čeledi se tak prakticky vyrovnal, na personální skladbě ženských sloužících (děveček) se v podstatě nic nezměnilo.⁷²⁴ Na panství Slavkov v druhé polovině 18. století již dvorská čeleď ženského pohlaví dokonce dominovala.⁷²⁵ Pracovní náplň žen byla v mnohem větší míře péče o užitkový hovězí dobytek, který vrchnost ve dvorech začala hojně chovat z jednoho prostého důvodu. Zatímco koně, které pomáhaly zajišťovat orbu a obecně představovaly důležitý prvek polního hospodářství, dodávali do dvorů v rámci potažní roboty poddaní, užitkový hovězí dobytek chovaný ve dvorech byl pronajímán rovněž poddaným, kteří si vlastní krávy a jalovice už nemohli dovolit.⁷²⁶ Tím opět narůstal zisk vrchnostenské pokladny na úkor znevolňovaného obyvatelstva. Navíc to pro vrchnost znamenalo výrazné personální úspory, jelikož osazenstvo dvorů z původního počtu ve druhé polovině 17. století kleslo v následujícím období zhruba na polovinu, asi třetinová úspora na mzdách dvorské čeledi s tím tedy úzce souvisí. Problematiku mezd čeledi však pojednáme samostatně.

Tab. 8: Počty sloužících a jejich mzdy v choltickém dvoře v letech 1695 a 1777⁷²⁷

dvůr Choltice	1695		1777	
	počet sloužících	mzda (zl.)	počet sloužících	mzda (zl.)
šafář	1	14	1	12
šafářka	1	8	1	8
pacholek při koních	4	11	–	–
pohůnek při koních	4	8	–	–
pacholek při volech	2	11	2	11
pohůnek při volech	2	8	2	11
děvečka	6	8	5	8
pasáček	1	6	1	8
sviňák	1	6	–	–
řezač slámy	1	4	–	–
Celkem	23	84	12	58

⁷²⁴ Zvyšování počtu ženské čeledi v panských dvorech v 17. století konstatuje i LENDEROVÁ, M. a kol. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 384.

⁷²⁵ SLOVÁKOVÁ, V. *Služba v městském a venkovském prostředí*, s. 285.

⁷²⁶ KABELÁČ, K. *Kronika městečka Choltic*, s. 116.

⁷²⁷ Zdroj: SOA Zámorsk, VS Choltice, inv. č. 1506, kn. č. 1312, Mzdová tabele (Lohnregister), 1695; KABELÁČ, K. *Kronika městečka Choltic*, s. 275.

Výrazný přesun čeledi do poddanské služby je tak vcelku logický a poukazuje na skutečnost, že vrchnost byla schopna zajistit dostatek pracovní síly pro své hospodářské aktivity z jiných, pro ni ekonomičtějších zdrojů, kterým byla v 18. století zejména stále se zostřující robotní povinnost. Převaha ženské složky sloužících je pak důsledkem několika faktorů. Jednak je to odchod více mladých mužů v 18. století do vojenské služby, ať už byli k tomuto kroku přinuceni vrchností, která měla za povinnost dodat určený počet rekrutů (např. v roce 1779 to bylo 11 mužů),⁷²⁸ nebo odcházeli na vojnu sami (většinou vstoupili do armády po předchozím zběhnutí z panství), jednak ekonomickými faktory, kdy děvečka byla pro řadu hospodářů s ohledem na téměř poloviční mzdu oproti mužům přece jen levnější variantou služebního personálu (především v případě držitelů drobnějších usedlostí), jemuž se značný podíl mzdy navíc vyplácel v naturální podobě (plátno, boty). Jejich kapacita k výkonu lehčích variant robotních prací, ke kterým byla čeleď poddanskými zaměstnavateli velmi hojně využívána, přitom plně dostačovala (pomoc při senoseči, pletí apod.).⁷²⁹ Pokud bychom se pohybovali v městském prostředí, růst počtu ženské čeledi by bylo možné interpretovat v souvislosti s rostoucím společenským postavením měšťanských vrstev, kde čím dál více domácích prací vykonával služebný personál, tedy děvečky.⁷³⁰

Naznačený trend charakteristický zvyšujícím se podílem ženské čeledi v poddanském (i vrchnostenském) hospodářství 18. století však zcela nekoresponduje s dosavadními tvrzeními, kdy naopak „standardní“ převaha mužské čeledi na venkově je interpretována jako doklad vysokého robotního zatížení poddaných,⁷³¹ jak je prezentováno například v rámci výzkumu jihočeských panství.⁷³² Tyto závěry však ne zcela pregnantně respektují v čase se měnící ekonomické požadavky státu a vrchností na jedné straně, a stav ekonomiky poddaných na straně druhé. Zatímco v roce 1660 představoval roční peněžní odvod (plat) choltického poddaného (přepočteno na jednoho osedlého) zhruba 25 zl. 12 kr., v roce 1685 to bylo již 30 zl. 4 kr. a v roce 1756 dokonce 54 zl. 50 kr.⁷³³ V případě námi prováděného výzkumu se tedy ukazuje trend poněkud odlišný.

⁷²⁸ KABELÁČ, K. *Kronika městečka Choltic*, s. 275.

⁷²⁹ Na panství Liběchov ve středočeském kraji musel chalupník kolem roku 1771 posílat na sena a otavy „malého robotníka“, dítě ve věku 6–8 let. Viz SVOBODA, Jiří. Feudální závislost poddaných na české vesnici v době tereziánské. In *Příspěvky k dějinám rolnických hnutí v 18. století* (Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 3). Praha, 1969, s. 71–106, zde s. 83.

⁷³⁰ LENDEROVÁ, M. et al. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 382.

⁷³¹ MAUR, E. *Das Gesinde in Böhmen in der Frühen Neuzeit*, s. 91.

⁷³² GRULICH, J. *Populační vývoj a životní cyklus*, s. 207–208.

⁷³³ Zmíněné peněžní částky obsahují tři složky, a sice roční úrok vrchností (ten se v podstatě neměnil, činil zhruba 7,5 zl.), kontribuční daň, která se zvyšovala nejvíce (11 zl. 42 kr. – 42 zl. 32 kr. 3 d.) a průměrnou splátku poddanské nemovitosti (5–7 zl.). Kontribuce se samozřejmě zvyšovaly v souvislosti s válečnými konflikty, rok 1748 zde představoval naprostý extrém (64 zl. 7 kr.). Blíže viz KABELÁČ, K. *Kronika městečka Choltic*, s. 85,

Vývoj čelední služby na Cholticku jsme však sledovali v období, které se vyznačuje poměrně radikální změnou právního systému, resp. poddanského práva, jelikož v roce 1781 bylo patentem Josefa II. zrušeno nevolnictví. Co tento akt pro běžného člověka, potažmo tehdejšího sloužícího znamenal z formálního hlediska, jsme popsali v předchozí části práce věnované vývoji právního postavení námezdně pracujících. Ono zrušení nevolnictví a nové nastavení poměrů sloužících na základě přepracovaných čeledních řádů pro městskou a venkovskou čeládku z roku 1782 přinášelo do praktické roviny ještě jeden podstatný faktor, který mohl mj. výrazně ovlivnit počet panské čeledi, a to je zrušení povinné (nucené) vrchnostenské služby. Podíváme-li se na následující tabulku (Tab. 9) a připojený graf (Graf 2), dokumentující vývoj počtu dvorské čeledi tři roky před a tři roky po zrušení nevolnictví, vidíme skutečně výrazný pokles osob odcházejících sloužit do dvorů. Co však mírně zaráží či překvapuje, je okamžik onoho zlomu, který kupodivu nenastává až v roce 1782, tedy po vydání patentu o zrušení nevolnictví, nýbrž již rok předtím. V této souvislosti připomeňme, že poddanské seznamy byly sestavovány na daný rok, tedy dopředu, nikoliv zpětně, což by ani v dané době nedávalo smysl. Víme však, že po polovině 18. století vrchnost netrpěla nedostatkem sloužících pro své podniky, dokonce od čeledínů, kteří chtěli odejít do služby na jiné panství, vybírali úředníci místo 1,5 zlatého 1 zlatý, aby podpořili zaměstnanost mladých lidí, jejichž práce na panství nebylo aktuálně třeba.⁷³⁴ Propad sloužících odcházejících do dvorské služby je nicméně oproti přelomu 70. a 80. let patrný i v letech 1783 a 1784, nicméně vliv legislativních změn je v tomto případě poměrně diskutabilní a budeme se mu věnovat ještě v dalších částech práce.

Tab. 9: Vývoj počtu čeledi v dvorské službě na panství Choltice (rychta choltická a svinčanská) v letech 1778–1784

	1778	1779	1780	1781	1782	1783	1784
Ženy	8	11	8	4	7	4	8
Muži	12	11	17	12	9	7	6
Celkem	20	22	25	16	16	11	14

117, 115, 239. K finančnímu rozvratu poddaných na Chlumecku v době válek o rakouské dědictví VALENTA, Aleš. Finanční ztráty chlumeckého panství v důsledku slezských válek (1740–1745). In *Východočeský sborník historický* 9, 2000, s. 11–39, zde zejm. s. 15–16.

⁷³⁴ KABELÁČ, K. *Kronika městečka Choltic*, s. 231 (ZA h. a. 24).

Graf 2: Vývoj počtu čeledi v dvorské službě na panství Choltice (rychta choltická a svinčanská) v letech 1778–1784

Nemusíme však zůstat jen u reflektování změn, ke kterým v 18. století docházelo v organizaci práce a zajišťování zaměstnanců pro potřeby vrchnostenského hospodářství. Úbytek čeledi je zřejmý v obecné rovině, vztáhneme-li její počet k celkovému počtu obyvatel na panství evidovaných a zároveň (s největší pravděpodobností) i přítomných, tedy nepočítáme-li osoby, o jejichž výskytu neměla vrchnostenská správa z dlouhodobého hlediska žádný přehled a které v řadě případů již zřejmě ani nežily. Takový poměr nám ukazuje následující tabulka (Tab. 10). Sondy jsme v tomto případě provedli na počátku a na konci sledovaného období, tedy v letech 1681 a 1784. Populační růst choltického panství za necelé století byl velmi výrazný, počet obyvatel se zde prakticky zdvojnásobil, přičemž více lidí přibývalo na venkově, než v městečku. Celé dominium včetně městečka Choltic vykazovalo silně zemědělský ráz, kdy většina choltických sousedů se kromě řemeslné živnosti věnovala zemědělství, naopak pro řadu vesnických rolníků představovalo řemeslo důležitý doplňkový zdroj obživy. Níže sledované faktory se totiž v případě městského a venkovského prostoru choltického panství lišily jen minimálně, zajímavější jsou proměny v čase.

Zatímco v poslední třetině 17. století tvořil podíl osob nacházejících se aktuálně ve službě necelých 16 %, což je v porovnání s výsledky výzkumů v jiných českých lokalitách o něco více (E. Maur uvádí průměrný podíl čeledi okolo 11 %),⁷³⁵ o století později klesnul o

⁷³⁵ Viz MAUR, E. *Čeled' a tovaryši*, s. 111 (Tab. 4). Běžně se však po třicetileté válce pohyboval podíl čeledi včetně učňů a tovaryšů na celkovém počtu obyvatel na českých panstvích mezi 10–20 %, v protoindustriálních oblastech zpravidla mezi 5–10 %. Srovnání různých lokalit provedla také PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, M. *Život poddaných v 18. století*, s. 295–296. Na moravském panství Slavkov se v poslední třetině 18. století ve

celých 6 %. Díky možnosti studia průběhu čelední služby zjišťujeme, jaký podíl svobodných osob, které nakonec uzavřely sňatek nebo převzaly usedlost jako svobodní (takových případů však nebylo mnoho), v průběhu svého života absolvoval alespoň jeden rok služby. V letech 1681–1700 se jednalo o zhruba 71 % mladých lidí, dalších 12 % odcházelo do učení. Pouze 17 % osob se tak služba v tomto období nedotkla, jednalo se především o děti sedláků. O necelé století později (1765–1784) absolvovalo službu už jen 56 % dívek a chlapců, přičemž téměř 19 % mladých mužů odcházelo do řemesla. Doma až do svatby pak zůstávala čtvrtina dětí, které nikdy neodešly sloužit z domácnosti otce.

Podíváme-li se i na další faktory, začíná nám být situace vcelku jasná, a to především v souvislosti s výše uvedenými skutečnostmi, které na jedné straně dokládají pokles zájmu velkostatku o poddanskou čeleď, na druhou stranu však vzrůstající požadavky na robotní práci poddaných. Zatímco v roce 1681 evidujeme zhruba 37 % neprovdaných a neženatých dětí, které zůstávaly v domácnosti svého otce, do roku 1784 tento podíl vzrostl o téměř 10 %. Ještě více pak danou problematiku osvětluje podíl čeledi na všech svobodných (neprovdaných/neženatých) dětech, který se ve druhé polovině 18. století zredukoval skoro na polovinu (z 28,7 na 15,6 %).⁷³⁶ O čeleď tedy neztrácela zájem pouze vrchnost, ale rovněž poddanští zaměstnavatelé.

Výsledek tohoto procesu měl přitom čistě ekonomické pozadí. Na jednu stranu snaha velkostatku po maximalizaci zisků z režijního hospodaření, které bylo dosahováno systematickým zvyšováním robotních i „peněžních“ povinností poddaných, což vedlo ke snižování nákladů šlechty, na druhou stranu tíživé finanční poměry nedovolovaly poddaným zaměstnávat námezdní pracovníky a k plnění svých robotních povinností i obhospodařování svých gruntů stále více využívali jen vlastních potomků, které stejně jako čeleď museli živit a poskytovat jim střechu nad hlavou, odpadala však jedna důležitá věc, a to výplata mzdy. Pokud navíc měla být mzda placena v hotových penězích (především u mužských sloužících), nastával problém, jelikož poddaní v této době hotovostí disponovali jen ve velmi omezené míře. Proto, neobešel-li se rolník bez další pracovní síly, najímal si z výše zmíněných důvodů především ženskou čeleď (nižší mzda, částečně placená v deputátu). Na některých panstvích je také doložena čeleď najímaná speciálně k vykonávání robot – tzv. *robotníci*, jejichž mzda

---

venkovském prostředí nacházelo 8 % osob odcházejících do služby a 4 % chlapců odcházejících do učení. Podíl venkovské čeledi se zde však stále snižoval (6 % v roce 1802). Viz SLOVÁKOVÁ, V. *Služba v městském a venkovském prostředí*, s. 281–283.

⁷³⁶ Zmíněný poměr je kauzální. Jak dokládá pro severoněmeckou farnost Belm v 18. století J. Schlumbohm, s rostoucím počtem dětí nad 14 let v domácnosti výrazně klesá počet čeledi, což platí v případě synů i dcer. Tyto děti v podstatě přebírají funkci sloužících. SCHLUMBOHM, J. *Lebensläufe, Familien, Höfe*, s. 216–219 (Tabelle 4.04).

byla, s ohledem na nižší požadavky na jejich kvalitu a náročnost vykonávané práce, výrazně nižší (o 50 % nižší než u *pacholka*).⁷³⁷

Tab. 10: Podíl čeledi a svobodných dětí na celkovém počtu obyvatel na panství Choltice (rychta choltická a svinčanská) v letech 1681 a 1784

	Počet evidovaných obyvatel		Podíl čeledi na celkovém počtu obyvatel (%)		Podíl svobodných dětí zůstávajících při rodičích na celkovém počtu obyvatel (%)		Podíl čeledi na všech neprovdaných/neženatých dětech (%)	
	1681	1784	1681	1784	1681	1784	1681	1784
městečko*	202	334	14,9	8,7	33,7	46,1	28,4	15,4
venkov*	300	664	16,3	9,3	38,7	45,9	28,8	15,7
celkem	502	998	15,7	9,1	36,7	46,0	28,7	15,6

* S ohledem na evidenci vdov a sirotek vždy zvlášť pro celou rychtu a bez bližšího uvedení jejich bydliště nejsme na základě poddanských seznamů schopni určit přesný poměr mezi počtem obyvatel v městečku Cholticích a ve vsích. Vdovy a sirotky choltické rychty jsme tak rozdělili v poměru 50:50 % mezi městečko a vsi.

Zabýváme-li se zde sociálními aspekty čelední služby, musíme se zmínit jednak o sociálním původu osob vstupujících do služby, jednak nás bude zajímat i společenské postavení jejich zaměstnavatelů. Dle předpokladů pocházela většina sloužících z kategorie sirotek⁷³⁸ a „ouhonků“ (Tab. 11), tedy nemanželských dětí, jejichž původní sociální postavení není možné jednoduše určit bez rozsáhlého retrospektivního studia poddanských soupisů. Většina sirotek až na výjimky však ztrácela výhody sociálního postavení svých zemřelých otců, protože byla nucena často odejít s matkou do podruží. Pokud selská usedlost nebyla poddaným zakoupena, resp. zcela splacena, a ovdovělá žena nebyla schopna samostatně hospodařit a plnit veškeré z ní plynoucí závazky (roboty, peněžní úrok a splátky nemovitosti), vrchnost na ní po smrti původního držitele mohla osadit jiného hospodáře a vdova s dětmi pak často končila právě v podruží.⁷³⁹ O dalším osudu sirotek rozhodovala vrchnost spravující do doby jejich dospělosti (a zpravidla sňatku) tzv. sirotčí peníze, a především ve starším období je hojně využívala ke službě ve svých dvorech a podnicích, tvořili tak jakousi stabilní zásobu pracovní síly každého dominia.⁷⁴⁰ V letech 1681–1700 absolvovalo na Cholticku službu 97 %

⁷³⁷ KŘIVKA, J. *Mzdové poměry poddanské čeledě po třicetileté válce*, s. 102.

⁷³⁸ Naprostá převaha sloužících sirotek byla zjištěna i na panství Slavkov v druhé polovině 18. století. SLOVÁKOVÁ, V. *Služba v městském a venkovském prostředí*, s. 283.

⁷³⁹ KABELÁČ, K. *Kronika městečka Choltic*, s. 95–96.

⁷⁴⁰ V. Slováková hovoří o ekonomické a edukační motivaci mladých lidí sloužit. Nelze však souhlasit s jejím tvrzením, že za motivací vstupu do služby v případě osiřelých dětí stály faktory ekonomické, narozdíl od dětí neosiřelých, u nichž převažovaly faktory edukační. Pohnutky ekonomické, ať už se jednalo o finanční poměry rodiny či jednotlivce, hrály u mladých lidí vždy primární roli, navíc většina z nich zřejmě ani neměla na výběr. SLOVÁKOVÁ, V. *Služba v městském a venkovském prostředí*, s. 283. Zajímavou teorii naopak nastínila S. M. Cooper, která zdůraznila výraznou roli čeledi ve vzdělávání zejména zaměstnavatelových dětí. COOPER, S. M.

sirotků, 3 % odcházela do učení. To znamená, že v případě osiřelých dětí v této době v podstatě neexistovala možnost vyhnout se službě nebo její alternativě. O téměř století později, v letech 1765–1784, prošlo za svůj život čelední službou celkem 62 % sirotků, 22 % bylo umožněno vstoupit do učení a zbytek (16 %) až do svatby zůstal u jednoho ze svých žijících rodičů. V tomto ohledu se tedy jedná o zcela zásadní posun, který souvisí s výše popisovanými změnami.

Jak jsme již naznačili, zcela výjimečně se v 17. století stávalo, že osiření otevřelo dítěti jinou cestu, například ke studiu či řemeslu, aniž by se tak nedělo z potřeb a rozhodnutí vrchnosti.⁷⁴¹ Jeden takový případ za zmínku stojí. Týká se jistého Filipa Tesánka (*1678) z Choltic, který po svém zemřelém otci zdědil nemalou hotovost, což už samo o sobě nebylo věcí zdaleka obvyklou. Jeho matka s vrchnostenskými úředníky dojednala propuštění syna na církevní studia, nejprve v roce 1690 ke svému strýci, jenž zastával post děkana v Chlumci nad Cidlinou, zřejmě již o rok později však odjel do Litomyšle, kde v piaristické koleji získal za 32 zl. 33 kr. (za stravu a útraty) během let 1691–1693 vzdělání. Následně se v Heřmanově Městci vyučil krejčím a do roku 1699 byl jako tovaryš na vandru v Praze. Po návratu do Choltic mu vrchnost ze sirotčí pokladny po odečtení všech výloh vyplatila částku 196 zl. 52 kr. Jeho matka v Cholticích zakoupila dům, ve kterém se usadila i se synem, jenž pak dokonce řadu let vykonával v městečku funkci primátora.⁷⁴²

Pokud se vrátíme k sociálnímu původu sloužících, kromě sirotků, kteří tvořili zhruba 65% podíl veškeré čeledi (počítáno bez učňů a tovaryšů), zaujímali druhou nejpočetnější kategorii podruzi a nájemníci, jejichž děti odcházely sloužit asi v 21 % případů.⁷⁴³ Zároveň se jich nejvíce do podruží uchylovalo po službě, což je vidět na výrazně rostoucí podružské vrstvě již v poslední třetině 17. století.⁷⁴⁴ Nejméně čeledi se zcela logicky rekrutovalo z chalupníků a zejména sedláků, kde byla většina potomků zapojena do hospodaření vlastního otce. Zatímco chlapci se zabývali těžší fyzickou prací (orba, sklizeň, mlácení obilí apod.) a teoreticky se připravovali na převzetí gruntu (v této době dědil nejmladší syn, jehož pozice

---

Servants as Educators in Early-Modern England. Podobně také SARTI, Raffaella. *Dangerous Liaisons: Servants as 'Children' Taught by their Masters and as 'Teachers' of their Masters' Children (Italy and France, Sixteenth to Twenty-first Centuries)*. In Tamtéz, s. 565–587.

⁷⁴¹ Kolem roku 1690 dal vrchnostenský úřad vyučit v Čáslavi 12 poddanských chlapců na své náklady (12 zlatých) zednickému a kamenickému řemeslu. Tito chlapci měli následně zajišťovat stavební aktivity vrchnosti na choltickém panství. Tamtéz, s. 98.

⁷⁴² Tamtéz, s. 97.

⁷⁴³ Na panství Horní Police vstupovali do služby ve zvýšené míře rovněž potomci představitelů nižších sociálních skupin, především, zahradníků, domkářů a podruhů. Viz PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, M. *Život poddaných v 18. století*, s. 306–307, 401. Obdobný trend byl potvrzen pro první třetinu 18. století i na jihočeském panství Třeboň. Viz ČECHURA, J. *Neklidný život obyčejné ženy*, s. 82–83.

⁷⁴⁴ Zatímco v roce 1680 bylo na panství evidováno 16 podruhů, z toho 12 v městečku, v roce 1690 již na panství bylo 29 podružských rodin (15 v Cholticích). Tamtéz, s. 103 (ZA knihy č. 458, 463).

coby dědice nikdy nebyla jistá), dívky pečovaly o dobytek a další zvířata, staraly se o mladší sourozence a vykonávaly veškerou práci související s chodem domácnosti a hospodářství. Za povšimnutí stojí, že sociální původ čeledi se v průběhu času de facto vůbec neměnil, ekonomické zájmy i možnosti jednotlivých sociálních skupin zůstávaly stále stejné.

Tab. 11: Sociální původ sloužících na panství Choltice (rychta choltická a svinčanská) v letech 1690 a 1775 (bez učňů a tovaryšů)

Sociální původ	1690	1775
Sedlák	4	1
Chalupník	11	8
Nájemník a podruh	24	24
Sírotek a nemanželské dítě	75	72
Neurčeno	2	4
Celkem	116	109

Poněkud jinou situaci, alespoň co do počtu, vidíme u řemeslnického dorostu (Tab. 12). V případě učňů a tovaryšů se však musíme spokojit s výrazně nižším vzorkem, přesto je vidět oproti roku 1690 téměř trojnásobný nárůst evidovaných osob, které se v závěrečné třetině 18. století měly stát řemeslníky. Pro sirotky nebylo na Cholticku řemeslo zdaleka tak nedosažitelné, jak by se mohlo zdát. Nutno však podotknout, že tabulka zcela nereflexuje skutečnost, jak dlouho již byli sirotci v daném roce v učení nebo tovaryšském poměru před jejich osiřením. Každopádně čtyřnásobný nárůst počtu učňů a tovaryšů rekrutujících se z osiřelých dětí opět potvrzuje domněnku, že minimálně po polovině 18. století již vrchnost hospodařila zcela odlišným způsobem, než o století dříve. Sirotky, které evidentně nevyužila coby čeled' ve svých podnicích, posílala do učení a zřejmě i na vojnu,⁷⁴⁵ jelikož ani v poddanských službách se tyto děti zdaleka neuplatnily. Jedním z možných důvodů takto vysokého počtu sirotčího řemeslnického dorostu mohla být i textilní faktorie, která na choltickém panství fungovala od roku 1736 a v níž se zpracovávala lněná i vlněná příze. Podnik zaměstnával velké množství přadláků a tkalců, jejichž potřeba neustále rostla. Ve faktorii v roce 1780 pracovalo již 361 přadláků lnu, 557 přadláků vlny a 58 tkalců.⁷⁴⁶ Právě pro výrobu v tomto podniku mohla vrchnost zajišťovat kvalifikované pracovníky z řad sirotků jejich umístěním do učení. Ve sledovaném roce (1775) se však taková praxe zcela nepotvrdila, poddanský soupis eviduje pouze tři sirotky věnující se tkalcovskému řemeslu. Paleta oborů, ve kterých se poddaní učili, byla tehdy poměrně pestrá.

⁷⁴⁵ V roce 1762 z městečka Choltic sloužilo 35 sirotků jako vojáci z celkového počtu 50. Jednalo se o celou čtvrtinu mužů choltické rychty (bez ohledu na věk evidovaných osob). Viz KABELÁČ, K. *Kronika městečka Choltic*, s. 227.

⁷⁴⁶ Tamtéž, s. 248.

Sociální původ učňů a tovaryšů však v podstatě kopíruje sociální postavení ostatních sloužících. Děti sedláků neprojevovaly o řemeslo žádný zájem, resp. s ohledem na poddanské povinnosti a jejich potřebu v hospodářství nebyl vstup do učení zcela žádoucí. Situace se mírně měnila u drobnějších rolníků, bezzemků a podruhů, kteří se poměrně často živili (mimo jiné) řemeslem, proto strategie budoucího směřování jejich dětí nezřídka vedla právě k němu. Řada otců měla v učení své syny, kteří tak zároveň byli schopni zastat značnou část specializované práce v rámci otcovy živnosti.

Tab. 12: Sociální původ učňů a tovaryšů na panství Choltice (rychta choltická a svinčanská) v letech 1690 a 1775

Sociální původ	1690	1775
Sedlák	1	–
Chalupník	2	3
Nájemník a podruh	3	6
Sírotek a nemanželské dítě	7	27
Neurčeno	–	1
Celkem	13	37

Dotkli jsme se již sociálního původu čeledi i řemeslnického dorostu, zmínit se tak musíme ještě o sociálním postavení „čeledních pánů“, tedy jejich zaměstnavatelů. V tomto případě zcela vynecháme otázku učňů a tovaryšů z důvodu jejich značné geografické mobility, navíc někteří byli v seznamech evidentně léta vedeni pouze ze setrvačnosti, aniž by vrchnost měla ponětí, kde se daná osoba nachází (podobně jako u evidovaných vojáků). Navíc je třeba podotknout, že pro rok 1775 bylo mnohem složitější určit sociální postavení zaměstnavatele z důvodu informačně méně obsáhlých záznamů poddanských seznamů i ne příliš přehledné struktury pramene v této době. Naopak v roce 1683 byl jako srovnávací materiál využit „urbář“ panství, který pomohl s identifikací většiny osob.⁷⁴⁷

Dle očekávání a zcela v protikladu k sociálnímu původu sloužících se poddanskými zaměstnavateli čeledi stávaly osoby či domácnosti z nejvyšších společenských pater, tedy v případě Choltic sedláci a chalupníci (Tab. 13). Zástupci těchto nejmajetnějších vrstev venkovské společnosti byli v podstatě jediní (a někdy ani oni ne), kteří si mohli dovolit zaměstnávat další pracovní sílu za mzdu, ať už byla v podobě peněžní či naturální. Pro ně byli „externí“ zaměstnanci často jedinou alternativou, jak splnit veškeré poddanské povinnosti vůči vrchnosti a ještě zvládnout práci na vlastním gruntu, zvláště v případě hospodářů, kteří zatím neměli svoje potomky, nebo tito byli ještě příliš malí na to, aby těžkou práci zvládli.

⁷⁴⁷ NA v Praze, fond Stará manipulace, sign. R 109/45, kart. č. 2006, „urbář“ panství Choltice, 1683.

V ostatních společenských vrstvách se čeled' vyskytovala pouze v malé míře, a pokud, představovala často přechodné krátkodobé řešení absence pracovních sil zejména v řemeslné výrobě.

Tab. 13: Sociální struktura zaměstnavatelů na panství Choltice (rychta choltická a svinčanská) v letech 1683 a 1775 (bez učňů a tovaryšů)

Druh zaměstnavatele		1683	1775
Poddaní	sedlák	33	35
	chalupník	21	9
	nájemník s řemeslem	2	6
	podruh	–	1
	neurčeno	3	31
Vrchnost	dvůr	18	19
	ovčín	3	–
	úřad	2	–
	zámek	–	4
Církev	farář	1	–
Celkem		83	105

Zajímavou otázkou vztahu mezi čeledí a jejich zaměstnavateli je nepochybně role příbuzenské vazby ve vzniku čeledního poměru, zda sloužící využívali možnosti chodit do služby ke svým blízkým či vzdálenějším příbuzným, v jaké míře a zda to mělo případný vliv například na jejich mzdové ohodnocení apod.⁷⁴⁸ Sledování této problematiky je však pramenně velmi komplikované, jelikož se málokdy stane, že v rámci poznámek u jednotlivých záznamů poddanských soupisů je uvedeno plné jméno zaměstnavatele, jeho bydliště a ještě příbuzenský vztah, který ke sloužícímu chová. K neomylnému stvrzení příbuzenství bychom potřebovali mít zpracovanou klasickou rekonstrukci rodin vyhotovenou na základě církevních matrik. Další úroveň by pak představovalo objasnění čeledních vztahů u osob spojených příbuzenstvím duchovním, tedy na základě kmotrovství, což by však bylo ještě složitější. Nicméně usuzovat na příbuzenskou vazbu na základě shodného příjmení je přístup mimořádně diskutabilní, už jen z důvodu velkého počtu rodin, které shodné příjmení na Cholticku nesly (např. Kakrda, Hieršt, Budera ad.). Ačkoliv standardní rekonstrukci rodin pro panství Choltice k dispozici nemáme, obsahují poznámky u osob aktuálně stavěných do čelední služby tu a tam i údaje o příbuzenském vztahu mezi nimi a zaměstnavatelem, alespoň v prvním námi sledovaném období let 1681–1700. Tyto informace bychom ale v žádném

⁷⁴⁸ Nejrůznější aspekty příbuzenských vztahů a vazeb ve venkovském prostředí 18. a 19. století na příkladu německého Vestfálska zpracovala FERTIG, Christine. *Familie, verwandtschaftliche Netzwerke und Klassenbildung im ländlichen Westfalen (1750–1874)*. Stuttgart, 2012, zejm. s. 211–240.

případě neměli považovat za úplné, jelikož i přes pečlivě působící evidenci nebyl záznam příbuzenských vztahů evidentně vepsán vždy.

Pokud si vezmeme například rok 1690, u celkem 81 osob v poddanské službě a v učení je evidován celkem v 10 případech příbuzenský vztah mezi sloužícím a zaměstnavatelem, z toho osm se týká poddanské čeledi a dva učňů. Pouze na základě těchto strohých dat bychom mohli konstatovat, že minimálně 10–12 % z celkového počtu aktuálně sloužících (vč. učňů) odcházelo na konci 17. století vykonávat službu ke svým příbuzným. Z nich dominovali zejména ti nejbližší jako bratr (v pěti případech) či sestra (jeden případ), obdobně pak i švagr coby manžel sestry (dva případy), dále strýc (jeden případ) a otčím (jeden případ). Učinili bychom však hrubou chybu, kdybychom tímto konstatováním celou věc uzavřeli. Podíváme-li se totiž podrobněji na původ oněch sloužících, zjistíme, že 9 z 10 byli sirotci, a to jistě není náhoda. Jejich průměrný věk přitom vůbec nebyl nízký, dosahoval téměř 21 let. Co z toho vyplývá. Zdá se, že i přes takřka neomezené právo vrchnosti nakládat s poddanskými sirotky byla v nezanedbatelném počtu případů volena možnost jejich umístění k příbuzným, kteří byli schopni dotyčnému poskytnout jisté rodinné zázemí v okruhu osob, které spojovalo nějaké příbuzenské, nejčastěji sourozenecké nebo mateřské pouto. Na druhou stranu nic není černobílé, a proto je třeba si uvědomit, že pro rodinu, která do služby přijala příbuzného sirotka, se mohlo jednat o ekonomicky výhodný krok, protože mzdové nároky takové osoby byly často zřejmě minimální,⁷⁴⁹ jak dokládá případ Filipa Knapa (17 let), který u svého bratra v Urbanicích sloužil za ošacení nebo Magdaleny Buderové (16 let) sloužící u sestry v Benešovicích za totéž. Přitom standardně vyplácená mzda mužské čeledi ve stejném věku i roce činila na Cholticku zhruba 7,5–8 zlatých ročně, u žen pak 2,5 zlatých, 16 loktů plátna a troje nové boty. Existovaly však i případy, kdy deklarovaná služba byla spíše sociálním zabezpečením ze strany příbuzných, tak jako u tříadvacetiletého Jiřího Málka, jenž s poznámkou „*na zdraví nedostatečný*“ setrval u svého bratra, sedláka v obci Veselí, až do své předčasné smrti v roce 1695 (28 let). Jak se zdá, dbala zřejmě vrchnost u sirotků, kteří měli ekonomicky aktivní a zajištěné příbuzenstvo na jejich umístění primárně k němu. Otázkou zůstává, zda tak činila automaticky, na žádost oněch příbuzných nebo až ve chvíli, kdy sirotky sama nepotřebovala k plnění vlastních ekonomických cílů v rámci vrchnostenských podniků.

---

⁷⁴⁹ J. Petráň na základě údajů z pozemkových knih pardubického panství uvádí, že čeledínové a děvečky sloužící u svých bratrů a jiných blízkých příbuzných dostávali často menší plat. Viz PETRÁŇ, J. *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*, s. 84.

Posledním aspektem sociální stratifikace sloužících na panství Choltice, jemuž se budeme věnovat, je specializace čeledi v závislosti na jejím věku, jelikož většina pracovních postů byla závislá na fyzické (příp. mentální) vyspělosti jedince, kterou do značné míry definoval právě věk, od čehož se logicky odvíjela i poměrně jasně specifikovaná výše odměny, dané pozici či věku odpovídající (viz Tab. 14). Navíc zde můžeme vidět v podstatě všechny pracovní posty obsazované v letech 1681–1700 většinou poddanskými sloužícími v rámci selské, dvorské i zámecké služby. V případě mužské čeledi se nejčastěji setkáme s *pohůnkem* a *pacholkem*, kteří coby dvojice obstarávající práci s potahem nacházeli hojně uplatnění v poddanské i dvorské službě. Na pozici pohůnka pracovali mladší hoši ve věku zhruba 14–19 let. Za pacholky už byli označováni fyzicky zdatní mladí muži ve věku mezi 20 a 30 lety.⁷⁵⁰ Kromě těchto pracovních pozic se zcela běžně setkáme i se *skotáky* (nejmladší děti od 9 do 14 let), jejichž úkolem byla pastva hovězího dobytka a péče o něj, ženskou variantu pak představovala *skotačka*. *Sviňák* se staral o vepřový dobytek, jeho věk byl zpravidla také nižší (do 15 let). Důležitou pozici zastával *šafář*, tedy jakýsi hlavní dvorský pacholek, jenž měl na starosti celý panský dvůr po stránce zajištění práce mužské čeledi, jeho věk byl s ohledem na požadované zkušenosti většinou vyšší než u běžných pacholků. Na Cholticku navíc většina šafářů zastávala svůj post dlouhá léta, nejstaršímu z nich bylo dokonce 73 let. Ve dvorech bydleli s celou rodinou a jejich manželky zpravidla vykonávaly post *šafářky*, tedy ženské obdoby šafáře, která měla na starosti děvečky a další ženskou čeleď ve dvoře. Jejich věk se v našem případě pohyboval od 20 do 50 let. K nejnižším věkovým kategoriím sloužících pak můžeme přiřadit ještě *chůvy*, tento post zastávaly většinou nejmladší dívky, zpravidla osiřelé.

V tabulce jsou uvedeny i další pracovní pozice čeledi, spojené zejména se zámeckou službou. Věk sloužících při zámku býval o něco vyšší než v případě poddanské či dvorské čeledi, sloužící muži byli často ženatí. Složení zámecké čeledi se také odvíjelo od toho, zda v sídle vrchnosti daný feudál reálně pobýval, nebo své statky spravoval pouze skrze vrchnostenské úředníky. Některé pracovní pozice totiž byly přímo vázány na osobní službu u aristokrata a v případě jeho nepřítomnosti na panství neměly opodstatnění. Zde se jednalo především o *komorníky* či *děvečky* jako součást fraucimoru.

Přesné složení zámecké čeledi na Cholticích, tedy nejbližších zaměstnanců hraběte Romedia Konstantina Thuna a jeho manželky Barbory Františky ze Salmu, známe z poloviny 80. let 17. století. Tehdy k nejvyšším úředníkům patřili *hejtman* panství (Antonín Cyrani) se

---

⁷⁵⁰ 70 % pacholků na panství Horní Police spadalo do věkové kategorie nad 20 let. PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, M. *Život poddaných v 18. století*, s. 300.

svým písařem a purkrabí, dále obroční, kancelářský, dva nižší písaři, hraběcí sekretář, preceptor (učitel), osoba s kumulovanou funkcí hofmistrové – klíčnice – správce, kapelník, lékárník (apatykář) a jeho sluha, fořt, štolmistr, čtyři jezdcí (rajtknechti), tři kočí, dvě panny u hraběnky (fracimor), komorníci hraběte, hajduk, dva kuchaři, jeden pomocný kuchtík, tři vrátní, prادلena, umyvačka nádobi, dvě děvečky, poslíček a pět mušketyrů.⁷⁵¹ V této době vrchnost na Cholticích vcelku stabilně pobývala, od čehož se odvíjí i poměrně vysoký počet zámeckého personálu.

Tab. 14: Specializace čeledi v závislosti na věku v letech 1681–1700

Specializace čeledi		Nejnižší evidovaný věk	Nejvyšší evidovaný věk	Nečastěji evidovaný věk (modus)	Průměrný věk v roce 1690
Mužská čeleď	skoták	9	29	13	13,5
	pohůnek	13	25	17	19,3
	pacholek, pacholík	13	35	22	21,1
	sviňák	12	19	18	14,0
	ovčák	19	23	–	–
	šafář	25	73	–	60,0
	kočí	16	48	–	24,5
	štolba	16	23	–	–
	lokaj	23	45	–	34,0
	psovod	19	31	–	–
	laufr	16	17	–	–
	komorník	37	38	–	–
	učeň a tovaryš	13	34	18	22,3
Ženská čeleď	děvka, děvečka	15	52	24	20,9
	chůva	8	27	12	17,5
	skotačka	9	26	19	–
	šafářka	20	51	–	41,0
	kuchařka	21	33	–	–
	prادلena	23	24	–	–

3.3.4. Délka služby

Délka čelední služby včetně souvisejících aspektů patří k důležitým ukazatelům, který pomáhá definovat životní cyklus značné části raně novověké populace. Její sledování je však možné pouze na základě kvalitativní analýzy pramenů evidenční povahy, a to v delším časovém úseku. Pro tento účel se jako mimořádně vhodný pramen jeví právě poddanské seznamy, pokud to jejich kvalita i předpoklad souvislé řady každoročních vyhotovení bez větších mezer dovoluje. Z metodického hlediska je pak možný v podstatě dvojitý přístup ke studiu, a to buď na základě kohort osob narozených v daném roce (nebo letech), u kterých

⁷⁵¹ KABELÁČ, K. *Kronika městečka Choltic*, s. 105.

sledujeme jejich životní dráhu včetně průběhu případné čelední služby, nebo stanovením jasně definovaného časového úseku, ve kterém zaznamenáváme veškeré nově narozené jedince při průběžné evidenci změn u osob již sledovaných (nebo do naší databáze již na počátku vstupujících), ze kterého „vyfiltrujeme“ případy odpovídající našim kritériím, tedy ty, u nichž známe rok nástupu do služby, její následný průběh a nakonec i opuštění služby vč. důvodu vedoucímu k tomuto kroku.

Zatímco první ze zmíněných přístupů použila např. A. Velková pro panství Štáhlavy⁷⁵² nebo v odlišném smyslu J. Čechura v případě sledování osudů konkrétních příslušníků rodiny Peřkových na jihočeském panství Třeboň,⁷⁵³ druhý způsob si vybrala M. Pražáková Seligová pro panství Horní Police v letech 1710–1729⁷⁵⁴ či V. Slováková pro panství Slavkov u Brna v letech 1754–1802,⁷⁵⁵ přičemž obdobné metody jsme se přidrželi i my. V rámci našeho výzkumu, jak jsme poznamenali již v úvodu, vycházíme z 59 konkrétních případů pro léta 1681–1700 a z 63 pro období 1765–1784. U těchto osob jsme byli schopni rekonstruovat celý průběh čelední služby. Pokud však při studiu některých aspektů bylo možné využít kompletní vzorek sloužících v daném roce (věk při nástupu do služby apod.), v zájmu zkvalitnění výpovědní hodnoty jsme vycházeli z něho.

Hovoříme-li o délce služby jako důležitém ukazateli, máme tím na mysli nikoliv pouze dobu, po kterou čeleď setrvala u jednoho konkrétního zaměstnavatele, nýbrž celkovou dobu, kterou člověk během svého života strávil ve službě. Právě délka čelední služby například společně s výší mzdy mohly do značné míry ovlivňovat množství naspořených finančních prostředků důležitých k realizaci vlastní existence.

Při studiu délky čelední služby je však třeba začít samotnými předpoklady a důvody vzniku čeledního poměru, byť se tyto aspekty, na rozdíl od důvodů odchodu ze služby, na základě poddanských seznamů studují jen velmi obtížně. V podstatě tak shrneme pouze to, co jsme poznamenali již výše. Zásadním předpokladem vzniku čeledního poměru byl především vliv aktuální nabídky a poptávky na pracovním trhu. Situace v druhé polovině 17. století, kdy docházelo ke stabilizaci sociálních a hospodářských poměrů v zemi po třicetileté válce a navíc k boomu podnikatelských aktivit pozemkových vrchností poptávka po čeledi výrazně převyšovala nabídku, zatímco s postupným utužováním poddanských poměrů a přesunem značné části povinností na poddaného formou rostoucího robotního zatížení, nepotřebovala vrchnost ve svých podnicích zdaleka takový počet sloužících jako dříve. Stejně tak

---

⁷⁵² VELKOVÁ, A. *Krutá vrchnost, ubozí poddaní?*, zejm. s. 362–371.

⁷⁵³ ČECHURA, J. *Neklidný život obyčejné ženy*.

⁷⁵⁴ PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, M. *Život poddaných v 18. století*, zejm. s. 289 nn.

⁷⁵⁵ SLOVÁKOVÁ, V. *Služba v městském a venkovském prostředí*, s. 278–280.

ekonomická síla zadlužených poddanských hospodářů neumožňovala najímání potřebného počtu čeledi. Mladí lidé tak ve větší míře zůstávali doma (v případě lépe situovaných společenských vrstev), nebo museli volit službu na cizích panstvích či alternativní formy činností v podobě nádenické práce, vojenské služby nebo učení řemeslu.

Jedním z předpokladů vzniku čeledního poměru byl nepochybně věk. Občas se v pramenech setkáme s opravdu velmi mladými sloužícími (do 10 let), zpravidla sirotky, o jejichž skutečném fyzickém potenciálu lze pochybovat, zvláště při srovnání s dospělými pacholky a děvečkami. Takové děti je třeba vnímat spíše jako schovance,⁷⁵⁶ kteří, jak se dozvídáme z poddanských soupisů, byli někdy cizími hospodáři adoptováni.⁷⁵⁷ To je případ osmiletého sirotka Pavla Hájka, který byl v roce 1689 „v *Cholticích u šenkýře za vlastního přijatý*“, podobně jako jeho jedenáctiletý bratr Jakub, u něhož je o rok dříve uvedena poznámka „*u choltického pekaře za vlastní*.“ Nutno podotknout, že v německém městském prostředí byl v druhé polovině 17. století doložen vstup děveček do služby v nejvyšší míře právě do 10 let věku, poté následovaly kategorie 11–13 a 14–16 let, přičemž do 16 let zahájilo službu až 70 % děveček. Podstatným důvodem takto brzkého vstupu do služby, stejně jako na Cholticku, přitom bylo úmrtí rodičů.⁷⁵⁸ V Anglii vstupovaly do služby děti zpravidla ve věku 13–16 let, přičemž v kategorii 15–19 let se ve službě nacházelo až 79 % mladých mužů (resp. 21 % jich zůstávalo doma).⁷⁵⁹ Ve většině evropských oblastí však lze za nejčastější věk nástupu do služby považovat 15 let.⁷⁶⁰

Tabulka č. 15 poskytuje přehled o průměrném věku osob vstupujících v poslední třetině 17. a 18. století do služby a řemesla, jednak podle typu služby, jednak podle pohlaví. Vidíme zde zcela zásadní věkový posun především u poddanské služby, v případě služby zámecké nám pro pozdější období chybí data ke komparaci. Věk nástupu do služby u mužů byl obecně o něco nižší než u žen, což se odvíjí od jejich tělesné síly. Zatímco muži v druhé

⁷⁵⁶ V případě dětí do 10 let věku, zpravidla sirotek, šlo především o jejich sociální zabezpečení a výchovu, než o snahu nahradit jimi plnohodnotné pracovní síly. LENDEROVÁ, M. et al. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 383; GRULICH, Josef. Venkovan. In BŮŽEK, Václav – KRÁL, Pavel (edd.). *Člověk českého raného novověku*. Praha, 2007, s. 166–189, zde s. 174.

⁷⁵⁷ Velmi mladou selskou čeleď dokládá pro jihočeská panství rovněž J. Grulich, přičemž shodně tvrdí, že ve většině případů šlo o sirotky dané na vychování, u nichž není možné v pravém slova smyslu hovořit o čeledi. Grulich dokonce odpočítává děti do věku 15 let, což však nelze považovat za zcela relevantní krok, jelikož máme doloženu celou řadu případů, kdy i tyto děti byly ve standardním čeledním poměru a sloužily za peněžitou mzdu. Tu autor považuje za „podmínku“ pro to, abychom pracovníka mohli považovat za čeleď. Blíže viz GRULICH, J. *Populační vývoj a životní cyklus*, s. 206.

⁷⁵⁸ DÜRR, R. *Mägde in der Stadt*, s. 159–161. Na panství Horní Police nebylo v letech 1711–1728 evidováno žádné dítě mladší 10 let, které by se mimo bydliště pohybovalo samo, bez rodičů. PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, M. *Život poddaných v 18. století*, s. 278. Osířelé dívky nastupovaly do služby ve výrazně mladším věku rovněž na Slavkovsku. SLOVÁKOVÁ, V. *Životní poměry dívek a mladých žen*, s. 221, 236.

⁷⁵⁹ KUSSMAUL, A. *Servants in Husbandry in Early Modern England*, s. 70.

⁷⁶⁰ SLOVÁKOVÁ, V. *Služba v městském a venkovském prostředí*, s. 284; MITTERAUER, M. *Sozialgeschichte der Familie*, s. 67.

půli 18. století nastupovali do služby, bez ohledu na její typ, zhruba o 1–2 roky déle (18 let) než na konci 17. století (16,3 let), v případě učení o 2 roky déle, u žen došlo během necelého století k nárůstu průměrného věku vstupu do poddanské služby o téměř 2,5 roku (18,1 let), do dvorů nastupovaly v podstatě ve srovnatelném stáří nebo dokonce nepatrně mladší (19,8 let). V celkovém průměru se jedná o zvýšení věku o více než rok a půl. Tato čísla pouze potvrzují již vyřčené skutečnosti o klesajícím podílu čeledi a větším počtu dětí, které až do svatby zůstávaly v domácnosti svých rodičů.

Tab. 15: Průměrný věk čeledi při vstupu do služby v letech 1681–1700 a 1765–1784

Typ služby	1681–1700		1765–1784	
	ženy	muži	ženy	muži
Poddanská	15,7	14,2	18,1	16,9
Dvorská	20,4	18,2	19,8	19,0
Zámecká	21,5	16,5	–	–
Řemeslo	–	18,2	–	20,2
Celkem	16,4		18,0	

Tím se pomalu dostáváme k problematice stanovení délky čelední služby. Následující tabulka (Tab. 16) nám podává poměrně zajímavá data o průměrné délce služby žen a mužů v obou sledovaných obdobích. Oproti věku nástupu do služby, kterým jsme se zabývali výše, se tento parametr nijak dramaticky neměnil, s výjimkou mužských sloužících, u nichž poměrně výrazně klesl jak celkový čas strávený ve službě, tak doba absolvování panské (zpravidla dvorské) služby, v prvním případě o více než dva roky (ze 7,7 na 5,5 roku), ve druhém dokonce o necelé tři (ze 4,3 na 1,5 roku). To bylo způsobeno již zmíněným zvýšením poptávky po ženské čeledi v poddanské službě a naopak redukcí mužských sloužících ve dvorech. Ti volili (nebo jim byly voleny) jiné alternativy, jako řemeslo, vojnu či nádenickou práci. Přesto trvala služba v průměru pět až šest let, což s ohledem na běžnou délku života raně novověké populace (na Cholticích v letech 1684–1783 činil průměrný věk zemřelých v kategorii nad 15 let 50,3 roku)⁷⁶¹ představovalo jeho jistě nezanedbatelnou část. Nejvýrazněji však došlo ke zkrácení délky pobytu v učení a na řemeslnickém vandru, téměř o 2,5 roku. Naopak ženské čeledi se doba strávená ve službě nepatrně zvýšila (ze 4,9 na 5,1 roku). Naše zjištění v podstatě koresponduje s praxí běžnou na jihočeských panstvích, kde byl zaznamenán nižší věk vstupu do služby v kombinaci s delším časem ve službě stráveným.⁷⁶² V porovnání s německým městským prostředím se však jednalo i tak o délku služby velmi krátkou, jelikož například ve městě Schwäbisch Hall pracovalo v letech 1661–1690 v cizí

⁷⁶¹ HRADECKÝ, L. *Demografický vývoj farnosti Svinčany v letech 1684–1783*, s. 40–41.

⁷⁶² GRULICH, J. *Populační vývoj a životní cyklus*, s. 209.

domácnosti více než 70 % žen déle než 11 let, nejvíce pak v rozmezí 11–20 let (52 % žen). Tento fakt samozřejmě souvisel s jejich mimořádně brzkým vstupem do služby, nicméně to mělo zásadní vliv i na výrazně vyšší sňatkový věk bývalých děveček oproti dívkám, které službu neabsolvovaly.⁷⁶³

V případě Choltic je však jasné, že vrchnost neměla, alespoň v průběhu 18. století, příliš velký problém s pokrýváním potřeb čeledi pro panskou službu, především poplužní dvory, proto představa o nucené službě, která často trvala tři a více let se v případě Choltic zdaleka nepotvrdila. Tabulka č. 19 tento stav téměř přímo dokládá podílem sloužících, kteří nikdy nevstoupili do panské služby. Zatímco v letech 1681–1700 představoval zhruba čtvrtinu osob, přičemž vrchnostenskou službou prošlo mnohem méně dívek (cca 70 %) než chlapců (87,5 %), v letech 1765–1784 se poměr zcela obrátil, jelikož v panské službě působilo jen 10 % chlapců a 35,5 % dívek. Jak si ukážeme dále, dokázala také vrchnost, alespoň v poslední třetině 17. století, vcelku dobře motivovat mladé lidi ke službě ve dvorech, jelikož jejich mzda byla na srovnatelné úrovni, ne-li vyšší, než u poddanských zaměstnavatelů, byť její výplata zpravidla neprobíhala průběžně v plné výši.

Zdaleka ne všichni sloužící však absolvovali čelední službu „v kuse“. V letech 1681–1700 jsme zaznamenali téměř 30 % případů, kdy se čeleď vracela ze služby domů, kde strávila v průměru 1,5 roku, nejčastěji jeden rok, než se opět vrátila sloužit. Mnohem více se tato záležitost týkala žen (18,6 %) než mužů (10,2 %). V letech 1765–1784 již tento jev nebyl vůbec tak častý (16,1 %), přesto i v tomto období k němu měly větší sklon ženy (11,3 %). Důvodů odchodu do otcovské (případně mateřské) domácnosti mezi službou mohlo být vícero, ať už péče o nemocné rodiče či jiné rodinné příslušníky, nebo naopak mladší sourozence, pokrytí aktuální potřeby pracovních sil v hospodářství apod.

Nutno podotknout, že i přes veškeré věkové posuny, o kterých jsme se zde zmínili, zůstával průměrný věk odchodu ze služby v 17. a 18. století téměř naprosto shodný (nepočítáme-li ty, kteří službu ukončili smrtí), a sice 23,2 let (22,4 ženy, 24,3 muži) v letech 1681–1700 a 23,1 let (22,3 ženy, 24,1 muži) v letech 1765–1784. Je to dáno tím, že ačkoliv se věkově oddaloval nástup mladých lidí do služby, zároveň se zkracovala doba v ní strávená. Věk odchodu ze služby nekopíroval zcela věrně sňatkový věk na daném území, protože zdaleka ne všichni zakončovali své působení ve službě ihned vstupem do manželství. Pokud bychom sledovali pouze ty, kteří byli téměř bezprostředně po absolvování služby oddáni, průměrný věk by se zvýšil na 22,8 let u žen a 24,7 let u mužů v prvním sledovaném období a

---

⁷⁶³ DÜRR, R. *Mägde in der Stadt*, s. 163, 174–176.

prakticky totožné hodnoty v období druhém, což jsou čísla reálnému sňatkovému věku v dané oblasti vcelku blízka.⁷⁶⁴

Pro porovnání můžeme uvést situaci na panství Horní Police na počátku 18. století, kde oproti Cholticím nastupovali mladí lidé do služby výrazně déle, celých 84 % osob zahajovalo službu ve věku 15–24 let, nejčastěji pak v 21 letech, typicky mezi 19–23 lety (bez učňů a tovaryšů). Průměrná délka služby zde naopak byla, jak si ukážeme dále, o 2–3 roky kratší (2/3 osob sloužily nejvýše dva roky), nižší byl ovšem i věk odchodu ze služby, který se v průměru pohyboval okolo 24,5 let a v případě žen tak korespondoval s průměrným, a oproti Cholticím výrazně vyšším, sňatkovým věkem (24,7 let u žen, 26,8 let u mužů).⁷⁶⁵

Tab. 16: Délka služby v letech 1681–1700 a 1765–1784 (bez osob, které ukončily službu smrtí)

	1681–1700			1765–1784		
	ženy	muži	celkem	ženy	muži	celkem
Celková délka služby – počet let (průměr)	4,9	7,7	5,7	5,1	5,5	5,2
Délka panské služby – počet let (průměr)	2,0	4,3	2,7	2,1	1,5	2,0
Doba strávená v učení a na vandru – počet let (průměr)	–	7,3	7,3	–	4,9	4,9
Podíl osob, které neabsolvovaly službu kontinuálně (%)	18,6	10,2	28,8	11,3	4,8	16,1

Tím se volně dostáváme k samotným důvodům odchodu sloužících ze služby. Ty statisticky shrnuje tabulka č. 17, ze které je zřejmé, že největší podíl odchodů ze služby mělo na svědomí skutečně uzavření manželství, poměrně nezanedbatelně byly zastoupeny případy, kdy se sloužící vraceli do domu svých rodičů, kde ještě zpravidla několik let pobýli, než překročili k uzavření sňatku.⁷⁶⁶ Podobně početným důvodem ukončení služby byla i úmrtí čeledi, která se týkala zejména mužských sloužících. V matrice zemřelých svinčanské farnosti z přelomu 17. a 18. století nacházíme nemálo záznamů zmiňujících úmrtí čeledinů následky úrazů, ať už pracovních nebo nešťastnou náhodou. Dozvídáme se tak např. o pacholkovi, jenž zemřel při štípání dřeva, nebo o mládenci, který se doslova nabodl na větev, když spadl ze stromu, na který se snažil vylézt.⁷⁶⁷ Mezi šťastnějšími důvody ukončení služby se pak objevuje například převzetí gruntu či vstup do podruží.

⁷⁶⁴ Hodnoty průměrného sňatkového věku na choltickém panství z této doby bohužel nemáme k dispozici, nicméně na nedalekém panství Zdechovice se na konci 18. století pohyboval sňatkový věk u žen okolo 22–23 let a u mužů mezi 25–26 lety. Viz JIRÁSKOVÁ, Š. *Demografický vývoj farnosti Zdechovice v 18. století*, s. 114.

⁷⁶⁵ PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, M. *Život poddaných v 18. století*, s. 287, 308–314.

⁷⁶⁶ Na Hornopolicku se tato varianta týkala dokonce 2/3 veškeré čeledi, která se vrátila ze služby. Zatímco ženy ukončovaly službu častěji z důvodu sňatku, muži ve službě spíše vyčkávali na optimální šanci. PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, M. *Život poddaných v 18. století*, s. 316.

⁷⁶⁷ SOA Zámorsk, Sběrka matrik Východočeského kraje, sign. 1849, FÚ Svinčany, matrika NOZ 1683–1718, fol. 215–274, na různých místech.

Tab. 17: Důvod ukončení služby v letech 1681–1700 a 1765–1784

Důvod ukončení služby	1681–1700			1765–1784		
	ženy	muži	celkem	ženy	muži	celkem
Úmrtí	2	6	8	1	5	6
Sňatek	15	25	40	13	19	32
Návrat domů	6	2	8	6	2	8
Převzetí hospodářství	–	1	1	–	1	1
Vstup do podružství/nájmu	–	2	2	–	–	–
Vojna	–	–	–	–	1	1

Služba se však dala ukončit ještě jiným způsobem; tím bylo zběhnutí.⁷⁶⁸ Důvody k němu vedoucí byly různé, nejčastěji se však jednalo o neshody mezi hospodářem a čeledí, přetěžování sloužících, jejich bití a hrubé zacházení s nimi, ale také špatné mzdové poměry. Rovněž k tomu docházelo, pokud se čeleď provinila nějakým přestupkem či trestným činem (často krádež, smilstvo apod.) a z obavy před následky od zaměstnavatele utekla na jiné panství. V případě dvorské služby se jednalo nejčastěji o zběhnutí z důvodu těžké práce a špatné zacházení ze strany šafářů a vrchnostenských úředníků. Sledování přesných důvodů zběhnutí čeledi je poměrně obtížné a lze je rekonstruovat například na základě výslechových protokolů, v případě kvantifikace tohoto jevu je situace o něco snazší, byť je třeba upozornit na to, že všechny osoby, které se delší dobu nacházely mimo panství, často nebyly v poddanských soupisech zachyceny zcela objektivně, jelikož o velké části z nich neměla vrchnost ponětí, kde vlastně jsou a zda vůbec žijí. To se týkalo jak „zběhlíků“, tak zejména vojáků. Proto jsme do našeho přehledu (Tab. 18) pojali pouze ty, kteří byli jako zběhlí evidováni po dobu kratší nebo rovnu deseti let. Vrchnostenská úředníci v tomto případě stejně jednou za několik let přistupovali k revizi poddanských soupisů, kdy byly tyto osoby, dlouhá léta (někdy i desetiletí) vedené jako zběhlé nebo na vojně, jednorázově vyškrtuty.

V následující tabulce (Tab. 18) tedy vidíme počty zběhlých osob v letech 1681–1784. Na počátku tohoto období činil podíl zběhlých na celkovém počtu sloužících téměř 17 %, ten se však průběžně snižoval až na hodnoty několika málo procent. V posledním roce našeho sledování (1784) poddanské seznamy neevidovaly ani jednoho zběhlého, což je důsledkem právních změn v oblasti poddanské, tedy zrušením nevolnictví v roce 1781, kdy se poddaní stávali osobně svobodnými a mohli se volně pohybovat.

Zajímavé a možná i překvapivé je, s ohledem na již řešenou problematiku nucené vrchnostenské služby, že nejvíce osob nezbíhalo z panské služby, potažmo ze dvorů, nýbrž od poddanských zaměstnavatelů. To do jisté míry opět podporuje názor, že dvorská služba

⁷⁶⁸ K problematice zbíhání poddanských na sousedním pardubickém panství viz TOEGEL, Miroslav. Zbíhání poddanských na pardubickém panství v druhé polovině 17. století. In *Sborník historický* 7, 1960, s. 191–226.

nemusela, a pro řadu mladých lidí ani nebyla, ničím hrozným.⁷⁶⁹ Naopak se zdá, že pro některé osoby, především ženy, mohla být služba ve dvoře, alespoň na několik let, vhodnou volbou jejich hmotného zabezpečení. O tom se nicméně ještě zmíníme. Výjimky ale samozřejmě existovaly, jak dokládá případ tříadvacetiletého sirotka Petra Těšínského, u něhož je v roce 1682 uvedeno, že „ze dvora svinčanského po třetí utekl“.

Tab. 18: Zbíhání ze služby na panství Choltice (rychta choltická a svinčanská) v letech 1681–1700 a 1765–1784*

	1681	1690	1700	1765	1774	1784
Z poddanské služby	5	6	5	–	3	–
Z vrchnostenské služby	dvorské	4	2	4	–	–
	jiné	1	–	–	–	–
Z učení	1	–	–	–	–	–
Odjinud, neurčeno	4	3	2	2	1	–
Celkem	15	11	11	2	4	–
Počet aktuálně sloužících	85	116	119	139	99	87
Počet osob v učení	4	5	7	18	6	9
Podíl zběhlých sloužících na jejich celkovém počtu, vč. učňů (%)	16,9	9,1	8,7	1,3	3,8	–

* Jsou evidovány pouze osoby zběhlé před 10 a méně lety.

Na závěr se zmiňme ještě o zaměstnavatelích čeledi, byť jejich sociální postavení jsme již řešili. Ze studia průběhu čelední služby nám však vyvstane možnost určit ještě jeden parametr, který jiným způsobem zjistit nelze, a tím je průměrný či nejčastější počet zaměstnavatelů, u nichž byli sloužící zaměstnání. Vezmeme-li v úvahu, že délka služby se na Cholticku v 17. a 18. století pohybovala mezi 5 a 8 lety, vystřídal „průměrný“ sloužící zhruba 2–3 zaměstnavatele, počítáno i s vrchností a jejími podniky. Fluktuace mužů a žen ve službě přitom byla zcela vyrovnaná. Tento aspekt ovšem patří k mimořádně individuálním, jelikož většina čeledi byla zaměstnána u jednoho až dvou pánů, na druhou stranu ale nacházíme čeledi i s pěti či dokonce osmi zaměstnavateli. Faktorů zvýšené fluktuace mohla být pochopitelně celá řada, od nepříliš optimálních vzájemných vztahů mezi pánem (nebo jeho rodinou) a čeledí, přes mzdové podmínky sloužících, teoretickou vůli vrchnosti umisťovat čeledi k jiným hospodářům, osobní či rodinné důvody sloužících, až po aktuální ekonomický

⁷⁶⁹ Řada historiků je na základě pramenů přesvědčena o opačném trendu, který je způsoben nucením sirotků (a vlastně všech poddaných) k panské službě v kombinaci s nízkou mzdou. Blíže viz KŘIVKA, J. *Mzdové poměry poddanské čeledě po třicetileté válce*, s. 102; LENDEROVÁ, M. et al. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 385, 388. Např. A. Míka zdůrazňuje i pozitiva vrchnostenské služby, zejména oproti nádenické práci (zajištěná strava, nocleh, jistota stálého zaměstnání), viz MÍKA, A. *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*, s. 155.

stav zaměstnavatelova hospodářství. Dešifrování těchto důvodů je však na základě dostupných pramenů prakticky nemožné.

Tab. 19: Počet zaměstnavatelů poddanské čeledi v letech 1681–1700 a 1765–1784 (bez osob v řemesle)

	1681–1700			1765–1784		
	ženy	muži	celkem	ženy	muži	celkem
Počet zaměstnavatelů během služby (průměr)	2,5	2,8	2,6	2,3	2,2	2,3
Podíl osob neabsolvujících panskou službu (%)	30,3	12,5	24,5	64,5	90,0	77,0

3.3.5. Geografický horizont čelední služby

Díky údajům o místě pobytu čeledi, které jsou součástí poznámek u jednotlivých osob vedených v poddanských seznamech, se dozvídáme o její geografické mobilitě. V případě Cholticka bychom však mohli být velmi struční a v podstatě skončit konstatováním, že naprostá většina poddaných nepřekročila v rámci svých čeledních let hranice panství, byť můžeme uvést – a níže tak činíme – konkrétní případy, které jsou naopak z hlediska migrace velmi zajímavé. Ty ovšem tvoří jen naprosté výjimky. Neochotu cestovat na delší vzdálenosti než 11–15 kilometrů dokládá na základě výzkumu českobudějovického panství i J. Grulich, jenž konstatuje, že většina životních událostí, jako sňatek, čelední služba a jiné pracovní příležitosti se nejčastěji odehrávaly v okruhu několika málo sousedních vesnic.⁷⁷⁰ Také V. Slováková pro panství Slavkov na Moravě zjistila, že 90 % dívek sloužilo v místech vzdálených do 15 kilometrů od bydliště, zbytek často odcházal do větších měst, zejména do Brna či Vídně.⁷⁷¹ Na Cholticku však nejsme svědky zvýšené migrace děveček do měst, nejspíš i z toho důvodu, že se v nejbližším okolí žádné větší město nenacházelo.⁷⁷² A. Fauve-Chamoux dospěla k názoru, že venkovská čeleď byla často mobilní, ovšem na krátké vzdálenosti, zatímco městská čeleď mohla přicházet i z větších vzdáleností.⁷⁷³ U mužských sloužících pak záleží na tom, zda k nim počítáme i řemeslnický dorost, tedy učně a tovaryše, v jejichž případě byla geografická mobilita značná. Vrchnostenští úředníci však u všech osob, které legálním způsobem opouštěly panství, ať už za prací nebo na učení či tovaryšský vandr, zaznamenávali cílovou destinaci jen velice zřídka. U lidí zběhlých a vojáků, jak jsme

⁷⁷⁰ GRULICH, J. *Migrační strategie*, s. 75–76.

⁷⁷¹ SLOVÁKOVÁ, V. *Služba v městském a venkovském prostředí*, s. 287.

⁷⁷² Na hranici patnáctikilometrového okruhu od Choltic, či těsně za ní, se nacházelo poddanské komorní město Pardubice (SV) a královské věnné město Chrudim (JV).

⁷⁷³ FAUVE-CHAMOUX, Antoinette. Female mobility and urban population in preindustrial France (1500–1900). In EIRAS-ROEL, A. – REY CASTELAO, O. (edd). *Internal Migrations and medium distance Migrations in Historical Europe*. Santiago de Compostela, 1995, s. 43–71.

poznámali již výše, zase vrchnost v naprosté většině případů neměla tušení, kde se nacházejí, proto zde informace o místě pobytu chybí rovněž. Z toho důvodu není sledování geografického horizontu čelední služby za hranicemi choltického panství úplně možné.

Přesto se o čeledi v odborné literatuře hovoří jako o mimořádně mobilní složce společnosti, o venkovských dívkách směřujících do měst,⁷⁷⁴ kde se stávaly děvečkami v měšťanských domácnostech apod.⁷⁷⁵ Velké rozdíly však panují v tom, pro jaké období se touto problematikou zabýváme. V případě venkovských lokalit, ke kterým Cholticko jistě patřilo, nebylo alespoň v 17. století zcela v zájmu vrchnosti, aby se poddaní pohybovali mimo panství, jelikož hrozilo, že se už nevrátí. Nedostatek pracovních sil po třicetileté válce v souvislosti s rozvojem podnikatelských aktivit šlechty nutil vrchnosti k úpěnlivému omezování mobility poddaných, kteří byli potřeba k zajišťování ekonomických zájmů panství. Situace po třicetileté válce byla natolik zoufalá, že vrchnostenští úředníci systematicky vyhledávali poddané zběhlé i několik let a žádali jejich vydání zpět. Žádosti na jiná panství (dokonce až do Hradeckého kraje) se týkaly rovněž dětí cizích poddaných, které se však narodily na choltickém dominiu, tudíž byly z právního hlediska poddané zdejší vrchnosti. Takoví lidé, pokud byli vydáni (a takové případy jsou doloženy), měli mnohem větší sklony ke zbláhání, proto je vrchnostenští úředníci nedávali do panské služby, nýbrž k poddanským sedlákům, kteří za čeled' osobně ručili a v případě jejího útěku ji byli nuceni na své náklady navrátit. Na druhou stranu, pokud se purkrabímu podařilo někde sehnat nového poddaného, vrchnost nelenila s okamžitým obnovováním zpustlých usedlostí, případně stavbou nových.⁷⁷⁶

Co v druhé polovině 17. století fungovalo velice čile, byla výměna poddaných s jinými panstvími, především těmi sousedními. Žádostí o propuštění poddaných pod jinou vrchnost se dochovala celá řada.⁷⁷⁷ Nejvíce výměn realizovali choltičtí úředníci s Pardubicemi a Žehušicemi. Pokud nebylo možné poddané vyměnit, žádala vrchnost za jejich propuštění peněžitou náhradu.⁷⁷⁸ V roce 1699 je u čtyřicetileté Markéty Podlahové uvedena poznámka, že „*jest od Paní Czikánki na Štěpánof vyjednaná*“, což znamená, že na žádost tehdejší majitelky sousedního štěpánovského statku, paní Anny Františky Cikánové z Čermné, rozené

⁷⁷⁴ MAUR, E. *Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století*, s. 850.

⁷⁷⁵ Otázkou je, zda za čeled' považujeme všechny osoby v pramenech takto označené, nebo učiníme selekci např. dle věku, a zda mezi sloužící zahrneme i učně a tovaryše, či nikoliv. J. Grulich pro jihočeská panství zmiňuje větší geografický rádius u ženských sloužících směřujících do měst, A. Velková naopak zdůrazňuje vyšší míru mobility mužů, kteří častěji odcházeli do vzdálenějších míst. Větší mobilitu chlapců dokládá i V. Slovákova pro jihomoravský Slavkov. Viz GRULICH, J. *Populační vývoj a životní cyklus*, s. 204; VELKOVÁ, A. *Krutá vrchnost*, s. 369–370; SLOVÁKOVÁ, V. *Služba v městském a venkovském prostředí*, s. 286.

⁷⁷⁶ KABELÁČ, K. *Kronika městečka Choltic*, s. 65–67.

⁷⁷⁷ SOA Zámorsk, fond VS Choltice, inv. č. 997, sign. 23–1, kart. č. 3, propouštěcí, prosební a výroční listy, 1659–1749.

⁷⁷⁸ KABELÁČ, K. *Kronika městečka Choltic*, s. 63–64.

Dobřenského, byla dotyčná propuštěna do jejích služeb. Byly však i případy, kdy dotyční několik let působili v osobní službě jiné vrchnosti a přesto se jejími poddanými nestali, jako Josef Komárek ze Svinčan, syn podruha Václava Komárka, jenž po několikaleté vojenské službě odešel v roce 1778 ve věku 21 let k hraběti Josefu Colloredovi, ale nadále byl v poddanských seznamech veden na panství.

V poslední třetině 17. století dovolovali úředníci odchod čeledi, ale především řemeslnického dorostu z panství jen s finančními zárukami zpravidla dvou, někdy tří ručitelů, kteří byli v poddanských soupisech uvedeni celými jmény včetně místa bydliště a částky, kterou vrchnost požadovala v případě, že se dotyčný propouštěný neohlásí nebo nedostaví při příštím stavění poddaných na vrchnostenské kanceláři. Výše záruky byla různá, zpravidla se ale pohybovala mezi 20 a 50 tolarů, což byla částka nesmírně vysoká. Tak se v roce 1714 dozvídáme například o šestadvacetiletém sirotkovi Janu Spazovi, jenž se měl vydat na řemeslnický vandr a u jehož jména písař zapsal: „*Řemesla truhlářského s dovolením v Praze na vandru, a že se každý rok k řízení postaví Jiřík Novák truhlář choltický a Jan Pivec z Svinčan pod 50 tolarů pokuty ručili, i on Jan Spaz k zástavě 9 R [rýnských zlatých] do důchodu hotových složil.*“⁷⁷⁹ Je třeba poznamenat, že jen oněch 9 zlatých byla zhruba roční mzda pohůnka, k tomu připočteme 50 tolarů, jejichž ekvivalentem bylo 100 zlatých,⁷⁸⁰ za to už se v dané době dala poříditi slušná chalupnická usedlost.⁷⁸¹

Něco jiného bylo, pokud šlo o poddaného, jehož osud byl určen pro panskou službu, především při zámku. V případě specializovaného zámeckého personálu vrchnost nešetřila a nezřídka umožnila schopnému kandidátovi na některý z postů ve vrchnostenské službě vyučiti se u vyhlášených řemeslníků, případně na vandr odejít pro zkušenosti do ciziny. Například Vilím Novák z Choltic, syn panského zahradníka, začal být v roce 1682 jako šestnáctiletý veden coby zahradnický učeň u svého otce. Po čtyřletém učení byl vyslán na vandr do tyrolského Castelfondo, původního rodového sídla thunovské vrchnosti. Také v následujícím roce 1687 je evidován s poznámkou „*na vandru v Tyrolu kumštu zahradnického*“. Rok nato vandroval do Salzburgu, pak se přesunul dokonce do Paříže. Na Choltice se vrátil na přelomu let 1689 a 1690, a ačkoliv bychom čekali, že začal vykonávat zahradnické řemeslo, je veden při zámku coby lokaj. K zahradničení se nicméně přece jen dostal, již v roce 1693 je uváděn

---

⁷⁷⁹ SOA Zámorsk, fond Velkostatek Choltice, kn. č. 490, soupis poddaných 1714, nefol.

⁷⁸⁰ V roce 1692 došlo ke skokovému růstu cen obchodních mincí. Tolar stál 120 krejcarů, cena dukátu pak tedy byla 240 krejcarů. Blíže viz VOREL, Petr. *Od pražského groše ke koruně české. Průvodce dějinami peněz v českých zemích*. Druhé rozšířené vydání. Praha, 2004, s. 229.

⁷⁸¹ Ta v roce 1756 vyšla v průměru na 72 zlatých. KABELÁČ, K. *Kronika městečka Choltic*, s. 239.

jako tovaryš v panské zahradě. Po několika letech zde strávených pak s povolením vrchnosti v roce 1699 odešel vykonávat zahradnické řemeslo do Přestavlk.

Zajímavý příběh je spojen i se sirotkem Mikulášem Krátkým z choltické rychty, který nám do evidence vstupuje ve 23 letech (1681) coby barvířský tovaryš, toho času na vandru neznámo kde. V roce 1684 je u něho jako místo pobytu udán Amsterdam, v letech následujících s poznámkou „*v Amsterdamu barvíř*“. V období 1687–1689 byl stále na vandru, ovšem vrchnost o pohybu mladého tovaryše evidentně neměla přehled, jelikož chybí jakákoliv zmínka o jeho působišti. Ta se objevuje v roce 1690, kdy je u jeho jména psáno „*kunstu barvířského na vandru v Holandu od lethy 1675*.“ V Nizozemí zůstal Mikuláš až do roku 1693, kdy se přesunul do Benátek, odkud poslal vrchnosti na panství list. O tom je v poddanském seznamu učiněn naprosto ojedinělý záznam: „*Kunstu barbírského. Od Lethy 1675 na vandru, Lethy toho 1693 psal z Benátek, že tam zůstává*.“ Přesto se rok nato vrátil do Choltic, kde se od roku 1695 píše jako hraběcí komorník. Dozvídáme se to opět z poznámek: „*Z vandru se navrátil 1694. Za komorníka*“ nebo „*u vrchnosti za komorníka kunstu barbír*“. Hrabě zřejmě ocenil rozhled a zkušenosti načerpané na cestách, které mohl ve službách vrchnosti jako jeden z mála poddaných na Cholticích uplatnit. Mikuláši Krátkému se však cestování zalíbilo natolik, že na panství moc dlouho nepobyl. Již v soupisu z roku 1697 je u něho poznamenáno: „*na vandru z dovolení vrchnosti 1696. Kunstu barvířského*“, bohužel bez přesnější specifikace cílové destinace. Ještě v roce 1700 je ve svých 42 letech evidován se stejným statutem.

Situace na panství se začala výrazně měnit v průběhu 18. století. Zvýšením robotních povinností postupně klesala potřeba panské čeledi, speciálně mužů. Na druhou stranu v době válek o rakouské dědictví a sedmileté války se výrazně zvýšil odvod mladých mužů do císařské armády, především z okruhu sirotků, s nimiž mohla vrchnost v podstatě volně nakládat. Krom toho se zvýšil i počet mužů, jimž bylo povoleno odejít do učení. Naopak stoupala poptávka po ženské čeledi, která vykonávala velkou část robotních povinností, zejména u chalupníků. Také vyšší podíl mladých lidí zůstal doma, aby hospodáři mohli pokrýt jednak potřeby vlastních gruntů, jednak vyměřené roboty.

V druhé polovině 18. století se také na Cholticku více začíná jezdit na tzv. daleké fúry, tedy cesty se zbožím nejrůznějšího druhu do vzdálenějších míst. Někteří sedláci museli jezdit až čtyřikrát ročně, přičemž jedna cesta trvala zpravidla týden. Od roku 1762 se z Choltic začalo jezdit šestkrát ročně do Vídně s potravinami na čtyřech až šesti vozech, kterými se zásoboval hraběcí dům. Cesta trvala zpravidla dva týdny, přičemž její účastníci byli placeni

denní mzdou. Vedoucí konvoje, kterým býval jeden z rychtářů, dostával 18 krejcarů za den, vrchní čeledín 12 krejcarů a pomocný čeledín při každém voze 6 krejcarů.⁷⁸²

V rámci běžné krátkodobé migrace se cestování mimo panství v průběhu času stávalo čím dál běžnější, přesto nenabylo na Cholticku do poloviny 80. let 18. století nijak výrazného charakteru. To je patrné dokonce i po roce 1781, kdy vlivem patentu o zrušení nevolnictví měli poddaní možnost svobodného pohybu, ale jen minimum z nich toho skutečně využívalo.⁷⁸³ Z hlediska pracovního uplatnění zůstávala většina poddaných na panství, pokud se rozhodli vykonávat čelední službu za jeho hranicemi, volili většinou sousední dominia jako Pardubice či Heřmanův Městec.

3.3.6. *Mzdové poměry sloužících*

Nespornou výhodou choltických poddanských seznamů z druhé poloviny 17. století je uvádění ročních mezd čeledi sloužící u poddanských zaměstnavatelů. Byť tato evidence nebyla zdaleka vedena systematicky a v řadě případů data chybí, povedlo se nám přesto shromáždit 780 záznamů vztahujících se k ročním mzdám za čelední službu v letech 1681–1700. Na základě těchto informací se pokusíme ukázat zejména souvislost výše mezd se specializací čeledi, resp. věkem sloužících, stejně jako genderové rozdíly mezi mzdami mužů a žen, učiníme srovnání výše ohodnocení s jinými regiony a nakonec se zamyslíme, do jaké míry si mohl sloužící za dobu své služby naspořit finanční prostředky, které by mu umožnily osamostatnění a založení vlastní existence (zakoupení nemovitosti s příspěvím případného dědického podílu, následný vstup do manželství apod.).

Jak jsme poznamenali, evidují poddanské seznamy pro choltické panství výhradně mzdu placenou ve službě u poddanských zaměstnavatelů, přičemž systematictěji jsou uváděny mzdy vyplácené sirotkům než dětem žijících hospodářů. Důvodem je nepochybně role vrchnosti ve správě sirotčích záležitostí a sirotčích peněz, kdy přehled o výši sjednaných mezd u sirotků byl pro ni přece jen důležitější než mzdy ostatních sloužících. Mzdy, které vrchnost vyplácela poddaným v rámci služby v panských podnicích, uváděny nebyly, přesto se je dozvídáme z dochovaných pramenů patrimoniální provenience, především z tzv.

---

⁷⁸² KABELÁČ, K. *Kronika městečka Choltic*, s. 229.

⁷⁸³ Obdobně vypadala situace na slavkovském panství, kde dokonce v 80. letech 18. století došlo k poklesu pracovní mobility chlapců, kteří však více odcházeli do učení a na studia. SLOVÁKOVÁ, V. *Služba v městském a venkovském prostředí*, s. 288.

mzdových tabel (*Lohnregister*), obsahujících k jednotlivým rokům mzdy všech vrchnostenských zaměstnanců.⁷⁸⁴

Ačkoliv nemáme k dispozici žádné doklady o reálné výplatě mezd poddanskými zaměstnavateli, kteří si zjednávali čeled' vždy na rok v rámci „vánočního“ stavění poddaných, víme, že na výplatu mzdy za předešlé období ve službě byli na čeledních stavuňcích sloužící dotazováni, zda vůči nim hospodáři vyrovnali své závazky. Někde fungovala dokonce taková praxe, že právě při stavění čeledi byli poddanští zaměstnavatelé povinni vyplatit sloužícím před vrchnostenskými úředníky mzdu za již odsloužené období v plné výši. Otázkou je, jak vypadala situace v případě, že sloužící zůstal u stejného zaměstnavatele i v dalším roce, zde nejspíš záleželo na vzájemné dohodě a případnému vyplacení jen části mzdy. Přestože informace o plnění závazků poddanských zaměstnavatelů z hlediska výplaty mezd bohužel nemáme, situace panující ve vrchnostenském prostředí, především poplužních dvorech, je nám známá poměrně přesně. Ve zmíněných mzdových tabelách jsou totiž kromě výší sjednaných odměn na aktuální rok, což je údaj, který se v průběhu obou staletí příliš neměnil, zaznamenány pohledávky sloužících z předchozího období, dále údaje o reálné výplatě mzdy v daném roce a nakonec dluh zaměstnavatele převáděný do následujícího roku. Tak se dozvídáme, že např. v roce 1695 bylo dvorské čeledi vypláceno nejčastěji o třetinu až polovinu méně, než jaká byla sjednaná mzda, tuto sumu tudíž úředníci převedli do následujícího roku jako dlužnou částku. V řadě případů však nebylo vypláceno v podstatě nic a celý výdělek se převedl do roku 1696. Naopak nevyplacené dluhy na služném z roku 1694 byly výrazně nižší a zpravidla nedosahovaly jedné čtvrtiny sjednané mzdy. To by znamenalo, že vrchnost buď vyplácela pracovníkům mzdu v průběhu roku, nebo z ní strhávala nespecifikované položky (nadlimitní deputát, pokuty za neplnění povinností apod.).⁷⁸⁵

Jak jsme již naznačili, v době 17. a 18. století neexistovaly na zemské ani krajské úrovni žádné závazné mzdové taxy (na rozdíl např. od německých zemí), které by regulovaly maximální výši mezd vyplácených námezdním pracovníkům. Již od 16. století sice v pramenech právní povahy nacházíme formulace o zákazu přeplácení čeledi, nicméně vždy se to týkalo mezd v místě obvyklých. V některých oblastech se vytvářela vysoká poptávka po čeledi, která způsobovala růst mezd. Nemalý počet sloužících zbíhal právě sem pod vidinou lepších výdělků. Proto se v řadě menších lokalit (kraje, města) začalo přistupovat k zavádění mzdových tax, jejichž platnost byla s ohledem na rychle se měnící hodnotu peněz zpravidla

⁷⁸⁴ SOA Zámorsk, VS Choltice, inv. č. 1506, kn. č. 1312, Mzdová tabela (*Lohnregister*), 1695.

⁷⁸⁵ Vyplácení mzdy nepravidelně dle potřeby nebo až na konci služby (v případě víceleté služby) bylo v raném novověku poměrně obvyklé. LENDEROVÁ, M. et al. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 388.

velmi krátká a bylo nutné tato nařízení často opakovat.⁷⁸⁶ Jediné pokusy o stanovení mzdových limitů v českých zemích tak představovaly první čelední řády z roku 1547 a 1549, které byly dohodou zemských stavů o výši mezd v jednotlivých krajích, nicméně pro některé obory a specializace ani tehdy nebyly přesné hranice stanoveny. Tyto předpisy však fakticky platily velmi krátkou dobu, konkrétně do roku 1564, kdy byly zapracovány do poslední redakce Vladislavského zemského zřízení, ovšem již bez ustanovení o mzdách. Od poslední třetiny 16. století po zbytek raného novověku se tak mzdy čeledi a ostatních námezdních pracovníků řídily pouze nabídkou a poptávkou na trhu práce, případně regionálními zvyklostmi.

Jak jsme již uvedli, pro panství Choltice jsme mohli výši mezd podrobněji analyzovat jen v období poslední třetiny 17. století. Přesto jsou zjištěné údaje poměrně zajímavé. Pokud se nejprve zaměříme na mzdy čeledi v poddanském hospodářství, zjistíme, že její výše se velice výrazně měnila nejen v závislosti na pohlaví sloužícího, kdy je obecně známo, že ženské čeledi bylo placeno až o polovinu nižší služné než mužům, ale také v závislosti na věku sloužících. To nám dobře dokládá následující tabulka č. 20, kde jsme vytvořili jakési mzdové kategorie ohraničené jednak věkově, jednak dle pozice, na níž dotyčný sloužil. Každopádně víme, že pracovní „specializace“ čeledi byla na konkrétní věk poměrně úzce navázaná, což je o něco lépe zřetelné u čeledi mužské, jejíž pracovní náplň bývala o něco specializovanější, než ženská.

Nejprve je třeba se pozastavit u formy mzdy, která byla v případě ženské a mužské čeledi výrazně odlišná. Zatímco muži, s výjimkou těch nejmladších sloužících, byli odměňováni výhradně v hotových penězích, u žen netvořila peněžní složka mzdy ani polovinu její celkové výše. Ženy za svou práci kromě peněz dostávaly především lněné plátno (počítáno na lokty) a novou obuv, případně podšití obuvi prochozené. Tento systém byl typický pro celé námi sledované období, přičemž výjimky, které by ukazovaly na jinou formu vyplácení mezd, bylo jen několik málo a týkaly se spíše kombinace peněžní a nepeněžní odměny u mužů, kdy ke mzdě v hotových penězích bylo jako přídavek sjednáno např. plátno na košili, nebo jedny boty. Případ, kdy se sloužící ženou byla ujednána mzda pouze v penězích, jsme našli jen jeden.

Pokud jde o výši mezd v poddanské službě, vidíme, že nejmladší čeled' s průměrným věkem okolo 15 let sloužila za „*slušný oděv*“, a to bez ohledu na pohlaví. To znamená, že

---

⁷⁸⁶ Nejstarší známou úpravou mzdových poměrů je říšský policejní řád vydaný v Augsburgu v roce 1530, konkrétně článek XXXI, § 2. K této problematice ve střeoevropském kontextu blíže MORGENSTERN, H. *Gesindewesen und Gesinderecht in Oesterreich*, s. 25–28.

zaměstnavatel měl pracovníkovi zajistit kompletní celoroční ošacení a kromě stravy⁷⁸⁷ a střechy nad hlavou již čeledi nic dalšího neposkytoval. U žen byla coby pracovní pozice honorovaná „*slušným oděvem*“ zapsána nejčastěji chůva nebo skotačka, u mužů pak skoták nebo pohůnek. Starší čeleď již měla sjednanu mzdu v hotových penězích, nebo v kombinaci peněžní a nepeněžní složky v případě žen. Zatímco muži ve věku zhruba 20 let byli placeni 6–8 zlatými ročně, ti nejstarší pacholci dostávali 10 i 11 zlatých. Ženy začínaly na mzdě 2 zlaté, 15 loktů plátna a tři páry nových bot, nejstarší a nejzkušenější děvečky byly placeny 3,5 zlatými, 18 lokty plátna a třemi páry bot. Pokud bychom ženskou mzdu chtěli přepočítat na hotové peníze, tak při průměrné tržní ceně 1 zlatý za pár bot a 5 krejcarů za loket jemného plátna bychom se pohybovali na hodnotách ženské mzdy mezi 6 zl. 15 kr. a 8 zl., což se jeví jako vcelku reálné zjištění s ohledem na mzdy panské čeledi, o které bude řeč níže. U nejmladších děveček by mzdy odpovídaly věkově stejně starým chlapcům, v případě těch nejstarších a nejzkušenějších by byly o zhruba třetinu nižší než u mužů.⁷⁸⁸ Jejich výše mj. korespondovala s výší mzdy vyplácenou například v 50. a 60. letech 17. století v německém městečku Schwäbisch Hall, kde byly, na rozdíl od českých zemí, peněžní odměny regulovány tzv. *mzdovými řády (Tax-Ordnung)*.⁷⁸⁹ Do výše odměn se tak promítala nejen pozice, kterou sloužící aktuálně v rámci hospodářství zastával a která předpokládala nějakou míru fyzické zdatnosti (zejména u mužské čeledi), ale také zkušenost, kterou dotyčný získával věkem, ovšem především na základě již odsloužených let. Důležitou roli ve výši ohodnocení hrály nepochybně rovněž pozitivní reference na sloužícího, resp. dobrá zkušenost zaměstnavatele s konkrétní osobou, jíž byl ochoten zaplatit více peněz než člověku problémovému nebo naprosto neznámému.

V případě ženských mezd v poddanském hospodářství se nabízí otázka, proč se zrovna obuv a plátno staly komoditami, na které se přepočítávala odměna sloužícím. Zatímco u obuvi je odpověď vcelku nasnadě, uvědomíme-li si, že většinu dne, minimálně šest dní v týdnu (kromě nedělí a svátků), strávila čeleď na nohou vykonáváním různých prací. Proto jistě nepřekvapí právě roční spotřeba bot. U plátna není vysvětlení zcela jednoznačné, nicméně podíváme-li se na charakter doplňkové výroby poddanských vrstev obyvatelstva na Cholticku i výrobní oblasti, ve kterých se angažovala vrchnost, zjistíme, že právě tkalcovství zde patřilo

---

⁷⁸⁷ Na počátku novověku se předpokládá průměrná denní spotřeba chleba necelý kilogram pro osobu na den. Více ke stravování čeledi viz HONC, J. *Roční spotřeba žita a chleba v čeledních dávkách*. Podle instrukce pro česká komorní panství z roku 1648 měl být nádeníkům v rámci odměny za letní práce (vazači, sekáči apod.) kromě denní peněžní mzdy dáván také bochník chleba o váze 1,5 libry, tedy něco přes tři čtvrtě kila. Viz KALOUSEK, J. (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské (AČ 23, 1627–1698)*, s. 190–193, č. 222.

⁷⁸⁸ Na jihočeském panství Chýnov činil rozdíl mezi průměrnými mzdami mužů a žen téměř 50 % ve prospěch mužské čeledi. KŘIVKA, J. *Mzdové poměry poddanské čeledě po třicetileté válce*, s. 104.

⁷⁸⁹ DÜRR, R. *Mägde in der Stadt*, s. 151–152.

k tradičním a v 17. století se stále rozvíjejícím odvětvím, jehož produkce rozhodně nebyla zanedbatelná. Navíc plátno představovalo základní komoditu, která se zřejmě stávala i důležitou součástí svatební výbavy mladých žen.

Tab. 20: Mzdy poddanské čeledi na panství Choltice v letech 1681–1700 s ohledem na věk a specializaci

	Specializace	Výše mzdy	Průměrný věk
ŽENY	chůva, skotačka	slušný oděv	14,8
	děvka	2 R, 15 l. plátna, 3 boty 2 R, 30 kr., 18 l. plátna, 3 boty	19,7
	děvka	3 R, 12 l. plátna, 3 boty 3 R, 20 l. plátna, 3 boty	23,3
	děvka	3 R, 30 kr., 16 l. plátna, 3 boty 3 R, 30 kr., 18 l. plátna, 3 boty	28,3
MUŽI	skoták, pohůnek	slušný oděv	15,2
	pohůnek	6 R 7,5 R	19,9
	pohůnek, pacholek	8 R 9 R	23,3
	pacholek	10 R 11 R	27,0

Přesuňme se k problematice mezd ve vrchnostenských službách s důrazem na službu dvorskou, kterou v 17. století procházela většina poddaných na choltickém panství. Mzdy v panských podnicích byly dle pevně stanovených tarifů striktně vázány na pracovní pozice, nikoliv na věk či zkušenosti zaměstnanců, byť jednotlivé specializace byly do značné míry právě věkem podmiňované. Výši mezd dle jednotlivých specializací čeledi uvádí tabulka č. 21. Nejnižší ohodnocení v případě mužských sloužících příslušelo pasákům prasat a krav (*sviňáci* a *skotáci*), kteří dostávali 6 zl. ročně, lépe byli ohodnoceni pohůnci – 8 zl., 11 zl. měli dostávat pacholci a nejvyšší mzda zcela logicky náležela šafáři – 14 zl. Z ženské čeledi zde vidíme pouze děvečku, která dostávala 8 zl., a šafářku, již náleželo poměrně překvapivě rovněž 8 zl. Někdy bychom našli i další profese, jejichž příjem byl ještě nižší než u pasáků, jako byli hříbci, stříhači slámy apod. Ve všech choltických dvorech přitom byly mzdy nastaveny shodně. Jak jsme však již uvedli, reálně vyplácené mzdy byly o třetinu až polovinu nižší, než činil jejich výměr na daný rok.

Podíváme-li se na srovnání mezd ve dvorech a ve službě u poddanských zaměstnavatelů, musíme konstatovat, že jejich výše byla velmi vyrovnaná, dokonce pro ženskou čeleď se zdá být mnohem výhodnější služba dvorská s ohledem na vyplácení peněžní hotovosti namísto materiální složky mzdy v poddanské službě. Vrchnost se tím nepochybně snažila motivovat mladé lidi pro vstup do dvorské služby, jelikož ještě v druhé polovině 17.

století zde bylo zapotřebí poměrně dost pracovních sil a s ohledem na nedostatek potenciálních pracovníků po třicetileté válce⁷⁹⁰ nebylo jednoduché pokrýt poptávku poddaných i vrchnosti. Ta navíc nabízela čeledi, která se vdávala či ženila po absolvované dvorské službě, příspěvek na svatbu v podobě piva a čtvrt korce pšenice a žita. Pokud ve dvoře sloužili oba snoubenci, měli dostat dvojnásobek.⁷⁹¹ Nivelizace mezd ve vrchnostenské službě oproti službě poddanské, jak o ní píše J. Křivka, tedy na Cholticích pozorována nebyla, alespoň ne v takové míře, abychom o ní mohli přesvědčivě referovat.⁷⁹²

Klesající zájem o čeled' do panských dvorů je doložitelný mimo předešle prezentovaná statistická data také výší mezd ve vrchnostenských podnicích, které v druhé polovině 18. století zůstávaly na stejné úrovni, jako v poslední třetině 17. století, šafář dostával dokonce o dva zlaté méně (viz Tab. 8). V této době však byla část mzdy vyplácena také v naturáliích, což do jisté míry mělo zvyšující se životní náklady pokrýt.⁷⁹³

---

⁷⁹⁰ MAUR, E. *Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století*, s. 865; TÝŽ. *Český komorní velkostatek v 17. století*, s. 125.

⁷⁹¹ KABELÁČ, K. *Kronika městečka Choltic*, s. 140.

⁷⁹² KŘIVKA, J. *Mzdové poměry poddanské čeledě po třicetileté válce*, s. 104

⁷⁹³ V roce 1777 byly mzdy v choltickém dvoře pro jednotlivé pracovníky stanoveny následovně: šafář 12 zl., šafářka 8 zl., pacholek 11 zl., pohůnek 8 zl., pasák krav 8 zl. (zde došlo k navýšení o 2 zl. oproti 17. století), děvečka 8 zl. Kromě toho dostávali nestejně v naturáliích měkké dříví, pšenici, ječmen, hrách, máslo a sůl. Viz KABELÁČ, K. *Kronika městečka Choltic*, s. 275.

Tab. 21: Roční mzdy poddanské a dvorské čeledi v 17. století (srovnání různých lokalit)

		Choltice (1681– 1700)⁷⁹⁴ průměr	Pardubice (1695– 1698)⁷⁹⁵ průměr	Mělník (1693)⁷⁹⁶ průměr	Plzeň (1643– 1650)⁷⁹⁷	Nelahozeves (1693)⁷⁹⁸	Mnichovo Hradiště (1686)⁷⁹⁹
Poddanská služba	skoták	slušný oděv	5 R 15 kr.	7 R	–	–	–
	pohůnek	7 R	8 R 20 kr.	11 R	–	–	–
	pacholek	10 R	11 R 30 kr.	15 R	–	–	–
	děvečka	3 R, 18 l. plátna, 3 páry bot	7 R	–	–	–	–
Dvorská služba	skoták	6 R	–	5 R 50 kr.	–	4 R 40 kr.	–
	sviňák	6 R	–	5 R 50 kr.	5 R	4 R 40 kr.	–
	pohůnek	8 R	–	5 R 50 kr.	8 R	8 R 10 kr.	8 R 10 kr.
	pacholek	11 R	–	14 R	14 R	11 R	11 R 40 kr.
	šafář	14 R	–	–	24 R	–	13 R 7 kr.
	šafářka	8 R	–	–		–	5 R 50 kr.
	děvečka	8 R	–	5 R 50 kr.	6 R	4 R 40 kr.	4 R 40 kr.

Ve srovnání s jinými lokalitami zejména druhé poloviny 17. století (Tab. 21), mj. se sousedními Pardubicemi a vzdálenějším Mělníkem, je patrné, že na Cholticích byla níže honorována mzda u poddanských zaměstnavatelů, a to především mužské čeledi, naopak ve dvorské službě byla situace u ženské čeledi a nejmladší kategorie mužských sloužících výrazně lepší, než na jiných panstvích, což zřejmě pouze potvrzuje domněnku o snaze motivovat mladé lidi ke vstupu do vrchnostenských služeb a zároveň předejít jejich zbláhání. Vyšší mzdy v panských dvorech než v poddanském hospodářství byly doloženy rovněž pro jihočeský Chýnov (1692), nicméně celkově se zde jednalo o mzdy mimořádně nízké, kdy nejvíce čeledi bylo odměňováno roční mzdou v rozmezí 1,5 až 4 zlaté. To s největší pravděpodobností značí výplatu větší části mzdy v podobě deputátu, který ovšem pramen

⁷⁹⁴ SOA Zámorsk, VS Choltice, inv. č. 1506, kn. č. 1312, Mzdová tabula (Lohnregister), 1695.

⁷⁹⁵ SVATOŇ, F. *Sociální postavení vesnické čeledi na Pardubicku*, s. 9–11.

⁷⁹⁶ KŘIVKA, J. *Mzdové poměry poddanské čeledě po třicetileté válce*, s. 100–105.

⁷⁹⁷ BROŽ, J. *Mzdy čeledi při dvorech města Plzně*, s. 288.

⁷⁹⁸ KŘIVKA, J. *Mzdové poměry poddanské čeledě po třicetileté válce*, s. 103.

⁷⁹⁹ BURDOVÁ, P. *Poměry námezdně pracujících v zemědělství*, s. 110.

(registra daně z hlavy) nevidoval.⁸⁰⁰ Obecně se má za to, že v okolí Prahy byly mzdy čeledi i nádeníků výrazně vyšší než ve vzdálenějších a okrajových lokalitách.⁸⁰¹

Zajímavé je, že stejně jako jsme mohli konstatovat v podstatě analogické mzdy choltických děveček a ženské čeledi v německém městě Schwäbisch Hall, jeví se odměny vyplácené sloužícím na různých pracovních postech v poslední třetině 17. století i při komparaci s jinými německými lokalitami velmi podobné až totožné. Například na hornofalckém klášterním panství Walderbach am Regen se v roce 1688 platilo pacholkovi při volech 11 zl. 15 kr., pacholkovi při koních 11 zl. 30 kr. a děvečce 6 zl.⁸⁰² Podobné mzdy jsou doloženy také pro čeleď při špitálu v tyrolském Weitau (Kitzbühel) z roku 1683. Pacholek při koních dostával 12 zl., pohůnek 9 zl., kuchařka 9 zl. a děvečka 4 zl. Sloužící zde však navíc dostávali vcelku slušný příděl oblečení (košile, plášť, rukavice) a obuvi (6 párů bot pro mužskou čeleď, 3 až 5 pro ženskou).⁸⁰³

Z pramenů vrchnostenské provenience se kromě výše mezd poddanské a dvorské čeledi dozvídáme také o mzdách zámecké čeledi. Té jsme se však nevěnovali nijak systematicky, proto zde uvedeme jen několik příkladů pro srovnání. Ve vrchnostenské mzdové tabele z roku 1695 stojí na čelních místech především panští úředníci. Mezi nimi nejvyšší místo zaujímá purkrabí s roční mzdou 220 zlatých, následuje administrátor svinčanské fary a choltický zámecký kaplan, jemuž vrchnost vyplácela 100 zlatých ročně, dále písař obroční (*Kornschreiber*) se mzdou 51,5 zlatých či písař důchodní (*Wirtschaftsschreiber*) s odměnou 41,5 zlatých. Ze specializovaných zámeckých zaměstnanců dominoval panský zahradník pracující za 33,5 zlatých, jeho syn Vilím Novák, o němž jsme psali výše, dostával coby zahradnický tovaryš 16 zl. 45 kr. Mzda zámeckého vrátného činila 11 zlatých, lazebníka 10 zlatých.⁸⁰⁴ Porovnáme-li zmíněné mzdy s ročními příjmy služebnictva na zámku v západočeském Manětíně ve druhé dekádě 18. století, zdá se být odměna choltické zámecké čeledi až směšně nízká. V Manětíně patřícímu v té době hraběcímu rodu Lažanských pobírala například klíčnice 40 zl. ročně, hlavní kuchař pak dostával mzdu dokonce 100 zlatých.⁸⁰⁵ Konečně, nemusíme chodit příliš daleko. Při srovnání stavu na Cholticích se služným úředníkům a služebníkům pardubického komorního panství v roce 1662 zjišťujeme rovněž značné rozdíly: purkrabí 260 zl. 20 kr., obroční písař 120 zl., vrátný

⁸⁰⁰ GRULICH, J. *Populační vývoj a životní cyklus*, s. 209–211, Tab. 16.

⁸⁰¹ ČERNÝ, V. *Hospodářské instrukce*, s. 106.

⁸⁰² HARTINGER, Walter. Bayerisches Dienstbotenleben auf dem Land vom 16. bis 18. Jahrhundert. In *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 38, 1975, s. 598–638, zde s. 612–613.

⁸⁰³ GREIBMAIR, J. *Knecht und Magd in Südtirol*, s. 31.

⁸⁰⁴ SOA Zámorsk, VS Choltice, inv. č. 1506, kn. č. 1312, Mzdová tabele (Lohnregister), 1695.

⁸⁰⁵ BUKAČOVÁ, I. *HOMO FABER AULICUS*, s. 8–10.

25 zl. atd.⁸⁰⁶ O mimořádně vysokých mzdách zámecké čeledi či osobního služebnictva vrchnosti se dozvídáme již z počátku 16. století, kdy například Petr Vok z Rožmberka najímal blíže nespecifikovaného pacholka s koněm za roční mzdu 30 zl. a cestovní výlohy včetně stravného (i pro koně) v hodnotě 6 grošů českých za den.⁸⁰⁷

Studiem délky čelední služby v poslední třetině 17. a 18. století se nám podařilo získat data, která po doplnění údajů o mzdách sloužících z let 1681–1700 mohou posloužit k objasnění ekonomické situace mladých lidí, kteří se po službě chystali osamostatnit a založit si vlastní existenci. Sledovat přitom budeme pouze muže coby nositele sociálního postavení rodiny a v podstatě jediného možného vlastníka usedlosti, zároveň s ohledem na vyplácení mezd mužské čeledi v peněžní hotovosti je její příjem v dlouhodobějším měřítku mnohem lépe kvantifikovatelný, než v případě žen, jejichž větší část mzdy byla (s výjimkou panské služby) vyjádřena nepeněžními prostředky. Bohužel nemáme k dispozici jediný případ, který by zcela exaktně dokumentoval mzdovou stránku čelední služby v průběhu celého jejího trvání, tzn. v každém ze sloužených roků. Jednak je to způsobeno ne zcela systematickým záznamem mzdových údajů v poddanské službě, jednak naprostou absencí výše mezd v panské službě. Poměrně přesně však víme, jaké mzdy byly spojeny s konkrétní pracovní pozicí (či věkem), proto nebude problém vytvořit v tomto případě modelovou situaci.

Jejím základem se stane životní osud Matěje Zmeka, sirotka po sedláku Janu Zmekovi ze Svinčan, jenž byl z důvodu otcova úmrtí nucen od roku 1687 nastoupit do čelední služby. Jak vidíme z tabulky č. 22, započal Matěj ve svých 16 letech službu v choltickém dvoře, avšak informace o jeho pracovní pozici nám chybí. Vzhledem k věku a první pracovní zkušenosti mimo otcovo hospodářství bychom však mohli předpokládat, že byl zařazen na pozici pasáka skotu či prasat, pro kterou byla stanovena mzda 6 zl. Následující dva roky strávil coby pohůnek v poddanské službě s roční mzdou 8 zl. V 19 letech se vrátil ke dvorské službě, kde pět let pracoval jako pohůnek, za to, stejně jako v případě předchozí poddanské služby, dostával roční odměnu 8 zl. Ve 24 letech povýšil na pozici pacholka za mzdu 11 zl. Poslední rok služby strávil rovněž jako pacholek v poddanské službě za stejnou odměnu. V 26 letech ze služby vystoupil a oženil se (3. února 1697).⁸⁰⁸ Za celou dobu služby si teoreticky vydělal částku 84 zl., otázkou je, kolik peněz byl schopen si našetřit k založení vlastní existence a kolik financí dostal ze sirotčí pokladny po zemřelém otci. Nový majitel

---

⁸⁰⁶ BOŽEK, J. *Čeští sedláci a jejich vrchnosti*, s. 1077.

⁸⁰⁷ PELIKÁN, Josef. Přijetí „pacholka“ do panských služeb. In *Časopis Společnosti přátel starožitností* 59, 1951, č. 3, s. 189.

⁸⁰⁸ SOA Zámorsk, Sbírká matrik Východočeského kraje, sign. 1849, FÚ Svinčany, matrika NOZ 1683–1718, fol. 127.

otcovského gruntu měl totiž vyplácet sirotkům po 6 zl. ročně do splacení závazku, nicméně o celkové částce ani počtu sirotků se z pozemkové knihy nedozvídáme.⁸⁰⁹ V poddanském seznamu pro rok 1699 je Matěj Zmek i s manželkou uváděn ve Stojicích coby chalupník, avšak prozatím bez vlastní usedlosti, zato s tchánem a tchyní v podružství (původně vedeni jako chalupníci). V roce 1703 přijal selský grunt po Janu Skřivánkovi, za splátku dobytka, osetí, kontribuci a dluh původnímu držiteli měl ještě téhož roku zaplatit na hotovosti 34 zl.⁸¹⁰ Grunt v hodnotě 208 kop. gr. m. (243 zl.) byl zatížen ročním platem do vrchnostenského důchodu ve výši 6 kop. grošů míšeňských, tedy 7 zlatých ročně.⁸¹¹

Pokud bychom odečetli polovinu výdělku získaného v průběhu služby, kterou mohl čeledín utratit pro vlastní spotřebu za ošacení, boty, krčmu apod., pořád by mu zbývalo okolo 40 zl., což byla částka bohatě postačující na vstupní vklad pro zisk nemovitosti. Závadvky za nemovitosti na Cholticku v poslední třetině 17. století totiž ve většině případů placeny nebyly⁸¹² a s ohledem na stále ještě jistou „rezervu“ pustých usedlostí z dob třicetileté války, nebyl problém s usazením čeledína na gruntu, zvláště pokud s ním vrchnost měla dobrou zkušenost z panské služby. Samotné hospodaření však v této době nebylo nic snadného a udržet kladnou ekonomickou bilanci usedlosti s ohledem na zvyšující se nároky na poddané nebylo úplně jednoduché. Časté střídání majitelů poddanských usedlostí je v této době zcela běžným jevem.

Podíváme-li se do tabulky č. 22 na jiný modelový případ postavený na průměrných hodnotách délky čelední služby s přihlédnutím k běžnému poměru absolvované poddanské a vrchnostenské služby a standardních výších mezd typických pro dané pracovní pozice (specializace), zjistíme v podstatě velmi podobnou až náhodně shodnou celkovou výši výdělku, jakou si mohl mladý muž, nastupující službu v 17 letech a sloužící u poddaných i 3–4 roky v panském dvoře, vydělat. I kdybychom uvažovali, že čeledín ušetřil jenom polovinu z této částky (42 zl.), uvědomíme-li si, že základní stravu a střechu nad hlavou platit nemusel, neměl by s ohledem na tehdejší ceny usedlostí a jejich dostupnost problém dosáhnout alespoň na vstupní splátku.

---

⁸⁰⁹ SOA Zámorsk, fond VS Choltice, inv. č. 694, kn. č. 688, Pozemková kniha panství Choltice, 1672–1731, fol. 81–82.

⁸¹⁰ Dobytek i obilí představovaly v 17. století na některých panstvích důležitou součástí tvorby cen nemovitostí. Viz PROCHÁZKA, Vladimír. Trhová smlouva na poddanskou nemovitost v Čechách v 16. a 17. století. In *Sborník historický* 10, 1962, s. 93–144, zde s. 140–142.

⁸¹¹ SOA Zámorsk, fond VS Choltice, inv. č. 694, kn. č. 688, Pozemková kniha panství Choltice, 1672–1731, fol. 143–144.

⁸¹² Neplacení závadvky a velmi nízké splátky při koupi nemovitosti byly po třicetileté válce běžným jevem. Viz MAUR, Eduard. K způsobu tvoření a splacení cen poddanských nemovitostí v 17. a počátkem 18. století. In MAUR, Eduard (ed.). *Příspěvky k dějinám cen nemovitostí v 16.–18. století*. Praha, 1693, s. 71–84, zde s. 79.

Jak je vidět z tabulky č. 23, hodnota selského gruntu v poslední třetině 17. století byla 208 kop gr. míš. (243 zl.), chalupnická usedlost stála 52 kop gr. míš. (61 zl.).⁸¹³ V úvahu je pak třeba brát i případné dědické podíly a věno manželky (pokud bylo alespoň zčásti v podobě hotových peněz), které bylo možné použít rovněž k zakoupení nemovitosti. Situace se však na přelomu 17. a 18. století začala poměrně rychle měnit, ubývalo volných usedlostí a přibývalo podruhů, kteří na její pořízení nedosáhli.

Dešifrovat ovšem přesně ekonomické zázemí poddaných, kteří odcházeli ze služby a po sňatku zakládali vlastní rodiny, není věc snadná, jelikož jsme závislí na celé řadě informací, které pro dané období často nemáme k dispozici. Kromě samotných výdělků v rámci čelední služby (pokud můžeme věřit informaci, že byly vypláceny v hotových penězích a nikoliv naturálně) bychom museli studovat problematiku sirotčích peněz, dále věna na základě svatebních smluv a rovněž ceny a splátky nemovitostí v pozemkových knihách. Přestože jsme takto podrobnou analýzu nečinili, můžeme si dovolit tvrzení, že průměrný výdělek na základě čelední služby mohl být slušným základem pro pořízení vlastní usedlosti, zvláště v období druhé poloviny 17. století, kdy byl ještě dostatek gruntů, na druhou stranu nedostatek námezdních pracovníků, proto i jejich mzdy se dají považovat za poměrně slušné ve srovnání s následujícími obdobími.

I tak ovšem byly oproti mzdám vypláceným za denní práci mimořádně nízké.⁸¹⁴ Pokud si vezmeme, že již v poslední třetině 17. století nebylo neobvyklé, aby nádeník dostával za den práce 10 krejcarů, zvláště za namáhavější činnosti (např. ve stavebnictví),⁸¹⁵ tak pokud bychom uvažovali minimální hranici 260 pracovních dní v roce, jeho výdělek by činil nejméně 43 zlatých, tedy asi čtyřnásobek toho, co si v té době mohl za rok vydělat zhruba jednadvacetiletý pacholek. Pravdou však je, že oproti čeledi nemusel nádeník odpracovat tolik dní, navíc je třeba počítat s náklady na stravu a zřejmě i ubytování, které čeleď neplatila.

---

⁸¹³ SOA Zámorsk, fond VS Choltice, inv. č. 694, kn. č. 688, Pozemková kniha panství Choltice, 1672–1731.

⁸¹⁴ LENDEROVÁ, M. et al. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 366.

⁸¹⁵ V majetkovém příznání panství Choltice z roku 1683 uvádí hrabě Thun, že platí poddaným pracujícím na stavbě choltického zámku denní mzdu 10 krejcarů. Viz NA v Praze, fond Stará manipulace, sign. R 109/45, kart. č. 2006, „urbár“ panství Choltice, 1683

Tab. 22: Předpokládaný výdělek mužské čeledi v poddanské a dvorské službě v letech 1681–1700

	věk	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	Celkem
Matěj Zmek	působíště*	O	D	P	P	D	D	D	D	D	D	P	S	–
	pozice**	–	?	?	?	p	p	p	p	p	P	P	–	–
	mzda (R)***	–	6	8	8	8	8	8	8	8	11	11	–	84
průměrný případ	působíště*	O	O	P	P	P	P	P	D	D	D	D	S	–
	pozice**	–	–	p	p	p	p	P	P	P	P	P	–	–
	mzda (R)***	–	–	7	7	8	8	10	11	11	11	11	–	84

* O – doma u otce; P – poddanská služba; D – dvorská služba; S – sňatek a založení vlastní rodiny

** ? – neznámá, neuvedena; p – pohůnek; P – pacholek

*** Kurzívou je označena výše mzdy, která není pramenem přímo doložena, ale odpovídá průměru na dané pracovní pozici nebo je typická pro daný věk.

Tab. 23: Ceny vybraných druhů zboží a statků v druhé polovině 17. století⁸¹⁶

Druh zboží, statku	Cena
Tažný vůl	12 R
Kráva	9 R
Pár bot	1–1,5 R
Podšití páru bot	30 kr.
Kopa vajec (60 ks)	15 kr.
Slepice	5 kr.
Loket plátna (na pytle)	3,5 kr.
Selská usedlost	243 R
Chalupnická usedlost	61 R

3.3.7. Životní podmínky čeledi ve vrchnostenských službách

Z pramenů se dozvídáme o životních podmínkách čeledi v rámci panských dvorů pouze zčásti, alespoň na základě popisů, které byly vytvářeny při prodeji panství. Takový soupis máme k dispozici z roku 1623, kdy byly Choltice prodávány v souvislosti s pobělohorskými konfiskacemi novému majiteli. Z této doby tak získáváme přehled o dispozici jednotlivých stavení svincanského dvora, která byla až na kamennou stáj kompletně dřevěná. Vše se nacházelo „pod jednou střechou“, přičemž co se týče obyvatel dvora, ti sdíleli jednu dřevěnou ratejnu (resp. čeledník) se čtyřmi komorami, ve kterých bydlel šafář, tři pacholci, tři pohůnci a dvě děvečky. Na každou skupinu pracovníků (specializaci) tak vycházela jedna místnost, ve které nocovali dva až tři lidé, pouze šafář měl zřejmě k dispozici samostatnou komůrku (pokud ji nesdílel s dalšími rodinnými příslušníky). Žádný mobiliář evidován nebyl, nicméně lze předpokládat velmi skromné vybavení obsahující jen to

⁸¹⁶ STANĚK, Jaroslav. *Peníze v českých zemích. Přehled mincí a papírových peněz v dějinných a hospodářských souvislostech od 10. století dodnes*. Praha, 1995, s. 50; NOHEJLOVÁ-PRÁTOVÁ, Emanuela. *Krátký přehled českého mincovnictví a tabulky cen a mezd*. Opava, 1964, tabulkové přílohy, nestr.; SOA Zámorsk, fond VS Choltice, inv. č. 694, kn. č. 688, Pozemková kniha panství Choltice, 1672–1731.

nejnutnější (truhlice, stůl, židle). Osazenstvo dvora mělo na starosti 12 klisen (v této době byly ve dvorech ještě koňské potahy), 50 kusů jalového dobytka, pět lánů polí po 60 korcích výsevku a ještě 16 rybníků. Z luk, které příslušely ke dvoru, se sklízelo 28 vozů sena a 10 vozů otavy.⁸¹⁷

V roce 1646, když zemřel tehdejší majitel choltického dominia Zikmund Thun, byl pořízen nový inventář panství, ze kterého se pro změnu dovídáme o kapacitě a vybavení místností pro služebný personál v choltickém zámku. Nutno podotknout, že mobiliář v těchto prostorách byl rovněž velmi úsporný. Například v pokoji pro fraucimor se nacházela čtyři velká lože, jedno lože malé za mřížkou, stůl a tři židličky; ve „světnici čelední“ byla rovněž čtyři lože, okrouhlý stůl a jedna truhla. Nejlépe vybavená byla místnost důchodního písaře, ve které se nacházely dvojce závěsné hodiny, jedno lože se dvěma kusy peřin a polštářem, malá matrace vycpaná vlnou, dvě prostěradla, dvě prázdná lože, dva stoly, pět židliček, a jedno kůží potažené malé křesílko. Světnice hejtmána byla vybavena také mimořádně úsporně, kromě dvou postelí se zde navíc nacházely ještě tři skříně (almary).⁸¹⁸

O materiální stránce života ve vrchnostenské službě nás tu a tam informují různé prameny patrimoniální proveniencce. Máme tak představu o tom, jak se čeleď stravovala,⁸¹⁹ v jakém prostředí bydlela, jakou měla pracovní dobu, nicméně o čem nevíme téměř nic, je obraz života rodiny v rámci dvorů, ať už se jednalo o rodinu samotného šafáře, nebo případných sloužících, kteří do služby přišli jako sirotci nízkého věku či jako dospělí jedinci s dalším rodinným příslušníkem. Na mysli máme především vdovy s malými dětmi, případně svobodné matky, které nenacházely vždy svůj osud pouze v podruží u poddanských zaměstnavatelů. V souvislosti s tím totiž vyvstává celá řada otázek, například kdo se ve dvoře o malé děti staral, pokud matka pracovala, jaké činnosti nebo pracovní povinnosti vůbec mohla či musela vykonávat, zda měla nějaké úlevy oproti jiným bezdětným dívkám a ženám, případně byla-li vůbec finančně odměňována. Zdá se totiž, že vstup do dvorské služby představoval pro takové ženy alespoň na přechodnou dobu jakousi formu sociálního zabezpečení, která jim pomohla vyrovnat se s nenadálým životním obratem či akutní tíživou situací. Působila v tomto ohledu pozitivně rodina šafáře (šafářky), kdy se jeho mladší děti mohly starat o nejmladší sourozence i potomky zmíněných žen? Zde se však začínáme pohybovat v prozatím značně hypotetické rovině. Tato problematika by předpokládala systematické studium, které by dokázalo objasnit základní parametry fungování takového

---

⁸¹⁷ KABELÁČ, K. *Kronika městečka Choltic*, s. 37.

⁸¹⁸ Tamtéž, s. 54–55.

⁸¹⁹ Ke stravování čeledi např. ČERNÝ, V. *Hospodářské instrukce*, s. 103–105, 259.

společenství, které bychom snad mohli pracovně označit jako „domácnost poplužního dvoru“, tedy jakýsi typ nerodinného, sociálně determinovaného soužití. I v tomto případě bychom však museli vycházet mj. z analýzy poddanských seznamů.

3.3.8. *Alternativy čelední služby*

Pokud mladý raně novověký venkovan nemohl zůstat v rodinné domácnosti svého otce, neměl mnoho možností, kam se uchýlit. Zvláště to platilo u dívek, pro něž jedinou alternativou k pobytu doma představovala čelední služba,⁸²⁰ nepočítáme-li církevní dráhu a vstup do kláštera. Mladé ženy byly na rozdíl od chlapců (až na výjimky) vyloučeny z možnosti získat řemeslnou specializaci, odejít na studia i do služby v armádě. Za jistých okolností se mohly stát hospodářkami, ale to pouze v případě ovdovění, kdy se výjimečně postavily do čela hospodářství nebo vedly živnost po zesnulém muži. Vstup do podruží připadal v úvahu zpravidla až po sňatku, pokud si dotyčná nebrala dědice usedlosti, případně ji sama „nedělala“,⁸²¹ nebo po předchozí službě.

Muži měli na výběr přece jen více alternativ. Kromě čelední služby mohli za určitých podmínek vstoupit do učení. Byť v rámci pojmání čeledi chápeme v této práci řemeslnický dorost jako její součást, z hlediska společenského statusu, specializace i odlišné profesní organizace se jedná o alternativu ke klasické čelední službě, která představuje nekvalifikovanou dlouhodobou námezdní práci.⁸²² V 17. a 18. století však byla volba řemeslnické dráhy závislá na vůli příslušné vrchnosti, přičemž, jak jsme již uvedli výše, netýkala se v podstatě některých sociálních skupin, jako byli sedláci či v menší míře chalupníci. Někteří drobnější rolníci, kteří se živili i doplňkovou řemeslnou výrobou naopak měli zájem o to, aby se i jejich synové vyučili řemeslu. Za povolení k učení, stejně jako k vandru vybírala vrchnost na Cholticích peněžní poplatky ve výši 1,5 zl.,⁸²³ navíc, jak jsme rovněž uvedli, mohla za odchod dotyčného požadovat finanční ručení zajištěné několika osobami. Mnohem snazší přístup k učení pak měli synové řemeslníků z městečka, kteří se, pokud nezvolili jinou specializaci, zpravidla vyučili u svého otce a až následně se odebrali na tovaryšský vandr, často směřující do vzdálených krajů, jak jsme ukázali na příkladu Viléma Nováka či Mikuláše Krátkého.

⁸²⁰ K podobnému závěru dochází rovněž SLOVÁKOVÁ, V. *Služba v městském a venkovském prostředí*, s. 283.

⁸²¹ Až do roku 1791 se svobodná dcera nemohla stát oficiální dědičkou usedlosti, nýbrž uvolněný statek přecházel na jejího manžela (v případě absence mužských dědiců).

⁸²² Tak, jak rozdělení chápe ŮRFUS, V. *Právní postavení*.

⁸²³ KABELÁČ, K. *Kronika městečka Choltic*, s. 231–232 (ZA Varia).

Do jejich osudů se však promítla vůle vrchnosti vychovat si kvalitní řemeslníky či jiné sloužící pro zámecké „angažmá“. Pokud vrchnost potřebovala řemeslníky k vlastnímu využití, nebyl problém získat vhodné adepty. S ohledem na tehdejší úmrtnostní poměry se na panství stále nacházelo dost sirotků, z jejichž řad mohli úředníci vybírat potenciální kandidáty na učně, tak jak to provedli na počátku 90. let 17. století, kdy nechali v Čáslavi vyučit 12 chlapců zednickému a kamenickému řemeslu.⁸²⁴ Byť se v tomto rozsahu jednalo o výjimečnou záležitost, postupem času rostl okruh těch, kteří se k řemeslu dostali díky menší potřebě práce čeledi (zejména mužské) ve vrchnostenských i poddanských službách. Statisticky jsme tuto záležitost doložili již v předchozím textu.

Další možností bylo studium, ale s ohledem na to, že jsme se v rámci čtyřicetiletého období, jež jsme sledovali, setkali pouze s jedním případem, navíc se jednalo o základní církevní vzdělání později následované vstupem do učení, nebudeme se této eventualitě podrobněji věnovat.⁸²⁵

Prozatím jsme se však příliš nezmiňovali o další důležité alternativě čelední služby týkající se mladých mužů, a to vojenské službě. Její kvantifikace v případě Choltic je nicméně poměrně problematická z toho důvodu, že poddanské seznamy, především v oddíle sirotků, z nichž se rekrutovalo nejvíce vojáků, evidují i osoby odešlé na vojnu často před mnoha lety, o kterých vrchnostenští úředníci ztratili veškeré zprávy a do seznamů každoročně opisovali jen jejich jméno a narůstající věk. Z toho důvodu není problém narazit na vojáka, jenž odešel sloužit před několika desetiletími a nyní mu má být přes 60 i 70 let. Taková osoba s největší pravděpodobností již dávno nežila. Proto statistické postižení odchodů do armády není zcela jednoznačné a může být poměrně zkreslující. Z toho důvodu jsme do naší databáze pojímali jen ty osoby, kterým bylo na počátku sledovaného období, tedy v letech 1681 a 1765 nejvýše 20 let.

V roce 1690 bylo v choltické a svinčanské rychtě evidováno celkem sedm vojáků ve věku 21–29 let (k 92 osobám ve službě), přičemž pouze u jednoho z nich máme k dispozici nějakou bližší informaci, a sice tu, že do armády vstoupil v Praze („ze dvora svojšicekého utekl a dal se v Praze na vojnu“). To byla vcelku běžná praxe, kdy mladý muž z panství nejprve zběhnul a následně se nechal na vojnu najmout v nějakém větším městě, nejčastěji v Praze, kde mu za naverbování bylo zapláceno zpravidla mnohem více peněz než kdyby byl na

---

⁸²⁴ Tamtéž, s. 98.

⁸²⁵ M. Pražáková Seligová sleduje na panství Horní Police v první třetině 18. století několik mužů, kterým bylo povoleno odejít na studia, přičemž uvádí, že studium poddaných bylo především projevem zájmu vrchnosti. Blíže viz PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, M. *Život poddaných v 18. století*, s. 322–323. Už na počátku 16. století se objevují výslovné zákazy umístování poddanských synků na studia bez zvláštního povolení vrchnosti. KROFTA, K. *Dějiny selského stavu*, s. 105.

vojnu dán vrchností (ta vyplácela zpravidla 8–10 zlatých).⁸²⁶ O deset let později, v roce 1700, již na vojně sloužících mužů ve věku 21–40 let bylo zapsáno 16 (sloužící čeledi bylo v tom roce 135), pravdou je, že v některých případech se jednalo ještě o ty, kteří byli evidováni v armádě v roce 1690. Až na dva případy, kdy bratři Jiří a Bernard Hirštové vstoupili v letech 1696 a 1698 na vojnu dobrovolně jako řemeslníci a synové žijícího chalupníka, se rekruty stali jeden selský synek ze Svinčan, jeden nemanželský syn a 12 sirotků. Sirotci, u nichž známe přesný rok osíření, vstupovali do armády nejčastěji do dvou let po smrti otce. Dobrovolný odchod na vojnu byl zaznamenán u devíti mužů, sedm jich nechala odvést vrchnost. Ta měla průběžně a dle potřeby státu povinnost stavět určený počet rekrutů. Například v roce 1738 museli choltičtí postavit tři rekruty, každý z nich dostal 10 zl., ale celkové náklady na jejich odvedení (vč. výstroje a výzbroje, cesty k odvodu, ubytování ad.) se vyšplhaly na 156 zl. 3 kr., přičemž stát zaplatil za postavení jednoho 41 zl., celkem za všechny 123 zl., které byly odečteny z kontribucí. Rozdíl museli doplatit poddaní ze svého.⁸²⁷

V 18. století byly poznámky týkající se vojenské služby v poddanských seznamech poměrně skoupé, takže se dozvídáme v podstatě jen počty osob aktuálně působících ve vojenské službě. Na konci sledovaného období, v roce 1784, se jednalo pouze o sedm mužů ve věku 22–36 let (celkem sloužilo 102 osob), prokazatelně vstoupivších do armády v průběhu dvacetiletí 1765–1784. Potřeba mladých mužů pro službu v armádě se odvíjela zejména od probíhajících válečných konfliktů, jako byly války o dědictví rakouské či válka sedmiletá. Tu a tam došlo i k násilnému odvedení poddaných mladíků nepřátelskou pruskou armádou. Doložen máme soupis odvedenců z roku 1779, kdy rychtáři na celém panství pochytili celkem 24 mladých mužů ve věku 18–33 let, z nichž mělo k odvodu odejít 11. U jednotlivých jmen seznamu jsou uvedeny krátké poznámky, jako „malý“, „slabý“, „kýla“ a nakonec u 12 z nich přípisek „odveden“.⁸²⁸

Jen naprosté minimum vojáků se z armády navrátilo. Zpravidla to byli ti, kteří se „šikovně“ zranili nebo přišli o některou část těla a stali se tak služby neschopnými. Těm, kteří měli štěstí a vrátili se na panství, vrchnost vyplácela čtyřikrát ročně po jednom zlatém „výsluhy“. Většinou se však jednalo o chudé osoby, které byly nuceny žít nuzně v podruží, někteří skončili i jako žebráci. Pokud se na vojně naučili číst a psát, mohli pak vyučovat malé

---

⁸²⁶ KABELÁČ, K. *Kronika městečka Choltic*, s. 213. Na Třeboňskou se rekrutům vyplácelo ve stejné době 6–8 zlatých. Viz ČECHURA, J. *Neklidný život obyčejné ženy*, s. 69–70.

⁸²⁷ KABELÁČ, K. *Kronika městečka Choltic*, s. 179–180.

⁸²⁸ Tamtéž, s. 275.

děti coby venkovští „učitelé“. Takové případy máme doloženy například ze Svinčan a Lipoltic.⁸²⁹

3.3.9. Nevšední volba obyčejné ženy? Život Veroniky Hálové (1673–1703) z Choltic a její rodiny

Definice „obyčejnosti“ na jedné straně a „nevšednosti“ či „kontroverznosti“ na straně druhé není věcí jednoduchou, ani samozřejmou. To, co pro někoho představuje zcela běžnou praxi, nevybočující z každodenních představ a činností jeho samotného či skupiny lidí, ve které se pohybuje, může pro jiného znamenat něco nekonvenčního či naprosto nepředstavitelného. Obecně však můžeme říci, že pádným měřítkem „normálnosti“, či chceme-li „obyčejnosti“, je nepochybně život dle norem, jež si společnost, které jsme součástí, častěji však její (ne)volení zástupci, stanovila jako normativ, jehož nerespektování s sebou zpravidla nese hrozbu postihu či společenského vyloučení, opovržení. Přesně v takové situaci se ocitli aktéři historických pojednání, která jsou dnes považována, nebo je jejich autoři sami považují, za díla mikrohistorická či přinejmenším tímto historiografickým konceptem ovlivněná. Ať už se budeme bavit o furlánském mlynáři Domenicu Scandelovi alias Menocchioví,⁸³⁰ nebo české zlodějce z jižních Čech Johaně Peřkové,⁸³¹ ani v jednom případě nemůžeme hovořit o lidech obyčejných, byť se nás někdy historici snaží přesvědčit o opaku. Po obyčejném člověku žijícím v raném novověku se totiž dochovalo tak málo dokumentů či pramenných zmínek, že bychom o něm jen stěží byli schopni napsat knihu. Samozřejmě, budiž ke cti autorům, kteří zpracovali osudy zmíněných postav, nezabývali se jen jimi samotnými, ale jejich širším příbuzenským či společenským prostředím, jejich neobyčejnost však oproti oněm bezejmenným masám tkvěla především v tom, že jednaly jinak, než se od nich očekávalo, jednaly tak, že to vyvolalo nutnost vytvoření protokolu či spisu, který se stal podkladem pro stanovení trestu nebo nápravných opatření týkajících se daného provinilce. Považovat výše zmíněné osoby za obyčejné tedy zdaleka není na místě.

Na následujících řádcích se pokusíme na základě dostupných pramenů rekonstruovat průběh jednoho obyčejného i nevšedního života jedné selské dcerky z Choltic a jejích nejbližších příbuzných, jejichž osud se psal v poměrně krátkém časovém rozmezí, a sice v poslední třetině 17. a na samém počátku 18. století. Obyčejného z toho důvodu, že

---

⁸²⁹ Tamtéž, s. 212–213.

⁸³⁰ GINZBURG, Carlo. *Sýr a červi. Svět jednoho mlynáře kolem roku 1600*. Praha, 2000. V originále jako *Il formaggio e i vermi. Il cosmo di un mugnaio del '500*. Torino, 1976.

⁸³¹ ČECHURA, J. *Neklidný život obyčejné ženy*.

neporušoval (alespoň oficiálně) tehdejší platné zákonné normy, nevšedního zejména proto, že oproti většině svých vrstevníků volila Veronika Hálová, o níž tu bude řeč, v rámci „tehdejšího možného“ poněkud odlišnou životní cestu.

Rodina Hálova přišla do městečka Choltice v roce 1679, kdy se zde hospodář Jan Hála s manželkou Annou a třemi dětmi usadil na selském gruntu po zemřelém Janu Bílkovi.⁸³² Usedlost to byla slušná, v tu dobu čtvrtá největší v Cholticích s výměrou polností 37 strychů.⁸³³ Z dětí byl nejstarší Jan (*1665), poté následovaly dvě dcery, dvojčata Dorota a Veronika (*1673), a nejmladší syn Kryštof (*1675). Až do roku 1684 byly všechny děti v poddanských soupisech evidovány doma u otce. Na jaře však hlava rodiny v 46 letech zemřela († 17. 4. 1684).⁸³⁴ Vdova Anna s nejmladším devítiletým synem Kryštofem byla nucena odejít do podruží k choltickému chalupníkovi Bábovkovi, ostatní děti již v roce 1685 sloužily.

Nejstarší Jan (19 let) nastoupil jako pohůnek do panské služby v choltickém dvoře. Jeho sestra Veronika (11 let) odešla sloužit k Bábovkovi, kde se v podruží nacházela i její matka s mladším bratrem. Její dvojče Dorota zůstala rovněž v Cholticích, vstoupila do poddanské služby k Vítkovi. Všichni členové rodiny tak byli po smrti otce nějakým způsobem zabezpečeni, všichni v první chvíli zůstávali v rámci jedné obce, aby neztratili vzájemný kontakt a přehled jeden o druhém. Nutno podotknout, že tento scénář je pro danou dobu v podobných situacích vcelku běžný. Vzhledem k tomu, že se rodina v Cholticích usadila teprve před pěti lety, nemusela mít v dosahu žádné příbuzné, ke kterým by se mohli čerství sirotci uchýlit, a proto jim nezbylo nic jiného, než jít sloužit „k cizím“.

Velmi záhy svou budoucnost vyřešila vdova Anna Hálová, která si již 14. ledna 1685, tedy po necelém tři čtvrtě roce od smrti manžela, vzala za muže dvaapadesátiletého vdovce Jana Zmeka, svinčanského sedláka, jenž v obci hospodařil od roku 1677. U matky přitom stále zůstával její nejmladší syn Kryštof, jenž v roce 1689 ve svých 12 letech vstoupil do poddanské služby u sedláka Čermáka ve Svinčanech. Rok nato odešel sloužit do svojšického dvora, odkud však ještě téhož roku zběhl a už se zřejmě nikdy nevrátil.⁸³⁵

Nejstarší syn Jan se po roce stráveném v choltickém dvoře uchýlil do služby ke svému novému otčímovi Janu Zmekovi do Svinčan. Zde však nevydržel příliš dlouho, neboť se již následujícího roku odebral do svojšického dvora, nyní už na post pacholka (bylo mu 21 let).

---

⁸³² SOA Zámorsk, fond VS Choltice, inv. č. 694, kn. č. 688, Pozemková kniha panství Choltice, 1672–1731, fol. 11–12.

⁸³³ NA v Praze, fond Stará manipulace, sign. R 109/45, kart. č. 2006, „urbář“ panství Choltice, 1683, nefol.

⁸³⁴ Veškerá přesná data narození, úmrtí i sňatků vychází z údajů příslušné matriky svinčanské farnosti, viz SOA Zámorsk, Sběrka matrik Východočeského kraje, sign. 1849, FÚ Svinčany, matrika NOZ 1683–1718.

⁸³⁵ V roce 1700 je v poddanském seznamu stále evidován mezi zběhlými.

Ani to ovšem nebylo jeho poslední působiště ve službě. Léta 1688–1690/91 totiž strávil coby pacholek ve svinčanském dvoře. Alespoň na krátký čas tak byla celá rodina opět „pohromadě“ v rámci jedné obce. 11. února 1691 si ve svinčanském farním chrámu vzal za ženu jistou Annu Sinkovou ze Stojic, sirotka po zemřelém chalupníkově Janu Sinkovi (?). Jedním ze svědků jejich sňatku byl také tehdejší svinčanský rychtář a v té době již ženichův švagr Jan Pokorný. Jan Hála se ještě v roce 1691 usadil na selském gruntu po zemřelém Jiříku Desperátovi v Cholticích, kde si s manželkou postupně pořídil čtyři děti, jednu holčičku a tři chlapce.

Dorota Hálová se po střídavých pobytech u matky a ve službě uchýlila v roce 1691 nebo 1692 (z roku 1691 nám poddanský seznam chybí) do služby ke svému bratru Janovi do Choltic, jenž nově hospodařící na selském gruntu a s čerstvě narozeným potomkem potřeboval pracovní sílu pro zajištění chodu svého hospodářství. Dorota sloužila u bratra dvě nebo tři léta za roční mzdu 3 rýnské zlaté, 18 loktů plátna a troje nové boty. V roce 1694 odešla sloužit jako děvečka do benešovického dvora, kde zůstala i následujícího léta. Druhý rok ve dvoře už nicméně nedosloužila, jelikož se vdala za chalupníka Šimona Krále z Luhů, s nímž si již rok nato pořídila prvního potomka, syna Václava.

Zřejmě nejzajímavější osud však čekal na poslední ze sourozenců, Veroniku Hálovou. Po prvním roce ve službě, který strávila, stejně jako její matka a mladší bratr Kryštof, u chalupníka Jana Bábovky v Cholticích, našla roku 1686 útočiště ve svinčanském dvoře. Matka zřejmě nebyla schopná postarat se o tři v podstatě stejně staré sourozence, proto se dvojčata Dorota a Veronika byla nucena již v 11 letech opatřit sama. Pro vstup do dvora to byl věk opravdu velmi nízký, snad proto je u Veroniky uvedena poznámka „*u svinčanský šafářky*“, která s největší pravděpodobností odkazuje na jiný charakter vztahu, než klasickou službu. Tehdejší svinčanská šafářka Kateřina Jiránková byla v té době žena přes 50 let, vlastní děti „na krku“ již neměla, a proto se dá předpokládat, že i vztah k malé Veronice mohl mít alespoň zčásti mateřský nádech. Po roce stráveném ve svinčanském dvoře se Veronika dostala do služby k sedláku Čermákovi ze Svinčan, u něhož sloužila dva roky. Tady už se jednalo o normální službu, za kterou měla v roce 1688 s hospodářem sjednanou mzdu 2 zlaté, 30 krejcarů, 15 loktů plátna a troje boty. V roce 1689 své působiště opět změnila, když se v patnácti letech nechala najmout ke svinčanskému chalupníkově a rychtáři Janu Pokornému, s jehož jménem jsme se již setkali. Z toho důvodu další vývoj nepřekvapí, i když... Již v létě téhož roku, 16. srpna 1689, po sedmi měsících služby si Jan Pokorný Veroniku Hálovou vzal za ženu. To, že věk nevěsty byl mimořádně nízký, je zcela zřejmé, každopádně věk ženicha rovněž nepatřil ke standardům té doby. Janu Pokornému, jenž na počátku téhož roku (25.

ledna) ovdověl, bylo přibližně 76 let. Zemřelé manželce Johaně bylo asi 67 let. Spolu měli již odrostlé děti (v roce 1672 byli evidováni se čtyřmi dětmi ve věku 5–18 let) a několik posledních let žili na gruntu sami. Jan Pokorný však příliš dlouho netruchlil. Novomanželům se 1. května 1690 narodila dcera Marie, z manželského svazku do roku 1700 vzešli ještě další potomci Dorota a Václav. Václav však záhy zemřel, a to již 27. srpna 1700 ve věku jednoho roku a devíti neděl.

K Janu Pokornému byl osud poměrně štědrý. Od sňatku s mladičkou Veronikou, kterou od manžela dělil věk zhruba 60 let, do jeho smrti mu nadělil téměř 12 let života a tři potomky. Jan Pokorný zemřel 4. února 1701 v choltické pazderně, kam se rodina uchýlila v závěru 90. let 17. století poté, co pro nedostatek zdraví a vysoký věk byl hospodář nucen předat chalupu ve Svinčanech svému synovi z prvního manželství Jakubovi (1694).⁸³⁶ Zápis v matriční knize informuje o tom, že skonal „*Jan Pokornej z parderny choltický maje věku svého ke 100 letům.*“⁸³⁷ Ve skutečnosti mu bylo okolo 88 let, ale i to je věk na přelom 17. a 18. století naprosto neobvyklý. K Veronice Hálové už osud tak štědrý nebyl. Zemřela jen dva roky po svém manželovi, 12. dubna 1703, téměř přesně 19 let po svém otci a necelý půlrok po svém starším bratru Janovi († 14. listopadu 1702). Záznam v matriční knize zní následovně: „*Umřela Weruna vdova po Neb. Janovi Pokornym z Choltic. Maje věku svého 35 let a pochována jest při chrámie Pánie Svinčanském.*“⁸³⁸ Její skutečný věk byl ještě zhruba o pět let nižší. Jejich dvě děti, Marie a Dorota, se dožily dospělosti. Marie se 31. ledna 1712 vdala za Jiříka, syna stojického sedláka Šimona Kubiceho, k němuž oba novomanželé vstoupili do podružství. Dorota si po mnohaleté službě vzala 2. února 1721 rovněž sirotka Rudolfa Henrychovského z Veselí.

Nejednoho čtenáře jistě napadne, jaký měl sňatek Veroniky Hálové, v podstatě ještě dítěte, se 76letým vdovcem Janem Pokorným vlastně smysl. Jaká mohla být její aktuální strategie či životní vyhlídka, když si v roce 1689 brala svinčanského rychtáře? Rovněž otázka otcovství tří dětí v případě muže ve věku 76 až 86 let vzbuzuje jisté pochybnosti. Podíváme-li se na rok 1689, tedy rok nástupu Veroniky do služby i jejího následného sňatku, zjistíme, že kromě ní byl v tu dobu u Jana Pokorného ve službě ještě nejméně jeden čeledín, šestnáctiletý sirotek Filip Knap z Choltic, jenž o rok později sloužil u svého bratra v Urbanicích. Datum svatby však téměř přesně koresponduje s počtím prvního dítěte, tudíž z důvodu případné

---

⁸³⁶ SOA Zámrsk, fond VS Choltice, inv. č. 694, kn. č. 688, Pozemková kniha panství Choltice, 1672–1731, fol. 96.

⁸³⁷ SOA Zámrsk, Sbírnka matrik Východočeského kraje, sign. 1849, FÚ Svinčany, matrika NOZ 1683–1718, fol. 236.

⁸³⁸ Tamtéž, fol. 239.

legitimizace budoucího potomka, kterého si tehdejší děvečka mohla pořídit s někým jiným, se s největší pravděpodobností nekonala. Také po smrti manžela zůstala Veronika až do svého skonu vdovou, byť v této době bylo běžné, jak jsme koneckonců ukázali na příkladu její matky Anny a vlastně i vdovce Jana Pokorného, že další sňatek se konal zpravidla velmi brzy po ovdovění. Některé otázky tak zřejmě zůstanou nezodpovězeny, avšak náš záměr, ukázat osudy jedné rodiny, která přišla o otce a musela se velmi brzy postavit na vlastní nohy, se nám snad podařilo zrealizovat. Životní cesty a strategie jednotlivých aktérů jsou v tomto případě natolik pestré, že v podstatě obsahují většinu možných variant, které v dané době mohly nastat.

3.3.10. Normy poddanského práva v konfrontaci s životní praxí – krátké shrnutí před závěrem

V první části této práce jsme se velmi obšírně zabývali problematikou právního postavení sloužících v době raného novověku, s nutnou reflexí časových přesahů do doby starší i novější. Otázkou je, zda jsme nyní, po poměrně detailním přiblížení různých aspektů čelední služby i jakýchsi vývojových trendů na příkladu východočeského panství Choltice v 17. a 18. století, schopni zhodnotit aplikovatelnost tehdejších norem poddanského pracovního práva do prostředí „našeho“ panství, pokud lze onu otázku vůbec považovat za relevantní.

Byť pracovní právo zaznamenalo poměrně složitý vývoj od práva zvykového, přes první zemsko-stavovské kodifikace včetně (neúspěšných) pokusů o taxaci mezd čelední a nádenické práce v polovině 16. století,⁸³⁹ až po konstituování policejních norem absolutistického státu, které lze, především v podobě tereziánských čeledních řádů, považovat za nejostřejší restrikcí práv zaměstnanců v dlouhodobém námezdním poměru, jeho základ zůstal v průběhu raného novověku v podstatě stejný. To, co kodifikovalo stavovské zákonodárství v 16. století, přejala novější zemská zřízení i policejní předpisy století 17. i 18. „Přidaná hodnota“ čeledního řádu Marie Terezie z roku 1765 pro Čechy tkvěla především v uzákonění dohlížitelského a udavačského systému, včetně stanovení tvrdých postihů zejména finančních, ale také v maximálním omezení osobní svobody sloužících, s nimiž mohla vrchnost nakládat podle vlastního uvážení, například v rámci instituce tzv. povinné (nucené) služby. To, že k vydání čeledního řádu v této podobě došlo až po polovině 18. století

---

⁸³⁹ K tomu blíže včetně komplexního přehledu ČERNÝ, V. *Hospodářské instrukce*, s. 115–118.

neznámá, že společenské a politické nastavení vůči nejnižším složkám společnosti se změnilo až v této době. Jednalo se o dlouhodobý proces trvající minimálně od dob třicetileté války, který vyústil ve vydání tvrdých policejních právních norem až v době panování Marie Terezie.

Takto nastavené právní prostředí však oficiálně platilo jen poměrně krátkou dobu, tedy do zrušení nevolnictví na počátku samostatné vlády Josefa II. v roce 1781, kdy jeho vlivem bylo nutné vypracovat nové, resp. přepracovat dosud platné předpisy čeledního práva. Tak byly v roce 1782 vydány čelední řády zvlášť pro městskou a pro venkovskou čeleď, které se vůči sloužícím tvářily o něco málo shovívavěji. Důležité ovšem byly dvě věci vycházející ze změn poddanského práva po roce 1781, a to zavedení volného pohybu poddaných a zrušení povinné čelední služby, s výjimkou sirotků, kteří i nadále byli za poručnictví vrchnosti povinni odsloužit tzv. *sirotčí léta* v maximální délce tří let.⁸⁴⁰ Otázkou pro nás je především to, jak se změny poddanského práva ve druhé polovině 18. století reálně odrazily v praktickém životě obyvatelstva, do jaké míry byly tyto normy ze strany vrchností dodržovány a vymáhány a zda uvolnění poměrů po roce 1781 představovalo pro poddané, potažmo sloužící nějakou výrazněji postihnutelnou změnu. Na základě výše provedených analýz sociálních aspektů čelední služby si dovolíme tvrdit, že nikoliv.

Je zcela zřejmé, že situace se velmi lišila lokálně, proto co platilo pro Cholticko, nemuselo platit pro sousední Pardubicko. Vymahatelnost práva závisela na jednotlivých vrchnostech a jejich úřednících. Co se pracovněprávního rámce týče, zdá se, že obecné normy absolutistického státu neměly na jednotlivých panstvích takový vliv a dosah, jako místní po staletí se utvářející zvyklosti inspirované často středověkým zvykovým právem a jeho kodifikací 16. století. Tím, kdo utvářel právní prostředí na daném dominiu, byla především vrchnost prostřednictvím hospodářských instrukcí, selských řádů a dalších výnosů, jejichž příjemcem i vykonavatelem byli vrchnostenští úředníci.⁸⁴¹ Proti jejich rozhodnutí a jednání byl odvolací instancí pro poddané opět a pouze majitel dominia. Poddanské řády přitom ne vždy reflektovaly mimořádně tvrdá ustanovení policejních předpisů státu, spíše inovovaly starší poddanské normy platné pro dané dominium a přizpůsobovaly se aktuálnímu ekonomickému vývoji a lokálním problémům.

Právě ekonomické zájmy vrchností a panských úředníků jsou dle našeho názoru hlavním faktorem, který ovlivňoval míru i vůli vymahatelnosti práva v poddanském prostředí.

---

⁸⁴⁰ GRULICH, J. *Migrační strategie*, s. 8.

⁸⁴¹ Zejména u šlechticů spatřujících ve zvýšené míře od 16. století svou budoucnost v kariéře u císařského dvora začala být řada panství spravována skrze vrchnostenské úředníky řízené prostřednictvím hospodářských instrukcí vydávaných majiteli dominií. BŮŽEK, V. a kol. *Společnost českých zemí v raném novověku*, s. 277.

V 17. a 18. století, v době neustále rostoucích pracovních i finančních povinností poddaných vůči vrchnosti i státu, bylo nutné citlivě stanovit hranici jejich maximálně možného zatížení, které ještě nebude spouštěčem rozsáhlého zbíhání, krádeží a případných sociálních bouří. Bylo třeba nabídnout poddaným alespoň v některých oblastech možnost volby nebo určité drobné sociální výhody a rovněž v nich vzbudit pocit, že je jim nasloucháno a že mají v někom zastání. To vše leželo v rukou vrchností, na jejichž přístupu k problémům poddaných mimořádně záleželo.

V době, kdy vrchnost na panství nesídlila, případně trávila více času v rezidenčních městech a na jiných statcích, dostávali se poddaní do střetu se (z)vůli úředníků, kteří často hrubým a nepoctivým jednáním prosazovali své vlastní, zejména finanční zájmy.⁸⁴² Jedním příkladem za všechny budiž kauza z roku 1763, jejímž předmětem byla stížnost poddaných hraběti Thunovi na neoprávněné vybírání pokut a poplatků vrchnostenskými úředníky, shodou okolností a mimo jiné i v souvislosti s každoročním stavěním poddaných.⁸⁴³ V jednom případě byl hejtman obviněn z bezdůvodného výběru pokuty ve výši 17 kr., kterou si navíc ponechal pro sebe, v dalším pak z inkasování opět nepřiznaného poplatku od sedmi a osmiletých dětí při stavění čeledi, přičemž poplatek bylo zvykem vybírat jen od starších dětí „odvedených“ pro daný rok do služby. Po prošetření záležitosti byl hejtman propuštěn, navíc byl povinen veškeré neoprávněně vybrané peníze dotčným vrátit.⁸⁴⁴ V tomto případě se vrchnost jednoznačně postavila za práva svých poddaných, byť zde důležitou roli hrály také ekonomické zájmy hraběte po odhalené defraudaci vlastních úředníků.

Choltická vrchnost se však snažila vyhovět poddaným i v jiných záležitostech, zejména sociálního rázu. Nejen že již v 70. letech 17. století nechal hrabě Romedius Konstantin Thun otevřít v přízemí zámku lékárnu pro poddané, kde jim měly být léky vydávány zásadně zdarma, ale i v pozdějších dobách existovala vůle vrchnosti podpořit požadavky sociálně hůře situovaných poddaných. Pro první třetinu 18. století to dokládá například žádost Polexiny Pazderkové ze vsi Pelechova, která ovdověla a s osmi sirotky byla nucena opustit chalupu a vstoupit do podruží. Ve svém dopise hraběnce formulovala žádost o

---

⁸⁴² Úředníci komorních panství v době utužování nevolnictví uplatňovali vůči poddaným brutální tresty bitím, vězením i pokutami. Viz MAUR, E. *Nepokoje na českých komorních panstvích*, s. 71.

⁸⁴³ Dle hraběcího předpisu z roku 1756 platili poddaní při stavění z každého čeledína a děvečky 6 krejcarů. KABELÁČ, K. *Kronika městečka Choltic*, s. 231 (ZA h. a. 24). Na panství Slavkov měl podle instrukce z let 1756–69 každý sirotek starší 12 let až do svatby odvádět při každoročním stavěním částku 6 grošů. Viz SLOVÁKOVÁ, V. *Služba v městském a venkovském prostředí*, s. 277.

⁸⁴⁴ KABELÁČ, K. *Kronika městečka Choltic*, s. 232 (ZA h. a. čk 23).

stavbu domku a materiální pomoc pro své potomky. Hraběnka žadatelce skutečně vyhověla a na panství ji nechala domek vystavět.⁸⁴⁵

Uvedené případy jen dokládají, že choltická vrchnost se snažila i přes důraz na ekonomické výsledky velkostatku přistupovat k sociálním otázkám i právům svých poddaných citlivě, někdy až osvíceně, ne zcela v duchu rétoriky právních norem absolutistického státu. Vůle vrchnosti porozumět potřebám poddaných však na druhou stranu byla do značné míry podmíněná právě dobrým ekonomickým stavem panství, které svůj potenciál proměňovalo v rostoucí zisky.

Otázkou zůstává, jaký vliv mělo zrušení nevolnictví v roce 1781 a na to navázaná proměna čeledního práva na postavení sloužících a podobu čelední služby. Z provedeného výzkumu se zdá, že prakticky žádný, alespoň v případě choltického panství. V důsledku ekonomických změn, které probíhaly od třicetileté války zhruba do poloviny 18. století, docházelo k postupné transformaci výrobních prostředků režijního hospodářství a s tím související organizace práce, tudíž využití čeledi pro potřeby velkostatku vcelku výrazně klesalo, zejména v kontextu populačního růstu v tomto období. Čím dál méně čeledi, především mužské, nacházelo uplatnění v rámci dvorské služby, načež začala vrchnost umožňovat chlapcům realizovat se jiným způsobem, ať už v řemesle, nebo dobrovolným vstupem do armády. Stále více dětí také zůstávalo doma, což jistě souviselo s nutností pokrýt robotní povinnosti, jimiž byla zatížena většina gruntů. Navíc počet sirotků, které vrchnost využívala k obsazování pracovních postů v rámci panských podniků, byl stále poměrně vysoký. Diskutovaná nucená služba týkající se i poddanských dětí tedy s největší pravděpodobností již v roce 1781, kdy byla zrušena, fakticky využívána nebyla, jelikož již několik let předtím zřejmě pozbyla smyslu.⁸⁴⁶

Dále to byla možnost volného pohybu bez povolení vrchnosti, kterou poddanské obyvatelstvo zrušením nevolnictví získalo, nicméně ani zde se v rámci analýzy situace v letech 1782–1784 nepotvrdilo, že by poddaní, zejména pak mladé ženy a muži, této eventuality ve zvýšené míře využívali a odcházeli za prací do míst za hranicemi panství. Pokud už k něčemu takovému docházelo, jednalo se o dočasný odchod na sousední dominia. Jak vypadala v tomto ohledu situace později, na přelomu 18. a 19. století je otázkou pro jiný výzkum.

---

⁸⁴⁵ Tamtéž, s. 141 (ZA h. a. 15).

⁸⁴⁶ J. Svoboda hodnotí vyžadování nucené čelední práce ze strany vrchností na konci „doby temna“ za ojedinělé. SVOBODA, J. *Feudální závislost poddaných na české vesnici v době tereziánské*, s. 82.

Z toho, co jsme zde uvedli, je však zřejmé, že pro dívky a chlapce vstupující na počátku 80. let 18. století do čelední služby nehrála ani významná změna legislativy poddanského práva, jakou zrušení nevolnictví nepochybně bylo, nijak zvlášť důležitou roli, alespoň v rámci námi sledované lokality. Do hry jistě vstupovala řada faktorů, proč tomu tak bylo, nicméně je podle nás důvodné se domnívat, že s ohledem na dlouhodobost procesu proměny charakteru i funkce čelední služby v 17. a 18. století ve venkovském prostoru, představovalo zrušení nevolnictví a vydání nové čelední legislativy pouze formalitu,⁸⁴⁷ která, aby nějakým výraznějším způsobem zasáhla do poměrů sloužících, přišla minimálně o půlstoletí pozdě. Zdá se totiž, že čeled' novými právními předpisy nedostávala v 80. letech 18. století nic, co by neměla již předtím. Je však třeba upozornit na to, že zmírnění obecných norem ve vztahu k poddanskému právu po roce 1781 v řadě případů vyvolalo reakci v podobě nových tvrdších regulačních předpisů pozemkové vrchnosti vymáhaných hospodářskými úřady ve věci poddanské čeledi,⁸⁴⁸ kterými si vrchnost do jisté míry kompenzovala ztracené výsady. V našem výzkumu jsme však podobnou praxi nezaznamenali.

Použijme na závěr více než sto let stará slova rakouského právního historika Hugo Morgensterna, jenž při hodnocení čeledního práva období 16.–18. století konstatoval: „v reálném životě se ukázalo, jak je s ohledem na nekonečné reprízy nařízení tento systém nefunkční a jakým je selháním. Byl bezmocný tváří v tvář aktuálním ekonomickým vývojovým tendencím tehdejší doby.“⁸⁴⁹

---

⁸⁴⁷ Nad otázkou efektivity čeledních řádů, např. ve vztahu k nedodržování mzdových tax, se zamýšlí rovněž SCHRÖDER, R. *Gesinderecht im 18. Jahrhundert*, s. 37.

⁸⁴⁸ MORGENSTERN, H. *Gesindewesen und Gesinderecht in Oesterreich*, s. 72.

⁸⁴⁹ Tamtéž, s. 40.

4. ZÁVĚR

V předkládané disertační práci jsme se soustředili na dva velké tematické celky spjaté s problematikou čelední služby jakožto významné raně novověké společenské instituce, která se v námi sledované době, tedy 17. a 18. století, dotkla více než poloviny mladých lidí, zejména pak venkovského původu. První tematický okruh se zaměřil na obecné otázky právního postavení námezdně pracujících osob v českých zemích, s důrazem na zaměstnance v dlouhodobém námezdním poměru, tedy především čeled', vrchnostenské služebníky, učně a tovaryše. V rámci druhého okruhu jsme se pokusili přiblížit širokou škálu aspektů definujících čelední službu coby součást životního cyklu raně novověkého člověka. Zde jsme vycházeli ze systematického studia pramenů státní, patrimoniální i církevní provenience pro vybrané lokality východních Čech, se zvláštním zřetelem na venkovské prostředí. Podrobnou sondu do poměrů čeledi jsme pak zpracovali pro východočeské panství Choltice, které se jeví jako ideální kandidát na provedení takového výzkumu, ať už z hlediska velikosti či hospodářského vývoje, tak i stavu a informačního potenciálu pramenné základny, která je pro dané dominium mimořádně bohatá.

Vraťme se však k prvnímu ze zmíněných tematických okruhů, který představuje jeden z hlavních výsledků této práce a který předkládá obsáhlou revizi právního postavení sloužících, potažmo všech námezdně pracujících osob od dob vrcholného středověku, kdy se setkáváme s prvními kodifikačními snahami na poli pracovního práva, až do počátku 19. století a vydání rakouského občanského zákoníku, který do dané oblasti zasáhl sic jen minimální měrou, přesto poskytl nezpochybnitelný právní základ nově se formující občanské společnosti na území tehdejší habsburské monarchie. V této části práce, která nakonec tvoří téměř polovinu celého pojednání, jsme se snažili sledovat vývojovou linii právního postavení čeledi, jednotlivé prvky, které pronikaly z nejstarších zákonných norem do novějších a které byly na přelomu středověku a raného novověku ve většině případů výsledkem politických jednání mezi zástupci šlechty a měst. Normativní základ (ve vztahu ke kategorii sloužících), který se ustálil v průběhu 16. století, byl v následujících obdobích rozvíjen či potlačován vlivem mocenských ambic habsburského státu, v 17. a 18. století doprovázených utužováním poddanské závislosti na pozemkové vrchnosti, centralizačními snahami a vznikem policejních nařízení. K jistému uvolnění situace došlo až postupným pronikáním osvícenských myšlenek do rané josefínské legislativy upravující poměry nižších vrstev tehdejší společnosti. Tento proces pak vyvrcholil zrušením nevolnictví v roce 1781, což vedlo k rozvolnění osobních

svazků poddaného s dědičnou vrchností a přinášelo poddaným nové možnosti v podobě volného pohybu, uzavírání sňatků či přístupu ke vzdělání. To však neznamenovalo, že by až do poloviny 19. století nepřestal být nejcharakterističtějším prvkem čelední služby osobní svazek sloužícího se zaměstnavatelem, který ve svých rukou držel veškerou disciplinární pravomoc nad osobami v dlouhodobém námezdním pracovním poměru.

Pracovní právo ve sledovaném období, s přesahy do starších i novějších dějin, představuje poměrně komplikovanou oblast, jelikož už z hlediska své působnosti je rozděleno na městské a poddanské. Jejich společné jádro tvořilo právo zvykové, z větší části v obou případech kodifikované v průběhu 16. století. Přesto některé součásti čeledního práva zůstávaly v rovině obyčejů až do 18. století, což se týkalo například služby osob stavovského původu, oficiantů apod. Základem kodifikace práva sloužících v městském prostředí se stal *Koldínův zákoník* (1579), který obsahoval obecné právní normy dotýkající se především nekvalifikovaných zaměstnanců v krátkodobém i dlouhodobém námezdním poměru, zatímco postavení kvalifikovaných pracovníků (především učňů a tovaryšů) bylo od dob středověku upravováno předpisy cechovních organizací (tzv. *cechovních statut*), jejichž součástí se tyto osoby stávaly.

Nad těmito normami městského práva stálo od roku 1500 kodifikované právo zemské v podobě *Vladislavského zřízení zemského*, které bylo v první redakci v podstatě tvořeno souborem starších usnesení zemských sněmů a také rozhodnutími a nálezy zemských soudů. Na obecné úrovni platilo pro městské i venkovské prostředí, ačkoliv v pozdější době vytvořilo základ především pro úpravu pracovních poměrů poddaných. Až do jeho poslední redakce z roku 1564 však zemské zřízení neobsahovalo žádná zásadní ustanovení týkající se úpravy právních poměrů sloužících. Ty byly od roku 1547, resp. 1549 součástí první speciální kodifikace čeledního práva v Čechách v podobě tzv. *čeledních řádů*, které vycházely ze vzájemné dohody zemských stavů v závislosti na podmínkách a potřebách jednotlivých krajů. Druhý ze zmíněných řádů (1549) byl však výrazně ovlivněn diktátem panovníka jako důsledek stavovského odboje z roku 1547. Vlivem úmrtí Ferdinanda I. a díky příznivému politickému klimatu se v roce 1564 podařilo stavům prosadit do nové redakce zemského zřízení upravené znění v té době již neplatného čeledního řádu z roku 1547 (toho „stavovského“), které jako součást zemského práva v modifikované podobě vydrželo v podstatě až do poloviny 19. století.

Zatímco tedy základem pro právní úpravu postavení sloužících v městském prostředí byly od 70. let 16. století do konce první třetiny 18. století zejména *Koldínův zákoník* a pořádky jednotlivých cechovních organizací, zřejmě s minimálním vlivem zemského práva,

poddanské pracovní právo bylo naopak určováno na jedné straně zemským zřízením, na druhé pak normami pozemkových vrchností v podobě hospodářských instrukcí a poddanských řádů. Instrukce byly určeny úředníkům panství, kteří podle nich měli zabezpečovat správu dominia, selské řády představovaly souhrn práv a především povinností poddanského obyvatelstva vůči vrchnosti, byly normami poddanského práva na bazální úrovni. Je přitom třeba si uvědomit, že pozemkoví vlastníci soustředili ve sledované době ve svých rukou značné pravomoci vůči dědičným poddaným; nejenže disponovali zákonodárnou, soudní i výkonnou mocí na svých panstvích a statcích, ale jakožto součást stavovské elity měli zásadní vliv na rozhodování o podobě obecně platných zákonných norem skrze zemské sněmy, čehož se pochopitelně snažili hojně využívat ve prospěch vlastních hospodářských aktivit a zejména výsledků.

Na druhou stranu bylo období 16. století z hlediska čeledního práva pro sloužící dobou vcelku pozitivní, jelikož normativy dotýkající se této skupiny osob obsahovaly kromě řady povinností a restrikcí i ustanovení zajišťující námezdním pracovníkům ochranu a některá (byť omezená) práva, například na spravedlivou mzdu, slušné zacházení, možnost učinění výpovědi apod. Navíc se stále nacházíme v období, kdy si výraznou pozici zachovávalo právo zvykové.

V 17. století nevznikla v českém prostředí žádná speciální pracovněprávní úprava a mimo nové zemské zřízení v podobě *Obnoveného zřízení zemského* z roku 1627, které v podstatě přejímalo v záležitostech námezdní práce ustanovení předchozího zemského zřízení, resp. jeho redakce z roku 1564. V tomto období jsme svědky poměrně dlouhé stagnace ve vývoji čeledního, potažmo pracovního práva, která je narušena pouze zostřujícím se obsahem poddanských řádů (a z části i cechovních statut). Stát, reprezentovaný nově především panovníkem, zůstával ve věci aktivní tvorby zákonného rámce právního postavení (námezdně) pracujících dlouhou dobu nečinný. Jedním ze zásadních impulzů, který přinutil státní aparát situaci řešit, když si uvědomil důležitost problematiky pro vlastní ekonomiku, byl vzestup manufakturní výroby a neúnosná situace v rámci cechovní organizace práce v porovnání se zahraničím. Stát tak v duchu absolutistického začal formou policejních norem diferencovaně upravovat pracovní právo uvnitř jednotlivých středoevropských zemí spojených pod vládu Habsburků, přičemž v českém prostředí přišly jako první na řadu ve 20. a 30. letech 18. století právě cechy. Vydání generálního řemeslnického patentu (1731) a následně generálních cechovních artikulů (1739) mělo na jednu stranu učinit přítrž některým stereotypům ve fungování zastaralé cechovní organizace a zřejmě na nějakou dobu skutečně přispělo k zajištění snazšího přístupu k řemeslu mladým lidem (zejména učňům), na druhou

stranu byly zmíněné dokumenty pouze logickým vyústěním některých tendencí vedoucích nakonec k naprostému zániku cechovní organizace ve století následujícím.

V případě sloužících podřízených poddanskému právu spadala prakticky veškerá pravomoc nad těmito osobami do rukou pozemkových vrchností, což se ještě více umocnilo po roce 1627, kdy byli stavové, jak jsme poznamenali, de facto zbaveni zákonodárné moci, kterou mohli dříve uplatňovat prostřednictvím zemských sněmů. Pro pozemkové vrchnosti však tato situace nebyla až tak nepříznivá, protože měly možnost i nadále alespoň na nejnižší úrovni rozhodovat o osudu poddaného v souladu s vizí jeho maximálního připoutání k velkostatku, a to prostřednictvím hospodářských instrukcí a poddanských (a výjimečně i specializovaných čeledních) řádů. Zájmem vrchností byla v této době především rostoucí snaha o zajištění ekonomické prosperity vrchnostenského hospodářství, potažmo celého panství.

Čelední řád Marie Terezie z roku 1765 byla první specializovaná pracovněprávní norma vydaná po více než 200 letech, která z venkovského poddaného-sloužícího učinila prakticky „bezprávnou bytost“, se kterou mohlo být nakládáno ze strany zaměstnavatele, a především pak pozemkové vrchnosti vystupující v této pozici, velmi volně. Oproti jiným zemím Koruny české, jmenovitě Slezsku a Moravě, byl čelední řád pro Čechy vydán s více než desetiletým zpožděním, byť se i v minulosti objevily spekulace nad existencí jeho staršího předchůdce z roku 1753, jehož výtisk se však nedochoval. Vznik takového předpisu ovšem postrádá logickou argumentaci.

Tereziánský čelední řád nezůstal v platnosti příliš dlouho (ve srovnání s předchozími čeledními normami). Vlivem osvícenských reforem došlo hned na počátku samostatné vlády Josefa II. k zásadním změnám v okruhu poddanského práva, kdy byl na podzim roku 1781 vydán patent o zrušení nevolnictví. Tento zásadní akt, mj. rušící nucenou službu poddaných u vrchností a pojímající čeled' nově jako samostatnou pracovní třídu, zcela logicky kolidoval se zmíněným čeledním řádem tereziánským, proto vyvstala poměrně akutní potřeba revize této normy. Již v následujícím roce (1782) byly vydány dva čelední řády, zvlášť pro městské a venkovské prostředí, které do pracovněprávních vztahů navracely některé důležité a poněkud lépe specifikované otázky týkající se platu, stravy, výpovědních lhůt, možností předčasného ukončení služebního poměru apod., a to zejména do verze pro čeládku venkovskou. Přesto byl řád pro venkovské prostředí nastaven výrazně ve prospěch zaměstnavatele, jelikož vůbec nehovořil o čelední službě jako o smluvním závazku (na rozdíl od čeledního řádu pro městské prostředí), ale pouze o „konání služeb“, bez jakékoliv podrobnější definice smluvního poměru

mezi zaměstnancem a zaměstnavatelem. Zrušením nevolnictví a vydáním nového řádu se pro běžného sloužícího oproti epoše tereziánské zřejmě mnoho nezměnilo.

Čelední řády josefínské byly v podstatě posledními normami čeledního práva před kodifikací práva občanského, ke které došlo v roce 1811 vydáním *Všeobecného občanského zákoníku*. Ani ten však nepřelal zodpovědnost za námezdně pracující část populace, pouze v této věci odkazoval na dosud platnou speciální legislativu, tedy zmíněné řády pro městskou a venkovskou čeleď z roku 1782. Občanský zákoník obsahoval pouze minimum ustanovení výslovně relevantních pro okruh sloužících, a to zejména v souvislosti se zastupováním, poručnictvím či odkazy. Platnost josefínské čelední legislativy pak skončila de facto až vydáním živnostenského řádu v roce 1859.

České čelední právo v době raného novověku bylo dosud v rámci tuzemské historiografie, kromě nepříliš obsáhlých zmínek ve statích pojednávajících o vývoji práva poddanského, podrobněji zpracováno pouze ve studii Valentina Urfuse z roku 1956.⁸⁵⁰ Byť se na jednu stranu jedná o pečlivou a v celé šíři problémů pojatou analýzu pracovněprávních záležitostí zaměstnanců v krátkodobém i dlouhodobém námezdním poměru, na druhou stranu zde autor na řadě míst inklinuje ke zjednodušeným závěrům vyvozeným na základě třeba jediného pramenného odkazu, rovněž příliš nereflektuje necechovní městskou čeleď a učně. Sloužící pak také v duchu doby, ve které práce vznikla, hodnotí jako součást chudiny, která zejména ve městech neustále ohrožovala v rámci třídního boje městský patriciát. Nabyli jsme proto přesvědčení, že je po více než šedesáti letech nutné učinit revizi tohoto přístupu a představit přece jen hlubší a od nánosů marxistické historiografie očištěný pohled na problematiku pracovního, potažmo čeledního práva a jeho vývoje v éře raného novověku.

V souvislosti s tím jsme také české pracovní právo podrobili alespoň základnímu srovnání s vývojem v okolních zemích uvnitř i vně habsburského soustátí, přičemž jsme se pokusili sledovat rozdílné i shodné prvky s jednotlivými právními systémy. V duchu tvrzení Rainera Schrödera⁸⁵¹ můžeme konstatovat, že společným jmenovatelem právních úprav čeledních poměrů napříč těmito zeměmi je skutečnost, že se jednalo o tu část předprůmyslového pracovního práva, ve které mohlo být smluvní plnění legálně vynucováno tělesným násilím a za pomoci policie. Hlavním účelem čeledních řádů bylo zákonné ovlivnění pracovního trhu ve snaze po uspokojení všeobecné poptávky po levné pracovní síle, byť jejich dosah a efektivitu lze z dnešního pohledu jen velmi obtížně hodnotit.

---

⁸⁵⁰ URFUS, V. *Právní postavení*.

⁸⁵¹ SCHRÖDER, R. *Gesinderecht im 18. Jahrhundert*, s. 15, 37.

V krátkém exkurzu jsme se také zaměřili na problematiku tzv. povinné či nucené služby, která se dotýkala v podstatě výhradně venkovského prostoru a vycházela z tradičního práva pozemkových vrchností na neomezené nakládání se svými poddanými. Její potřeba se projevovala již od 16. století a byla spojena s rozvojem panského režijního hospodaření, které bylo závislé na přísunu značného množství levné pracovní síly pro zabezpečení fungování vrchnostenských podniků, především poplužních dvorů. Zatímco na některých panstvích využívala vrchnost institutu povinné služby velmi hojně a máme doklady o čeledi nucené sloužit na panském po dobu pěti i šesti let, existovaly naopak lokality, kde nucená služba příliš nezdolala. Přestože měla tato forma dlouhodobého námezdního poměru svá specifika týkající se například věku či genderové stratifikace sloužících, dotkla se shodně všech oblastí ve středoevropském prostoru, přičemž, jak jsme již uvedli, v českých a rakouských zemích jí byl učiněn konec (kromě povinných sirotčích let) až v roce 1781 v souvislosti s vydáním patentu o zrušení nevolnictví.

Co se týče druhého tematického okruhu, kterému jsme v rámci této práce věnovali pozornost, tedy čelední službě jako součásti životního cyklu raně novověkého člověka a významnému sociálně-ekonomicky determinovanému fenoménu, dospěli jsme zde k řadě očekávaných i překvapivých výsledků, které z našeho pohledu přece jen posouvají poznání čeledi a čelední služby v 17. a 18. století o něco dál.

Nejprve jsme se soustředili na stanovení základních statistických ukazatelů a určení věkové, genderové či pracovní stratifikace čeledi na základě analýzy *soupisu obyvatel podle víry z roku 1651* pro vybrané východočeské lokality, konkrétně pro čtyři panství a jedno královské věnné město. Z panství se jednalo o podkrkonošská dominia Jilemnice a Hostinné s výraznými prvky protoindustriální výroby, dále poměrně úrodné polabské Choltice, vnitrozemské podhorské dominium Rychmburk, opět s rozvinutou protoindustriální výrobou, a nakonec královské věnné město Polička ležící na pomezí historické hranice Čech a Moravy. V první řadě jsme se zde pokoušeli, i přes značnou geograficko-hospodářskou diferencovanost těchto lokalit, nalézt shodné znaky čelední služby. Kromě Choltic, které ve většině parametrů vybočovaly, lze u ostatních hovořit o shodě ve většině aspektů, snad i díky jejich podobnému podhorskému rázu. Podíl čeledi na celkovém počtu obyvatel se ve sledovaných východočeských lokalitách nejčastěji pohyboval mezi 10 a 20 %, což odpovídá výsledkům studia i v jiných českých i zahraničních oblastech. Výjimku, jak jsme naznačili, představují Choltice, evidující přes 33 % čeledi, přičemž její enormní zastoupení bylo zaznamenáno v panských dvorech. To dokládá mimořádně se rozvíjející podnikatelské

aktivity tamní pozemkové vrchnosti v oblasti obilní produkce, ke které byly na Cholticku koneckonců ze všech zvolených lokalit jistě nejvhodnější podmínky.

Dalším výrazným prvkem stratifikace čeledi na východě Čech je mimořádně vysoký podíl městské čeledi (především Rychmburk, Hostinné a Polička), pohybující se v rozmezí 20–30 %, opět s výjimkou choltického dominia, kde jednak není výzkum městského prostředí s ohledem na velikost vzorku zcela vypovídající, jednak celé panství vykazovalo značně zemědělský ráz, kde většina sousedů městečka Choltic byli spíše zemědělci než řemeslníci a živnostníci. S rozvrstvením městské čeledi souvisí také její výrazně ženský charakter, který je však typický pro většinu lokalit. Tento výsledek souvisí i s naším pojetím čeledi, k níž počítáme rovněž řemeslnický dorost, jehož nezanedbatelný podíl v městském prostředí výrazně ovlivňuje celkový podíl zdejších sloužících.

Důležité je dále hledisko věkové, které koresponduje s obecným předpokladem, že nejvíce čeledi se nacházelo ve věkové kategorii 15–24 let, méně již ve skupině 10–14 let, kde se v největší míře vyskytovali sirotci umístovaní do služby spíše kvůli jejich sociálnímu zabezpečení, než očekávání pracovního výkonu na úrovni dospívající či dospělé čeledi. Věk sloužících v podstatě odpovídal dobovému sňatkovému věku, který se u žen v 17. století pohyboval mezi 23–24 lety. Naprostá většina čeledi totiž byla neženatá/nevdaná (s výjimkou specifických profesí), právě sňatek představoval nejčastější důvod jejího odchodu ze služby.

V souvislosti s analýzou soupisu obyvatel podle víry jsme se také pokusili na studované lokality aplikovat tzv. *historické ekotypy* definované rakouským historikem Michaellem Mitterauerem.⁸⁵² Zjistili jsme však, že ani pro jednu z nich jako celek nemůžeme hovořit o vyloženě shodných podmínkách, natož pak bez dalšího pramenného studia jednoznačně použít takto zavedené kategorie, aniž bychom je nemuseli vzájemně modifikovat. Největší vliv na tuto skutečnost mají dle našeho názoru dva hlavní aspekty: 1) tradičně významné dobytkářství a chov koní téměř na celém území východních Čech, vyžadující specifickou stratifikaci (mužské) čeledi, což tím pádem ovlivňovalo i strukturu velké části domácností; 2) smíšený vnitřní geograficko-hospodářský charakter mnoha panství, který se s výjimkou velkých polabských dominií projevoval značnými rozdíly v nadmořských výškách v rámci různých oblastí jednoho panství, kvalitou (bonitou) orné půdy a v neposlední řadě charakterem krajiny (velké plochy polností oproti souvislým lesním porostům či malým kamenitým políčkům apod.).

---

⁸⁵² MITTERAUER, M. *Formen ländlicher Familienwirtschaft*, s. 190–240.

To také vede k definování zřejmě jediného společného a obecně platného rysu, totiž že s rostoucí nadmořskou výškou a měnícím se krajinným rázem dochází ke snižování počtu čeledi a proměně její struktury a funkce v rámci hospodářství. Lokality, kde prokazatelně existovala rozvinutá domácká výroba, jako byla panství Hostinné, Rychmburk, případně Jilemnice, a to zejména v oblastech s nejvyšší nadmořskou výškou, nebyla čeleď, vyskytující se zde pouze nízkým podílem, zapojena do této výroby, nicméně konala práci na selských gruntech, které však oproti drobnějším chalupnickým a domkářským usedlostem nebyly v převaze. Přesto však i zde důležitou roli hrál chov dobytka, u něhož byla čeleď ve vyšší míře zaměstnána. V domácké výrobě, orientované zejména na zpracování lnu, ale v některých oblastech i na zušlechťování skla a další činnosti, se realizovaly poměrně mladé děti chalupníků a domkářů, které po brzkém uzavírání manželství často vstupovaly do podruží. Podruzi jako významná vrstva v rámci venkovské společnosti na „podhorských“ panstvích, vykazující do značné míry řemeslnou specializaci, byla rovněž vysokou měrou zapojena do domácké výroby, podobně jako početná skupina nemajetných usedlých hospodářů se svými rodinami, pro které byl doplňkový zdroj obživy existenční nutností.

Naproti tomu v úrodných nížinných oblastech (panství Pardubice, Choltice ad.) se vyskytoval poměrně vysoký podíl čeledi zaměstnané především u nejvyšší a střední vrstvy rolníků. V těchto lokalitách také v mnohem větší míře záleželo na intenzitě podnikatelských aktivit vrchností, které v případě rozvinutého dvorového hospodářství zaměstnávaly značný počet čeledi (především sirotků), jejíž struktura dle věku, ale zejména pohlaví závisela na míře vymáhaných robotních povinností poddaných. Tam, kde v rámci poplužních dvorů fungovalo využívání potažní roboty, převažovala ženská složka čeledi, kde se v polním hospodářství stále uplatňovaly dvorské potahy, tam bylo více mužských sloužících (pohůnků a pacholků).

K využití údajů ze soupisu obyvatel podle víry z roku 1651 lze pouze dodat, že s ohledem na nestejně hospodářské a geografické poměry, podobně jako rozdílnou míru devastace konkrétní lokality v důsledku třicetileté války, není zcela jednoduché komparovat získaná data v „celozemském“ měřítku a je nutné počítat v tomto ohledu s teoreticky menší mírou objektivit výsledků studia.

V závěrečné části práce jsme se již zabývali rozbořením čelední služby na panství Choltice na základě analýzy série poddanských seznamů z let 1681–1700 a 1765–1784. Tato časově nejnáročnější část výzkumu si kladla za hlavní cíl především postihnout průběh čelední služby v rámci dvacetiletých intervalů, abychom mohli dešifrovat některé aspekty služby, které studiem „nekontinuálních“ evidenčních pramenů zkoumat nelze. Jde především

o určení délky čelední služby, věku při jejím nástupu, počtu a struktury zaměstnavatelů, mzdových poměrů sloužících, důvodů ukončení služby apod.

Důležité zjištění se týká již prvního zkoumaného aspektu, kterým je průměrný věk sloužících, resp. zastoupení čeledi v různých věkových kategoriích. Stejně jako v polovině 17. století i v následujících obdobích se nejvíce sloužících koncentrovalo ve věkové skupině 15–24 let (zhruba 60 %), ačkoliv průběžně můžeme pozorovat jejich výrazné „stárnutí“. Tento proces byl pak doprovázen i proměnou genderové struktury dvorských sloužících ve prospěch žen, navíc v průběhu 18. století zde klesal celkový podíl čeledi až o polovinu. Přesto jsou ztráta obecného zájmu o čeleď, její postupné stárnutí i značná feminizace procesy pozorovatelné zejména v poddanské službě.

Předpokladem vzniku čeledního poměru byl v první řadě vliv aktuální nabídky a poptávky na pracovním trhu. Situace v druhé polovině 17. století, kdy docházelo ke stabilizaci sociálních a hospodářských poměrů v zemi po třicetileté válce a navíc k boomu podnikatelských aktivit pozemkových vrchností poptávka po čeledi výrazně převyšovala nabídku, zatímco s postupným utužováním poddanských poměrů a přesunem značné části povinností na poddaného formou rostoucího robotního zatížení nepotřebovala vrchnost ve svých podnicích zdaleka takový počet sloužících jako dříve. To s sebou neslo pochopitelně i zvyšující se počet dětí, které až do svatby zůstávaly v domácnostech svých rodičů (zejména u osedlých vrstev), kde v podstatě suplovaly funkci čeledi, zvýšil se také počet mužů odcházejících do učení nebo k vojsku.

Zmíněná feminizace panské, ale zejména poddanské čelední služby byla poměrně logickým trendem. Vzhledem k úbytku mužské čeledi ve dvorech se zdá, že vzrostl podíl ženských sloužících, jejich počet však zůstával v podstatě na stejné úrovni. V poddanské službě byla vyšší poptávka po ženách způsobena jedním zásadním faktorem, a to finančními náklady. Ženy totiž jednak dostávaly o třetinu až polovinu nižší mzdu než muži, jednak jim tato mzda byla z větší části vyplácena v nepeněžní podobě, tudíž jejich zaměstnání pro poddanské zaměstnavatele, kteří zpravidla nedisponovali příliš velkou hotovostí, navíc museli zajistit chod vlastního hospodářství i odvést nemalé robotní povinnosti na panském, představovalo značná pozitiva.

Jak jsme uvedli, oproti situaci v poslední třetině 17. století pozorujeme v následujícím období zcela zásadní věkový posun především u poddanské služby. U mužů byl obecně věk při nástupu o něco nižší než u žen, což se odvíjí od jejich tělesné síly. Zatímco muži v druhé půli 18. století nastupovali do služby, bez ohledu na její typ, zhruba o 1–2 roky déle (18 let) než na konci 17. století (16,3 let), v případě učení o 2 roky déle, u žen došlo během necelého

století k nárůstu průměrného věku vstupu do poddanské služby o téměř 2,5 roku (18,1 let), do dvorů nastupovaly v podstatě ve srovnatelném stáří nebo dokonce nepatrně mladší (19,8 let). V celkovém průměru se jedná o zvýšení věku o více než rok a půl. Tato čísla pouze potvrzují již vyřčené skutečnosti o klesajícím podílu čeledi a větším počtu dětí, které až do svatby zůstávaly doma.

Jedním z nejdůležitějších faktorů je nepochybně délka služby. Ta se v průběhu času nijak dramaticky neměnila, s výjimkou mužských sloužících, u nichž poměrně výrazně klesl jak celkový čas strávený ve službě, tak doba absolvování panské (zpravidla dvorské) služby, v prvním případě o více než dva roky (ze 7,7 na 5,5 roků), ve druhém dokonce o necelé tři (ze 4,3 na 1,5 roku). To bylo způsobeno již zmíněným zvýšením poptávky po ženské čeledi v poddanské službě a naopak redukcí mužských sloužících ve dvorech. U ženské čeledi se doba strávená ve službě nepatrně zvýšila (ze 4,9 na 5,1 roků).

Průměrný věk odchodu ze služby v 17. a 18. století zůstával naprosto shodný (nepočítáme-li ty, kteří službu „ukončili“ smrtí), a sice 23,2 let (22,4 ženy, 24,3 muži) v letech 1681–1700 a 23,1 let (22,3 ženy, 24,1 muži) v letech 1765–1784. Je to dáno tím, že ačkoliv se věkově oddaloval nástup mladých lidí do služby, zároveň se zkracovala doba v ní strávená. Věk odchodu ze služby nekopíroval zcela věrně sňatkový věk na daném území, protože zdaleka ne všichni zakončovali svá čelední léta ihned vstupem do manželství. Největší podíl odchodů ze služby však měl na svědomí sňatek, poměrně nezanedbatelně ale byly zastoupeny případy, kdy se sloužící vraceli do domu svých rodičů, kde ještě zpravidla několik let pobývali, než přikročili ke vstupu do manželství. Podobně početným důvodem ukončení služby byla i úmrtí čeledi, která se týkala zejména mužských sloužících. Další možnost, jak ukončit, či přinejmenším přerušit čelední službu, představovalo zběhnutí. Na počátku námi sledovaného období (1681–1700) činil podíl zběhlých na celkovém počtu sloužících téměř 17 %, ten se však průběžně v 18. století snižoval až na hodnoty několika málo procent. Zajímavé a možná i překvapivé je, s ohledem na již řešenou problematiku nucené vrchnostenské služby, že nejvíce osob nezbíhalo z panské služby, potažmo ze dvorů, nýbrž od poddanských zaměstnavatelů. To do jisté míry opět podporuje názor, že dvorská služba nemusela, a pro řadu mladých lidí ani nebyla, ničím děsivým.

Geografická mobilita je dalším z dílčích témat, jemuž jsme věnovali pozornost, byť nás žádné překvapivé zjištění nečekalo. Naprostá většina osob se totiž po celou sledovanou dobu pohybovala v hranicích panství, které z pracovních důvodů opouštěla jen naprosto výjimečně. Dokonce ani po roce 1781 nejsme schopni doložit zvýšenou pracovní migraci. V příslušné pasáži jsme se sice zabývali několika příklady vzdálenější mobility v souvislosti

se studiem a řemeslnickou kvalifikací mladých chlapců, nicméně ty představují skutečně ojedinělé případy.

Důležitou problematikou, kterou jsme se zabývali podrobněji, jsou mzdové poměry sloužících v letech 1681–1700, což je doba, ze které máme pro Choltice k dispozici informace o mzdách v poddanské i vrchnostenské službě. V první řadě je třeba si povšimnout jejich formy, která byla u mužů striktně peněžní, u žen naopak z větší části dominovala nepeněžní složka v podobě plátna a obuvi. Takto byla praxe nastavena v poddanské službě, ve vrchnostenské byly i ženy odměňovány hotovostí. Nejmladší čeleď bez rozdílu pohlaví (okolo 15 let) pak shodně sloužila za „*slušný oděv*“. Mužské mzdy se pohybovaly nejčastěji od 6 do 11 zlatých, ženám se platilo (přepočteno na peníze) zhruba v rozmezí 5 až 8 zlatých. Zajímavé je, že výše mezd v poddanské službě byla v podstatě analogická ke mzdám ve službě dvorské, lépe honorován byl už jen šafář. Samostatnou kapitolu pak tvoří odměny zámeckých sloužících, které ve většině případů byly přece jen na lepší úrovni. Při porovnání výše mezd s jinými lokalitami však patřily ty choltické až na výjimky spíše ke mzdám podprůměrným. Mzdové ohodnocení bylo úzce navázáno na konkrétní pracovní pozici, a tím pádem i věk sloužícího, u mužů v poddanské službě byl nejvýše ceněn pacholek (10–11 zl.), méně pohůnek (7–9 zl.), skoták, sviňák (6 zl.) a další sloužící.

S ohledem na provedené studium délky čelední služby jsme se zabývali také možnostmi, které se nabízely čeledi z hlediska finančního zajištění vlastní existence po skončení služby a uzavření manželského svazku. Zjišťovali jsme tak, kolik si konkrétní i průměrný mužský sloužící vydělal a uspořil, a do jaké míry mohl pomýšlet na pořízení vlastní nemovitosti, pokud se nestával dědicem gruntu (takové osoby však do služby zpravidla nechodily). Došli jsme k závěru, že průměrný čeledín si během služby vydělal přes 80 zlatých, přičemž reálný odhad zní, že z této částky měl být schopen ušetřit minimálně polovinu, tedy asi 40 zl. Při ceně a dostupnosti tehdejších nemovitostí na Cholticku, s přičtením případného dědického podílu nebo manželčina věna, bylo více než reálné, aby se bývalý sloužící mohl zakoupit minimálně na slušném chalupnickém gruntu, jehož cena se koncem 17. století pohybovala okolo 61 zlatých.

V rámci jedné z dalších podkapitol jsme se aspoň na chvíli pokusili vystoupit ze zajetí statistiky, když se nám podařilo objevit rodinu, k jejímž členům jsme dokázali získat poměrně dost informací na to, abychom mohli přiblížit jejich základní životní mezníky a načrtnout obrysy jejich osudů. Jedná se o příslušníky selské rodiny Hálů z Choltic, kteří po nenadálé smrti hospodáře byli bezprostředně nuceni opustit grunt a odejít do podruží nebo čelední služby. Sledovali jsme, jaké strategie jednotliví aktéři volili, jaké byly osudy dětí nucených

v nízkém věku nastoupit do služby, zda jejich osíření ovlivnilo jejich budoucí směřování či sňatkové možnosti. Jako nejzajímavější se nám jevil životní příběh Veroniky Hálové, která si v 16 letech vzala za muže svého zaměstnavatele, o 60 let staršího svinčanského rychtáře, kterému za dvanáct let společného manželství porodila tři děti a sama zemřela jen nedlouho po jeho smrti. Na osudech bezmála tří generací členů rodiny Hálových jsme tak mohli představit modelový scénář většiny situací, které v případě úmrtí hlavy rodiny v raně novověké venkovské společnosti zpravidla nastávaly, byť s ohledem na neexistenci pramenů kvalitativní povahy jsme nebyli schopni dešifrovat přesné pohnutky a důvody vedoucí ke konkrétnímu jednání zúčastněných aktérů. Zmíněný scénář, který nastával po smrti přednosty domácnosti, lze shrnout do několika základních bodů: 1) odchod vdovy s nejmenšími dětmi (zpravidla do 10 let věku) do podruží; 2) nástup odrostlejších dětí (nad 10 let) do selské čelední služby, zpravidla u příbuzných, bylo-li to možné; 3) snaha koncentrovat většinu rodinných příslušníků v rámci stejné obce, aby nedošlo ke ztrátě vzájemného kontaktu; 4) intenzivní úsilí vdovy o rychlý vstup do nového manželství (s cílem minimálního sociálního sestupu) z důvodu zisku hmotného zabezpečení pro sebe a nejmenší děti; 5) u sirotek snaha po absolvování několika let čelední služby uzavřít sňatek s osobou pokud možno stejného sociálního postavení.

Na samotný závěr jsme se s ohledem na učiněný výzkum vývoje právního postavení sloužících na jedné straně a studium čelední služby na panství Choltice na straně druhé zamysleli nad možnými důsledky „nové“ pracovní legislativy poslední třetiny 18. století včetně patentu o zrušení nevolnictví z roku 1781 pro běžného poddaného, potažmo sloužícího. Zjistili jsme jednak, že v případě Choltic neměly tvrdé restriktce zaváděné tereziánským čeledním řádem z roku 1765 zřejmě žádný výrazný vliv na poddanské obyvatelstvo v čelední službě, stejně jako zrušení nevolnictví a změna čelední legislativy počátkem 80. let nepředstavovaly pro čeleď nic, čeho by nemohla využívat již řadu let před tímto právním aktem. Pracovní migrace se takřka nezměnila a úbytek čeledi v panské službě nastal mnohem dříve, než byla patentem povinná čelední léta pro poddanské děti zrušena.

S ohledem na komparaci dílčích výsledků studia sociálně-ekonomických aspektů čelední služby na území východních Čech s jinými tuzemskými i zahraničními lokalitami je možné konstatovat, že charakter služby ve většině parametrů odpovídal západoevropskému modelu utváření rodiny, byť jistá podstatná specifika, především v městském prostředí, existovala. Zásadní rozdíl oproti Hajnalově modelu či definici čelední služby ve smyslu *life-cycle service* představoval už samotný rozměr čelední služby. Zatímco Hajnal předpokládal, že čelední služba se v průměru dotkne zhruba poloviny všech mladých lidí ve věku 15 až 25

let, my jsme zjistili, že do uzavření sňatku či převzetí usedlosti absolvovalo čelední službu v poslední třetině 17. století dokonce 71 % osob, nepočítáme-li vstupy do učení, o století později klesl podíl jedinců dotčených službou na 56 %. Zdá se také, že velké rozdíly se týkaly i věku při vstupu do čelední služby a době v ní strávené, horní věkovou hranici odchodu ze služby zpravidla určoval v místě obvyklý sňatkový věk, byť existovalo nemálo případů, kdy se čeleď bez ambicí na vstup do manželství vracela do otcovského domu. Jisté rozdíly pak panovaly ve formě uzavírané čelední smlouvy a s tím spojenými „rituálními“ zvyklostmi daného regionu. Vliv na to měl nepochybně i odlišný „právní“ vývoj různých lokalit.

Shrnuli jsme tedy snad všechny hlavní výsledky, ke kterým jsme v průběhu studia právních i sociálně-ekonomických aspektů čelední služby v 17. a 18. století dospěli. Jsme přesvědčeni o tom, že v kontextu stanovených cílů práce vytěžila v dané situaci z použité pramenné základny maximum a že i z tohoto důvodu by se v budoucnu mohla stát užitečným srovnávacím materiálem pro podobně orientované výzkumy, které by oživily zájem o čelední službu jako zajímavý raně novověký fenomén, jemuž zahraniční historiografie v rámci studia dějin rodiny i mimo něj doposud věnovala nesrovnatelně více pozornosti, než historiografie tuzemská.

5. SUMMARY

This study focuses on an interesting topic of social history which remains somewhat neglected by Czech historiography – the institution of servants and domestic service during the Early Modern Era. The research focuses particularly on the 17th and 18th centuries, when a substantial number of young people worked in domestic service for noble families; this was generally a temporary engagement before the servants left this employment to start their own families. The introduction to the study summarizes previous research on servants and domestic service in the context of European historiography. It sets out definitions of key terms and evaluates the primary and secondary historical sources which form the basis for the subsequent analysis of domestic staff and domestic service in East Bohemia.

The first part of the study explores the legal status of servants from the late Middle Ages up to the codification of civil law at the beginning of the 19th century. Labour law was not a simple matter during the Early Modern Era; it was a complex, multi-layered component of (primarily) the system of private law, and it operated and evolved on several different levels. In simple terms, Early Modern law pertaining to domestic service originated in a municipal legal framework or in legislation governing the institute of hereditary subjection. Both frameworks were codified during the 16th century; nevertheless, some areas of the law remained on the level of customary practice until the 18th century (e.g. in the case of members of the Estates serving as officials or employees of the nobility). The purpose of this part of the study is to summarize and evaluate the results of previous research focusing on the legal status of servants in the Lands of the Bohemian Crown. However, the legal framework in this area may not always have corresponded with actual practice. This is demonstrated, for example, by the constantly repeated deliberations and resolutions of the provincial Estates authorities, which from the late Middle Ages onwards frequently revisited the same issues (e.g. the requirement for servants to present a document listing their previous employment history when commencing service for a new employer) – indicating that the actual effect of the legal framework was relatively weak.

The second part of the study draws on an analysis of archive sources mainly originating from the structures of the state and the nobility; these sources enable the author to trace the evolution of domestic service in East Bohemia during the 17th and 18th centuries. First, the analysis focuses on a 1651 population register listing inhabitants by religion; this is a unique source of data offering considerable potential for studying family structures, and it

provides an insight into the composition of servants at selected locations in the former Hradec and Chrudim regions shortly after the end of the Thirty Years' War. Not all estates compiled such population registers using the same methods, so we encounter not only registers listing people who were currently present on the estate (this was the most frequent practice), but also registers listing people who were officially domiciled on the estate (e.g. Jilemnice), in the manner of the registers of hereditary subjects (*Mannschaftsbücher*). This substantially expands the possibilities for studying domestic service within the investigated region. One of the aims of the research was to distinguish the specific features of different locations conditioned by different economic and geographical parameters in the sense of historical ecotypes (M. Mitterauer, 1986); an important determining factor here is the structure of servants in a particular location. It was found that the analyzed East Bohemian estates cannot be unambiguously allocated to any single one of the four defined ecotypes; instead, all the locations investigated can be characterized as lying on the boundaries of different types.

The core of the research is based on an analysis of registers of hereditary subjects at the East Bohemian Choltice estate compiled in 1681–1700 and 1765–1784, which reveal the role played by domestic service in the life cycles of individuals during the era under investigation. In the Early Modern Era, a person's life cycle was fundamentally influenced by the age at which the person entered domestic service and by the total duration of this service. These factors were also closely bound up with the marriage practices that were common within a given area. The above-listed time intervals were selected not only due to the availability of sources, but also due to the stability of the legal framework (up to the early 1780s) and the fact that these years were relatively uneventful in demographic terms (with the exception of a famine in 1771–1772). A core issue in researching domestic service is the identification of the reasons why a person entered domestic service as well as the circumstances and conditions for doing so. The goal is thus to determine the ratio between the number of people entering domestic service and those who remained in their father's household (usually until marriage), taking into consideration the social hierarchy and other factors. Another elementary indicator that can be effectively monitored by analyzing continuous series of registers listing hereditary subjects is the duration of service – not only the length of time spent with one specific employer, but also the total time spent in service by an individual during the course of their active life. This, along with the level of wages earned, had a substantial influence over an individual's ability to save up the necessary money to start their own household. Based on information regarding the current location of a member of a household's staff at the time when a register was compiled, it is possible to determine the

geographical range of domestic staff. The final part of the study discusses the issue of wages for servants; a pre-agreed annual wage was paid out either in cash or in kind, and this wage depended on both the specific job done by the individual and on the gender principle.

6. SEZNAM TABULEK A GRAFŮ

6.1. Seznam tabulek

Tab. 1: Základní charakteristika čelední služby na východočeských panstvích Jilemnice, Hostinné, Choltice a Rychmburk a v královském věnném městě Poličce na základě <i>soupisu obyvatel podle víry z roku 1651</i>	167
Tab. 2: Počet čeledi a svobodných dětí a jejich podíl na celkovém počtu obyvatel a domácností na panstvích Jilemnice, Hostinné, Choltice a Rychmburk a v královském věnném městě Poličce na základě <i>soupisu obyvatel podle víry z roku 1651</i>	168
Tab. 3: Struktura čeledi dle věku a pohlaví na východočeských panstvích Jilemnice, Hostinné, Choltice a Rychmburk a v královském věnném městě Poličce na základě <i>soupisu obyvatel podle víry z roku 1651</i>	169
Tab. 4: Sloužící dle věku a pohlaví ve vrchnostenské službě na východočeských panstvích Jilemnice, Choltice a Rychmburk	170
Tab. 5: Věková struktura svobodných nesloužících dětí zůstávajících v domácnostech rodičů na panstvích Jilemnice, Hostinné, Choltice a Rychmburk a v královském věnném městě Poličce na základě <i>soupisu obyvatel podle víry z roku 1651</i>	170
Tab. 6: Četnost městské a venkovské čeledi dle její pracovní specializace v závislosti na sociální stratifikaci zaměstnavatelů na východočeském panství Hostinné a v královském věnném městě Poličce na základě <i>soupisu obyvatel podle víry z roku 1651</i>	173
Tab. 7: Struktura sloužících dle věku a pohlaví na panství Choltice (rychta choltická a svinčanská) v letech 1690 a 1775	200
Tab. 8: Počty sloužících a jejich mzdy v choltickém dvoře v letech 1695 a 1777	201
Tab. 9: Vývoj počtu čeledi v dvorské službě na panství Choltice (rychta choltická a svinčanská) v letech 1778–1784	203
Tab. 10: Podíl čeledi a svobodných dětí na celkovém počtu obyvatel na panství Choltice (rychta choltická a svinčanská) v letech 1681 a 1784	206
Tab. 11: Sociální původ sloužících na panství Choltice (rychta choltická a svinčanská) v letech 1690 a 1775 (bez učňů a tovaryšů).....	208
Tab. 12: Sociální původ učňů a tovaryšů na panství Choltice (rychta choltická a svinčanská) v letech 1690 a 1775	209

Tab. 13: Sociální struktura zaměstnavatelů na panství Choltice (rychta choltická a svinčanská) v letech 1683 a 1775 (bez učňů a tovaryšů).....	210
Tab. 14: Specializace čeledi v závislosti na věku v letech 1681–1700	213
Tab. 15: Průměrný věk čeledi při vstupu do služby v letech 1681–1700 a 1765–1784	216
Tab. 16: Délka služby v letech 1681–1700 a 1765–1784 (bez osob, které ukončily službu smrtí).....	218
Tab. 17: Důvod ukončení služby v letech 1681–1700 a 1765–1784.....	219
Tab. 18: Zbíhání ze služby na panství Choltice (rychta choltická a svinčanská) v letech 1681–1700 a 1765–1784.....	220
Tab. 19: Počet zaměstnavatelů poddanské čeledi v letech 1681–1700 a 1765–1784 (bez osob v řemesle).....	221
Tab. 20: Mzdy poddanské čeledi na panství Choltice v letech 1681–1700 s ohledem na věk a specializaci	229
Tab. 21: Roční mzdy poddanské a dvorské čeledi v 17. století (srovnání různých lokalit) ...	231
Tab. 22: Předpokládaný výdělek mužské čeledi v poddanské a dvorské službě v letech 1681–1700	236
Tab. 23: Ceny vybraných druhů zboží a statků v druhé polovině 17. století.....	236

6.2. Seznam grafů

Graf 1: Vývoj počtu narozených, oddaných a zemřelých ve farnosti Svinčany v letech 1684–1783 (devítileté klouzavé průměry).....	196
Graf 2: Vývoj počtu čeledi v dvorské službě na panství Choltice (rychta choltická a svinčanská) v letech 1778–1784	204

7. SEZNAM PRAMENŮ, LITERATURY A INTERNETOVÝCH ZDROJŮ

Archivní prameny

NA v Praze, Sbirka patentů, inv. č. 1690, Nový čelední řád pro Království české, 25. leden 1765.

NA v Praze, Sbirka patentů, inv. č. 1458, Dienstbothenordnung für das Marggrafthum Mähren, 12. květen 1753.

NA v Praze, fond Archiv pražského arcibiskupství (APA) I:

sign. B11/17, zpráva farářů o stavu far z r. 1677, Chrudimsko, vikariát Litomyšl, Responsiones ad puncta et Rubricas Swinczanio, fol. 338–343;

sign. B13/15, zprávy farářů o stavu far z r. 1700, Chrudimsko, vikariát Chrudim, Choltice, fol. 62–71.

NA v Praze, fond Česká dvorská kancelář, kart. 769.

NA v Praze, fond Stará manipulace, sign. R 109/45, kart. č. 2006, „urbář“ panství Choltice, 1683.

SOA Zámorsk, fond Velkostatek Choltice, inv. č. 465, kn. č. 459, Soupis osedlých sedláků a chalupníků, 1631.

SOA Zámorsk, fond Velkostatek Choltice, soupisy poddaných z let 1672–1784:

1672, inv. č. 467, kn. č. 461; **1674**, inv. č. 468, kn. č. 462; **1676**, inv. č. 471, kn. č. 465; **1681**, inv. č. 477, kn. č. 471; **1682**, inv. č. 478, kn. č. 472; **1683**, inv. č. 479, kn. č. 473; **1684**, inv. č. 480, kn. č. 474; **1685**, inv. č. 481, kn. č. 475; **1686**, inv. č. 482, kn. č. 476; **1687**, inv. č. 483, kn. č. 477; **1688**, inv. č. 484, kn. č. 478; **1689**, inv. č. 485, kn. č. 479; **1690**, inv. č. 486, kn. č. 480; **1692**, inv. č. 487, kn. č. 481; **1693**, inv. č. 488, kn. č. 482; **1694**, inv. č. 489, kn. č. 483; **1695**, inv. č. 490, kn. č. 484; **1696**, inv. č. 491, kn. č. 485; **1697**, inv. č. 492, kn. č. 486; **1698**, inv. č. 493, kn. č. 487; **1699**, inv. č. 494, kn. č. 488; **1700**, inv. č. 495, kn. č. 489; **1714**, inv. č. 496, kn. č. 490; **1748**, inv. č. 524, kn. č. 518; **1765**, inv. č. 535, kn. č. 529; **1766**, inv. č. 536, kn. č. 530; **1768**, inv. č. 537, kn. č. 531; **1769**, inv. č. 538, kn. č. 532; **1771**, inv. č. 539, kn. č. 533; **1773**, inv. č. 540, kn. č. 534; **1774**, inv. č. 541, kn. č. 535; **1775**, inv. č. 542, kn. č. 536; **1776**, inv. č. 543, kn. č. 537; **1777**, inv. č. 544, kn. č. 538; **1778**, inv. č. 545, kn. č. 539; **1779**, inv. č. 546, kn. č. 540; **1780**, inv. č. 547, kn. č. 541; **1781**, inv. č. 548, kn. č. 542; **1782**, inv. č. 549, kn. č. 543; **1783**, inv. č. 550, kn. č. 544; **1784**, inv. č. 551, kn. č. 545.

- SOA Zámorsk, fond Velkostatek Choltice, inv. č. 1506, kn. č. 1312, Mzdová tabeľa (Lohnregister), 1695.
- SOA Zámorsk, fond Velkostatek Choltice, inv. č. 694, kn. č. 688, Pozemková kniha panství Choltice, 1672–1731.
- SOA Zámorsk, Velkostatek Pardubice:
sign. G 62, kn. č. 328, kniha sirotčí 1642–1730;
sign. G 63, kn. č. 329, kniha sirotčí 1642–1739.
- SOA Zámorsk, Sběrka matrik Východočeského kraje, sign. 1849, FÚ Svinčany, matrika NOZ 1683–1718.
- SOA Zámorsk, Sběrka matrik Východočeského kraje:
inv. č. 9324, sign. 1849, FÚ Svinčany, matrika NOZ 1683–1718;
inv. č. 9326, sign. 1851, FÚ Svinčany, matrika NOZ 1742–1772;
inv. č. 9327, sign. 1855, FÚ Svinčany, matrika NOZ 1772–1784.
- SOkA Chrudim, Archiv města Hlinska, inv. č. 499, Pamětní kniha města Hlinska 1836–1938.
- SOkA Pardubice, Sběrka rukopisů, fasc. 9, č. 268, SVATONĚ, František. *Sociální postavení vesnické čeledi na Pardubicku v XVI. a XVII. století*. Rukopis, 31 stran. Pardubice, 1959.
- Východočeské muzeum v Pardubicích, kolorované plány obcí panství Choltice, [autor Leopold Piehl, cca 1738].

Tištěné a vydané prameny

- BEINHAEUER, Wilhelm (ed.). *Sammlung der bis zum Jahre 1800 erschienenen Patente und Verordnungen der Hofstellen, der k.k. n.ö. Regierung und des k.k. n.ö. Apellationsgerichtes*. Dritter Band, 1753–1763. Wien, 1843.
- BRANDL, Vincenz (ed.). *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*. Elfter band, 1375–1390. Brünn, 1885.
- BŘEZINA, Arnošt (ed.). Čeledínský řád. In *Selský archiv* 1, 1902, č. 4, s. 209–211.
- BURDOVÁ, Pavla et al. (edd.). *Tereziánský katastr český*. Sv. 3, Dominikál. Praha, 1970.
- DOSKOČIL, Karel (ed.). *Berní rula 2. Popis Čech 1654: Souhrnný index obcí, osad a samot k berní rule*. Praha, 1953.
- GLÜCKLICH, Julius. *Nová redakce zemského zřízení Království českého z posledních let před českým povstáním*. Brno, 1936.

- HÁJEK, Antonín (ed.). Instrukcí aneb prawidlo... In *Časopis českého museum* 20, 1846, č. 4, s. 452–473.
- HARRAS von HARRASOWSKY, Philipp (ed.). *Der Codex Theresianus und seine Umarbeitungen*. Bd. I.–IV. Wien, 1883–1886.
- HOLÁŇ, Josef. Naučení pro čeládku selskou r. 1713. In *Český lid* 23, 1914, s. 106–107.
- CHALUPA, Aleš et al. (edd.). *Tereziánský katastr český*. Sv. 1, Rustikál (kraje A–CH). Praha, 1964.
- JIREČEK, Josef – JIREČEK, Hermenegild (edd.). *M. Brikcího z Licka Práva městská. Dle textu z r. 1536*. Praha, 1880.
- JIREČEK, Josef – JIREČEK, Hermenegild (edd.). *Zřízení zemská Království českého XVI. věku*. Praha, 1882.
- JIREČEK, Josef – JIREČEK, Hermenegild (edd.). *Jura et constitutiones Regni Bohemiae saeculi XVI*. (Codex juris Bohemici IV/1). Praha, 1882.
- JIREČEK, Josef – JIREČEK, Hermenegild (edd.). *Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu*. I–XV. Praha, 1877–1917 (1945).
- JIREČEK, Josef (ed.). *Mag. Pauli Christiani a Koldín Jus municipale Regni Bohemiae* (Codex juris Bohemici IV/3). Praha, 1876.
- JIREČEK, Hermenegild (ed.). *Codex juris Bohemici I*. Praha, 1867.
- JIREČEK, Hermenegild (ed.). *Obnovené Právo a Zřízení Zemské dědičného království Českého 1627*. Praha, 1888.
- JIREČEK, Hermenegild (ed.). *Verneuerte Landes-Ordnung des Erb-Markgrafthums Mähren*. Brno, 1890.
- KALOUSEK, Josef (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské* (Archiv český 22: 1350–1626). Praha, 1905.
- KALOUSEK, Josef (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské* (Archiv český 23: 1627–1698). Praha, 1906.
- KALOUSEK, Josef (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské* (Archiv český 24: 1698–1780). Praha, 1908.
- KRÁSL, František (ed.). *Responsa ad 42 Puncta a consistorio archiepiscopali anno 1700 venerabili clero proposita*. I. Districtus Chrudimensis. Praha, 1904.
- KREUZ, Petr – MARTINOVSKÝ, Ivan (edd.). *Vladislavské zřízení zemské a navazující prameny (Svatováclavská smlouva a Zřízení o ručnicích)*. Edice. Praha, 2007. ISBN 978-80-86197-91-3.

- KROPATSCHEK, Joseph (ed.). *Sammlung aller k. k. Verordnungen u. Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780, die unter die Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz bestehen [...]*. Bd. 2, 1753–1755. Wien, 1786.
- KROPATSCHEK, Joseph (ed.). *Sammlung aller k. k. Verordnungen u. Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780, die unter die Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz bestehen [...]*. Bd. 4, 1760–1766. Wien, 1786.
- KROPATSCHEK, Joseph (ed.). *Sammlung aller k. k. Verordnungen u. Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780, die unter die Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz bestehen [...]*. Bd. 5, 1766–1770. Wien, 1786.
- KROPATSCHEK, Joseph (ed.). *Sammlung aller k. k. Verordnungen u. Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780, die unter die Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz bestehen [...]*. Bd. 7, 1774–1776. Wien, 1786.
- MALÝ, Karel et al. (edd.). *Práva městská Království českého. Edice s komentářem*. Praha, 2013. ISBN 978-80-246-2117-3.
- MATUŠÍKOVÁ, Lenka – KUKÁNOVÁ, Zlataše – ZAHRADNÍKOVÁ, Magda (edd.). *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Hradecko-Bydžovsko*. 4 sv. Praha, 2000. ISBN 80-85475-63-4.
- MATUŠÍKOVÁ, Lenka – PAZDEROVÁ, Alena (edd.). *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Chrudimsko*. 3 sv. Praha, 2001. ISBN 80-85475-74-X.
- NOVÁČEK, Vojtěch Jaromír (ed.). *Výpisy z knih vinnických z let 1358–1576* (Archiv český 18). Praha, 1900.
- PALACKÝ, František (ed.). *Archiv český*. Díl čtvrtý. Praha, 1846.
- PALACKÝ, František (ed.). *Archiv český*. Díl pátý. Praha, 1862.
- PEŠÁK, Václav (ed.). *Berní rula 13. Kraj hradecký*. II. díl. Praha, 1954.
- RADIMSKÝ, Jiří (ed.). *Tereziánský katastr moravský. Prameny z 2. poloviny 18. století k hospodářským dějinám Moravy*. Praha, 1962.
- RACKOWSKY, Ferdinand. *Kurze Erzählung aus der Lebensbeschreibung Ihro Excellenz Herrn Herrn Franz Antoni Grafen von Sporck / verfasst von seinem Pagen Ferdinand Rackowsky zu Kukus am 1. Septembris 1778*. Beck, Ernst (ed.). Kuks, 1938.
- RAKOVSKÝ, Ferdinand. *Krátké vypravování o životě Jeho Excelence Františka Antonína hraběte ze Sporcků*. Mentberger, Václav (ed.). Kuks, 1938.
- RYBIČKA, Antonín (ed.). Mandát Frant. Hyppol. Ewseb. hraběnky Berkové, poddaným panství Richmburského, Rosického a Slatinanského okolo r. 1620–1626. In *Časopis českého museum* 17, 1843, č. 2, s. 163–178.

- SCHELLE, Karel – TAUCHEN, Jaromír. *Občanské zákoníky: kompletní sbírka občanských zákoníků, důvodových zpráv a dobových komentářů*. Ostrava, 2012. ISBN 978-80-7418-146-7.
- TOMEK, Václav Vladivoj (ed.). *Artikule cechů Pražských z 15. století* (Archiv český 14). Praha, 1895.
- WECKEBRAD, Franz X. (ed.). *Vollständige Sammlung aller seit dem Jahre 1729 bis gegenwärtig ergangenen Generalien und Verordnungen für sämmentliche Innungen und Zünfte. In systematisch-chronolog. Ordnung*. Brünn, 1793.
- WEINGARTEN, Johann Jacob (ed.). *Codex Ferdinando-Leopoldino-Josephino-Carolinus*. Praha, 1720.

Gesindordnung für das Landgesind in Böhmen, Mähren und Schlesien vom 30. September 1782. In *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze*. Erster Band, 1780–1784. Wien, 1785, s. 85–99, Nr. VI.

Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze. Erster Band, 1780–1784. Wien, 1785.

Obnowené Právo a Zřizenj Zemské Dědjčného Králowstwj Českého / Cýsaře Ržijmské^o Vherského a Českého, etc. Krále, etc. Geho Milosti Ferdynanda Druhého, etc. Praha, 1627 (Moravská zemská knihovna v Brně, sign. ST3-0110.772).

Ordnung für das Stadtgesind in Böhmen, Mähren und Schlesien vom 1. Dezember 1782. In *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze*. Erster Band, 1780–1784. Wien, 1785, s. 210–224, Nr. XXV.

Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu. Díl II, 1546–1557. Praha, 1880.

Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu. Díl III, 1558–1573. Praha, 1884.

Staré tisky do roku 1800

COLERUS, Johannes. *Oeconomiae oder Haußbuchs ... Theil Zum Calendario Oeconomico & perpetuo gehörig*. Band 1. Wittemberg, 1600.

COLERUS, Johannes. *Oeconomia, ruralis et domestica*. Band 1. Mainz, 1645.

- GLASER, Peter. *Gesind Teufel. Darin acht stueck gehandelt werden von des Gesindes vntrew welche im nachfolgenden blat verzeichnet*. Leipzig, 1564.
- [z VELESLAVÍNA, Daniel Adam / GLASER, Peter]. *Čelednj Wúdce, čili upřímná a spasitedlná rada všem we službě stogjcm aneb do služby se chystagjcm*. WOTÝPKA, Josef (ed.). 3. vydání. Praha, 1843.

Literatura

- ADÁMEK, Karel Václav. *Cechovní zřízení na Hlinecku v XVII. a XVIII. věku*. Praha, 1899.
- ADAMOVIÁ, Karolina – SOUKUP, Ladislav. *Prameny k dějinám práva v českých zemích*. 2. upravené vydání. Plzeň, 2010. ISBN 978-80-7380-271-4.
- AL SAHEB, Jan – MARŠÁLEK, Petr. Soupis sirotků hukvaldského panství z roku 1663. In *Sborník Státního okresního archivu ve Frýdku-Místku* 8, 2007, s. 45–68. ISBN 978-80-86388-49-6.
- ANDĚL, Tomáš. *Hostinné*. Hostinné, 2018. ISBN 978-80-270-4573-0.
- ARIÈS, Philippe. *Centuries of Childhood. A Social History of Family Life*. New York, 1962. ISBN 0-394-70286-7.
- ARIÈS, Philippe. *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Paris, 1960.
- BLASCHKA, Anton. Das Trautenauer Untertanenverzeichnis v. J. 1651. In *Jahrbuch des deutschen Riesengebirgs-Vereines* 14, 1925, s. 110–146.
- BOUDJAABA, Fabrice (ed.). *Le Travail et la famille en milieu rural. xvie – xxie siècle*. Rennes, 2014. ISBN 9782753529106.
- BOŽEK, Jaroslav. Čeští sedláci a jejich vrchnosti od r. 1626 do konce 17. století. Na základě tehdejších řádův a instrukcí. In *Osvěta. Listy pro rozhled v umění, vědě a politice* 36, 1906, č. 10, s. 879–892, č. 11, s. 957–969, č. 12, s. 1071–1080.
- BROUČEK, Stanislav – JEŘÁBEK, Richard et al. (edd.). *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. 2. svazek. Věcná část A–N. Praha, 2007. ISBN 978-80-204-1712-1.
- BROWN, Jim. The Stem Family in Lower Austria, 1788–1848: Demographic and Economic Constraints. In FAUVE-CHAMOUX, Antoinette – OCHIAI, Emiko (edd.). *The Stem Family in Eurasian Perspective. Revisiting House Societies, 17th–20th centuries*. Bern, 2009, s. 133–151. ISBN 978-3-03911-739-0.
- BROŽ, Josef. Mzdy čeledi při dvorech města Plzně v 17. století. In *Časopis pro dějiny venkova* 12, 1925, s. 288.

- BRUNNER, Otto. Das „ganze Haus“ in der alteuropäischen „Ökonomik“. In TÝŽ. *Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte*. Göttingen, 1968, s. 103–127.
- BUKAČOVÁ, Irena. *HOMO FABER AULICUS. Služebníci a dvořané. Unikátní barokní obrazová sbírka zámku Manětín*. Mariánská Týnice, 2018. ISBN 978-80-87185-24-7.
- BURDOVÁ, Pavla. Poměry námezdně pracujících v zemědělství na Mnichovohradištsku po třicetileté válce. In *Sborník archivních prací* 4, 1954, č. 2, s. 99–119.
- BŮŽEK, Václav a kol. *Společnost českých zemí v raném novověku. Struktury, identity, konflikty*. Praha, 2010. ISBN 978-80-7422-062-3.
- CERMAN, Markus et al. (edd.). *Wirtschaft und Gesellschaft. Europa 1000–2000*. Innsbruck – Wien – Bozen, 2011. ISBN 9783706550239.
- CERMAN, Markus – OGILVIE, Sheilag C. (edd.). *Proto-Industrialisierung in Europa: industrielle Produktion vor dem Fabrikszeitalter*. Wien, 1994. ISBN 3-85115-199-2.
- COOPER, Sheila McIsaac. Servants as Educators in Early-Modern England. In *Paedagogica Historica* 43, 2007, č. 4, s. 547–563. ISSN 0030-9230.
- ČADEK, Josef. *Čelední řád. Systematický výklad českého a moravského čeledního řádu opatřený příklady nálezů ve sporech čeledních*. Písek, 1901.
- ČÁŇOVÁ, Eliška. Obyvatelstvo panství Manětín v polovině 17. století. Srovnávací sonda ze soupisu poddaných podle víry a berní ruly. In PAZDEROVÁ, Alena (ed.). *Našim jubilantkám. Sborník příspěvků k počtě životního jubilea Věry Beránkové, prom. hist., PhDr. Dagmar Culkové a PhDr. Marie Liškové*. Praha, 2000, s. 61–73. ISBN 80-85475-64-2.
- ČECHURA, Jaroslav. Broumovsko 1615–1754. Nový rozměr evropské protoindustriie. In BOHÁČOVÁ, Veronika – KUCROVÁ, Veronika (edd.). *Sedláci si dělají, co chtějí. Sborník vybraných prací profesora Jaroslava Čechury*. Praha, 2012, s. 308–345. ISBN 978-80-7422-216-0.
- ČECHURA, Jaroslav. *Černínové versus Kysibelští*. Praha, 2003. ISBN 80-86569-06-3.
- ČECHURA, Jaroslav. *Neklidný život obyčejné ženy. Johana Peřková (1703–1745)*. Praha, 2015. ISBN 978-80-7422-294-8.
- ČECHURA, Jaroslav. Počet pracovních dnů v Čechách v pozdním středověku. In BOHÁČOVÁ, Veronika – KUCROVÁ, Veronika (edd.). *Sedláci si dělají, co chtějí. Sborník vybraných prací profesora Jaroslava Čechury*. Praha, 2012, s. 269–287. ISBN 978-80-7422-216-0.
- ČERNÝ, Václav. *Hospodářské instrukce. Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV.–XIX. století*. Praha, 1930.

- DIBELKA, Jaroslav. Obranné strategie „zmrhaných“ žen na jindřichohradeckém panství v 17. a na počátku 18. století. In *Historická demografie* 31, 2007, s. 5–20. ISBN 978-80-7330-123-1. ISSN 0323-0937.
- DONTH, Hans H. *Rochlitz an der Iser und Harrachsdorf in der frühen Neuzeit*. München, 1993. ISBN 3-486-55869-2.
- DRAHOTOVÁ, Olga et al. *Historie sklářské výroby v českých zemích*. I. díl: od počátků do konce 19. století. Praha, 2005. ISBN 80-200-1287-7.
- DUDÁČEK, Karel et. al. On using the 1661–1839 lists of subjects of the Třeboň dominion to study the age structure of the population. In *Historická demografie* 13, 1989, s. 59–124. ISSN 0323-0937.
- DUFKA, Jiří. Vzpoura čeledi na Malé Hané počátkem 18. století. In *Celostátní studentská vědecká konference – Historie 2003*. Pardubice, 2004, s. 119–148.
- DÜLMEN, Richard van. *Kultura a každodenní život*. Díl 1, Dům a jeho lidé, Praha 1999. ISBN 80-7203-116-3.
- DÜRR, Renate. „Der Dienstbothe ist kein Tagelöhner...“. Zum Gesinderecht (16. bis 19. Jahrhundert). In GERHARD, Ute (ed.). *Frauen in der Geschichte des Rechts: Von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*. München, 1997, s. 115–139. ISBN 3-406-42866-5.
- DÜRR, Renate. *Mägde in der Stadt. Das Beispiel Schwäbisch Hall in der Frühen Neuzeit*. Frankfurt am Main – New York, 1995. ISBN 3-593-35389-X.
- EDER, Franz. *Geschlechterproportion und Arbeitsorganisation im Land Salzburg 17.–19. Jahrhundert*. Wien, 1990. ISBN 978-3-205-77902-5.
- FAUVE-CHAMOIX, Antoinette (ed.). *Domestic Service and the Formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th–21st Centuries*. Bern, 2004. ISBN 3-03910-589-2.
- FAUVE-CHAMOIX, Antoinette. Female mobility and urban population in preindustrial France (1500–1900). In EIRAS-ROEL, A. – REY CASTELAO, O. (edd). *Internal Migrations and medium distance Migrations in Historical Europe*. Santiago de Compostela, 1995, s. 43–71.
- FAUVE-CHAMOIX, Antoinette. Female surplus and preindustrial work: the French urban experience. In FAUVE-CHAMOIX, Antoinette – SONGER, Sølvi. *Socio-economic consequences of sex-ratios in historical perspective, 1500–1900*. Milano, 1994, s. 31–50.
- FAUVE-CHAMOIX, Antoinette. Pour une histoire européenne du service domestique a l'époque préindustrielle. In FAUVE-CHAMOIX, Antoinette – FIALOVÁ, Ludmila

- (edd.). *Le Phénomène de la domesticité en Europe, XVIe–XXe siècles*. Praha, 1997, s. 57–73. ISBN 80-901674-7-0.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette. Revisiting Domestic Service as a Pre-marital Labour for Women and Men in Past Europe. In *Romanian Journal of Population Studies* 11, 2017, č. 2, s. 57–92. ISSN 1843-5998.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette – FIALOVÁ, Ludmila (edd.). *Le Phénomène de la domesticité en Europe, XVIe–XXe siècles*. Praha, 1997. ISBN 80-901674-7-0.
- FERTIG, Christine. *Familie, verwandtschaftliche Netzwerke und Klassenbildung im ländlichen Westfalen (1750–1874)*. Stuttgart, 2012. ISBN 978-3-8282-0547-5. ISSN 0481-3553.
- FIALA, Zdeněk. *Přemyslovské Čechy*. Praha, 1965.
- FIALOVÁ, Ludmila. Domáci služebnictvo v českých zemích na přelomu 19. a 20. století ve světle statistik. In *Historická demografie* 26, 2002, s. 147–166. ISBN 978-80-7330-123-1. ISSN 0323-0937.
- FIALOVÁ, Ludmila. Domestic Staff in the Czech Lands at the Turn of the 19th and 20th centuries in the Light of Statistical Figures. In FAUVE-CHAMOUX, Antoinette (ed.). *Domestic Service and the Formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th–21st Centuries*. Bern, 2004, s. 141–159. ISBN 3-03910-589-2.
- FILÁČEK, Adolf. Soupis obyvatelstva na Litomyšlsku z r. 1651 jako historický pramen. In *Časopis pro dějiny venkova* 13, 1926, s. 152–159.
- FLÉGL, Oldřich. K přeměně cechovního zřízení u nás v 18. stol. Příspěvek k dějinám průmyslové výroby. In *Obzor národohospodářský* 19, 1914, s. 183–188.
- FLOUSEK, Jiří et al. (edd.). *Krkonoše. Příroda. Historie. Život*. Praha, 2007. ISBN 978-80-7340-104-7.
- FRANCEK, Jindřich. *24. 10. 1517. Svatováclavská smlouva. Urození versus neurození*. Praha, 2006. ISBN 80-86515-67-2.
- FRESE, Werner. Erinnerungen eines böhmischen Lakaien in Westfalen. In *Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde* 30–31, 1985–1986, s. 183–224.
- FRÜHSORGE, Gotthardt. Die Begründung der „väterlichen Gesellschaft“ in der europäischen oeconomia christiana. Zur Rolle des Vaters in der „Hausväterliteratur“ des 16. bis 18. Jahrhunderts in Deutschland. In TALLENBACH, H. (ed.). *Das Vaterbild im Abendland*. I: Rom, Frühes Christentum Mittelalter, Neuzeit, Gegenwart. Stuttgart, 1978, s. 110–123. ISBN 9783170044456.

- GAUNT, David. Pre-industrial economy and population structure. The elements of variance in early modern Sweden. In *Scandinavian Journal of History* 2, 1977, s. 183–210. ISSN 0346-8755.
- GINZBURG, Carlo. *Sýr a červi. Svět jednoho mlynáře kolem roku 1600*. Praha, 2000. ISBN 80-7203-278-X.
- GÖTTSCHE, Silke. *Beiträge zur Gesindewesen in Schleswig-Holstein zwischen 1740 und 1840*. Neumünster, 1978. ISBN 3-529-02452-X.
- GRAUS, František. *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské*. Praha, 1957.
- GRAUS, František. *Chudina městská v době předhusitské*. Praha, 1949.
- GREIßMAIR, Johannes. *Knecht und Magd in Südtirol: dargestellt am Beispiel der bäuerlichen Dienstboten im Pustertal*. Innsbruck, 1970.
- GRULICH, Josef. *Migrační strategie. Město, předměstí a vesnice na panství České Budějovice ve druhé polovině 18. století*. České Budějovice, 2018. ISBN 978-80-7394-703-3.
- GRULICH, Josef. *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století*. České Budějovice, 2008. ISBN 978-80-7394-091-1.
- GRULICH, Josef. Venkovan. In BŮŽEK, Václav – KRÁL, Pavel (edd.). *Člověk českého raného novověku*. Praha, 2007, s. 166–189. ISBN 978-80-7203-694-3.
- GRULICH, Josef – ZEITLHOFER, Hermann. Struktura jihočeských venkovských a městských domácností v 16. a 17. století. Příspěvek k dějinám sociální každodennosti poddaných v období raného novověku. In *Historická demografie* 23, 1999, s. 31–82. ISBN 80-85950-72-3. ISSN 0323-0937.
- GUTTON, Jean-Pierre. *Domestiques et serviteurs dans la France de l'Ancien Régime*. Paris, 1981. ISBN 9782700702354.
- HAJNAL, John. European marriage patterns in perspective. In GLASS, D. V. – EVERSELEY, D. E. C. (edd.). *Population in History. Essays in Historical Demography*. Volume I: General and Great Britain. London, 1965, s. 101–145.
- HAJNAL, John. Two kinds of preindustrial household formation system. In WALL, Richard et al. (edd.). *Family forms in historic Europe*. Cambridge, 1983, s. 65–104. ISBN 0-521-24547-8.
- HALADA, Jan. *Lexikon české šlechty. Erby, fakta, osobnosti, sídla a zajímavosti*. Díl 1. Praha, 1992. ISBN 80-901020-3-4.
- HARRASSER, Claudia. *Von Dienstboten und Landarbeitern. Eine Bibliographie zu (fast) vergessenen Berufen*. Innsbruck – Wien, 1996. ISBN 3-7065-1147-9.

- HARTINGER, Walter. Bayerisches Dienstbotenleben auf dem Land vom 16. bis 18. Jahrhundert. In *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 38, 1975, s. 598–638.
- HÁZA, Zdeněk. Soupis lidu podle víry na zboží Krnovské knížecí komory z roku 1651. In *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity* 47, 2000 [vyd. 2001], s. 159–195. ISBN 80-210-2599-9.
- HECHT, J. Jean. *The Domestic Servant in Eighteenth-century England*. London – Boston – Henley, 1980. ISBN 0-7100-1513-5.
- HLADKÝ, Ladislav. Soukenický cech v Novém Městě nad Metují (1513–1859). In *Orlické hory a Podorlicko* 8, 1996, s. 86–93. ISSN 0475-0640.
- HOFFMANN, František. *České město ve středověku*. Praha, 1992. ISBN 80-7038-182-5.
- HOFFMANN, František. *Středověké město v Čechách a na Moravě*. Praha, 2009. ISBN 978-80-7106-543-2.
- HOFFMANN, Julius. *Die „Hausväterliteratur“ und die „Predigten über den christlichen Hausstand“*. Lehre vom Hause und Bildung für das häusliche Leben im 16., 17. und 18. Jahrhundert. Weinheim, 1959.
- HOFMANN, Gustav. Populace Čech na sklonku 17. století. In *Sborník archivních prací* 41, 1991, č. 2, s. 417–446. ISSN 0036-5246.
- HOFMANN, Gustav. *Soupis železných hutí a hamrů v Čechách v období feudalismu*. Praha, 1964.
- HOLUBOVÁ, Michaela. Obyvatelstvo dobrovické farnosti v soupisu poddaných podle víry z roku 1651. In *Historická demografie* 26, 2002, s. 37–61. ISBN 80-7330-019-2. ISSN 0323-0937.
- HOLUBOVÁ, Michaela. Venkovské poddanské obyvatelstvo podle věku a rodinného stavu v 2. polovině 17. století a v polovině 19. století. Analýza poddanských soupisů pro panství Dobruška. In *Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity. Profesoru Lumíru Dokoupilovi k sedmdesátinám* 12, 2005, s. 33–36. ISBN 80-7368-044-0.
- HONEJSEK, Václav. *Z dějin nepatrné české vesnice*. Díl 1. Praha, 1894.
- HONC, Jaroslav. Roční spotřeba žita a chleba v čeledních dávkách, deputátech, výměncích a ve špitálních dávkách v letech 1452–1845. In *Problémy cen, mezd a materiálních podmínek života od 16. do poloviny 19. století* (Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 1). Praha, 1971, s. 177–210.
- HORSKÁ, Pavla. Rodinná strategie ve vesnici Záblatí na třeboňském panství (1661–1820). In *Historická demografie* 17, 1993, s. 131–152. ISSN 0323-0937.

- HORSKÝ, Jan. Příspěvek ke studiu venkovské poddanské čeledi v 16.–18. století (panství Třeboň – sonda). In *Archivní časopis* 43, 1993, č. 3, s. 145–166. ISSN 0004-0398.
- HORSKÝ, Jan – MAUR, Eduard. Die Familie, Familienstrukturen und Typologie der Familien in der Böhmisches Historiographie. In *Historická demografie* 17, 1993, s. 7–35. ISSN 0323-0937.
- HORSKÝ, Jan – SEDLÁČKOVÁ, Iva – SELIGOVÁ, Markéta. Ein einheitliches „altes demographisches Regime“ oder die Bindung eines demographischen Verhaltens zu „Ökotypen“? Betrachtungen über den Erklärungswert des Einwohnerverzeichnisses vom Jahre 1651 für das Studium verschiedener Typen der historischen Familienbildung. In *Historická demografie* 20, 1996, s. 57–91. ISBN 80-7330-161-X. ISSN 0323-0937.
- HORSKÝ, Jan – SELIGOVÁ, Markéta. *Rodina našich předků*. Praha, 1997. ISBN 80-7106-195-6.
- HRADECKÝ, Lukáš. *Demografický vývoj farnosti Svinčany v letech 1684–1783*. Bakalářská práce Ústavu historických věd FF Univerzity Pardubice. Pardubice, 2016.
- HUSA, Václav. Uhlířské tovaryšstvo na Kutnohorsku ve 14. až 16. století. In *Středočeský sborník historický* 1, 1957, s. 7–66.
- CHALUPA, Aleš. Venkovské obyvatelstvo v Čechách v tereziánských katastrech (1700–1750). In *Sborník Národního muzea v Praze. Řada A – Historie* 23, 1969, č. 4–5, s. 197–378.
- JAKL, Michal et al. *Historie a současnost podnikání na Jilemnicku, Semilsku a Turnovsku*. Žehušice, 2004. ISBN 80-86699-18-8.
- JANÁČEK, Josef. *Řemeslná výroba v českých městech v 16. století*. Praha, 1961.
- JANÁČEK, Josef. *Přehled vývoje řemeslné výroby v českých zemích za feudalismu*. Praha, 1963.
- JANIŠOVÁ, Jana – JANIŠ, Dalibor. *Komentář k moravským zemským zřízením z let 1516–1604*. Svazek I–II. Praha, 2017. ISBN 978-80-7502-248-6. ISBN 978-80-7502-266-0.
- JANIŠOVÁ, Jana – JANIŠ, Dalibor. *Moravská zemská zřízení a kodifikace zemského práva ve střední Evropě v 16. a na začátku 17. století*. Praha, 2016. ISBN 978-80-88013-37-2.
- JÁNOŠÍKOVÁ, Petra – KNOLL, Vilém. Ke kodifikaci městského práva v Čechách. In *Vývoj právních kodifikací. Sborník z mezinárodní konference (Acta Universitatis Masarykianae Brunensis Iuridica. Řada teoretická. Sv. 279)*. Brno, 2004, s. 243–262. ISBN 80-210-3610-9.
- JAROŠ, Miroslav. K otázce námezdní práce v českém hornictví v XVI. století. In *Český lid* 41, 1954, č. 2, s. 71–76.

- JIRÁSKOVÁ, Šárka. Demografický vývoj farnosti Zdechovice v 18. století. In *Historická demografie* 33, 2009, č. 1–2, s. 109–144. ISBN 978-80-87112-27-4. ISSN 0323-0937.
- JUFFINGER, Roswitha et al. *Erzbischof Guidobald Graf von Thun 1654–1668. Ein Bauherr für die Zukunft*. Salzburg, 2008. ISBN 978-3-901443-32-9.
- KABELÁČ, Karel. *Choltická kronika vypráví*. Choltice, 1986.
- KALOUSEK, Josef. *České státní právo*. Praha, 1913.
- KÄHLER, Wilhelm. *Gesindewesen und Gesinderecht in Deutschland*. Jena, 1896.
- KEJŘ, Jiří. *Vznik městského zřízení v českých zemích*. Praha, 1998. ISBN 80-7184-515-9.
- KLEPL, Jan. Královská města česká počátkem 18. stol. Reformy hospodářské a správní. In *Český časopis historický* 38, 1932, s. 260–284, 489–521.
- KLÍMA, Arnošt. *Manufakturní období v Čechách*. Praha, 1955.
- KLÍMA, Arnošt. Industrial Development in Bohemia 1648–1781. In *Past and Present* 11, 1957, č. 1, s. 87–99.
- KLÍMA, Arnošt. The Role of Rural Domestic Industry in Bohemia in the Eighteenth Century. In *The American Journal of International Law* 57, 1963, č. 3, s. 566–587.
- KOLLMANN, Paul. Geschichte und Statistik des Gesindewesens in Deutschland. In *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* 10, 1868, s. 237–301.
- KÖNNECKE, Otto. *Rechtsgeschichte des Gesindes in West- und Süddeutschland*. Marburg, 1912.
- KOPPENSTEINER, Susanne. *Charakteristik von Dienstboten im französischen Roman des 19. Jahrhunderts – eine exemplarische Analyse*. Diplomarbeit. Wien, 1989.
- KOŘAN, Jan. *Dějiny dolování v rudním okrsku kutnohorském*. Praha, 1950.
- KOTOUS, Jan. „Čelední d'ábel“. Rukověť námezdně pracujících z XVI. století. In *Právněhistorické studie* 40, 2009, s. 411–424. ISBN 978-80-246-1522-6. ISSN 0079-4929.
- KOTOUS, Jan. Ke kořenům pracovního práva. In *Aplikované právo* 2, 2004, s. 43–57.
- KREJČÍ, Rudolf. Snahy o reformu řádu čeledního v království Českém. In *Sborník věd právních a státních* 13, 1913, s. 390–415.
- KREKEL, Karin. *Dienstbotenporträts. Studien zur Porträtwürdigkeit der Dienstboten vom 18. Jahrhundert bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts*. Inaugural-Dissertation. München, 2006.
- KREPS, Miloš. *Železářství na Žďársku*. Brno, 1970.
- KRČMÁŘ, Jan. *O smlouvě námezdní dle práva rakouského se zřetelem ku právu římskému*. I., část úvodní. Praha, 1902.

- KREUZ, Petr. Edice zemských zřízení a ústavně historických pramenů k dějinám českých zemí v raném novověku (1500–1619). In MALÝ, K. – PÁNEK, J. (edd.). *Vladislavské zřízení zemské a počátky ústavního zřízení*, s. 267–289. ISBN 80-7286-035-6.
- KROFTA, Kamil. *Dějiny selského stavu*. 2. vydání. Praha, 1949.
- KŘIVKA, Josef. Čeleď v poddanském hospodářství po třicetileté válce a její podíl na celkovém počtu vesnického obyvatelstva. In *Historická demografie* 2, 1968, s. 2–8.
- KŘIVKA, Josef. Mzdové poměry poddanské čeledě po třicetileté válce. In *Český lid* 57, 1970, č. 2, s. 100–105.
- KŘIVKA, Josef. Význam poddanských seznamů pro demografické bádání. In *Historická demografie* 4, 1970, s. 50–58.
- KUKLO, Cezary – KAMECKA, Małgorzata. Polští sloužící v právní praxi: pravidla a jejich porušování (konec 15. – počátek 19. století). In *Historická demografie* 27, 2003, s. 123–132. ISBN 80-7330-037-0. ISSN 0323-0937.
- KUSSMAUL, Ann. *Servants in Husbandry in Early Modern England*. Cambridge, 1981. ISBN 0-521-23566-9.
- LASLETT, Peter. *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations*. Cambridge, 1977. ISBN 0-521-21408-4.
- LASLETT, Peter. The Institution of Service. In *Local Population Studies* 40, 1988, s. 55–60. ISSN 0143-2974.
- LASLETT, Peter – WALL, Richard (edd.). *Household and Family in Past Time*. Cambridge – London – New York – Melbourne, 1972. ISBN 9780511561207.
- LEEDER, Carl. *Beiträge zur Geschichte von Arnau*. Bd. 1–2. Prag, 1872–1873.
- LENDEROVÁ, Milena. Město Hradec Králové ve světle Soupisu obyvatelstva Čech podle víry z roku 1651. In *Východočeský sborník historický* 2, 1992, s. 131–140. ISSN 1213-1733.
- LENDEROVÁ, Milena a kol. *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha, 2009. ISBN 978-80-7106-988-1.
- LHOTÁK, Jan. Šosovní, nebo poddanské vesnice? K interpretaci pozemkového příslušenství zeměpanských měst ve středověku. In *Český časopis historický* 111, 2013, č. 3, s. 517–562. ISSN 0862-6111.
- LUNDH, Christer. Households and families in pre-industrial Sweden. In *Continuity and Change* 10, 1995, č. 1, s. 33–68. ISSN 0268-4160.
- LUŠTINEC, Jan. *Jilemnice. Historická zastavení*. Jilemnice, 2000. ISBN 80-238-6376-2.

- LUŠTINEC, Jan. *Jilemnice. Brána západních Krkonoš*. Jilemnice, 2011. ISBN 978-80-254-9596-4.
- MACEK, Josef. *Jagellonský věk v českých zemích (1471–1526)*. 4. Venkovský lid. Národnostní otázka. Praha, 1999. ISBN 80-200-0699-0.
- MACHKOVÁ PRAJZOVÁ, Naďa. Služba v domácnosti – specifický druh námezdní práce v 19. století. In *Historická demografie* 34, 2010, č. 1, s. 73–80. ISBN 80-7330-037-0. ISSN 0323-0937.
- MALÝ, Karel a kol. *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*. Praha, 1997. ISBN 80-7201-045-X.
- MALÝ, Karel. K otázce právního zakotvení feudálního absolutismu v Čechách. In *Historická úloha absolutní monarchie ve střední Evropě 17.–18. století* (Studia historica 36, Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 3). Praha, 1989, s. 63–73. ISSN 0567-8293.
- MALÝ, Karel. Svatováclavská smlouva. Třídní kompromis mezi šlechtou a městy z roku 1517. In *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica* 1, 1955, č. 2, s. 195–222.
- MALÝ, Karel. Vývoj městského práva v Čechách (namísto úvodu). In MALÝ, Karel et al. (edd.). *Práva městská Království českého. Edice s komentářem*. Praha, 2013, s. 11, 18–19. ISBN 978-80-246-2117-3.
- MARTÍNEK, Zdeněk. *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska III. Řemeslná, domácí a manufakturní výroba a obchod v Čechách v letech 1752–1756*. Praha, 2000. ISBN 80-85010-16-X.
- MATLAS, Pavel. *Shovívavá vrchnost a neukáznění poddaní? Hranice trestní disciplinace poddaného obyvatelstva na panství Hluboká nad Vltavou v 17.–18. století*. Praha, 2011. ISBN 978-80-257-0382-3.
- MAUR, Eduard. Angelo Soliman – černý otrok, komorník, svobodný zednář a muzejní exponát. In *Theatrum historiae* 9, 2011, s. 285–300. ISSN 1802-2502.
- MAUR, Eduard. Čeledí a tovaryši v Čechách v soupisu podle víry z roku 1651. In *Historická demografie* 23, 1999, s. 85–134. ISBN 80-85950-72-3. ISSN 0323-0937.
- MAUR, Eduard. *Český komorní velkostatek v 17. století: příspěvek k otázce „druhého nevolnictví“ v českých zemích*, Praha 1976.
- MAUR, Eduard. Das Gesinde in Böhmen in der Frühen Neuzeit. In FAUVE-CHAMOUX, Antoinette – FIALOVÁ, Ludmila (edd.). *Le Phénomène de la domesticité en Europe, XVIe–XXe siècles*. Praha, 1997, s. 75–94. ISBN 80-901674-7-0.

- MAUR, Eduard. Das Gesinde in Böhmen nach dem Soupis poddaných podle víry aus dem Jahre 1651. In *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert*. Wien, 2002, s. 111–125. ISBN 3-7028-0392-0.
- MAUR, Eduard. Geneze a specifické rysy českého pozdně feudálního velkostatku. In *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica*, 1976, č. 1, s. 229–258.
- MAUR, Eduard. K postavení poddaných na českých komorních panstvích po válce třicetileté. In *Z pomocných věd historických XIV. Sborník k 70. narozeninám doc. PhDr. Jaroslava Kašpara, CSc.* (Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 5, 1996). Praha, 1999, s. 143–153. ISSN 80-7184-861-1.
- MAUR, Eduard. K způsobu tvoření a splácení cen poddanských nemovitostí v 17. a počátkem 18. století. In MAUR, Eduard (ed.). *Příspěvky k dějinám cen nemovitostí v 16.–18. století*. Praha, 1693, s. 71–84.
- MAUR, Eduard. Morová epidemie roku 1380 v Čechách. In *Historická demografie* 10, 1986, s. 37–71. ISSN 0323-0937.
- MAUR, Eduard. Na návštěvě v rodné zemi. Ze vzpomínek Hanse Komendy (1716–1776), českého lokaje a muzikanta ve Vestfálsku. In SKŘIVAN, Aleš – PELIKÁN, Jan (edd.). *Pocta docentu Vladimíru Nálevkovi k šedesátým narozeninám* (Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 2, 1998). Praha, 2001, s. 57–66. ISBN 80-246-0293-8.
- MAUR, Eduard. Nepokoje na českých komorních panstvích – prolog k nevolnickému povstání roku 1680. In *Středočeský sborník historický* 9, 1974, s. 65–89.
- MAUR, Eduard. Poddaní točnického panství v druhé polovině 17. století. In MAUR, Eduard et al. *Historik bez hranic. Z díla profesore Eduarda Maura*. Pardubice, 2017, s. 111–170. ISBN 978-80-7560-071-4.
- MAUR, Eduard. Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století. In *Československý časopis historický* 19, 1971, s. 839–869.
- MAUR, Eduard. Přísečnické železářství v 17. století. In *Z dějin hutnictví* 8, 1980, s. 58–81.
- MAUR, Eduard. Soupis poddaných podle víry z roku 1651, 22 sv., Praha, Státní ústřední archiv v Praze 1993–2003. In *Folia Historica Bohemica* 21, 2005, s. 333–335. ISBN 80-7286-076-3. ISSN 0231-7494.
- MAUR, Eduard. Šlechtic a jeho sluha v barokní Praze. Několik poznámek na okraj opomíjené problematiky. In JÍŠOVÁ, Kateřina (ed.). *V komnatách paláců – v ulicích měst. Sborník*

- příspěvků věnovaných Václavu Ledvinkovi k šedesátým narozeninám.* Praha, 2007, s. 259–271. ISBN 978-80-86197-79-1.
- MAUR, Eduard. Úvahy o moru roku 1680 v Kutné Hoře a okolí. In MAUR, Eduard et al. *Historik bez hranic. Z díla profesore Eduarda Maura.* Pardubice, 2017, s. 61–74. ISBN 978-80-7560-071-4.
- MAUR, Eduard. Ve službě u rytíře Dohalského. Ze vzpomínek jihočeského lokaje Hansla Komendy (1716–1776). In PÁNEK, Jaroslav (ed.). *Vlast a rodný kraj v díle historika. Sborník prací žáků a přátel věnovaný profesoru Josefu Petráňovi.* Praha, 2004, s. 607–620. ISBN 80-7286-064-X.
- MAUR, Eduard. *Základy historické demografie.* Praha, 1983.
- MAUR, Eduard – HORSKÁ, Pavla. Poznámky k otázce studia dlouhodobých populačních trendů na území ČSR. In *Acta demographica* 4, 1981, s. 15–61.
- MEDICK, Hans. *Weben und Überleben in Laichingen 1650–1900. Lokalggeschichte als Allgemeine Geschichte.* Göttingen, 1996. ISBN 3525354436.
- MELKESOVÁ, Miroslava. ADHIBERI SOLENT, QUI COMPATRES VOCANTUR. Kmotrovství ve venkovském prostředí raného novověku na základě výzkumu chýnovské farnosti. In *Historická demografie* 27, 2003, s. 63–122. ISBN 80-7330-037-0. ISSN 0323-0937.
- MEYER, Therese. *Dienstboten in Oberkärnten.* Klagenfurt, 1993. ISBN 3-900531-28-5.
- MEYER, Torsten. Cultivating the Landscape. The Perception and Description of Work in Sixteenth- to Eighteenth-Century German „Household Literature“ (Hausväterliteratur). In EHMER, J. – LIS, C. (edd.). *The Idea of Work in Europe from Antiquity to Modern Times.* Farnham, 2009, s. 215–244. ISBN 9780754664109.
- MÍKA, Alois. *Nástin vývoje zemědělské výroby v českých zemích v epoše feudalismu.* Praha, 1960.
- MÍKA, Alois. *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století.* Praha, 1960.
- MITTERAUER, Michael. *Familie und Arbeitsteilung. Historisch vergleichende Studien.* Wien – Köln – Weimar, 1992. ISBN 3-205-05466-0.
- MITTERAUER, Michael. Formen ländlicher Familienwirtschaft. Historische Ökotypen und familielle Arbeitsorganisation im österreichischen Raum. In EHMER, J. – MITTERAUER, M. (edd.). *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften.* Wien – Köln – Gratz, 1986, s. 185–323. ISBN 3-205-07271-5.
- MITTERAUER, Michael. Gesindedienst und Jugendphase im europäischen Vergleich. In *Geschichte und Gesellschaft* 11, 1985, s. 177–204. ISSN 0340-613X.

- MITTERAUER, Michael. *Historisch-anthropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangswesen*. Wien – Köln, 1990. ISBN 978-3-205-10423-0.
- MITTERAUER, Michael. Servants and youth. In *Continuity and Change* 5, 1990, č. 1, s. 11–38. ISSN 0268-4160.
- MITTERAUER, Michael. *Sozialgeschichte der Familie. Kulturvergleich und Entwicklungsperspektiven*. Wien, 2009. ISBN 978-3-7003-1717-3.
- MITTERAUER, Michael. Vorindustrielle Familienformen. Zur Funktionsentlastung des „ganzen Hauses“ im 17. und 18. Jahrhundert. In ENGEL-JANOSI, F. – KLINGENSTEIN, G. – LUTZ, H. (edd.). *Fürst, Bürger, Mensch: Untersuchungen zu politischen und soziokulturellen Wandlungsprozessen im vorrevolutionären Europa*. Wien, 1975, s. 123–185. ISBN 9783486481211.
- MORGENSTERN, Hugo. *Gesindewesen und Gesinderecht in Österreich*. Wien, 1902.
- MÜLLER-STAATS, Dagmar. *Klagen über Dienstboten. Eine Untersuchung über Dienstboten und ihre Herrschaften*. Frankfurt am Main, 1987. ISBN 9783458323839.
- MYŠKA, Milan. Proto-industrializace. Čtvrtstoletá bilance jednoho historiografického paradigmatu, In *Český časopis historický* 92, 1994, č. 4, s. 759–774. ISSN 0862-6111.
- NEKVAPIL, Ladislav. Čeled' ve východních Čechách v roce 1651: pokus o aplikaci Mitterauerových historických ekotypů. In ZÁŘICKÝ, A. – KADLEC, P. – ZÁVODNÁ, M. (edd.). *X. sjezd českých historiků, Ostrava 14.–16. 9. 2011, Svazek IV*. Ostrava, 2015, s. 195–208. ISBN 978-80-7464-352-1.
- NEKVAPIL, Ladislav. Kmotrovské vazby ve farnosti Hlinsko v letech 1645–1650 z hlediska sociálně-náboženského (sonda). In *Historická demografie* 35, 2011, č. 1, s. 33–44. ISSN 0323-0937.
- NEKVAPIL, Ladislav. Růžencové bratrstvo v Cholticích a perspektivy jeho výzkumu. In *Východočeský sborník historický* 23, 2013, s. 207–228. ISSN 1213-1733.
- NEKVAPIL, Ladislav. *Východočeští nekatolíci v době baroka a osvícenství. Chrudimský kraj v letech 1621–1781*. Pardubice, 2015. ISBN 978-80-7395-936-4.
- NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, Šárka. *Populační vývoj a majetkový transfer v protoindustriální oblasti severovýchodních Čech v letech 1700–1849*. Disertační práce FF Univerzity Pardubice. Pardubice, 2017.
- NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, Šárka. Protoindustrializace a možnosti studia populačního vývoje v oblasti severovýchodních Čech. In *Český časopis historický* 113, 2015, č. 1, s. 27–49. ISSN 0862-6111.
- NECHVÍLE, František. *Choltice. Městys a bývalé panství v Chrudimsku*. Praha, 1871.

- NESCHWARA, Christian (ed.). *Die ältesten Quellen zur Kodifikationsgeschichte des österreichischen ABGB. Josef Azzoni, Vorentwurf zum Codex Theresianus – Josef Ferdinand Holger, Anmerckungen über das österreichische Recht (1753)*. Fontes Rerum Austriacarum, Dritte Abteilung: Fontes iuris, Band 22. Wien – Köln – Weimar, 2012. ISBN 978-3-205-78864-5.
- NOHEJLOVÁ-PRÁTOVÁ, Emanuela. *Krátký přehled českého mincovnictví a tabulky cen a mezd*. Opava, 1964.
- NOVÁČEK, Vojtěch Jaromír. Český řád litoměřický o služebných děvkách, jejich chodu a platu r. 1651 In *Český lid* 13, 1904, s. 322.
- OPITZ, Claudia. Neue Wege in der Sozialgeschichte? Ein kritischer Blick auf Otto Brunners Konzept des „Ganzen Hauses“. In *Geschichte und Gesellschaft* 19, 1994, s. 88–98. ISBN ISSN 0340-613X.
- Ottův slovník naučný*. Díl 2, 4, 5, 11, 14, 25. Praha, 1889–1906.
- PÁCALTOVÁ, Jana. *Obyvatelstvo Rokytnice nad Jizerou v 18. století*. Diplomová práce FF Univerzity Karlovy. Praha, 2000.
- PÁNEK, Jaroslav. Český stát a stavovská společnost na prahu novověku ve světle zemských zřízení. In MALÝ, K. – PÁNEK, J. (edd.). *Vladislavské zřízení zemské a počátky ústavního zřízení*, s. 13–54. ISBN 80-7286-035-6.
- PEKAŘ, Josef. *Kniha o kosti. Kus české historie*. Díl druhý. 2 vydání. Praha, 1935.
- PELANT, Jan. České zemské sněmy v letech 1471–1500. In *Sborník archivních prací* 31, 1981, s. 340–405. ISSN 0036-5246.
- PELIKÁN, Josef. Přijetí „pacholka“ do panských služeb. In *Časopis Společnosti přátel starožitností* 59, 1951, č. 3, s. 189.
- PETRÁČEK, Tomáš. *Nevolníci a svobodní, kníže a velkostatek*. Praha, 2012. ISBN 978-80-257-0796-8.
- PETRÁK, Josef. Skotáci na Vysocku. In *Český lid* 8, 1899, s. 377–381.
- PETRÁŇ, Josef. *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*. Praha, 1964.
- PLACHT, Otto. *Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.–18. století*. Praha, 1957.
- PLOTĚNÝ, Vojtěch. Služba čeládky v Kozlovicích u Frenštátu. In *Český lid* 5, 1896, s. 280–281.
- PODDANÁ, Jana. Soupis poddaných podle víry z roku 1651 – město Pardubice. In *Východočeský sborník historický* 4, 1994, s. 91–102. ISSN 1213-1733.
- PODLIPSKÝ, Prokop. *Zákonná ustanovení o čeledi platící v království Českém: stručný a populární výklad řádu čeledního pro hlavní město Prahu, vydaného vyhláškou c. k.*

- místodržitelství ze dne 21. srpna 1857 a řádu čeledního pro království České, vydaného zák. ze dne 7. dubna 1866: k praktickému použití pro služebné pány i pro čeledíny v Praze i na venkově v záležitostech týkajících se poměrů mezi pány a čeledíny.* Praha, 1892.
- PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, Markéta. *Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba? K demografickým, hospodářským, sociálním a rodinným aspektům života venkovských poddaných na panství Horní Police.* Praha, 2015. ISBN 978-80-7476-060-0.
- PROFELD, Bedřich. Platy žencům, sekáčům a mlatcům v Jaroměři r. 1750. In *Český lid* 20, 1911, s. 454–455.
- PROCHÁZKA, Vladimír. *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století.* Praha, 1963.
- PROCHÁZKA, Vladimír. Trhová smlouva na poddanskou nemovitost v Čechách v 16. a 17. století. In *Sborník historický* 10, 1962, s. 93–144.
- ROMANNO, Dennis. *Housecraft and Statecraft. Domestic service in Renaissance Venice, 1400–1600.* Baltimore, 1996. ISBN 9780801852886.
- REMEŠ, Václav. *Slovník pro historiky a návštěvníky archivů.* Praha, 2005. ISBN 80-7277-175-2.
- ROSŮLEK, František Karel. *Pardubicko, Holicko, Přeloučsko.* Díl III. Místopis. Pardubice, 1909.
- SARTI, Raffaella. Dangerous Liaisons: Servants as ‘Children’ Taught by their Masters and as ‘Teachers’ of their Masters’ Children (Italy and France, Sixteenth to Twenty-first Centuries). In *Paedagogica Historica* 43, 2007, č. 4, s. 565–587. ISSN 0030-9230.
- SARTI, Raffaella. Historians, Social Scientists, Servants, and Domestic Workers: Fifty Years of Research on Domestic and Care Work. In *International Review of Social History* 59, 2014, č. 2, s. 279–314. ISSN 0020-8590.
- SARTI, Raffaella. Notes on the feminization of domestic service: Bologna as a case study (18th–19th centuries). In FAUVE-CHAMOUX, A. – FIALOVÁ, L. (edd.). *Le Phénomène de la domesticité en Europe, XVIe–XXe siècles.* Praha, 1997, s. 125–163. ISBN 80-901674-7-0.
- SARTI, Raffaella. The true servant: Self-definition of Male Domestics in an Italian City (Bologna, 17th–19th Centuries). In *The History of the Family* 10, 2005, č. 4, s. 407–433. ISSN 1081-602X.
- SEDLÁČEK, August. *Hrady, zámky a tvrze Království českého.* Díl první. Praha, 1882.

- SELIGOVÁ, Markéta. Geografická mobilita poddaného obyvatelstva v první polovině 18. století ve světle poddanských seznamů. In *Historická demografie* 28, 2004, s. 55–109. ISBN 80-7330-057-5. ISSN 0323-0937.
- SCHLUMBOHM, Jürgen. Gesindedienst als Lebensphase und als Klassenphänomen: Mägde und Knechte in einem ländlichen Kirchspiel Nordwestdeutschlands, 1650–1860. In FAUVE-CHAMOUX, A. – FIALOVÁ, L. (edd.). *Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIe–XXe siècles*. Praha, 1997, s. 23–39. ISBN 80-901674-7-0.
- SCHLUMBOHM, Jürgen. *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650–1860*. Göttingen, 1994. ISBN 3-525-35647-1.
- SCHRÖDER, Rainer. *Das Gesinde war immer frech und unverschämt. Gesinde und Gesinderecht vornehmlich im 18. Jahrhundert*. Frankfurt a. M., 1992. ISBN 3-8051-0512-6.
- SCHRÖDER, Rainer. Gesinderecht im 18. Jahrhundert. In FRÜHSORGE, Gotthardt et al. (ed.). *Gesinde im 18. Jahrhundert*. Hamburg, 1995, s. 13–40. ISBN 3-8051-0512-6.
- SKLENÁŘOVÁ, Sylva. Chlapci a dívky. Pohled do života čeledi na přelomu 19. a 20. století. In *Střední Morava: kulturněhistorická revue* 14, 2002, s. 127–130. ISSN 1211-7889.
- SKOŘEPOVÁ, Markéta. *Ovdovění a osíření ve venkovské společnosti. Panství Nový Rychnov (1785–1855)*. České Budějovice, 2016. ISBN 978-80-7394-591-6.
- SKŘIVÁNEK, Milan. *Velkostatek Choltice*. Inventář archivního fondu. Zámrsk, 1970.
- SLÁDEK, Miloš. Čeled' na třeboňských panstvích v polovině 17. století. In *Historická demografie* 11, 1987, s. 51–96. ISSN 0323-0937.
- SLAVÍČKOVÁ, Pavla. *Právní ochrana dětí v období prvních kodifikací*. Praha, 2012. ISBN 978-80-7422-220-7.
- SLOVÁKOVÁ, Věra. Služba v městském a venkovském prostředí na Moravě ve druhé polovině 18. století. In *Časopis Matice moravské* 137, 2018, č. 2, s. 273–293. ISSN 0323-052X.
- SLOVÁKOVÁ, Věra. Životní poměry dívek a mladých žen ve vsi Křenovice v 18. století. In *Historická demografie* 42, 2018, č. 2, s. 211–237. ISSN 0323-0937.
- SMÍŠKOVÁ, Helena. Přehled soupisů poddaných ve fondech pobočky Státního oblastního archivu v Děčíně. In *Historická demografie* 19, 1995, s. 7–22. ISSN 0323-0937.
- SOUKUP, Ladislav. Poddaní a jejich právní postavení v zemských zřízeních doby předbělohorské v Čechách. In MALÝ, Karel – PÁNEK, Jaroslav (edd.). *Vladislavské*

- zřízení zemské a počátky ústavního zřízení v českých zemích (1500–1619)*. Praha, 2001, s. 239–248. ISBN 80-7286-035-6.
- STEEDMAN, Carolyn. *Labours Lost. Domestic Service and the Making of Modern England*. Cambridge, 2009. ISBN 978-0-521-51637-2.
- STEEDMAN, Carolyn. *Master and Servant. Love and Labour in the English Industrial Age*. Cambridge, 2007. ISBN 978-0-521-87446-5.
- STEINWEDEL, Alfred. *Beiträge zur Geschichte des hannoverschen Gesinderechts*. Göttingen, 1915.
- STANĚK, Jaroslav. *Peníze v českých zemích. Přehled mincí a papírových peněz v dějinných a hospodářských souvislostech od 10. století dodnes*. Praha, 1995. ISBN 80-901893-1-8.
- STEINBACHOVÁ, Lucie. Demografický vývoj za hladomoru v letech 1771–1772. In *Historická demografie* 25, 2001, s. 101–129. ISBN 80-85950-96-0. ISSN 0323-0937.
- STEINBACHOVÁ, Lucie. Hladomor v letech 1771–1772. In *Demografie. Revue pro výzkum populačního vývoje* 44, 2002, č. 3, s. 188–196. ISSN 0011-8265.
- STOLZ, Otto. *Rechtsgeschichte des Bauernstandes und der Landwirtschaft in Tirol und Vorarlberg*. Bozen, 1949.
- SVOBODA, Jiří. Feudální závislost poddaných na české vesnici v době tereziánské. In *Příspěvky k dějinám rolnických hnutí v 18. století* (Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 3). Praha, 1969, s. 71–106.
- SZOŁTYSEK, Mikołaj. Life-cycle service and family systems in the rural countryside: a lesson from historical East-Central Europe. In *Annales de démographie historique* 117, 2009, č. 1, s. 53–94. ISBN 978-2-7011-5598-2.
- SZOŁTYSEK, Mikołaj. *Rethinking East-Central Europe: family systems and co-residence in the Polish-Lithuanian Commonwealth*. Bern, 2015. ISBN 978-3-03911-781-9.
- ŠEBESTOVÁ, Anna. Služba na vsi In *Český lid* 4, 1895, s. 537.
- ŠOUŠA, Jiří ml. Několik úvah k institutu poddanství a některým dalším právním otázkám z období předosvícenského absolutismu. In *Právněhistorické studie* 47, 2017, č. 2, s. 33–50. ISBN 978-80-246-1522-6. ISSN 0079-4929.
- ŠVECOVÁ, Soňa. Dva typy tradičnej roľníckej rodiny v Československu. In *Český lid* 76, 1989, č. 4, s. 210–222. ISBN 978-80-87112-13-7.
- ŠTEFANOVÁ, Dana. *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume von Untertanen in der Gutsherrschaft: die Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen, 1558–1750*. Wien – München – Oldenbourg, 2009. ISBN 978-3-205-77936-0; 978-3-486-58743-2.

- ŠTEFANOVÁ, Dana – HORSKÝ, Jan. Rekatolizace a rodinné, sociální a kulturní životní světy. Panství Frýdlant – sonda do soupisu podle víry z roku 1651. In *Rekatolizace v českých zemích. Sborník příspěvků z konference v Jičíně konané 10. září 1993*. Jičín, 1995, s. 131–144.
- ŠTĚPÁN, Jaromír. *Studie o kompilační povaze Koldínových Práv městských* (Práce ze semináře českých právních dějin na Právnické fakultě Karlovy university v Praze, 26). Praha, 1940.
- TINKOVÁ, Daniela. Člověk na okraji společnosti. In BŮŽEK, Václav – KRÁL, Pavel (edd.). *Člověk českého raného novověku*. Praha, 2007, s. 190–215. ISBN 978-80-7203-694-3.
- TOEGEL, Miroslav. Zbíhání poddaných na pardubickém panství v druhé polovině 17. století. In *Sborník historický* 7, 1960, s. 191–226.
- TROSSBACH, Werner. Das „ganze Haus“ – Basiskategorie für das Verständnis der ländlichen Gesellschaft deutscher Territorien in der Frühen Neuzeit? In *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 129, 1993, s. 277–314.
- URFUS, Valentin. K pokusu o revizi zemského zřízení v Čechách na počátku 18. století. In *Právněhistorické studie* 16, 1971, s. 177–198.
- URFUS, Valentin. Právní postavení námezdních pracovníků u nás v 16. až 18. století. In *Právněhistorické studie* 2, 1956, s. 198–249.
- VACEK, František. Selský stav v Čechách v l. 1419–1620. In *Časopis pro dějiny venkova* 14, 1927, s. 5–16, 81–93, 153–168, 241–256; 15, 1928, s. 1–24, 112–128, 247–286; 16, 1929, s. 1–24, 81–103, 169–194, 249–278; 17, 1930, s. 1–22, 81–109, 145–163 ad.
- VALENTA, Aleš. Finanční ztráty chlumeckého panství v důsledku slezských válek (1740–1745). In *Východočeský sborník historický* 9, 2000, s. 11–39. ISSN 1213-1733.
- VÁLKA, Josef. K otázce práva v postavení poddaných. In *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická* 11, 1962, č. C9, s. 51–66.
- VANĚČEK, Václav. Selské poddanství ve starém českém právu. Nástin právního vývoje stol. 12.–16. In *Český lid* 35, 1948, č. 7/8, s. 149–152.
- VELKOVÁ, Alice. *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*. Praha, 2009. ISBN 978-80-7286-151-4.
- VELKOVÁ, Alice. Složení domácností a problematika čelední služby na panství Štáhlavy počátkem 19. století. In *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi*. Praha, 2003, s. 140–161. ISBN 80-7277-223-6.

- VONDROUŠOVÁ, Petra. *Demografický vývoj městečka Pecka v 17. a 18. století*. Diplomová práce Katedry historických věd FF Univerzity Pardubice. Pardubice, 2008.
- VOREL, Petr. *Od pražského groše ke koruně české. Průvodce dějinami peněz v českých zemích*. Druhé rozšířené vydání. Praha, 2004. ISBN 80-86515-40-0.
- VOREL, Petr. Svědectví z věže zámecké kaple v Cholticích. In *Časopis Společnosti přátel starožitností* 103, 1995, č. 1, s. 35–39. ISSN 1803-1382.
- WALL, Richard. The household: Demographic and economic change in England, 1650–1970. In WALL, Richard et al. (edd.). *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge, 1983, s. 493–512. ISBN 0-521-24547-8.
- WALL, Richard. The Social and Economic Significance of Servant Migration. In FAUVE-CHAMOUX, A. (ed.). *Domestic Service and the Formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work*. Bern, 2004, s. 19–42. ISBN 978-3-03910-589-2.
- WEBER, Matthias. *Die schlesischen Polizei- und Landesordnungen der Frühen Neuzeit*. Köln – Weimar – Wien, 1996. ISBN 978-3-412-09295-5.
- WINKELBAUER, Thomas. *Gundaker von Liechtenstein als Grundherr in Niederösterreich und Mähren*. Wien – Köln – Weimar, 2008. ISBN 978-3-205-77795-3.
- WINTER, Zikmund. *Český průmysl a obchod v 16. věku*. Praha, 1913.
- WINTER, Zikmund. *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a XV. století*. Praha, 1906.
- WINTER, Zikmund. *Řemeslnictvo a živnosti 16. věku v Čechách (1526–1620)*. Praha, 1909.
- WINTER, Zikmund. *Zlatá doba měst českých*. 2. vydání. Praha, 1991. ISBN 80-207-0244-X.
- WUNDER, Heide. „*Er ist die Sonn', sie ist der Mond.*“ *Frauen in der Frühen Neuzeit*. München, 1992. ISBN 3-406-36665-1.
- WUTTKE, Robert. *Gesindeordnungen und Gesindezwangsdienst in Sachsen bis zum Jahre 1835*. Leipzig, 1893.

Online zdroje

- Czech medieval sources online* [online], URL: < <http://cms.flu.cas.cz/cz/badatele/sources-online.html>>, [cit. 11. 9. 2014].
- Generální řemeslnický patent*. Vídeň, 16. listopadu 1731 [online]. URL: < <http://eod.vkol.cz/ii630311/>>, [cit. 27. 6. 2018].
- Na choltickém zámku pomáhali chudým lidem. Tamní lékárna je jednou z nejstarších v Česku*, Český rozhlas Pardubice, 4. 5. 2018 [online]. URL: <<https://pardubice.rozhlas.cz/na>>

- choltickem-zamku-pomahali-chudym-lidem-tamni-lekarna-je-jednou-z-nejstarsich-7189772>, [cit. 21. 5. 2018].
- Sněmy české od leta 1526 až na naši dobu* je Digitální repozitář Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky, viz *Digitální knihovna „České sněmy“* [online]. URL: <<http://www.psp.cz/eknih/snemy/index.htm>>, [cit. 11. 9. 2014].
- HORSKÝ, Jan. Studium rodinných struktur v raném novověku v českém prostředí (Přehled bádání za uplynulých 10 let). In MARÈS, A. – HORSKÁ, P. (edd.). *Cahiers du CEFRES. N° 22, Česko-francouzský dialog o dějinách evropské rodiny*. [S. 1.], 2001. URL: <http://www.cefres.cz/IMG/pdf/horsky_2001_studium_rodinnych_struktur.pdf>, [cit. 10. 9. 2011].
- KABELÁČ, Karel. *Kronika městečka Choltic*. Choltice, 1965. 550 číslovaných stran. URL: <<http://choltice.nase-kronika.cz/book/001-Kronika-mestyse-Choltice>>, [cit. 6. 12. 2018].
- NEKVAPIL, Ladislav – NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, Šárka. *Prameny pro výzkum sociálních a náboženských dějin českého venkova v raném novověku. Část 1: Prameny pro výzkum sociálních dějin*. Pardubice, 2013, s. 19–27. URL: <<https://app.box.com/s/d5j5m4al26ruu2yvt8ez>>, [cit. 2. 3. 2019].
- SOJKA, Drahošlav – TAUCHEN, Jaromír. *Codex Theresianus. Multimediální elektronický výukový materiál*. Brno: Masarykova univerzita, 2009. URL: <<https://is.muni.cz/elportal/estud/praf/ps09/codex/web/index.html>>, [cit. 2. 3. 2019].

8. SEZNAM ZKRATEK

AČ – Archiv český (ediční řada)

APA – Archiv pražského arcibiskupství

fasc. – fascikl

fol. – folio

FÚ – farní úřad

inv. č. – inventární číslo

kart. č. – karton číslo

kn. č. – kniha číslo

kr. – krejcar

l. – loket (stará délková míra)

NA – Národní archiv

nefol. – nefoliováno

NOZ – narození, oddání, zemřelí (matriční evidence)

OZZ – Obnovené zřízení zemské (1627)

R – rýnský zlatý

sign. – signatura

SOA – Státní oblastní archiv

SOkA – Státní okresní archiv

VS – velkostatek

VZZ – Vladislavské zřízení zemské (1500)

ZA – zámecký archiv

9. SEZNAM PŘÍLOH

Příloha 1: Znění článku M. 34 čtvrté redakce Vladislavského zemského zřízení z roku 1564, upravujícího čelední poměry v rámci zemského práva	295
Příloha 2: Znění článku Q. 1 Obnoveného zřízení zemského z roku 1627, který se dotýká právního postavení sloužících a zčásti vychází z článku M. 34 čtvrté redakce Vladislavského zemského zřízení z roku 1564	298
Příloha 3: Přehled implementace jednotlivých článků obsahujících ustanovení o čeledi v zemských zřízeních z let 1549, 1564 a 1627 a základní porovnání jejich označení.....	299
Příloha 4: Titulní list tzv. čeledního řádu z roku 1547	301
Příloha 5: Titulní list tištěného čeledního řádu pro Čechy z roku 1765	302
Příloha 6: Rukopisný kolorovaný plán městyse Choltice, [autor Leopold Piehl, cca 1738] ..	303
Příloha 7: Rukopisný kolorovaný plán vsi Svinčany, [autor Leopold Piehl, cca 1738]	304
Příloha 8: Pohled na choltický zámek s osmibokou kaplí sv. Romedia z jihu (2019).....	305
Příloha 9: Majolikové stojatky s erbem Salmů z původního vybavení choltické zámecké lékárny	305
Příloha 10: Ukázka listu z poddanského seznamu panství Choltice z roku 1685.....	306
Příloha 11: Ukázka listu z poddanského seznamu panství Choltice z roku 1784.....	307

10. PŘÍLOHY

Příloha 1: Znění článku M. 34 čtvrté redakce Vladislavského zemského zřízení z roku 1564, upravujícího čelední poměry v rámci zemského práva

„Což se čeledí i jiných aukolníkuov neb nádeníkuov obojího pohlaví jakéž koli povahy dotýče: aby takoví lidé všickni, kteříž by chtěli kde přes pole robotováním jakého koli díla kde přistávati a slaužiti, aby od svých pánuov listy pod jich pečetmi měli, tak že s povolením svého pána jeden každý jest odšel. A kdož by koli z těch lidí robotných a sedlských, u kohož koli, na jakémž koli díle aukolním, nádenním neb přístavním čeledínem byl a zjednaje se u jednoho, opět se chtěl jinam doslauže obrátiti: ten každý s volí toho pána, rytířského člověka, Pražan, města neb měšténína aby to učiniti mohl; však maje opět list od téhož pána, rytířského člověka, Pražan, města aneb měšténína, že s jeho neb jich volí jest odšel. A kdož by tak z těch lidí u měšténína dělal neb slaužil a chtěl odjíti: tehdy ten měšténín má oznámiti purgmistru a konšeluom a osobu jmenovati, že jest u něho byl a dobře se zachoval, a za to prositi, aby jemu list fedrovní a zachování jeho podlé oznámení hospodářova dán byl. Též byl-li by u sedláka a od něho se bráti chtěl doslauže, aby sedlák to na pána svého neb úředníka vznesl; a pán ten neb úředník aby podlé oznámení téhož sedláka list fedrovní a zachování toho nádenníka neb čeledína dal. A bez takových listuov pán, rytířský člověk, Pražané, města neb měšténín, man, dvořák, svobodník, nápravník, i jiní všickni zespod jmenovaní, ani sedlák, aby k sobě nepřijímali, pod pokutau (stav panský, rytířský neb městský, opatové, proboštové, preláti, jeptišky i jiní klášterové, manové, dědičníci, svobodníci, nápravníci) patnácti kop grošuov českých, a lidé sedlstí pěti kop grošuov českých propadení, aneb lidé sedlstí dva měsíce v věži seděním. A kdož by koli z těch lidí přišel ku pánu neb rytířskému člověku, k městu neb měšténínu, opatu, proboštu, i k jiným všem svrchu jmenovaným, i k sedlákuom, nemaje listu fedrovního a svého zachování: ten každý aby hned do vězení dán byl a dotázán, koho za pána má a od koho jest (nemaje listu fedrovního) odešel; a o komž by pravil neb oznámil, že jest od něho odešel, tomu aneb těm ihned psaním svým, na jeho neb jich náklad aby oznámil, chtějí-li aneb chce-li sobě pro něj poslati a poslu zaplatiti, že jim neb jemu vydán bude, toliko aby tím neprodléval, jedné co by mohl k tomu čas postačiti. A kdož by v desíti dnech po oznámení, kdyby ho došlo, o takového člověka neb čeledína a nádenníka neposlal: tehdy jemu tau pokutau svrchupsanau patnácti kop grošuov českých povinovat nebude, ani téhož člověka nádenníka neb čeledína v vězení déle držeti. Než bude-li chtíti u něho tak slaužiti aneb na den

dělati, muože jeho při sobě míti, až by o to jeho pán stál, aby mu ho vydal (ač zastíhli by ho u něho). A přišel-li by jaký takový člověk k měšťenínu bez listu fedrovního: tehdy týž měšťenín má to oznámiti purgmistru a konšeluom neb rychtáři, bud' v městech královských, panských, rytířských, a oni se mají k němu tím vším způsobem zachovati, jako svrchu napsáno jest. A v tom ve všem (jakž napřed dotčeno jest) pod propadením často psané pokuty všickni se zachovati mají. A kdož by koli toho pomínul a v tom se tak nezachoval, tehdy od kohož by takový čeledín, nádenník neb aukolník ušel a kdož by jej tak bez listu fedrovního a zachovacího k sobě přijal: a hajtmané krajští aby o to slyšeli a vaypovědi z strany takových pokut (kterěž mezi osobami stavu panského, rytířského a městského uloženy jsau) činili. A na komž by takovou pokutu hajtmané krajští přisaudili, a ten vedlé té vaypovědi se tak nezachoval a pokuty ve dvau nedělích pořád zběhlých ode dne vaypovědi nedal: aby hajtmané krajští povinni byli relací k úřadu saudu komorního učiniti, a podlé té relací má od téhož úřadu původovi (když by toho žádal) list zatykací vydán býti; a pak-li by ten původ na statek toho, na komž pokutu obdržal, právo vésti chtěl, to též bude moci učiniti. Než což se Pražan všech tří měst Pražských dotýče, poněvadž ti pod správou hajtmanuov krajských nenáležejí: dopustil-li by se kdo z měšťan v týchž městech takové pokuty, na tom purgmistr a konšelé těch pokut dopomáhati mají. Což se pak jiných lidí poddaných i jiných lidí obecných, kteří stavu neužívají, dotýče: na těch (opovědauce se prvé pánu neb úředníku) nebylo-li by dopomoženo té pokuty pět kop grošuov českých právem stavním, tím vším způsobem jako pro dluh dobývati se bude moci. Avšak to při tom znamenitě se vyhražuje, aby každý pán, rytířský člověk, město, měšťenín i jiní svrchu psaní všickni, i sedláci, čeledínuom, nádenníkuom, aukolníkuom jich mzdy nezadržovali, než podlé smluv jim je platili a plnili. A jestliže by kdo čeledínu vyslauženému neb nádenníku což koli mzdy zadržel a zaplatiti nechtěl: tehdy ten čeledín neb nádenník bude se moci uteci k svému dědičnému neb přikázanému pánu; a pán jeho bude moci o to státi, aby jeho člověku, sirotku, neb přikázanému zaplatil. A pokudž by se to koli našlo, že zúmysla nezaplatil, aby témuž čeledínu aneb nádenníku to čtvero dal, i s náklady a útratami, kteréž by pro jeho neplacení přišly a se zběhly; a toho též dobývati bude moci právem stavným. Však každý pán, rytířský člověk, město neb měšťenín, i jiní všickni, kdož své poddané lidi mají, aby toho vůli měli, své sirotky a poddané k svým potřebám na slušných a spravedlivých mzdách při sobě míti; a kterých by nepotřebovali, těm aby takové listy dávání byli, aby jinde sobě vysluhovati mohli; avšak pokudž by mu pán jeho vyměřil a jinde posluhovati uložil a dopustil, dále aby se v službu nezamlauval, než k svému pánu na uložený a vyměřený čas zase se navrátil. A takové listy, kteří se těm lidem dávati budau, u kohož koli který čeledín neb člověk nejprvé v jaké dílo se dá aneb přistaupí: tehdy ten pán,

rytířský člověk, město aneb měštěnin, aneb kdož koli jiný, má ten první list k sobě vzíti a jemu ho nevracovati, až by u něho dosloužil. A když by dosloužil a chtěl odjíti, má jemu předkem zaplaceno, a jiný list fedrovní a jeho zachování od toho, u kohož jest slaužil neb dělal, dán býti a od pána jeho první list též zase navrátiti; tak aby každý, kdož by jeho znovu zjednati chtěl, věděl se čím spraviti, dokud má povolení slaužiti. Co se pak příchodných cizozemcuov dotýče, kteříž by prvé zde v království u žádného v službě neb na jiném díle aukolním a nádenním nebyli, toho a takového každý muože přijíti; však odešel-li by od koho bez listu k jiným, k tomu aby se bylo zachováno, jakž napřed o jiné čeledi a nádennících dotčeno jest.“⁸⁵³

---

⁸⁵³ Citace dle JIREČEK, J. – JIREČEK, H. (edd.). *Zřízení zemská Království českého XVI. věku*, s. 631–634.

Příloha 2: Znění článku Q. 1 Obnoveného zřízení zemského z roku 1627, který se dotýká právního postavení sloužících a zčásti vychází z článku M. 34 čtvrté redakce Vladislavského zemského zřízení z roku 1564

„Žádný ze všech stavův a obyvatelův dědičného království Našeho Českého, duchovních i světských, neb držitelův statkův svobodných a dědičných, nebo též manů, neb lidí sedlských, nemá bez listu fedrovního a povolení vrchnosti dědičné cizího poddaného do služby přijímati, u sebe nepřechovávat, nefedrovati a nezdržovati, a to pod pokutau 25 kop grošův českých, není-li ten, kdož zdržuje, poddaný; pakli jest poddaný, tehdy 10 kop grošův českých. Ta pak pokuta takto se dobývati má: Předně může dědičný pán zběhlého poddaného pánu gruntu, kdež se takový poddaný zdržuje, o ujištění se jím a dopomožení pokuty na něm psaní učiniti. Jestližeby sám pán doma nebyl: tehdy úředník povinen bude, na to psaní odpověd dáti. A kdyby dědičný pán propuštěného (sic!) poddaného od pokuty upustiti nechtěl, může pána gruntu, kdež se ten poddaný zdržoval, buď před Náš menší soud zemský nebo před hejtmana krajského z ní viniti a obsýlati, a hejtman krajský má té věci v šesti nedělích konec učiniti, a dadouc o tom relací k úřadu nejvyššího purgkrabství Pražského, odtud potom tomu, kdož tu pokutu obdržel, list zatýkací na toho, kdož v takovou pokutu propadl, vydán býti má. A kdyžby tu pokutu dostal: tehdy polovici jí sobě nechati a druhau polovici tomu, kdo o tom zběhlém čeledínu jemu oznámil, dáti povinen bude.“⁸⁵⁴

---

⁸⁵⁴ Citace dle JIREČEK, H. (ed.). *Obnovené Právo a Zřízení Zemské dědičného království Českého 1627*, s. 456.

Příloha 3: Přehled implementace jednotlivých článků obsahujících ustanovení o čeledi v zemských zřízeních z let 1549, 1564 a 1627 a základní porovnání jejich označení

VZZ 1549		VZZ 1564		OZZ 1627	
Článek, číslo, strana edice	Popis ustanovení dle VZZ 1549	Článek, číslo, strana edice	Poznámka	Článek, číslo, strana edice	Poznámka
C. 13, s. 175–176	<i>Nepostavení člověka, služebníka, při vyhlášení puohonu</i>	B. 36, s. 516		---	
E. 15, s. 205	<i>Služebníci za očistníky ku přísahám býti nemohou</i>	---		---	
I. 10, s. 264–265	<i>Čeled' zběhlou, člověka poddaného, jak poháněti se má</i>	M. 11, s. 625–626		---	
I. 14, s. 265	<i>Sírotka, čeledína, člověka a služebníka každý povinen pánu jeho vydati</i>	M. 15, s. 626		Q. 6, s. 458	
I. 18, s. 266	<i>Čeledín zběhlý a ujištěný, jestli by komu ušel z vazby</i>	M. 19, s. 627		Q. 10, s. 460	
I. 21, s. 267	<i>Propuštění člověka poddaného rukau dáním bylo-li by provedeno</i>	M. 22, s. 627		Q. 13, s. 460 a 462	znění zčásti změněno
I. 22, s. 267	<i>Města a měšťané mají vydávati čeled' zběhlou zrovna tak jako vrchnost</i>	M. 23, s. 628		---	
I. 24, s. 267		M. 25, s. 628		Q. 14, s. 462	
I. 25, s. 268		M. 26, s. 628		Q. 15, s. 462	
I. 26, s. 268	<i>Saudce zemští panského stavu před menší úředníky z nevydání čeledi mohau poháněti býti</i>	---		---	
I. 27, s. 268	<i>Čeled' aneb lidi zběhlé kdo by přechovával a je glejtem zastával</i>	M. 27, s. 628–629		Q. 16, s. 462	znění zčásti změněno, rozdílné výše pokut
I. 28, s. 268–270	<i>Čeled' zběhlou, člověka poddaného, jak poháněti se má</i>	M. 28, s. 629		---	
I. 30, s. 270	<i>Čeledínu, kdo by odpuštění dal a přeč jemu jíti rozkázal</i>	M. 30, s. 629		Q. 17, s. 462	
I. 32, s. 271	<i>Čeledínem a člověkem zběhlým k žádosti pána jeho každý povinen jest se ujistiti</i>	M. 33, s. 630–631		Q. 20–21, s. 464 a 466	v OZZ rozděleno do dvou článků, text rozpracován
---	---	M. 34, s. 631–634	implementace čeledního řádu z roku 1547	Q. 1, s. 456	
I. 33, s. 271	<i>Úředníci královští na zámcích z čeledi zběhlé a z lidí poháněti, a zase poháněti býti mohau</i>	M. 35, s. 634		---	
R. 36, s. 350–353	<i>Mordu lidé sedlstí aneb služebníci jest-li by se dopustili</i>	K. 35, s. 595		---	

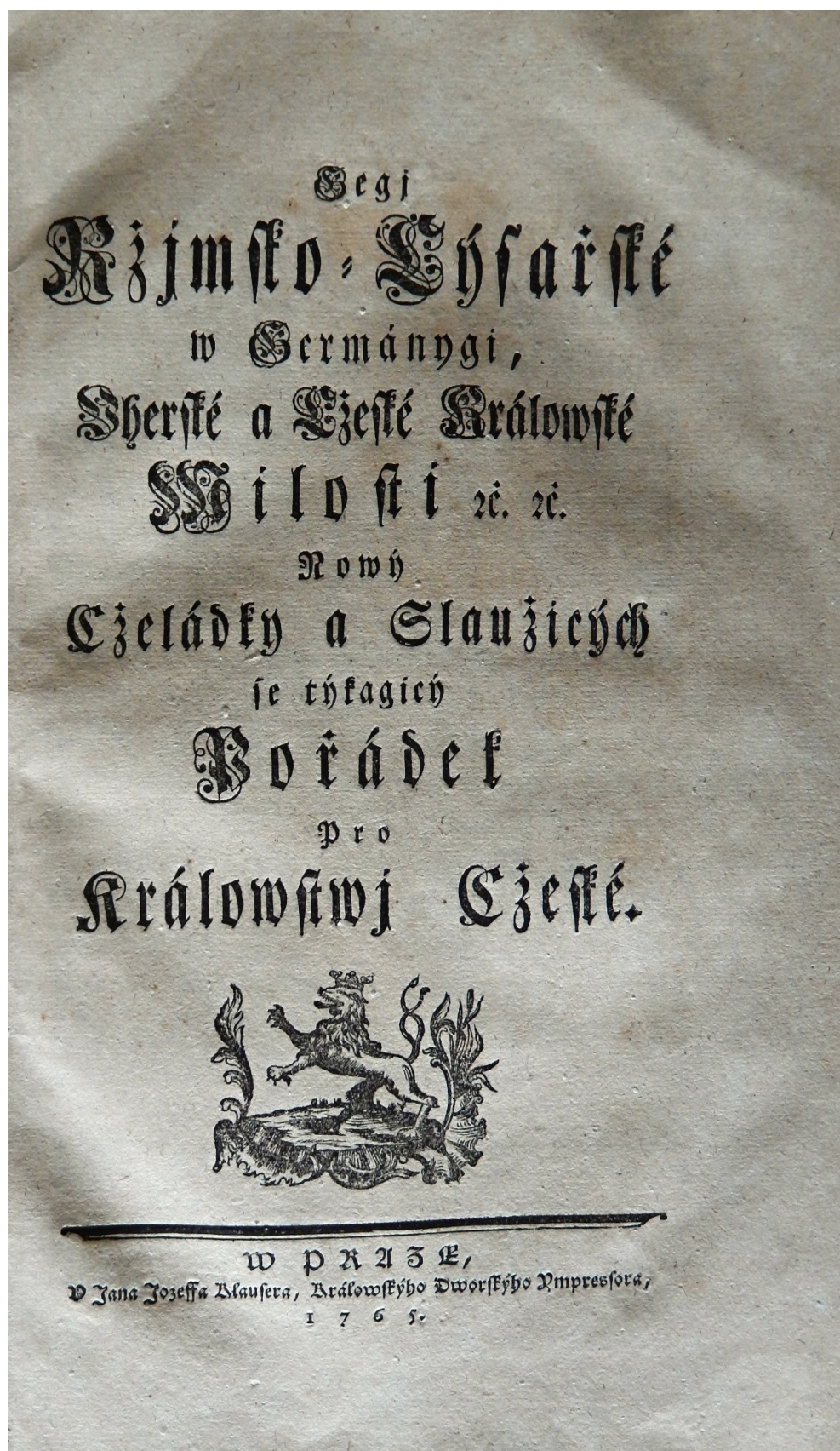
T. 13, s. 380	<i>Páni k svým služebníkům jak se mají chovati a služebníci ku pánuom; Pán služebníka dal-li by do věže a o hrdlo jej připravil aneb slibem jej zavázal; Služebníci ku pániům svým jak se chovati mají; Služebníci jak mají bráti odpuštění od svých panuov; Úředník od pána odpuštění ústně toliko má vzíti, a prvé ze všeho pořádný počet učiniti</i>	S. 5, s. 676		Q. 23–25, s. 468	v OZZ rozděleno do tří článků
T. 14, s. 380	<i>Služebník byl-li by jat, když jede po potřebě pána svého</i>	S. 6, s. 676		Q. 26–27, s. 468 a 470	v OZZ rozděleno do dvou článků
T. 15, s. 381	<i>Služebník, úředník neb člověk poddaný, učinil-li by co z rozkazu pána svého</i>	S. 7, s. 677		Q. 28, s. 470	
T. 16, s. 381		S. 8, s. 677		Q. 29, s. 470	v OZZ zestručněno

Vysvětlivky: VZZ 1549 = Vladislavské zřízení zemské v redakci z roku 1549; VZZ 1564 = Vladislavské zemské zřízení v redakci z roku 1564; OZZ 1627 = Obnovené zřízení zemské z roku 1627; údaj „strana edice“ odkazuje na konkrétní stranu (strany) editovaného dokumentu, pro VZZ 1549 a 1564 viz JIREČEK, Josef – JIREČEK, Hermenegild (edd.). *Zřízení zemská Království českého XVI. věku*. Praha, 1882, pro OZZ 1627 viz JIREČEK, Hermenegild (ed.). *Obnovené Právo a Zřízení Zemské dědičného království Českého 1627*. Praha, 1888.

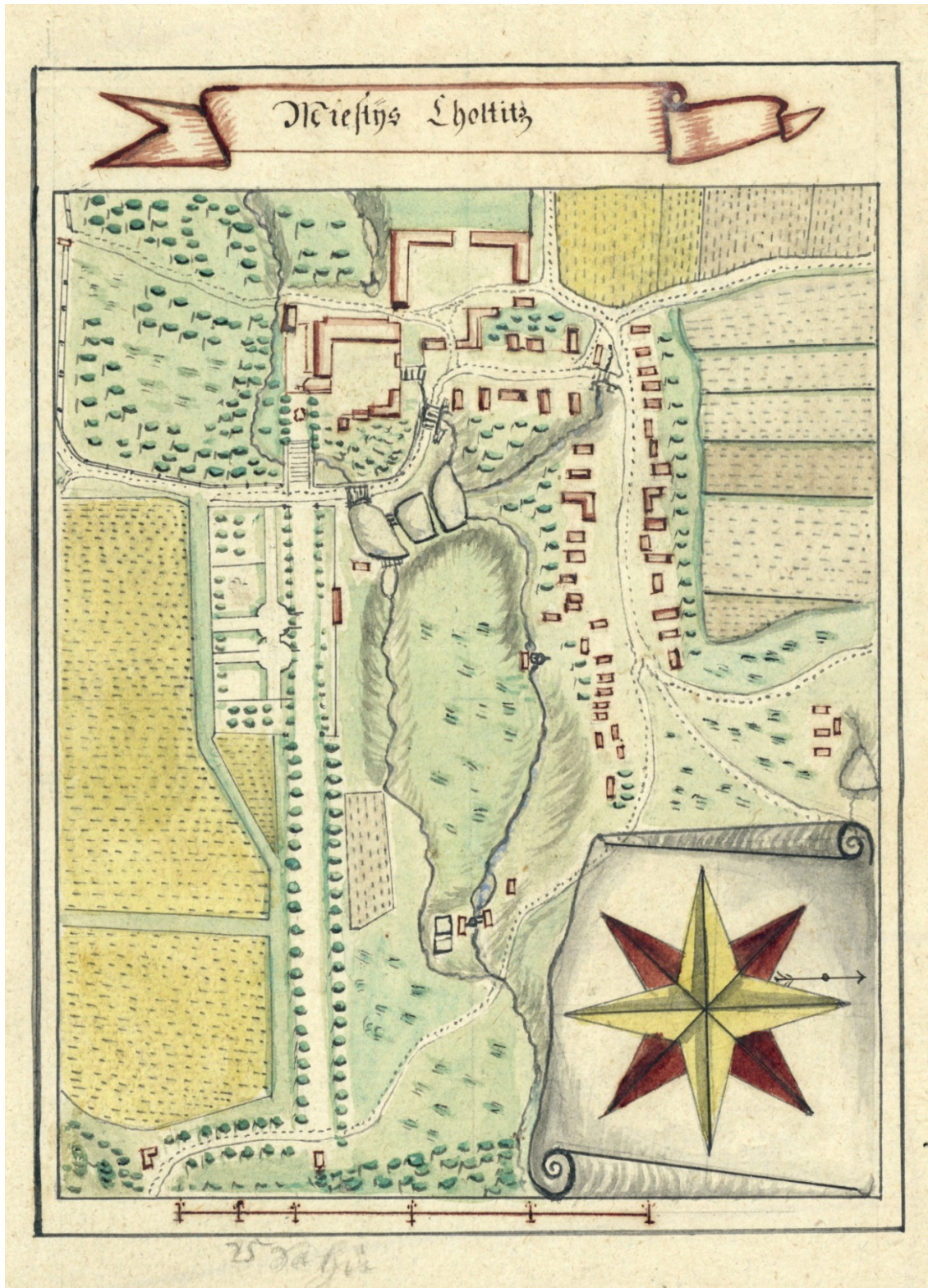
Příloha 4: Titulní list tzv. čeledního řádu z roku 1547. Exemplář uložen v NA v Praze, fond Česká dvorská kancelář, kart. č. 769.

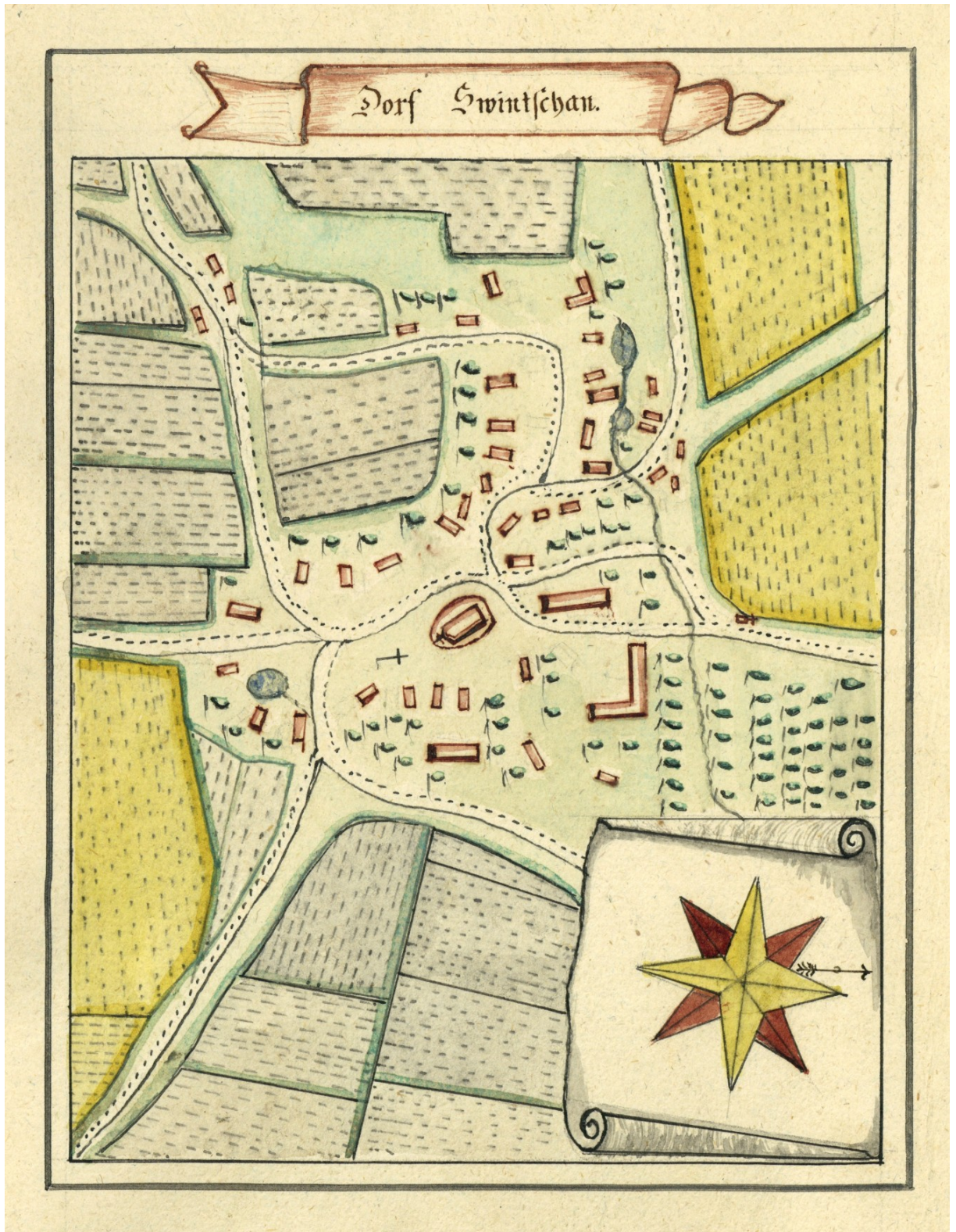
Příloha 5: Titulní list tištěného čeledního řádu pro Čechy z roku 1765. Exemplář uložen v NA v Praze, fond Česká dvorská kancelář, kart. č. 769.

Příloha 6: Rukopisný kolorovaný plán městyse Choltice, [autor Leopold Piehl, cca 1738]. Mapa je součástí „atlasu“ obcí choltického panství, který vznikl pravděpodobně v letech 1735–1738 v rámci nového zaměření panství. Dnes uloženo ve Východočeském muzeu v Pardubicích.

Příloha 7: Rukopisný kolorovaný plán vsi Svinčany, [autor Leopold Piehl, cca 1738]. Mapa je součástí „atlasu“ obcí choltického panství, který vznikl pravděpodobně v letech 1735–1738 v rámci nového zaměření panství. Dnes uloženo ve Východočeském muzeu v Pardubicích.

Příloha 8: Pohled na choltický zámek s osmibokou kaplí sv. Romedia z jihu (2019).

Fotoarchiv autora.

Příloha 9: Majolikové stojatky s erbem Salmů z původního vybavení choltické zámecké lékárny. Fotoarchiv autora.

Příloha 10: Ukázka listu z poddanského seznamu panství Choltice z roku 1685. Uloženo v SOA Zámorsk, fond Velkostarek Choltice, kn. č. 475.

Název poddaného		Číslo	Popis poddanského práva
Dědiček: Křama Svab			
" 1730.			
Barbora zrna	43	.....	 1
Dědiček: Maltoni			
Eva zrna ačiputh		17	.....
.....		.....	 1
Dědiček: Jana zrna			
Martin zrna		47	.....
.....		.....	 1
Dědiček: Kozin			
Katerina zrna		17	.....
Anna zrna		12	.....
.....		.....	 1
Dědiček: Jakub Lepišev			
Vymond zrna		11	.....
.....		.....	 1
Dědiček: Anna zrna			
Anna zrna		31	.....
Jan zrna		25	.....
.....		.....	 1
Dědiček: Lískovci			
Jakub zrna		28	.....
Michal zrna		25	.....
.....		.....	 1

Příloha 11: Ukázka listu z poddanského seznamu panství Choltice z roku 1784. Uloženo v SOA Zámorsk, fond Velkostarek Choltice, kn. č. 545.

Meistyr Choltice		Seznam	Číslo	Průmysl
Johann Toller	56	Primator		
Johanna Mannreka	57			
Michael Tiffa	50			
Johanna Mannreka	58			
Michael Frimel	62			
Carlmann Mannreka	56			
		Michael	22	
		Carlmann	27	
		Frucht	20	gärtner
Georgi Leinert	25	haken		
Anna Mannreka	26			
		Frucht	5	
		Frucht	3	
		Frucht	2	
Frank Leinert	67	gärtner		
Frank Mannreka	53			
		Frank	24	
		Anna	21	
		Anna	19	
		Frucht	16	
		Frucht	11	
		Frucht	7	